

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АГРАРНО-ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ДУДЗЯК ОКСАНА АНТОНІВНА

УДК: 330.3:[332.122:338.43]

ДИСЕРТАЦІЯ
ВІДНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ: ТЕОРІЯ,
МЕТОДОЛОГІЯ І ПРАКТИКА

Спеціальність 08.00.03 «Економіка та управління національним
господарством»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень.

Використання ідей, текстів і результатів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ О.А. Дудзяк
(підпис, ініціали, прізвище здобувача)

Науковий консультант: Володимир Васильович Іванишин
доктор економічних наук, професор, заслужений працівник
сільського господарства України
(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

Дисертація являється ідентичною іншим екземплярам

Вчений секретар ради Д 71.831.02 доцент

Т.Л. Білик

м. Кам'янець-Подільський

2019

АНОТАЦІЯ

Дудзяк О.А. Відновлення та розвиток сільських територій: теорія, методологія і практика. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.03 – економіка та управління національним господарством – Подільський державний аграрно-технічний університет, м. Кам'янець-Подільський, 2019.

Дисертація присвячена формуванню теоретичних засад та розробці практичних рекомендацій щодо відновлення та розвитку сільських територій, спрямованих на відновлення сприятливих умов та їх подальшого розвитку на селі, підвищення якості та рівня життя населення.

У теоретичному розділі визначено основні поняття, сутність та історичні особливості розвитку сільських територій України, вивчено вплив історичних чинників на формування особистості сільського жителя та формування сільського лідера. Проаналізовано особливості розвитку сільських територій України, Польщі та Ізраїлю. Досліджено поняття «сільська територія» з точки зору наукових трактувань.

Вивчено методологічні підходи до формування програми розвитку регіону за допомогою сільських територій, сформовано та систематизовано різновидові програми та стратегії; користуючись побажаннями інвесторів. Також проаналізовано методологію вивчення сталого розвитку сільських територій з врахуванням пункту відновлення сільських територій. Досліджено та вивчено розвиток сільських територій за територіальним і галузевим підходом.

У роботі приділяється значна увага вивченню політики Європейського Союзу щодо розвитку сільських територій та імплементації її до українських реалій сьогодення; вивчено міжнародний досвід та історичні особливості формування політики розвитку сільських територій їх вплив на рівень життя

сільського населення; визначено характерні особливості відновлення й розвитку сільських територій в євроінтеграційному процесі України.

Вивчено та проаналізовано демографічну ситуацію на сільських територіях України, визначено основні важелі впливу на міграцію населення України, проаналізовано доходи, рівень бідності, рівень захворюваності сільського населення та вплив цих чинників на розвиток сільських територій України.

Наступним етапом роботи логічно постає вивчення галузі сільського господарства, його вплив на відновлення і розвиток сільських територій, можливість диверсифікації сільського господарства на базі особистого домогосподарства і взагалі, досліджено основні напрямки сільського господарства та його можливості.

Також досліджено в роботі вплив адміністративно-територіальної реформи на розвиток сільських територій, досліджено ставлення сільського населення на проведення адміністративно-територіальної реформи її вплив на розбудову інфраструктури, здійснено порівняння адміністративно-територіальної реформи України і Польщі, проведені спільні та відмінні паралелі розвитку сільських територій під час адміністративно-територіальної реформи.

В роботі відведено чільне впливу альтернативної енергетики на відновлення та розвиток сільських територій, на можливості, які постають перед сільською громадою при втіленні в життя проєктів, що не виключають можливостей вирощування, енергетичних культур на території сільських територій України, використання сонячної та вітрової енергетики, переробки побутових відходів на енергію, що також вирішує проблему переробки сміття та зменшення площ, сміттєзвалищ та стихійних сміттєзвалищ, які є проблемою сільських населених пунктів України в усіх регіонах.

Проблеми екологізації та відновлювальної енергетики, це ті проблеми, які мають вирішуватися комплексно, як на рівні мотивації з боку місцевого самоврядування, держави, громадських організацій, виховання та освіти.

Почуття відповідальності за ту територію, де проживає сільський житель має виховуватись з школи, сім'ї, закладу вищої освіти. Тому відновленню популяризації вищої аграрної освіти в роботі також приділяється особлива увага, адже за допомогою вищої освіти, можлива реалізація проблем виховання сільської молоді, забезпечення підприємств на сільських територіях молодими спеціалістами, що сприятимуть подальшому розвитку підприємництва на селі, мотивації повернення сільської молоді в рідне село та виявлення і виховання лідерства на сільських територіях.

Аграрна освіта нині незаслужено забута, хоча сільськогосподарські підприємства потребують висококваліфікованого агронома, ветеринара, біотехнолога та інших спеціалістів, які гостро потребують підприємства сільськогосподарської та переробної галузі, що знаходяться на сільських територіях. На прикладі моделей освітньої структури в роботі можна побачити роль аграрної освіти для відновлення та розвитку сільських територій України, використовуючи досвід, Польщі, США та Ізраїлю.

Виходячи з проблем відновлення престижу аграрної освіти для сільських жителів України також варто звернути увагу на те, що в роботі вивчено проблеми вивчення дорадництва в Україні, яке є одним із важливих елементів відновлення та розвитку сільських територій України з початку його виникнення і до сьогодні. За допомогою дорадництва в Польщі функціонують цілі галузі, що сприяють розвитку сільських територій, дорадчі служби Польщі «дорацтва» сприяють розвитку малого бізнесу на селі, диверсифікації сільського господарства, допомагають категоризації агросадиб, що дозволяє поліпшувати якість туристичної послуги на селі, допомагають організації презентацій та ярмарок, де сільськогосподарські виробники мають можливість рекламувати і збувати свою продукцію, сприяють обміну досвідом, між селянами, що починають свою справу і селянами, які мають успішну підприємницьку діяльність і готові ділитися своїм досвідом, сприяють збереженню культури та самобутності свого села, за допомогою поширенню популярності польського села.

Подібна ситуація проаналізована і в інформаційно-консультативних службах Ізраїлю, які діють на рівні держави і допомагають кібуцам, МАШАВам реалізовувати свої проекти, сприяють обміну досвідом, а також носять і контролюючу функцію, коли не репресивним, а попереджувальним методом контролюють виробництво та переробку сільськогосподарської продукції, яка успішно реалізується в Ізраїлі, що є кошерною, так і в країнах Європи, Азії, США, оскільки відповідає заявленим міжнародним стандартам.

Також, слід зазначити, що в роботі приділяється увага, диверсифікації сільського виробництва на сільських територіях за допомогою сільського зеленого туризму, як галузі, що не вимагає великих капіталовкладень, допомагає використовувати вільну житлову площу, яка нині є в селян, додатково наповнює бюджет сільської родини та сільської громади. За допомогою сільського зеленого туризму стимулюється розвиток сільської інфраструктури, яка своїм поліпшенням мотивує поверненню на сільські території молодь та забезпечує сталий туристичний потік на сільських територіях.

Не дивлячись на сезонність сільського зеленого туризму, він дозволяє сприяти само зайнятості сільських жителів, відновлювати свою культуру та самобутність, традиції та ідентичність, що приваблює туристів, як з інших урбанізованих регіонів, так і туристів з-за кордону.

Також важливим елементом дослідження в роботі стало висвітлення проблеми екологізації сільських територій України. Нині гостро стоїть перед суспільством проблема екології, забруднення навколишнього середовища, сміттєзалищ, стихійних сміттєзвалищ, площі яких переважно знаходяться на сільських територіях, забруднюючи повітря, води, ґрунти. Принагідно слід зазначити, що досліджуючи ставлення населення до проблем екологізації, то вони не приділяють цьому значної уваги, а зазначають, що проблеми корупції, освіти, медицини є важливіші та не усвідомлюють, що екологізація, не вирішена проблема їх зовнішнього оточення є однією з ключових у вирішенні того що турбує їх найбільше.

Ключові слова: сільські території, об'єднані територіальні громади, відновлення, розвиток, сільське населення, аграрна освіта, сільська громада, сільські лідери, програма розвитку сільських територій, державна політика.

ABSTRACT

Dudziak O.A. Restoration and development of rural areas: theory, methodology and practice. – Manuscript. Thesis for a Doctor's Degree in Economics, Specialty 08.00.03 – Economics and Management of National Economy – State Agrarian and Engineering University in Podilya, Kamianets-Podilskyi, 2019.

The thesis is devoted to the formation of theoretical foundations and the development of practical recommendations for the rehabilitation and development of rural areas aimed at restoring favorable conditions and further development in the countryside, improving the quality and standard of living of the population.

In the theoretical part, the basic concepts, nature and historical features of the development of rural areas of Ukraine are determined; the influence of historical factors on the formation of the personality of a rural resident and the formation of a rural leader is studied. The features of the development of rural areas of Ukraine, Poland and Israel are analyzed. The notion of “rural territory” of scientists' points of view is investigated and generalized.

The methodological approaches to the formation of the program of development of the region with the help of rural areas are studied, and the types of writing programs and strategies are adapted to the investors' wishes. The methodology of studying the sustainable development of rural areas with consideration of the point of the restoration of rural areas is also analyzed. The study of the development of rural areas by the territorial and field approach is explored.

The paper pays attention to studying the European Union's policy on rural development and its implementation to Ukrainian realities, examines international experience and historical features of rural development policy formation, their

impact on the living standards of the rural population, and identifies the characteristic features of the restoration and development of rural areas in the European integration process by Ukraine.

The demographic situation in rural areas of Ukraine was studied and analyzed, the main levers of influence on the migration of the population of Ukraine were determined, income was analyzed, poverty level, the level of morbidity of the rural population and the influence of these factors on the development of rural areas of Ukraine.

The next stage of work is a logical study of the field of agriculture, its impact on the restoration and development of rural areas, the possibility of diversifying agriculture on the basis of a personal household and in general, the main directions of agriculture and its possibilities are investigated.

The influence of the administrative and territorial reform on the development of rural areas was also studied, the relations of the rural population to the administrative and territorial reform, its influence on the development of infrastructure was investigated, the administrative and territorial reforms of Ukraine and Poland were compared, and the general and distinctive parallels of the development of rural areas during administrative and territorial reform were made.

The research highlights the prominent influence of alternative energy on the restoration and development of rural areas, the opportunities that arise before the rural community when implementing projects, do not exclude the possibility of cultivation, energy crops in the territory of rural areas of Ukraine, the use of solar and wind energy, recycling of household waste in energy, which also solves the problem of recycling and reducing the area of landfills and dumps, which are the problem of rural settlements in all regions of Ukraine.

The problems of greening and renewable energy are those problems that should be addressed comprehensively, as at the level of motivation on the part of local government, the state, public organizations, upbringing and education. A sense of responsibility for the territory where the villager lives should be brought up from school, family, institutions of higher education. Therefore, special

attention is also paid to restoring popularization of higher agricultural education, because with the help of higher education, it is possible to implement problems of educating rural youth, providing enterprises in rural areas with young specialists who will contribute to the further development of entrepreneurship in the village, motivating rural youth to return to their native villages and identifying and fostering leadership in rural areas.

Agricultural education is now undeservedly forgotten, although agricultural enterprises need highly skilled agronomists, veterinarians, biotechnologists and other specialists who are in great demand in agricultural and processing enterprises located in rural areas. Using the models of the educational structure as an example, one can see the role of agrarian education for the rehabilitation and development of rural territories of Ukraine, using the experience of Poland, the USA and Israel.

Based on the problems of restoring the prestige of agricultural education for rural residents of Ukraine, it is also worth paying attention to the fact that the study of the problems of consulting in Ukraine, which is one of the important elements of the restoration and development of rural territories of Ukraine since its inception until now, has been studied. With the help of counseling in Poland, entire industries are functioning that contribute to the development of rural areas, Poland's advisory services help develop small businesses in rural areas, diversify agriculture, help categorize agro-farms, improve the quality of tourist services in rural areas, help organize presentations and fair, where agricultural producers have the opportunity to advertise and market their products, promote the exchange of experience between farmers, who start their own business and those who have already a successful business and are willing to share their experiences, help to preserve the culture and identity of their villages by the spread of the popularity of the Polish countryside.

A similar situation has been analyzed in the information and advisory services of Israel, which operate at the state level and help the kibbutz, MASHAV to implement their projects, promote the exchange of experience, and also have a controlling function, if not repressive, but preventively, control the production and

processing of agricultural products, successfully implemented in Israel, which is kosher, and in Europe, Asia, the United States, because it meets the stated international standards.

Also, it should be noted that the work focuses on diversification of rural production in rural areas due to rural green tourism, as an industry, does not require large investments, helps to use the free living space that villagers possess, additionally fills the budget of the rural family and rural community. With the help of rural green tourism, the development of rural infrastructure is being stimulated, with its improvement it motivates young people to return to rural areas and ensures a steady flow of tourism in rural areas.

Despite the seasonality of rural green tourism, it allows the self-employment of rural residents to be promoted, to restore their culture and identity, traditions and identity, which attracts tourists from other urbanized regions as well as tourists from abroad.

Also an important element of the research in the work was the coverage of the problem of ecologization of the rural territories of Ukraine. Now the society is facing an acute problem of ecology, pollution of the environment, smithing areas, spontaneous dumps, the areas of which are mainly located in rural areas, polluting the air, water, soil. Along the way, it should be noted that exploring the attitude of the population to the problems of greening, they do not pay much attention to this, and note that the problems of corruption, education, medicine are more important and do not realize that greening does not solve the problem of their external environment is one of the key in deciding what bothers them the most.

Key words: rural areas, united territorial communities, restoration, development, rural population, agrarian education, rural community, rural leaders, rural development program, state policy.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Монографії:

1. Дудзяк О.А. Відновлення і розвиток сільських територій України в умовах євроінтеграції [Текст] : монографія / О.А. Дудзяк. – Кам'янець-Подільський, 2019. – 360 с. (18,5 друк. арк.)

Статті у монографіях та в закордонних наукових виданнях:

2. Dudziak O. Agritourism component of rural development [Electronic resource] / Dudziak Oksana, Komarnitskyi Sergii, Knapczyk Adrian // Scientific achievements in agricultural engineering, agronomy and veterinary medicine. Polish – Ukrainian Cooperation : scientific monograph / Ed. : Faten Mohammed Al Najjar, Szymon Głowacki, Marek Wróbel. – Krakow : Traicon S.C, 2017. – Vol. II. – P. 186-195. – Access mode : <http://188.190.33.55:7980/jspui/bitstream/123456789/903/3/SAAEAVM2.pdf>. *Особистий внесок здобувача: досліджено вплив досвіду Прикордонний регіонів Польщі на розвиток сільського зеленого туризму, як одного з чинників диверсифікації сільського господарства.* (0,5 друк. арк.)
3. Markina I.A. Globalization-induced changes in higher education management in Ukraine [Electronic resource] (Глобалізаційні зміни в управлінні вищою освітою в Україні) / Iryna Anatolyevna Markina, Alla Dmitriyevna Chykurkova, Oksana Antonivna Dudziak [et al.] // International Journal of Educational Management. –2019. – Vol. 33, is. 6. – P. 1291-1302. <https://doi.org/10.1108/IJEM-01-2019-0037> [видання включене в міжнародні наукометричні бази : Scopus] *Особистий внесок здобувача: досліджено вплив досвіду зарубіжних країн ЄС на розвиток аграрної освіти України* (0,22 друк. арк.)

Статті у наукових фахових виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз даних:

4. Дудзяк О.А. Роль дорадництва в розвитку сільського зеленого туризму [Текст] / О.А. Дудзяк // Зб. наук. пр. Подільського державного аграрно-технічного університету. – Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2015. –

- Вип. 23 : Екон. науки. – С. 398-400. *[видання включене в міжнародні наукометричні бази : Index Copernicus, РИНЦ]* . (0,45 друк. арк.)
5. Дудзяк О.А. Вплив сільського туризму на розвиток сільських територій [Текст] / О.А. Дудзяк // Наук. вісник Ужгородського університету. – Ужгород, 2016. – Вип. 2 (48). – С. 133-136. – (Серія Економіка). *[видання включене в міжнародні наукометричні бази : Index Copernicus, РИНЦ]*. (0,45 друк. арк.)
 6. Іванишин В.В. Застосування в Україні досвіду розвитку сільських територій Європейських країн та США [Текст] / В.В. Іванишин, О.А. Дудзяк // Зб. наук. пр. Подільського державного аграрно-технічного університету. – Кам'янець-Подільський, 2015. – Вип. 24, т. 3. – С. 5-10. *[видання включене в міжнародні наукометричні бази : Index Copernicus, РИНЦ]*. *Особистий внесок здобувача: досліджено досвід європейських країн та США напрямки розвитку їх сільських територій, також можливість імплементації цього досвіду на українські реалії.* (0,2 друк. арк.)
 7. Дудзяк О.А. Соціально-економічний ефект лідерства для розвитку сільських територій [Текст] / Дудзяк О.А. // Інноваційна економіка : наук.-виробничий журн. – 2017. – № 3-4 (68). – С. 39-42. *[видання включене в міжнародні наукометричні бази : Index Copernicus, РИНЦ]*. (0,5 друк. арк.)
 8. Дудзяк О.А. Вплив нетрадиційних джерел енергії та енергозбереження на розвиток сільських територій [Текст] / О.А. Дудзяк // Формування ринкових відносин в Україні : зб. наук. пр. – Київ, 2017. – Вип. 7. – С. 107-111. *[видання включене в міжнародні наукометричні бази : Index Copernicus, РИНЦ]*. (0,5 друк. арк.)
 9. Дудзяк О.А. Вплив агрохолдингів на розвиток сільських територій [Текст] / Дудзяк О.А. Гуменюк І.І. // Формування ринкових відносин в Україні : зб. наук. пр. / НДЕІ, М-во екон. України. – Київ, 2019. – Вип. № 2. – С 9-13. *[видання включене в міжнародні наукометричні бази : Index Copernicus, РИНЦ]*. *Особистий внесок здобувача:проаналізовано вплив агрохлдингізації сільського господарства України її вплив на розвиток сільських територій,*

визначені позитивні та негативні сторони. (0,33 друк. арк.)

10. Дудзяк О.А. Сільський зелений туризм як елемент диверсифікації сільського господарства та розвитку сільських територій [Електронний ресурс] / О.А. Дудзяк // Ефективна економіка : електрон. журн. – 2017. – № 10. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6348>. [видання включене в міжнародні наукометричні бази : *Index Copernicus, РИНЦ*]. (0,5 друк. арк.)
11. Дудзяк О. А. Історія розвитку сільських територій України, основні соціально-економічні фактори [Електронний ресурс] / О.А. Дудзяк // Ефективна економіка : електрон. журн. – 2017. – № 10. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6348> [видання включене в міжнародні наукометричні бази : *Index Copernicus, РИНЦ*]. (0,5 друк. арк.)
12. Дудзяк О. А. Імплементация світового досвіду ведення політики розвитку сільських територій до українських реалій [Електронний ресурс] / Дудзяк О.А. // Ефективна економіка : електрон. журн. – 2018. – № 2. – URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6129> [видання включене в міжнародні наукометричні бази : *Index Copernicus, РИНЦ*]. (0,45 друк. арк.)
13. Дудзяк О.А. Порівняльна характеристика розвитку сільського зеленого туризму (агротуризми) в західних регіонах України та прикордонних регіонах Польщі [Електронний ресурс] / Дудзяк О.А. // Ефективна економіка : електрон. журн. – 2018. – № 3. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6348> [видання включене в міжнародні наукометричні бази : *Index Copernicus, РИНЦ*]. (0,5 друк. арк.)
14. Дудзяк О.А. Загальна методологія дослідження розвитку сільських територій [Текст] / Дудзяк О.А., Покотильська Н.В. // Інноваційна економіка. – 2018. – № 3-4 (74). – С. 75-79. [видання включене в міжнародні наукометричні бази : *Index Copernicus, РИНЦ*]. Особистий внесок здобувача: досліджено теоретичні основи та методологію визначення програми відновлення та розвитку сільських територій використовуючи типологізацію програми за ментальністю інвестора. (0,3 друк. арк.)

15. Дудзяк О. А. Демографічна ситуація на сільських територіях України в період відновлення та розвитку [Електронний ресурс] / Дудзяк О.А. // Ефективна економіка : електрон. журн. – 2018. – № 5. – URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6348> [видання включене в міжнародні наукометричні бази : *Index Copernicus, РИНЦ*]. (0,45 друк. арк.)
16. Іванишин В.В. Вплив земельної реформи на розвиток сільських територій [Текст] / Іванишин В.В. Дудзяк О.А. // Формування ринкових відносин в Україні : зб. наук. пр. / НДЕІ, М-во екон. України. – Київ, 2018. – № 10 (209). – С. 76-81 [видання включене в міжнародні наукометричні бази : *Index Copernicus, РИНЦ*]. (0,2 друк. арк.)
17. Іванишин В.В. Вплив досвіду Ізраїлю при організації дорадчих служб на сільських територіях [Текст] / Іванишин В.В., Дудзяк О.А., Бордман Б.Я. // Формування ринкових відносин в Україні : зб. наук. пр. / НДЕІ, М-во екон. України. – Київ, 2018. – № 12 (211). – С. 77-82. [видання включене в міжнародні наукометричні бази : *Index Copernicus, РИНЦ*]. Особистий внесок здобувача: розглянуто роль дорадчих організацій для диверсифікації сільського господарства України, базисного виду діяльності на сільських територіях. (0,2 друк. арк.)
18. Дудзяк О.А. Вплив польського досвіду на розвиток сільського туризму в селах України [Текст] / О.А. Дудзяк, Н.А. Славіна, І.І. Гуменюк // Агросвіт. – 2018. – груд., № 24. – С. 10-13 [видання включене в міжнародні наукометричні бази : *Index Copernicus, РИНЦ*]. Особистий внесок здобувача: досліджено теоретичні основи потенціалу українського села в порівнянні до польського, показано позитивний вплив досвіду польських сільських територій на сільські території України в сучасних умовах. (0,3 друк. арк.)
19. Дудзяк О.А. Вплив сільського господарства на працевлаштування на сільських територіях [Текст] / Дудзяк О.А. // Агросвіт. – 2019. – січ., № 1-2. – С. 13-15. (0,5 друк. арк.)
20. Дудзяк О.А. Вплив агроосвіти на відновлення та розвиток сільських територій [Текст] / Дудзяк О.А. // Агросвіт. – 2019. – лют., № 3. – С. 9-14.

[видання включене в міжнародні наукометричні бази : Index Copernicus, РИНЦ]. (0,5 друк. арк.)

21. Попрозман Н.В. До питання дослідження соціально-економічних систем в сучасних умовах [Текст] / Попрозман Н.В. Дудзяк О.А. // Формування ринкових відносин в Україні : зб. наук. пр. / НДЕІ, М-во екон. України. – Київ, 2017. – № 6. – С. 9-13. *[видання включене в міжнародні наукометричні бази : Index Copernicus, РИНЦ]. Особистий внесок здобувача: на основі аналізу соціально-економічних систем, досліджено місце сільських територій в розвитку новоствореної держави, їх вплив на формування соціально-економічної сфери розвитку суспільства. (0,25 друк. арк.)*
22. Дудзяк О. А. Вплив енергетичної ситуації України на добробут сільського населення [Текст] / О.А. Дудзяк // Формування ринкових відносин в Україні : зб. наук. пр. – Київ, 2019. – № 1. – С. 151-156. *[видання включене в міжнародні наукометричні бази : Index Copernicus, РИНЦ]. (0,5 друк. арк.)*
23. Дудзяк О.А. Значення екології для розвитку сільських територій [Текст] / Дудзяк О.А. // Агросвіт. – 2019. – черв., № 6. – С. 55-58. *[видання включене в міжнародні наукометричні бази : Index Copernicus, РИНЦ]. (0,5 друк. арк.)*

Статті у наукових фахових виданнях України:

24. Дудзяк О.А. Агротуристичний продукт: товар чи послуга? [Текст] / О.А. Дудзяк // Наук. пр. Полтавської державної аграрної академії. – Полтава : ПДАА. – 2015. – Спец. вип. – С. 88-93. (0,45 друк. арк.)

Тези наукових доповідей:

25. Іванишин В.В. Проблема мотивації повернення молоді на сільські території [Текст] / Іванишин В.В., Дудзяк О.А. // Актуальні проблеми аграрної економіки: теорія, практика, стратегія : зб. тез міжнар. конф., присвяч. 45-річчю екон. ф-ту ПДАТУ. – Кам'янець-Подільський, 2017. – С. 48-50. (0,1 друк. арк.)
26. Іванишин В.В. Лідер як позитивний рушій розвитку сільських

- територій [Текст] / В.В. Іванишин, О.А. Дудзяк // Актуальні проблеми управління та адміністрування: теоретичні і практичні аспекти : матеріали Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. науковців, аспірантів та студентів, 10 листоп. 2016 р. / ПДАТУ. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 5-7. (0,1 друк. арк.)
27. Іванишин В.В. Вплив державної політики на розвиток сільських територій [Текст] / Іванишин В.В., Дудзяк О.А. // Національне виробництво й економіка в умовах реформування: стан і перспективи інноваційного розвитку та міжрегіональної інтеграції : зб. наук. пр. II міжнар. наук.-практ. конф., 28 жовт. 2016 р. / ПДАТУ. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 176-178. (0,1 друк. арк.)
28. Іванишин В.В. Значення санаторно-курортної діяльності для розвитку галузей національної економіки [Текст] / Іванишин В.В., Дудзяк О. А. // XV міжнар. наук.-практ. конф. «Фізична реабілітаційна медицина в Україні: стан, проблеми, шляхи їх вирішень у світлі вимог ВООЗЮ секцій та ради фізичної та реабілітаційної медицини Європейського союзу медичних спеціалістів», 11-12 груд. 2015 р., Київ (0,1 друк. арк.)
29. Poprozman N.V. Advisory service as the basis of development of innovative entrepreneurial business [Текст] (Дорадництво як інноваційна основа розвитку підприємницької діяльності) / Poprozman N.V., Dudzyak O.A. // Зб. матеріалів V Міжнар. наук.-практ. конф. «Глобальні і регіональні проблеми інформатики в суспільстві та природокористуванні». – Київ : Компрінт, 2017. – С. 140-142. (0,1 друк. арк.)
30. Дудзяк О.А. Сільський туризм один з видів диверсифікації аграрного бізнесу і розвитку сільських територій [Текст] / Дудзяк О.А. // Матеріали V міжнар. наук.-практ. Інтернет конф. «Сучасний рух науки», 7-8 лют. 2019 р. – Дніпро, 2019. – С. 864с. (0,22 друк. арк.)
31. Дудзяк О.А. Сучасні методи підвищення ефективності використання економічного потенціалу у напрямку розвитку регіональної економіки [Текст] / Дудзяк О.А. // Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Інформаційно-

- консультативних служб та дорадчих організацій для відновлення та розвитку сільських територій, (Львів, 26 січ. 2019 р.) / ГО «Львівська економічна фундація». – Львів : ЛЕФ, 2019. – С76-78. 148 с. (0,2 друк. арк.)
32. Дудзяк О.А. Організаційні аспекти розвитку сільського туризму в Україні [Текст] / Дудзяк О.А. // Актуальні проблеми менеджменту: теоретичні і практичні аспекти : матеріали Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. молодих науковців, аспірантів та студентів, 10 листоп. 2015 р. – Кам'янець-Подільський Подільський державний аграрно-технічний університет (0,2 друк. арк.)
33. Дудзяк О.А. Проблема диверсифікації в сільському господарстві та її вплив на розвиток сільських територій [Текст] / Дудзяк О.А. // Матеріали VI Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. «Актуальні аспекти розвитку підприємств аграрної сфери: облік, аудит та оподаткування» до 30-річчя заснування кафедри обліку і оподаткування, 21-21 листоп. 2017 р. Херсонський державний аграрний університет, Херсон.(0,2 друк. арк.)
34. Іванишин В. Аграрна освіта, як основний з ключових елементів розвитку сільських територій [Текст] / Іванишин Володимир, Дудзяк Оксана // Аграрна наука та освіта в умовах євроінтеграції : зб. наук. пр. міжнар. наук.-практ. конф., [20-21 берез. 2019 р], м. Кам'янець-Подільський. – Тернопіль : Крок, 2019. – Ч. 2. –С. 169-171. (0,1 друк. арк.)

Зміст

ВСТУП	20
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ.....	31
1.1 Історичні аспекти розвитку сільських територій України в контексті світового досвіду.....	31
1.2. Методологічні підходи до вивчення відновлення та розвитку сільських територій.....	65
1.3. Інституційно-організаційні засади відновлення та розвитку сільських територій.....	101
Висновки до розділу 1.....	128
РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ.....	132
2.1. Інституційно-організаційна трансформація системи соціально-економічних взаємодій та взаємовідносин розвитку сільських територій	132
2.2. Характерні особливості відновлення і розвитку сільських територій в євроінтеграційному процесі.....	161
2.3. Імплементация світового досвіду формування політики розвитку сільських територій в умовах трансформації соціально-економічної системи.....	174
Висновки до розділу 2.....	196
РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ.....	201
3.1. Стан та динаміка розвитку людського потенціалу сільських територій України.....	201

3.2. Оцінка розвитку господарського потенціалу сільських територій України.....	226
3.3. Стан та аналіз впливу адміністративно-територіальної реформи в Україні на відновлення та розвиток сільських територій	259
Висновки до розділу 3.	282
РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ..	
4.1. Концептуальні засади вирішення соціально-економічних проблем розвитку сільських територій в альтернативно-енергетичних реаліях.....	289
4.2. Аграрна освіта як основна формуюча інституція розвитку сучасної сільської громади	308
4.3. Дорадництво як один із інституціональних елементів відновлення та розвитку сільських територій	319
Висновки до розділу 4	336
РОЗДІЛ 5. НАПРЯМКИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ВІДНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ	
5.1. Інфраструктурне забезпечення сталого розвитку сільських територій в умовах трансформацій	343
5.2 . Соціо-екологічні взаємодії і взаємовідносини як основа відновлення та розвитку сільських територій	386
5.3 Концептуальні засади вирішення соціально-економічних проблем сільських територій та напрями відновлення і розвитку сільських територій	415
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 5.	431
ВИСНОВКИ.....	436

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ОТГ – об’єднана територіальна громада

ЄС – Європейський союз

ООН – організація об’єднаних націй

ПРООН – програма розвитку Організації об’єднаних націй

ОДА – Обласна державна адміністрація

ВВП – валовий внутрішній продукт

СОК – сільськогосподарський обслуговуючий кооператив

МРГ – місцевий розвиток, орієнтований на громаду

ОЕСР – організація економічного співробітництва та розвитку

ПДСЕР – план дій сталого економічного розвитку

ІСЕ – інформаційна система моніторингу

ОСББ – об’єднання співвласників багатоквартирних будинків

ДФРР – державний фонд регіонального розвитку

СРР – стратегія регіонального розвитку

БСОК – багатофункціональний сільськогосподарський обслуговуючий кооператив

ЗМІ – засоби масової інформації

МСП – малі та середні підприємства

ЗВО – заклади вищої освіти

ВСТУП

Розвиток сільських територій, повноцінне існування українського села безпосередньо впливає на рівень економічної безпеки держави, продовольчої безпеки, стабільності економічної ситуації в країні, ефективності розвитку аграрних підприємств, а також на ефективність державної політики стосовно сільських територій.

Сільські території – є об'єктом на який впливають всі рівні державного регулювання. Їх можна охарактеризувати специфічним соціально-економічним напрямом розміщення сільського населення країни, що складає 1/3 населення країни, їх зайнятості, сільськогосподарського виробництва його диверсифікації, зайнятості населення, відпочинку та відновлення трудових ресурсів.

Низка проведених фундаментальних досліджень дозволили сформувати окреме наукове бачення щодо перспектив відновлення і розвитку сільських територій. Слід зазначити, що характерним для сільських територій України є одночасна розбалансованість в економічній та соціальній площині, також подібна ситуація спостерігається в адміністративній та правовій, технологічній та екологічній, культурній, освітній та інших сферах.

Для інтенсивного та сталого розвитку сільських територій, в першу чергу, стає перешкодою відсутність державної мотивації, фінансового стимулювання, невідповідність бачення сучасних світових стандартів, неврегульована, відсутність конструктивного державного управління, диспропорція сільськогосподарського виробництва та його розбалансованість. Також наявність низки дестабілізуючих факторів, їх негативний вплив на загальний рівень життя сільського населення, на демографічну ситуацію. Відтак кризова економічна ситуація, збільшення депресивних сільських територій, екологічне та радіаційне забруднення сільських територій, культурнодеградаційні процеси – все це призводить і створює загрозу економічній та національній безпеці нашої держави.

Необхідність модернізації та реорганізації державної політики у процесі відновлення та розвитку сільських територій, викликана сучасними вимогами потреб сільського населення, покращення рівня життя сільських жителів, їх культурного та етнічного розвитку й збагачення.

Значний доробок у формування наукових теорій з використанням новітнього досвіду здійснили зарубіжні вчені: М. Штейнман, Б. Бордман, М. Адамовіч, К. Девіс, Х. Бовен, Г. Дуранд, М. Вебер та інші, в яких сформовані класичні поняття й тези, пов'язані з баченням відповідного рівня життя сільського населення, якісно нового підходу, щодо розвитку села, визначенням пріоритетів їх соціального та економічного розвитку.

Основою теоретичних та методичних аспектів функціонування сільських територій, які можуть формуватися за допомогою стратегій, програм та концепцій, інноваційних заходів, що здатні забезпечити їх сталий, динамічний та інтенсивний розвиток, покращення економічної активності населення, з метою підвищення ефективності та диверсифікації виробництва, а також забезпечення продовольчої безпеки держави, знайшли своє відображення у працях вітчизняних вчених: Ю. Губені, П. Саблука, І. Прокопи, О.Павлова, М. Талавирі, В. Залізка, Л. Забуранної, М. Маліка, В. Іванишина, О. Шеремета, Н. Куцмус, Ю. Лупенка, В. Петрушківського.

Практичні та наукові практичні напрямки вивчення розвитку сільських територій, модернізація та інтенсифікація їх розвитку, оновлення та відновлення людського капіталу, інституціональна модернізація аграрної сфери – проблеми що досліджуються багатьма вітчизняними вченими, ґрунтовні праці яких варто виділити: Л. Мармуль, Г. Цехмістрової, Р. Тринька, М. Стегнія, Ю. Губені, А. Ключник, М. Жука, Б. Андрушківа.

Однак у публікаціях вітчизняних і зарубіжних вчених залишаються недостатньо розкритими низка питань, які у повній мірі не відображають сучасність українського села з огляду на анексовані території, які потрібно буде реінтегрувати та відновлювати як економічно, соціально, ментально, так і фінансово та інвестиційно задля відновлення інфраструктури всіх

галузей виробництва, сільського господарства. Зокрема значну увагу варто приділити новій концепції освіти й виховання сільської молоді. Важливо відмітити: відновлення та розвиток сільських територій може бути проведене у комплексі по всій території України, щоб не було регіонального поділу населення. Потрібно робити особливий наголос на виховання сільського лідера, його вплив на відновлення та розвиток сільських територій.

Основою ідеї, здійсненого автором дослідження, стала потреба дослідження занедбаного стану розвитку сільських територій та необхідність його відновлення, акцентуючи при цьому увагу на розробці першочергових заходів, пов'язаних із прискореним проведенням реформаційних змін на сільських територіях. Ці обставини обумовили вибір теми, мету і завдання дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано відповідно до тематики науково-дослідних робіт економічного факультету Подільського державного аграрно-технічного університету «Формування стратегії та пріоритетів інноваційного розвитку аграрного сектору економіки в умовах глобалізації» (номер державної реєстрації 0114U007032). Основний внесок автора наукової роботи полягає в обґрунтуванні теоретико-методологічних засад та розробці практичних рекомендацій з проведення адміністративно-територіальної реформи, відновлення та розвитку сільських територій, їх економічної модернізації та створення механізмів ефективного розвитку сільського населення з метою відродження українського села.

Методи дослідження. Теоретичною та методологічною основою дослідження є діалектичний метод пізнання, фундаментальні положення економічної теорії, системний підхід до вивчення економічних явищ і процесів, пов'язаних з економічною модернізацією, наукові розробки зарубіжних і вітчизняних учених з питань розвитку сільських територій, змін і перетворень у національній економіці та політиці щодо сільських територій.

У процесі дослідження використано такі наукові методи і прийоми: історичний (для вивчення становлення і розвитку українського селянства), абстрактно-логічний (для з'ясування і поглиблення сутності поняття розвитку сільських територій, обґрунтування пріоритетних його напрямів, формування висновків і пропозицій); системний аналіз (для виявлення і урахування чинників, що впливають на процес децентралізації та її вплив на розвиток села, інвестиційного і фінансового забезпечення об'єднаних територіальних громад - ОТГ); порівняльний аналіз (для визначення змін у економічних показниках розвитку ОТГ та сіл України); монографічний (для дослідження процесів розвитку сільських територій в окремих регіонах); аналіз і синтез (для оцінювання програм розвитку сільських територій у різних інвестиційних умовах); економіко-статистичні методи, серед яких графічний (для наочного відображення динамічних і структурних змін у процесі розвитку сільських територій); експертних оцінок (для виявлення значимості основних складових державної політики на механізми відновлення та розвитку сільських територій); соціологічного вибіркового опитування (для виявлення чинників, які демонструють ефективність проведення адміністративно-територіальної реформи очима сільських мешканців).

Об'єктом дослідження є відновлювальні процеси, пов'язані з розвитком сільських територій та покращення рівня життя сільського населення.

Предметом дослідження є сукупність теоретичних, методологічних і практичних аспектів відновлення сільських територій у сучасних реаліях.

Методи дослідження. Теоретичною та методологічною основою дослідження є діалектичний метод пізнання, фундаментальні положення економічної теорії, системний підхід до вивчення економічних явищ і процесів, пов'язаних з економічною модернізацією, наукові розробки зарубіжних і вітчизняних учених з питань розвитку сільських територій, змін і перетворень у національній економіці та політиці щодо сільських територій.

У процесі дослідження використано такі наукові методи і прийоми:

історичний (для вивчення становлення і розвитку українського селянства), абстрактно-логічний (для з'ясування і поглиблення сутності поняття розвитку сільських територій, обґрунтування пріоритетних його напрямів, формування висновків і пропозицій); системний аналіз (для виявлення і урахування чинників, що впливають на процес децентралізації та її вплив на розвиток села, інвестиційного і фінансового забезпечення об'єднаних територіальних громад – ОТГ); порівняльний аналіз (для визначення змін у економічних показниках розвитку ОТГ та сіл України); монографічний (для дослідження процесів розвитку сільських територій в окремих регіонах); аналіз і синтез (для оцінювання програм розвитку сільських територій у різних інвестиційних умовах); економіко-статистичні методи, серед яких графічний (для наочного відображення динамічних і структурних змін у процесі розвитку сільських територій); експертних оцінок (для виявлення значимості основних складових державної політики на механізми відновлення та розвитку сільських територій); соціологічного вибіркового опитування (для виявлення чинників, які демонструють ефективність проведення адміністративно-територіальної реформи очима сільських мешканців).

Інформаційною базою дослідження є чинні законодавчі і нормативно-правові акти, матеріали Державної служби статистики України, Головних управлінь статистики в окремих областях України, дані статистичної звітності окремих сіл та ОТГ, матеріали анкетування і соціологічних обстежень, наукова література з теми дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у вирішенні на концептуальному та методичному рівнях важливої наукової проблеми розробки теоретико-методологічних засад та обґрунтування науково-практичних рекомендацій щодо формування механізмів відновлення і розвитку сільських територій у нових економічних реаліях. До найбільш вагомих результатів, що характеризують новизну дослідження, належать:

уперше:

- розроблено методологічні засади територіально-функціональної моделі інвестиційного забезпечення відновлення і розвитку національних сільських територій в умовах поглиблення процесу децентралізації на основі взаємоузгодження науково-практичних підходів, представлених у моделях інвестиційної політики Європейського та Азійсько-Ізраїльського напрямів, яка спрямована на вирішення сучасних проблем соціально-економічного розвитку: забезпечення продовольчої безпеки, подолання бідності, зниження рівня безробіття, вирівнювання економічного розвитку, а також враховує соціально-економічні взаємодії та взаємозв'язки, чинники впливу на соціальну, економічну, інституційну та екологічну складову цих перетворень;

- обґрунтовано методологію оцінювання адміністративно-територіальної реформи за допомогою комплексної оцінки чинників та соціологічного дослідження об'єднаних територіальних громад як ключової ланки у відновленні та розвитку сільських територій України, що дало змогу оцінити результативність запровадженої реформи з позицій сільського населення України.

- запропоновано авторський підхід до трансформації структури інституційного середовища сільської місцевості як складової соціо-економіко-екологічної системи, спрямованої на підвищення ролі об'єднаних територіальних громад у забезпеченні сталого розвитку регіонів та розвитку їх взаємодії із сільськогосподарськими підприємствами, фермерськими господарствами, дорадчими службами та закладів вищої освіти.

Сформований підхід враховує роль та рівень впливу аграрної освіти на відновлення та розвиток сільських територій, виховання молоді, відновлення лідерства, культури і традицій українського села, що дозволяє розробити ефективну державну політику розвитку сільських територій у контексті активізації євроінтеграційних процесів;

- розроблено систему інтегральних показників оцінювання сталого

розвитку сільських територій, що дозволило виділити три типи систем соціально-економічного простору сільських територій в умовах поглиблення процесу трансформації національної економіки: перший тип – система соціально-економічного сільського простору позитивної динаміки; другий тип - система соціально-економічного сільського простору нульової динаміки; третій тип - система соціально-економічного сільського простору негативної динаміки, а також оцінено результати роботи інститутів та інституцій місцевого самоврядування для подальшого обґрунтування планів розвитку територій, розробки концепції розвитку сільської громади та цільових програм підтримки функціонування аграрного сектору національної економіки;

удосконалено:

- сутнісне функціональне наповнення дорадчих інститутів України як осередків поширення комерційної інформації для сільських жителів, сільськогосподарських товаровиробників, а також концептуальний підхід до посилення політики локалізації сільгоспвиробництва, який, на відміну від існуючих, дозволяє зосередитися і поширювати послуги для селян, що займаються бізнесом, диверсифікують сільськогосподарське виробництво, віднаходять вирішення проблем виробничо-збутового характеру;

- науково-методичний підхід до формування процесів відновлення та розвитку сільських територій в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів з урахуванням особливостей історичного розвитку українського селянства, що, на відміну від загальновідомих трактувань, дозволяє визначити позитивні та негативні важелі впливу на особистість сільського лідера України, його індивідуальність та сприйняття бізнес-процесів у межах сільських територій;

- методичні підходи до оцінювання, що, на противагу відомим, дозволяє виявити вплив енергозберігаючих технологій на розвиток сільських територій, формування сімейного бюджету сільського домогосподарства та додаткових можливостей сільської громади щодо ефективного використання

місцевих можливостей для розвитку альтернативних джерел енергетики;

дістали подальшого розвитку:

- термінологічний апарат візії, концепції розвитку об'єднаної територіальної громади шляхом змін у трактуванні терміну «розвиток сільських територій». На відміну від існуючих, авторський підхід акцентується на значенні відновлення сільських територій в умовах удосконалення та імплементації досвіду європейських країн, раціонального використання відновлювальної енергетики та ресурсних можливостей;

- трактування сільськогосподарської дорадчої діяльності в умовах інституційної трансформації сільського середовища, яке, на відміну від існуючих наукових підходів, слугує основою для удосконалення моделей дорадчих служб, адаптації їх функцій до українських реалій, обґрунтування необхідності популяризації базової, вищої та післядипломної аграрної освіти у сільських територіях;

- методологічні підходи до визначення перспектив відновлення та розвитку сільських територій України, які, у порівнянні з іншими підходами, передбачають не лише розвиток сільського господарства й кооперації, а й диверсифікацію за рахунок агротуристичного бізнесу, виробництва та реалізації екологічно чистої продукції, розвитку соціальної й виробничої інфраструктури в сільській місцевості;

- систематизація наукових підходів до вивчення й ідентифікації сільських територій, особливостей їх розвитку в умовах трансформації інститутів та інституцій. Порівняно з відомими формулюваннями, авторський підхід на основі розвитку понятійно-категорійного апарату дослідження сільських територій забезпечив вироблення методів оцінювання ефективності інституційної та структурної реформ у сільській місцевості і формування алгоритму реалізації програми відновлення та сталого розвитку сільських територій.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що більшість положень дисертаційної роботи доведено до рівня методичних

рекомендацій, практична реалізація яких на рівні ОТГ, району, області сприятиме формуванню дієвих механізмів відновлення і розвитку сільських територій в нових економічних реаліях. Пропозиції автора можуть бути використані в практичній діяльності органами виконавчої влади, у сільських радах та ОТГ. Зокрема, в практику діяльності впроваджено такі результати дослідження і підтверджено відповідними довідками про впровадження:

- концептуальні та теоретичні напрацювання, запропоновані методологічні підходи до написання «Концепції розвитку сільських територій Тернопільської області» для Департаменту агропромислового розвитку Тернопільської обласної державної адміністрації (довідка № 1-923/1.1 від 16.09. 2019 р.);
- Програма розвитку сільського зеленого туризму для Більче-Золотецької ОТГ, що дала можливість здійснення якісних змін інвестиційно-інноваційного і соціального спрямування, Більче-Золотецька ОТГ (довідка № 1042 від 11.09.2018р.);
- Рекомендації щодо формування концепції створення інформаційно-консультативних служб (на досвіді держави Ізраїль) Ізраїль, МАШАВ, кібуц Шфаїм (довідка від 22.06.2016 р.);
- Пропозиції, що стосуються формування напрямів популяризації аграрної освіти, схвалені й прийняті до впровадження Департаментом агропромислового розвитку Борщівського району Тернопільської області (довідка № 01-03/123 від 31.10.2019р.);
- Пропозиції, що формують наукову базу для практичного вирішення проблеми відновлення та розвитку сільських територій, впроваджені в Орининській сільській раді Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (довідка № 02-21/355 від 18.09.2018 р);
- Пропозиції до складання плану соціально-економічного розвитку

об'єднаної територіальної громади Смотрицької селищної ради (довідка №57 від 19.11.2018р.).

- Окремі теоретичні й практичні положення дисертаційної роботи прийнято до впровадження в навчальний процес у Подільському державному аграрно-технічному університеті для розробки навчальних матеріалів із дисциплін «Ділове адміністрування», «Аграрний менеджмент», «Керівник адміністративної служби» (довідка № 71-01-434 від 10.06.2019 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є результатом самостійно виконаного автором наукового дослідження, де викладено авторський підхід до вирішення проблеми відновлення та розвитку сільських територій. Усі наукові результати, що містяться у ній, отримано автором особисто. З опублікованих у співавторстві наукових праць використано лише ті ідеї та положення, що належать автору.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення та практичні результати дисертаційної роботи доповідалися й отримали схвалення на науково-практичних конференціях: «Актуальні проблеми менеджменту: теоретичні і практичні аспекти» 2015 р. Подільський державний аграрно-технічний університет, Кам'янець-Подільський; «Національне виробництво й економіка в умовах реформування: стан і перспективи інноваційного розвитку та міжрегіональної інтеграції» 2016 р. Подільський державний аграрно-технічний університет, Кам'янець - Подільський; «Актуальні проблеми управління та адміністрування: теоретичні і практичні аспекти» 2016 р. Подільський державний аграрно-технічний університет Кам'янець-Подільський; «Актуальні аспекти розвитку підприємств аграрної сфери: облік, аудит та оподаткування» до 30-річчя заснування кафедри обліку і оподаткування ХДАУ» Херсон, 2017 р; «Актуальні проблеми аграрної економіки: теорія, практика, стратегія», Кам'янець-Подільський 2017 р.; «Глобальні і регіональні проблеми інформатики в суспільстві та природокористуванні» НУБіП, Київ 2017 р.;

«Аграрна наука та освіта в умовах євроінтеграції» 2019 р., м. Кам'янець-Подільський. – Тернопіль.; «Сучасний рух науки» 2019 р., «WayScience» м. Дніпро; Сучасні методи підвищення ефективності використання економічного потенціалу у напрямку розвитку регіональної економіки» Львів, 2019 р. ГО «Львівська економічна фундація».

Публікації. За результатами виконаних досліджень опубліковано 34 наукових праць, із них одноосібна монографія обсягом 18,5 друк. арк., монографія у співавторстві, 22 статті у наукових фахових виданнях України, з яких 19 – у виданнях, внесених до міжнародних наукометричних баз даних, 2 статті – у виданнях іноземних держав, 9 публікацій у матеріалах і тезах конференцій. Загальний обсяг, що особисто належить автору 28,67 друк. арк.

Обсяг і структура роботи. Робота складається з анотації, вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 538 сторінок, основний зміст роботи викладено на 440 сторінках комп'ютерного тексту. Дисертаційна робота містить 48 таблиць, 54 рисунків, 11 додатків. Список використаних джерел включає 371 найменувань, на 36 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

1.1 Історичні аспекти розвитку сільських територій України в контексті світового досвіду

Складність, багатогранність і міждисциплінарний статус будь-якої наукової проблеми приводять до необхідності її вивчення у системі координат, що задається різними рівнями методології науки.

В Україні сільські території традиційно пов'язуються з агровиробництвом, тоді як розвинені країни характеризуються інтегрованим сільським розвитком. З огляду на загальносвітові тенденції, збільшення важливості аграрного сектора в умовах світової продовольчої безпеки, сьогодні вже не залишається жодних сумнівів у тому, що концепція сільського розвитку є набагато ширшою порівняно з концепцією аграрного розвитку [27].

У даний час проблематика розробки ефективної стратегії розвитку сільських територій регіонів України є одним із найважливіших напрямків агроекономічних досліджень українських вчених. Якщо в умовах планової економіки диспропорції у розвитку сільських адміністративних районів успішно згладжувались директивними методами, то в умовах сучасної економіки на регіональному рівні управлінні необхідно використовувати диференційований підхід, який дозволяє враховувати індивідуальні особливості функціонування сільських територій і поселень. Водночас недосконалість національної методології стратегічного планування та прогнозування розвитку сільської місцевості на субрегіональному (муніципальному) рівні, відсутність системності до виділення пріоритетів розвитку сільських територій створює необхідність постійного пошуку методичних підходів до вирішення цієї актуальної проблеми.

Задля вдосконалення стратегічного планування та прогнозування розвитку сільських територій України доречним є використання досвіду розвинутих країн світу. Запозичення вдалого досвіду розвинутих країн

дозволить наблизити національну політику з розбудови сільської місцевості до світових норм, що має бути стратегічним завданням економічної політики нашої держави.[149]

Для розробки стратегії розвитку сільських територій України в умовах трансформації соціально – економічного середовища доречним є використання досвіду розвинутих країн світу. Використання напрацьованого практичного досвіду економічно розвинутих країн світу дозволить наблизити національну політику в сфері відновлення і сталого розвитку сільської місцевості до досягнутого світового рівня, що, в свою чергу, має стати стратегічним завданням національної економічної політики.[35]

Розвиток сільських територій нині має стати пріоритетним напрямком для сучасної державної політики та має ґрунтуватись на досвіді передових країн світу де сільське господарство активно розвивається та носить перманентний характер для розвитку тої держави досвід якої застосовуємо.

На сьогоднішній день ми маємо звертати увагу на розвиток сільських територій таких країн як Польща, Ізраїль, Канада, США та інші, оскільки ці країни приймали, у свій час, велику кількість емігрантів, що привносили в приймаючі країни частку аграрної культури України.

Також цікаво вивчити досвід країн пострадянського простору, які також привертають своєю увагою до розвитку сільського господарства, що і призводить в більшості випадків до розвитку сільських територій, де це сільське господарство успішно розвивається.

Розвиток сільських територій є важливою складовою політики Європейського Союзу уже протягом багатьох десятиліть від дати його заснування. Взагалі це поняття з'явилося пізніше від того часу як ЄС став фінансувати програми, що орієнтувались, у першу чергу, на підтримку фермерів, впровадження квот на виробництво певних видів сільськогосподарської продукції. Сума коштів, які йшли на таку підтримку постійно зростала, але це не зупиняло процес урбанізації та поступового знелюднення сільських територій. Саме тому прямі субсидії для

сільськогосподарських виробників поступово поступились місцю політиці «розвитку сільських територій», яка б мала вирішити питання перекосу фінансування сільськогосподарських виробників у бік комплексного розвитку власне сільських територій.[58;85]

Більш ніж 56% населення у 27 державах-членах Європейського Союзу (ЄС) проживають на сільських територіях, які охоплюють 91% всієї території ЄС, тому розвиток сільських територій був і залишається життєво важливим об'єктом економічної політики цього об'єднання. Ведення сільського і лісового господарств відіграє вирішальне значення у процесі землекористування та раціональному використанні природних ресурсів у сільській місцевості ЄС, а також слугує платформою для диверсифікації сільської економіки. Відтак, зміцнення політики розвитку сільських територій сьогодні виступає загальноєвропейським пріоритетом.

Спільна аграрна політика ЄС (САП ЄС) зародилась у 50-ті роки минулого століття в Західній Європі, сільське господарство якої переживало не найкращі свої часи та не могло забезпечити внутрішній ринок достатньою кількістю продовольчих товарів. Це прискорило інтеграційні процеси серед європейських країн, що дозволило шляхом спільних зусиль швидше та ефективніше досягнути відновлення промислових секторів і аграрного сектора економіки, зокрема. У процесі підготовки Римського Договору 1956 року країни-засновники ЄС розробили цілі та принципи функціонування САП. Основними цілями САП визначено:

- підвищення продуктивності виробництва сільськогосподарської продукції за рахунок стимулювання технічного прогресу, забезпечення раціонального розвитку аграрного виробництва та оптимального використання факторів виробництва, а саме праці;
- забезпечення справедливих стандартів життя сільського населення шляхом збільшення доходів осіб, які зайняті у сільському господарстві;
- стабілізацію ринків;
- забезпечення продовольчої безпеки;

- забезпечення формування прийнятної для споживачів цінової політики.

Досягнення поставлених цілей забезпечувалось визначенням базових принципів функціонування САП:

- вільний рух товарів всередині ЄС та спільні ціни для одних і тих самих товарів;
- спільність переваг, що передбачало надання переваги товарам, вироблених на внутрішньому ринку над імпортованою продукцією;
- спільна фінансова відповідальність за ринкову та цінову політику ЄС.[13]

Протягом багатьох років у процесі запровадження САП на теренах ЄС відбулось чимало змін як в самому ЄС так і за його межами. Постала проблема розвитку і розширення ЄС, ведення спільної валюти та інші зміни.

Після опублікування “Плану дій 2000” і у зв’язку з активізацією процесу розширення ЄС, Phare був зорієнтований на підготовку країн-кандидатів до вступу та доповнений двома іншими інструментами: інструментом структурної політики для підготовки до вступу (ISPA) і спеціальною програмою для сільського господарства та сільського розвитку (SAPARD). Ці інструменти, які були створені на період 2000-2006 років, будуть замінені програмою IPA (інструментом підготовки до вступу в ЄС) на період 2007-2013 р.р.

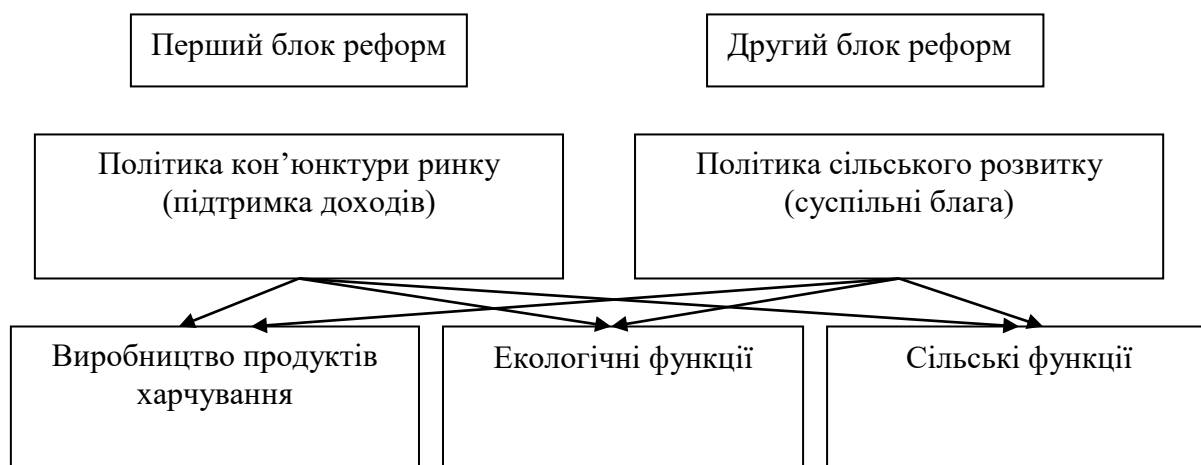

Рис 1.1. САП ЄС згідно «Плану дій 2000»

Джерело: [29]

Політика сільського розвитку ЄС і США має багато спільних цілей, але вона дещо різниться в механізмах та пріоритетних напрямків реалізації, визначенні ролі аграрного виробництва у розвитку сільських територій.

Основними напрямками заходів підтримки розвитку сільських територій в США є: економічний розвиток сільських територій, стимулювання створення та розвитку бізнесу; розвиток інфраструктури (житлові програми, водопостачання, електроенергія, широкосмугові мережі, телемедицина та ін.); підтримка людського капіталу, включаючи розвиток системи освіти, професійної підготовки, охорони здоров'я, житлово-комунального господарства і т.д.); боротьба з бідністю (проведення програм допомоги незаможним). Однак крім зазначених напрямків, існують й інші, які безпосередньо належать до розвитку села, але реалізуються іншими органами влади.[29]

Традиційно економічною основою у сільських територіях були галузі, пов'язані з використанням природних ресурсів, в першу чергу сільськогосподарське виробництво, тобто державна політика в розвинених країнах була заснована на галузевому підході. Вважалося, що мета сільського розвитку та сільськогосподарського виробництва є ідентичними. Сьогодні державна політика в ЄС і США зорієнтована на територіальний підхід при скороченні підтримки безпосередніх товаровиробників.

Головна відмінність політики США від ЄС полягає в тому, що в ЄС напрямки розвитку села зафіксовані в рамках Єдиної аграрної політики, складовою частиною якої є стійкий розвиток в той час, як у США також приділяється увага основним напрямкам, але вони не виділені законодавчо як програми сільського розвитку.

Іншими загальними рисами державної політики ЄС і США є:

- надання суб'єктам програм права обирати з переліку напрямків у рамках єдиної політики або програм різних відомств ті, які найбільш сприяють розвитку сільських територій конкретного регіону;

- органам місцевого самоврядування надаються не тільки широкі права з реалізації програм розвитку сільських територій, але і адекватна фінансова підтримка за допомогою використання комплексу фінансових інструментів: прямі платежі населенню, програми грантової підтримки, кредити, гарантії за кредитами, податкові пільги, технічна допомога з чітким зазначенням умов їх застосування.

Ще одним важливим аспектом є те, що в країнах ЄС фінансування програм розвитку сільських територій становить понад 20 % від бюджету Єдиної політики, в США - від 11 % до 27 % від бюджету Мінсільгоспу, проти українських 10 % на сільське господарство й сільський розвиток загалом.

Важливим напрямом вирішення проблем забезпечення сталого розвитку сільських територій в умовах трансформації соціально – економічної системи є створення передумов для активізації інвестиційної діяльності. Питання створення сприятливого інвестиційного клімату в сільській місцевості зумовили необхідність формування сучасної методико – методологічної бази дослідження, а також розробки нових принципових підходів до виявлення наявних резервів для активізації інвестиційних процесів. Разом з тим, створення привабливого інвестиційного клімату як в країні загалом, так і на регіональному чи місцевому рівні зокрема, є досить складним і слід розглядати це питання комплексно. На часі практична і теоретична необхідність створення методологічних передумов для усвідомлення проблем трансформації соціально – економічних систем різних рівнів. Трансформація соціально – економічної системи, насамперед, поширюється на реальний сектор економіки, охоплює галузі, підприємства, суб'єкти господарської діяльності. Також, опосередковано впливає на розвиток соціальної сфери, радикально реформує інституційне і ринкове середовище. Поряд з цим, трансформація соціально – економічних систем різних рівнів поширюється на інституційний механізм регулювання і розвитку господарського комплексу. Звідси, методологія дослідження

трансформації повинна включати не тільки традиційні і загальні економічні теорії, але і теорії та концепції. Які розглядають проблеми моделювання, прогнозування економічного розвитку країни, досліджень механізму сталого розвитку економіки.

Світовий досвід становлення та розширення розвитку ринкових відносин засвідчує, що існує декілька моделей реформування ринкової системи. Основними з них є: ліберально – монетаристська модель; «модель ринкового соціалізму»; інституційна модель та ордоліберальна модель. Зважаючи на сучасний суспільно – політичний стан та рівень соціально – економічного розвитку країни, доцільно розглянути детальніше інституційну модель. Перебудова національного суспільно – господарського комплексу ґрунтується на засадах прискореної трансформації системи економічних і соціальних інститутів, суспільно-політичних взаємовідносин і взаємодій, розробки єдиних правил поведінки в соціально - економічній взаємодії цих інститутів. Запропонована модель спрямовує соціально-економічну політику держави на вирішення довгострокових програм розвитку реального вектору національного господарського комплексу за активної участі держави. В контексті представленого наукового дослідження, наприклад, перехід до сталого розвитку сільських територій в умовах ринкової трансформації не можливий без запровадження дієвих програм державної підтримки і стимулювання. Дана модель передбачає інституційні перетворення, які створюють умови для економічної стабілізації та покращення конкурентоспроможності реального сектору господарського комплексу, що безпосередньо вплине на покращення інвестиційного клімату України. Теоретичною основою моделі являються «теорія інституціоналізму», яку розробили Т. Веблен і Д. Гібсон.

На нашу думку, в межах інституційної моделі доцільно вирішувати проблему диспропорцій або асиметрії територіального соціально – економічного розвитку країни. Оскільки, в сучасній національній трансформаційній економіці інституційне забезпечення розвитку сільських

територій характеризується сповільненням та не системністю, а в окремих випадках відсутністю суттєвих змін реалізації програм реформування інституційного середовища на місцевому і регіональному рівнях. Тому, насамперед, для перехідних економік важливим є ефективне інституційне забезпечення процесу реформ на місцевому рівні. Мова йде не тільки про створення ефективних державних інститутів управління структурними змінами, але і формування та розвиток інституцій, здатних забезпечити прискорений розвиток територій, включаючи і інститути громадянського суспільства, без яких буде проблематично досягти поставлених цілей на місцевому рівні. Інституційне забезпечення територіального соціально - економічного розвитку має нести комплексний характер і розглядається в контексті системних реформ, спрямованих, наприклад, на продовження процесу децентралізації державної влади, розширення повноважень місцевої влади та формування їх ресурсної бази.

Якщо аналізувати формування і розвиток інституційного середовища території в умовах поглиблення трансформаційних процесів з позиції системного підходу, то слід мати на увазі, що таке регіональне середовище формують з одного боку інститути та інституції, зокрема, і інститути ринку, громадянського суспільства та інші. А з іншого, закони, правила і норми, традиції, стандарти тощо. Однак, практика засвідчує, що на теперішній час головною проблемою інституційного забезпечення розвитку територій є відсутність в окремих сільських районах ефективних інститутів або слаборозвинена система територіальних інститутів. Крім того, функціонуючі територіальні інститути не спроможні ефективно взаємодіяти між собою в напрямі забезпечення сталого соціально – економічного розвитку сільської місцевості. В умовах інституційної трансформації, зокрема, прослідковується відсутність чіткого розподілу повноважень, координації і відповідальності між центральними органами влади на місцевому і регіональному рівні. Також, на цьому етапі трансформації залишається невдосконаленою система розподілу функцій, обов'язків і відповідальності територіальних органів

виконавчої влади й місцевого самоврядування. Відмічається неузгодженість взаємодій між органами центральної і регіональної виконавчої влади та місцевого самоврядування на місцевому, регіональному і субрегіональному рівні, особливо, коли це стосується питання господарського використання всього ресурсного потенціалу території. Ці та інші проблеми формування ефективного інституційного середовища території безпосередньо впливають на діяльність регіональних інститутів, а саме, місцеві органи влади діють в ще в несформованому правовому полі, інколи їх діяльність законодавчо неврегульована. І що саме головне, поки що законодавчо не врегульований процес формування фінансової бази для забезпечення діяльності місцевих і регіональних органів влади та місцевого самоврядування, а також реалізації програм економічного і соціального розвитку території.

Відповідно, трансформація інституційного середовища на місцевому рівні, як засвідчує досвід країн – членів ЄС, повинна бути спрямована на формування ефективних інститутів і інституцій, здатних:

- 1) аналізувати соціально-економічні процеси і явища, які безпосередньо впливають на рівень розвитку території та забезпечувати взаємодію органів влади всіх рівнів щодо реалізації програм сталого розвитку території;

- 2) визначати напрями, методи, засоби та механізми проведення реформ, а також вдосконалення системи органів місцевого самоврядування та їх законодавчого забезпечення, забезпечувати дотримання соціальних стандартів для всіх членів суспільства тощо;

- 3) сприяти запровадженню ефективного механізму ресурсного, інституційного, та іншого забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування та реалізації державної політики розвитку сільських територій;

- 4) розробляти цільові програми, спрямовані на усунення диспропорцій у розвитку територій, забезпечення сталого розвитку територіальних соціально – економічних систем, стимулювання зростання їх економічного

потенціалу та підвищення інвестиційної привабливості;

5) впливати на розвиток територіальної соціальної і господарської системи, забезпечувати справедливі правила гри між основними суб'єктами економічних відносин та вирівнювання рівня розвитку територій;

6) постійно удосконалювати систему міжбюджетних відносин, спрямовану на посилення матеріальної та фінансової основи місцевого самоврядування, удосконалення системи державних соціальних гарантій, надання адміністративних та інших послуг населенню;

7) нівелювати численні соціальні та інші протиріччя і антагонізм, обумовлених майновим розшаруванням населення та структурною розбалансованістю територіального господарського комплексу тощо.

Звідси, в країнах – членах ЄС, чисельність інститутів, які займаються забезпеченням сталого розвитку територіальної соціально-економічної системи (крім органів центральної і регіональної виконавчої влади та місцевого самоврядування різних рівнів) є набагато більшою.

До базових інституційних правил і норм формування і розвитку інституційної платформи трансформаційної економіки слід віднести: специфікація всіх прав власності; правове забезпечення регулювання і управління всіма економічними і соціальними процесами та взаємодіями; створення умов для вільної конкуренції; досягнення синергії в процесі реформування соціально-економічної системи; вільний рух ресурсів і капіталу тощо. Формування інституційного базису трансформації соціально – економічної системи перехідної економіки здійснюється двома шляхами: а) держані інститути проводять реформи, в основі яких покладено створення і впровадження формальних правил; б) сформовані в попередній системі традиції і звичаї виступають інституційною основою консервації традиційних взаємовідносин і взаємодій.

Інституційна модель ґрунтується на визначених принципах, які забезпечують ефективні соціально-економічні взаємодії і взаємовідносини в суспільстві, створюють умови для забезпечення сталого розвитку та

підвищення якості життя населення. До основних принципів можна віднести:

- беззаперечне право на власність;
- створення системи стимулів і преференцій для забезпечення прискореного розвитку і зростання виробництва;
- рівні умови для зростання рівня життя всіх соціальних груп і категорій населення;
- наявності ефективної системи контролю за дотриманням діючих і нових формальних норм і правил, які регулюють соціально-економічні взаємодії людини і суспільства.

Для сільських територій країни актуальним, на сучасному етапі розвитку, залишається питання прав власності на землю. В процесі створення інституційного середовища трансформації національної соціально-економічної системи важливим залишається зміна форм прав власності, насамперед, на землю.

В українській перехідній економіці на теперішній час існують такі форми власності: власність народу України (земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони); приватна власність (майнові та особисті немайнові блага конкретної фізичної чи юридичної особи); державна власність (майно, зокрема, і грошові кошти, необхідні для виконання державою своїх функцій, а також єдина енергетична система, системи зв'язку, транспорт загального користування, кошти державного бюджету); комунальна власність (майно, що належить територіальній громаді села, селища, міста і необхідне для забезпечення економічного і соціального розвитку відповідної території). В межах інституційної трансформації соціально-економічної системи, доцільно розглянути питання правового закріплення за територіальними громадами прав власності на землю, яка знаходиться в їх межах. Тобто змінити модель правовідносин в сфері використання місцевих земельних ресурсів, надавши можливість

територіальним громадам володіти і розпоряджатись землею і її надрами. Це означає, що поряд із законодавчо закріпленими формами власності, необхідно ввести суспільну форму власності, тобто, нового суб'єкту. Надання територіальним громадам права володіння і розпорядження земельними ресурсами дозволить створити додатковий економічний ресурс для переходу до сталого соціально-економічного розвитку сільської місцевості. Збереження «успадкованої» системи правовідносин в земельних питаннях, на практиці призводить до того, що формально ресурси знаходяться в державній власності, а фактично створюються умови для «вільного» на розсуд державних функціонерів доступу і розпорядженню об'єктом власності народу, що породжує корупцію та неефективне використання національного економічного ресурсу.

Організаційно-правове забезпечення формування і регулювання процесів формування інституційної системи може проходити шляхом розвитку змішаної економіки. Для цього необхідно формувати ефективні економіко-інституційні механізми взаємодії, які забезпечать рівні умови для всіх суб'єктів господарської діяльності. В першу чергу, необхідно забезпечити адаптивність і гнучкість податкового механізму, фінансово – кредитних важелів впливу, інструментів реалізації ефективної державної цінової політики тощо. В перехідній економіці необхідність функціонування ринкових і поза ринкових інститутів обумовлена тим, що ринкові механізми не в повній мірі здатні задовільнити потреби населення та ефективно функціонування реального сектору господарського комплексу. Разом з тим, як засвідчує світовий досвід, сучасні соціально-економічні системи розвинутих країн також мають ознаки змішаної системи, в яких відмічаємо різноманітні економічні уклади. Синергетичний ефект інституційної трансформації перехідної економіки полягає в тому, що кожен із елементів інституційного системи набуває ознак базису для розвитку та ефективного функціонування ринкових механізмів, розбудови нових ефективних економічних взаємодій і взаємовідносин суб'єктів господарювання як і в

внутрішньому так і зовнішньому середовищі, посиленню конкурентних переваг національної економіки. Зважаючи на те, що ринкова форма господарювання виступає в якості складової частини змішаної економічної системи, то в комплексі інституційна соціально-економічна трансформація дає інтегральний ефект.

Важливою складовою інституційної системи трансформації економічної системи є створення конкурентного середовища та сприятливого інвестиційного клімату в країні. Як засвідчує практика, в перехідних економіках при створенні конкурентного середовища визначальну роль відіграють інституції антимонопольного спрямування. Разом із тим, у країнах розвинутої ринкової форми господарювання монополізм не заперечується, навіть допускається, якщо це не гальмує економічний розвиток країни. При цьому, в цих країнах антимонопольні заходи спрямовуються лише на недопущення посилення монопольного становища окремих суб'єктів господарювання. І навпаки, процеси концентрації виробництва можуть сприяти розвитку конкуренції, підприємницької ініціативи, цінового регулювання, вільного доступу до ринків тощо.

Визначений вплив інституційне середовище має на формування сприятливого інвестиційного клімату в країні. При дослідженні інвестиційних процесів в межах сільських територій аналізується інвестиційний потенціал та інвестиційна привабливість території, а також активність інвестиційної діяльності, на теоретичному рівні оцінені інвестиційні ризики в умовах трансформації територіальної соціально-економічної системи. Інвестиційний клімат сільської території визначається як сукупність суспільно-політичних, інституційних, економічних та соціальних чинників, які безпосередньо впливають на обсяги капіталовкладень та результати інвестиційної діяльності, а також можливість нами вільно розпоряджатися в країні чи регіоні. Основними складовими елементами інвестиційного потенціалу території є, насамперед, інвестиційна привабливість сільської місцевості та функціонуюча інфраструктура

інвестиційної діяльності. Важливим елементом інвестиційного потенціалу виступає наявні власні інвестиційні ресурси та комерційно привабливі об'єкти інвестування. Також, до інвестиційного потенціалу території слід віднести розвиток інституційного середовища, яке формують формальні правила й неформальні обмеження інвестиційної діяльності, що впливають на рівень інвестиційних ризиків, особливо, для іноземних інвестицій. Загалом же, важливим компонентом національного інвестиційного потенціалу (в частині його привабливості для іноземного інвестиційного капіталу) виступають, насамперед, це високий рівень кваліфікованої робочої сили при низькій (порівняно із країнами ЄС) її вартості. Крім того, країна володіє значними запасами різноманітних природних ресурсів та потенціалом для розвитку сільськогосподарського виробництва, розвиненою транспортною інфраструктурою, вигідним економіко-географічним положенням, розвиваються зовнішньоекономічні зв'язки. Україна володіє значним науково-технічним потенціалом та високим рівнем науково-дослідних розробок в окремих галузях, а також ємним споживчим ринком тощо.

Разом з тим, попри те, що регіони володіють потужним інвестиційним потенціалом, інвестиційна привабливість держави (для іноземних інвесторів) залишається досить низькою. Низький рівень інвестиційної привабливості територій для іноземного капіталу зумовлений, насамперед, несприятливим інституційним середовищем яке безпосередньо впливає на інвестиційну і , відповідно, посилює інвестиційні ризики. Практикою міжнародної інвестиційної діяльності розроблений методологічний підхід і систему показників за яким оцінюється інвестиційного клімату країни. В основу досліджень закладена оцінка показників конкурентоспроможності країни, через аналіз яких і визначається інвестиційний клімат держави в динаміці. Зазначимо, що інвестиційний клімат в країні, а також, інвестиційна привабливість територіальної соціально-економічної системи чи окремої місцевості слід аналізувати через призму дослідження різноманітних

суспільно – політичних і соціально-економічних явищ і процесів, які розвиваються на різних рівнях функціонування господарського комплексу. В статистичному аналізі презентованого дослідженні застосований індексний метод сукупних соціально-економічних явищ і процесів. Оцінка інвестиційного клімату в Україні та її території в розрізі адміністративних одиниць здійснена на основі показників, які використовуються для розрахунку інтегральних індексів, котрі використовуються для визначення конкурентоспроможності країни в її регіонів (індекс глобальної конкурентоспроможності (Global Competitiveness Index), індекс ведення бізнесу (The Doing Business), індекс економічної свободи (Heritage Foundation), індекс сприйняття корупції (Transparency International), індекс інвестиційної привабливості країн (BDO International Business Compass), а також низки індикаторів та розрахункових показників, які характеризують інституційне середовище, екологічну підсистему тощо (Додаток А. Таблиця 37 – 38).

Тому варто зазначити, що розвитку сільських територій в світовій економічній практиці приділяється значна увага. Політика зарубіжних країн орієнтовна на розвиток сільського господарства та його диверсифікації, створення нових джерел для розвитку сільського господарства та його інвестування.

Отже, для успішної імплементації зарубіжного досвіду розвитку як сільського господарства так і сільських територій в цілому, завжди потрібно пам'ятати про вітчизняну базу, традиції розвитку українського сільського господарства, його особливості. Тільки після детального вивчення співвідношення та подібності сфер дотичності наших галузей сільського господарства, ми можемо успішно імплементувати закордонний досвід розвитку сільських територій на території України.[123]

Понад половину століття, безпосередньо перед здобуттям Україною своєї незалежності, наша нація перебувала під впливом радянської соціально-атеїстичної ідеології, яка в практичному своєму застосуванні

породила симбіоз теоретичної законослухняності та практичної девіантної поведінки громадян. У той час, як більшість західноєвропейських націй були незалежними, відзначаючись багатовекторністю демократичного поступу, а також формуванням власного морально-духовного світу під впливом ідей протестантизму, в Україні домінувала інша традиція, яка ігнорувала засади християнської моралі, намагаючись замінити їх «Моральним кодексом будівника комунізму».

Наслідком християнського виховання та духовних принципів особистості, що популяризувалися в країнах Західної Європи, і які реалізовувалися більшістю її громадян у своїй професійній діяльності, було раціональне використання часу, ресурсів та зменшення девіантних проявів при виробництві та розподілі благ.

Протестантське вчення щодо реалізації духовних цінностей людини у професійній діяльності, розглядалося як “світська аскеза”. Така поведінка особистості, на думку М. Вебера, стала результатом усвідомлення себе, перш за все, як духовної істоти, що тимчасово проживає на землі, найвищим законом для якої є Божий закон, тобто Біблія. Звідси людина виносить правила та норми поведінки, які є допустимими для неї.

Особливо глибоко ця ментальна модель була вкорінена у стереотипах суспільної поведінки сільських мешканців, які відзначалися більшою релігійністю та “богослухняністю”. [29]

Порівнюючи розвиток тогочасного європейського селянства, яке не пригнічувало в плані релігійного розвитку, сприяння розвитку також від католицької церкви, яка також на той час була реформована, вона дала можливість самовизначатись населенню, а це сприяло розвитку суспільної думки, але і поваги до церкви.

Зовсім по-іншому формувалася «ментальний код» мешканців українського села. По-перше, внаслідок насильницької колективізації, а згодом кількох голодоморів і перманентних політичних репресій, що мали місце упродовж XX століття, вони почали сприймати владу як

агресора, а закон як інструмент примусу над собою. По-друге, потужна атеїстична компанія, що проводилась радянською владою протягом усього періоду її панування, а також знищення значної частини сільської інтелігенції та духовенства, обернулися деморалізацією сільських мешканців України. Більше того, з метою виживання вони подекуди були просто змушені порушувати канони християнської моралі. По-третє, витратні методи господарювання, що домінували в адміністративно-плановій економіці радянського зразка, включаючи неефективний механізм функціонування колгоспів та сільської економіки загалом, зумовили формування нераціональних стереотипів економічної поведінки мешканців сільських територій України, їхнє несприйняття та нерозуміння принципів ринкової економіки, відверте невміння і небажання діяти згідно вимог ринку та стандартів соціальної етики і поведінки, притаманних країнам ЄС.

Вітчизняні вчені підтверджують, що глибокі духовні та релігійні трансформації, пережиті європейським суспільством в епоху Реформації, мали колосальний вплив не лише на соціокультурні та економічні умови життєдіяльності європейців, але й на темпи розвитку країн загалом. Протестантизм вплинув на культуру щоденного життя, піддавши корекції ряд моральних основ особистості.

Звісно такі перетворення сприяли підвищенню аксіологічних основ європейського суспільства. Виховуючи в суспільній свідомості європейців за часів демократичного розвитку відповідальність за свої вчинки, чесність у здійсненні громадських обов'язків, раціональність у веденні господарської діяльності. Адже були закладені міцні ціннісні засади утвердженні на християнських чеснотах, які виявлялись, перш за все, у внутрішній сформованості особистості на основі глибокої духовності, що в свою чергу призводила до підвищення морально-етичного та культурного рівня. [29]

В процесі трансформаційних перетворень дієвість інструментів стимулювання розвитку агропромислового комплексу України

безпосередньо пов'язана з вирішенням системних проблем функціонування сільських територій, удосконаленням державної політики стимулювання розвитку підприємництва, поживлення економічної ініціативи на селі.

На сучасному етапі розвитку економіки Україна має розгалужений сільськогосподарський комплекс, який здатен забезпечити виробництво конкурентоспроможної аграрної продукції. Але протягом 90-х років минулого століття розвиток сільського господарства України характеризувався глибоким економічним спадом, лише починаючи з 2000 р. ситуація почала стабілізуватися.

Незважаючи на позитивні зрушення, в сільському господарстві України існує ще багато невирішених проблем. Зокрема, на регіональному рівні все ще зберігається тенденція щодо недооцінки ролі сільських територій у загальній структурі економіки областей України. Основним видом виробництва на сільських територіях залишається аграрне виробництво, але нерозвиненими є несільськогосподарські види діяльності. Це посилює кризові тенденції в розвитку сільських територій, активізує процеси міграції працездатного сільського населення до міст. [313]

Довідково: Розмір заробітної плати у сільському господарстві залишається найнижчим серед усіх видів економічної діяльності, що зумовлює низьку престижність праці аграріїв. Середньомісячна номінальна заробітна плата за підсумками 2014 р.— 3495 грн. Водночас, однією з найнижчих вона була у сільському господарстві – 1720 грн. У 2017 році середня заробітна плата в сільському господарстві складала – 7104 грн., [70] але, порівнюючи рівень інфляції та важкість праці у сільському господарстві, ми не можемо стверджувати, що її рівень відповідає достатньому.

Виходячи з розподілу бюджету видно, що лівова частина бюджетних коштів в Україні як і раніше розподіляється на користь сільськогосподарського виробництва, а не на розвиток села. Тобто, як і раніше, в Україні переважає вузькогалузевий підхід до розвитку сільських

територій. Хоча в багатьох розвинених країнах цей підхід вже довів свою неефективність при вирішенні проблем сільської місцевості.[326]

На сучасному етапі розвитку економіки Україна має розгалужений сільськогосподарський комплекс, який здатний забезпечити виробництво конкурентоспроможної аграрної продукції. Однак протягом 90-х років минулого століття розвиток сільського господарства України характеризувався глибоким економічним спадом, лише, починаючи з 2000 р. ситуація почала стабілізуватися. Сьогодні Україна тримає світове лідерство з експорту зернових, зокрема у поточному маркетинговому році за прогнозами Міністерства сільського господарства США наша країна може опинитися на 2-му місці у світі за обсягами експорту зерна після США [326;70].

Незважаючи на позитивні зрушення все ж таки у в сільському господарстві України існує ще багато невирішених проблем. Зокрема, на регіональному рівні все ще зберігається тенденція щодо недооцінки ролі сільських територій у загальній структурі економіки областей України. Основним видом виробництва на сільських територіях залишається аграрне виробництво, але нерозвиненими є несільськогосподарські види діяльності. Це посилює кризові тенденції в розвитку сільських територій, активізує процеси міграції працездатного сільського населення до міст. [149]

Часто невирішеною проблемою на селі виступає відсутність мотивації для сільської молоді через нерозвинуту соціально-економічну інфраструктуру села. Молодь, за якою завжди іде прогрес і розвиток, інновації та рух вперед, не зацікавлена залишатись у селах, оскільки там життя позбавлене найпростіших стимуляторів до розвитку; Інтернету, соціально-культурних та побутових центрів. Часто в селах відсутні лідери або лідерство негативне, що не спонукає молодь до успішного розвитку, а навпаки підштовхує до асоціальних аспектів занепаду сільської молоді (алкоголізму, неосвіченості, загальної апатії, збільшення злочинності та інше). Дуже часто в сільській молоді відсутній інтерес до сільського

господарювання в цілому, адже в галузі низька заробітна плата, а праця важка, особливо в нерозвинутих аграрних господарствах.

Важливе значення у вивченні соціально-економічного розвитку села має розмежування сільської території та сільськогосподарського виробництва. Сільську територію не можна визначати лише як просторову базу для агровиробництва, оскільки така територіальна спеціалізація є перешкодою на шляху до повноцінного функціонування, а часом і виживання регіону. Навіть попри її економічну вигоду, надмірна спеціалізація призводить до монополізму спеціалізованих районів [58]. Сільські території є передусім місцем розвитку, який не обмежується агровиробництвом та життєдіяльністю сільського населення. Тому сільський розвиток як об'єктивний процес, що відбувається в межах відповідної соціально-просторової системи суспільства, не вимірюється виключно показниками аграрного сектора економіки.

Навіть без будь-яких додаткових роз'яснень з приводу категорії «сільський розвиток» більше ніж очевидним є те, що у ній послідовно прослідковуються інтереси передусім селянства і сукупно з ними не меншою мірою також інтереси всього іншого сільського соціуму і сільських поселень як історично зумовленого селянського місця буття і життєзабезпечення.

Якби ж життєзабезпечуюча функція селянства обмежувалася лише хліборобством, під яким у даному випадку розуміється сільськогосподарська галузь у всій її багатоаспектності і масштабності, – а із нею його найчастіше асоціюють, то тільки за це потрібно б перед селянством схилити голову, послідовно дбати про нього, шанувати і оберігати від лихоліть, які дуже часто супроводжували його багатовікову історію і не залишили й наразі, робити його життя якомога матеріально кращим і духовно привабливішими. Тим більше, що селянство не мріє про щось недоступне для країни і суспільства. Його мрії виключно про те, щоб йому віддавали належне у творенні країни – України.[27]

Помилково стверджувати, що розвиток сільських територій ґрунтується на самому сільському господарстві, хоча сільське господарство один з важливих факторів розвитку на селі. Слід наголосити, що завжди у сільських територіях успішно розвивалося гончарство, лозоплетіння, вишивання та гаптування та інші види прикладного мистецтва. Завжди популярна українська кухня, дозволяла селянам переробляти сільськогосподарську сировину і успішно реалізувати її на ярмарках та базарах. До сьогодні популярні екологічно чисті продукти харчування, які можна придбати на ринках міст і сіл.

Завдячуючи українському селянству формувалась українська національна ідентифікація та культура, адже саме в селах до нині зберігають традиції та національну культуру, кухню та побут українського селянства. Адже саме в селі формувалася колиска української цивілізації, витoki українства та зародилась культура та самобутність України.

Письменник і публіцист А. Паламар виокремлює висновок з приводу того, що віковичний вплив селянства на формування вітчизняної етнічної нації був настільки глибоким і потужним, що українство є народом з глибокою селянською сутністю, з прадавньою пам'яттю хліборобської слави. А це вже, як здається, більше, ніж просто творення нації: у процесі творення селянство передавало їй не тільки хліборобський дух, а й історично властиву йому високу духовність у її глибинному розумінні, а ще готовність боронити рідну країну від чужинців, дбати про збереження і підвищення її здавна високого місця у європейських світових агропродовольчих процесах. Зрештою, саме це стало однією з найприкметніших рис українства, його національно-генетичної сутності. Тож, як впливає з цього, втрачаючи селянство, як це великою мірою має місце наразі, країна втрачає не тільки селянина-хлібороба, а й своє національно-генетичне праякоріння. А це вже безпосередня загроза національній пам'яті з усіма страхітливими наслідками.

[27]

На формування української нації вплинули ряд чинників. Однобічне профілювання економіки України і перетворення її на сировинний придаток Росії, поява значної маси незайнятих селян активізувала міграційні процеси. Негативним чинником, що уповільнював процеси становлення української нації, була відсутність власної держави, національної еліти, у руках якої перебували б економічні і політичні засоби консолідації українського народу. Україна була поділена між Російською та Австро-Угорською імперіями (її статус як внутрішньої колонії імперій суттєво обмежував розвиток соціальної структури українського суспільства та його національної культури. Переважання в колоніальній адміністрації вихідців із Росії (на сході) або з Польщі (на заході), заохочування переселення російського населення в регіони України з бурхливими темпами промислового розвитку, так само як і збільшення польського населення в західноукраїнських містах, призвели до русифікації або полонізації міст України. Та оскільки з початком модернізації саме міста перетворюються на арену вирішальних політичних подій, ця обставина суттєво гальмувала розвиток української національної свідомості.

Панування в східноукраїнських містах російської колоніальної адміністрації, а в західноукраїнських – польської фактично позбавляло українських селян, які розорювались і переселялись у міста, ефективного соціального й правового захисту, руйнувало їхні надії на можливість утриматися в міському середовищі, витримати соціальну конкуренцію з неукраїнським населенням. Це значною мірою спричинило еміграцію українців-селян за межі України.

Суттєво гальмувала розвиток українців політика етноциду. У 1863 р. було заборонено друкувати українською мовою підручники, читанки і тексти до музичних творів (Валуєвський циркуляр), а в 1876 р. – ввозити в імперію видані за кордоном книжки й брошури українською мовою, а також користуватися нею на сцені (Емський указ). Крім того, русифікація і полонізація міст заважали розвитку української традиційної селянської

культури, міської української культури і масовому поширенню її серед українства. Незважаючи на все це, діячі української культури створили чудові зразки в галузі літератури (Т. Шевченко, І. Котляревський, Панас Мирний, І. Франко), драматургії і театру (І. Карпенко-Карий, М. Старицький, М. Заньковецька, М. Садовський та ін.), музики (М. Лисенко), образотворчого мистецтва (С. Васильківський, М. Мурашко та ін.). Українська інтелігенція відіграла важливу роль в утвердженні національної самосвідомості свого народу.

Процес консолідації української нації значно прискорився після ліквідації феодально-кріпосницьких відносин у середині XIX ст. Визначальну роль у цьому процесі відігравала та частина українських земель, що відома в історії під назвою Наддніпрянщини. Загалом територія України XIX ст. охоплювала 850 тис. км², із них 9/10 перебувало під владою Російської, а решта – під владою Австро-Угорської імперій. Українське населення Східної Галичини, Північної Буковини й Закарпаття бачило в Наддніпрянській Україні свій природний центр, а відтак - прагнуло до возз'єднання з ним, щоб створити єдину соборну (об'єднану) незалежну національну державу.[52]

Розвиток українських сільських територій завжди безпосередньо залежав від політичних настроїв у країні, у країнах до складу яких вона входила, від тієї ситуації, яка складалась у світі.

Історично склалось так, що через територію України проходили всі найбільші військові конфлікти, які назрівали у світовій спільноті. Негативний вплив цих подій найбільше на собі відчували селяни, адже провіант будь-якої армії переважно формується із сільськогосподарської продукції та фуражу.

Також не оминали українське селянство й різні революційні події та перевороти як, у свою чергу, не позитивно впливали на розвиток сільських територій.

Жовтневий переворот, внаслідок якого більшовики прийшли до влади, здійснювався під гаслами, які не відповідали програмним положенням комуністичної партії, але відбивали сподівання величезної більшості населення країни: «Землю – селянам», «Фабрики – робітникам», «Владу – радам». Однак зберегти вже захоплену владу, провадячи ці гасла в життя, більшовики не мали жодних шансів. Та й вони і не збирались цього робити. Ще навіть не утвердившись як слід при владі, лідери Комуністичної партії розпочали практичну реалізацію положень партійної програми та боротьбу проти нещодавніх союзників.

За період формування ринкової економіки в Україні відбувся процес переорієнтації командно-адміністративного управління на користь місцевого самоврядування, який докорінно змінив методичні підходи до формування управлінських рішень. Він передбачає заміну галузевого управління територіальним з подальшою чіткою регламентацією дій керівних структур [317]. Але зараз в управлінні сільськими територіями задіяна модель, побудована на галузевому принципі (аграрна політика), яка звужує функціональне призначення сільських територій. Усе це вимагає переорієнтації із галузевого підходу до управління сільськими територіями до інтегрованого територіально-галузевого підходу, що, відповідно, надає можливість розглядати сільські території як просторове утворення, яке має певний економічний, галузевий, трудовий, соціальний та ресурсний потенціал. [44]

15 квітня 1919 року постановою ВУЦВК «Про загальнодержавний облік та розподіл продуктів і предметів домашнього господарства» в Україні були запроваджені продовольча диктатура і продрозверстка.

Майже одночасно з цим декретом були схвалені декрети про вилучення хлібних лишків, встановлення твердих цін на хліб (14 – 18 крб. за пуд) та норми насіннєвих, продовольчих та фуражних хлібів, що залишались для потреб господарства при відчуженні врожаю 1918 року.

Для особистого харчування до нового урожаю (до середини серпня 1919 р.) мало залишатись по 1 пуду зерна щомісячно на кожну душу населення, по 2 пуди на робочого коня, 30 фунтів на корову, по 17 фунтів на кожну голову молодняка і свиню. Тобто селян, які майже не отримали землі примушували віддавати хліб державі фактично безкоштовно. Однак при всіх розрахунках головною була цифра продрозкладки - 140 млн. пудів, які українські селяни мали віддати державі. Цю ситуацію згодом визнали самі більшовики.

Так, на X з'їзді РКП(б) О.Д. Цюрупа, тодішній наркомпрод РСФРР відкрито визнав: продрозкладка часто бралися «із звичайної норми споживання селян».

«Націоналізація» хліба у селян робила їх працю беззмістовною. Селяни повертались спиною до влади, яка утвердилась в Україні багато в чому саме при їхній безпосередній участі. По-перше, вони почали різко скорочувати посіви, доводячи їх до споживчих потреб.

По-друге, захищаючи вже вирощеній врожай, селяни відновлювали збройний опір намаганням влади вилучити у них хліб.

Для виконання режиму продрозверстки у все ширших масштабах застосовувався позаекономічний примус. У села України виїхали робітничі загони, сформовані переважно у промислових центрах Росії. На початку липня 1919 року в Україні працювало 48 таких продзагонів, в яких нараховувалося близько 1500 бійців.

Однак вони змогли вилучити мізерну, з точки зору можливостей українського ринку, кількість хліба. До захоплення України Денікіним, більшовикам вдалось зібрати, за свідченням наркома продовольства УСРР О.Г. Шліхтера, не більше 8 млн. пудів хліба. [44]

Отже, принагідно можна зазначити, що тиск на українське селянство з новою хвилею почався відразу з того часу як Україна увійшла до складу СРСР. У той період, коли в Європі та світі тривав подальший розвиток суспільства, українське суспільство знищувалось.

Період НЕПу – один із найколеритніших відрізків історії України, який активно переосмислюється сучасною історичною наукою. Нові знання про цей час здобуваються через урізноманітнення точок зору, пошук нових підходів та контекстів. Як слушно зауважив С.В. Кульчицький, щоб зрозуміти НЕП, необхідно поставити його у загальноісторичний контекст, тобто оцінити процеси, що відбувалися як після, так і до нього. Погляд на НЕП як на комплекс взаємопов'язаних процесів, явищ та подій не тільки політико-економічного, а й духовно-культурного плану дає можливість одержати відносно повну й цілісну, або, як часом кажуть історики, «стереоскопічну» картину історичного минулого. З такої точки зору досить актуальним є дослідження процесів, що відбувалися у суспільній свідомості селянства.

Традиційно історики розглядали селянина, насамперед, як об'єкт впливів політичних сил. Однак селянство не було безмовною, байдужою до своєї долі масою. Як же воно сприймало і оцінювало процеси, що відбувалися в українському селі, як змінювалося його світобачення під впливом більшовицьких експериментів? Для відповіді на це питання необхідно перевести «фокус» на самого селянина і зосередитися на його духовній сфері. Такий підхід дасть можливість реконструювати «живого» українського селянина як носія певних ідей, уявлень, настроїв та почуттів, побачити у ньому історичного діяча, який мав власний самобутній погляд на економіку, політику, право, віру та мораль. Саме у цьому руслі маємо чималі можливості для опрацювання на українському історичному матеріалі ідей та підходів, пов'язаних з історією ментальностей, мікроісторією та історією повсякдення.[44]

Так, дійсно український селянин, не залежно від регіону, людина свідома, яка має свою думку та бачення. Слід відмітити, що незважаючи на те, що Україна тривалий час немала своєї незалежності, а була підпорядкована іншим країнам, не втратила своєї самобутності, мови та культури, хоча для цього прикладали багато зусиль.

Для визначення рівня суспільної свідомості селянства важливо з'ясувати, чи мало воно власну політичну програму. Як зазначив Я. Грицак, у багатьох історичних працях можна зустріти заперечну відповідь на це питання, хоча все ж таки селяни виражали ряд вимог, що вражають схожістю незалежно від регіону. На цю схожість основних вимог, що простежуються попри регіональні відмінності (чорний переділ, вимога вільної торгівлі, вільні ради, заперечення радгоспів і комун, повага до релігії, місцевих і національних звичаїв) звернув увагу італійський дослідник А. Граціозі. Дещо стриманіше програмотворчі можливості селянства оцінив О. Михайлюк. Отже, варто детальніше дослідити динаміку суспільної свідомості українського селянства напередодні впровадження та у перші роки НЕПу. Нова економічна політика спричинила зміни в духовному житті селянства, «оживила» його економічні та політичні інтереси, пригнічені політикою «воєнного комунізму», стимулювала господарську ініціативу. [44]

У часи НЕПу, селяни дещо відчували себе впевненіше, почали усвідомлювати своє значення в державі, відчутно почали розвиватись сільські території.

Історіографічний аналіз підтверджує, що не зовсім коректно говорити про суспільну свідомість селянства як однорідної маси. Конкретизація свідомісних аспектів може здійснюватися, наприклад, через аналіз світобачення «куркуля» та реконструкцію його соціально - психологічного портрета. Історики нерідко роблять акцент на майнових ознаках «куркульства», характеризують його, насамперед, з точки зору соціально-економічної політики держави, у той час як поза увагою залишаються ідеологія «куркульства», його духовний світ. [44]

Слід звернути увагу й на книгу Ю.П. Присяжнюка «Українське селянство: еволюція, ментальність, традиціоналізм», автор якої уперше в українській історіографії здійснив комплексний аналіз ментального стану українського селянства XIX – XX ст. Науковець наголошує, що ментальність українських селян, будучи продуктом історичної еволюції, результатом

взаємодії селянського соціуму з природним довкіллям, непомітно, але суттєво впливала на його самобутність та історичну долю. Цей суттєвий вплив характерних рис ментальності українського народу виразно позначився на настроях українських селян в умовах сталінської “революції зверху”.[44]

Досліджуючи становлення та розвиток сільських територій неможливо оминати тему «голодомору», яка кровавою стрічкою оповила історію українського народу та селянства зокрема.

Голодомор – це історичне явище, яке відбувалося у конкретний час, у конкретному місці і є наслідком дій конкретних осіб. Для більш чіткого розуміння: чим же був Голодомор, варто зупинитися на таких фактах:

1. Коли дослідники говорять про Голодомор 1932-1933 рр., то вони одностайні у тому, що стосується ходу подій: масштабний голод розпочався наприкінці літа 1932 року, досяг свого піку до початку весни 1933 року та завершився на початку літа 1933 року. Саме за цей менш, ніж календарний рік в Україні загинули мільйони людей.

2. Нині є очевидним, що Голодомор 1932-1933 років в Україні був результатом спланованих системних заходів та виступив одночасно інструментом знищення соціальної бази народного опору Радянській владі в Україні, всесоюзної індустріалізації, застереженням українському радянському урядові проти намірів проводити порівняно самостійну політику.

3. Кількість прямих та непрямих жертв Голодомору точно встановити на сьогодні досить важко. Між істориками тривають дискусії, скільки саме людей загинуло: 5, 7, 9 чи 10 мільйонів? Але так чи інакше йдеться про мільйони безвинних жертв. Для порівняння: сучасне населення Данії складає 5,2 млн. осіб, Австрії – 8 млн.; Болгарії – 8,5 млн.; Бельгії – 10 млн.; Угорщини – 10,3 млн. Тобто, під час Голодомору зникла ціла європейська країна.

За даними вчених, найбільш постраждали від голоду тодішні Харківська і Київська області (теперішні Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська, Київська, Житомирська). На них припадає 52,8% загиблих. Смертність населення тут перевищувала середній рівень у 8-9 і більше разів. У нинішніх Вінницькій, Одеській, Дніпропетровській областях рівень смертності був вищий у 5-6 разів, у Донбасі – у 3-4 рази. Фактично голод охопив весь Центр, Південь, Північ та Схід сучасної України.

4. Під час аналізу тих подій, рано чи пізно виникає питання про причини та винуватців трагедії. Безумовно, головною причиною Голодомору стала політика тоталітарного сталінського режиму – безвідповідальні експерименти з метою побудови щастя «в окремо взятій країні», які передбачали, зокрема, злиття усіх націй і народностей СРСР в єдиний «радянський народ» з уніфікованою свідомістю та здійснення швидкого «індустріального стрибка» шляхом «мобілізації» внутрішніх ресурсів.

На практиці це означало фізичне винищення усіх класових та національних «ворогів» сталінського режиму, тобто людей, які мали свою думку щодо розбудови «світлого майбутнього». Головним аргументом здійснення цієї політики нерідко ставав терор, зокрема, терор голодом. А Україна була головним полігоном «вирішення національного питання» та проведення індустріалізації.[144]

Голод 1932-33 років охопив у більшості Центральні, Східні та Північні регіони України, але цього разу його спричинили, насамперед, політичні чинники. Голодомор 1932-1933 рр. був не випадковим явищем природного чи соціального походження, а наслідком цілеспрямовано застосованого тоталітарною владою терору голодом, тобто геноцидом.

За підрахунками французьких демографів, внаслідок голодомору в Україні не народилося мільйон дітей. На загальні цифри смертності вплинуло й віддане тоді владою розпорядження ЗАГСам не реєструвати смерть дітей віком до одного року. Вчені дійшли висновку, що оскільки у цей період помирали переважно діти й молодь, середня тривалість життя

українців у 1933 році становила 7,3 роки у чоловіків і 10,9 років у жінок. За всю історію людства подібних показників ніде не зафіксовано.

Таблиця 1.1.

Приріст населення держав та республік Радянського Союзу

Назва держави, республіки	Населення млн.осіб, 1926 р.	Населення млн.. 1939 рік	приріст втрати населення (+)	приріст і втрати населення (%)
СРСР	147,0	170,6	+23,5	116,0
Росія	77,791	99,591	+21,800	128, 02
Білорусія	4,791	5,275	+536	109,72
Україна	31, 195	28,11	-3,084	90,11

Джерело:[144]

У додатку А, також наведено статистику згідно перепису населення України і навіть із таблиць українською чи російською мовами видно, послаблення чи жорсткість радянського режиму.

Згідно наведеної таблиці, можна чітко побачити картину невинної трагедії, яка сталася на теренах Радянської України. У той, хоч і не легкий, період для країн тодішнього Радянського Союзу можна спостерігати приріст населення, тобто відносний, але розвиток. У свою ж чергу населення України помітно скоротилось на 3,084 млн. осіб відповідно 1926 року до 1939 року. Ці показники вже враховані з масовими переселеннями на території України з інших регіонів України. Села, які були спустошені голодом, у ті будинки, де колись жили українські селяни заселялись переселенці, яких приваблювали родючі землі, наявність дармових житлових площ.

Проаналізувавши вище вказані показники, можна стверджувати, що у 1933 році значна територія України була заселена переселенцями з різноманітних частин, переважно Росії. Ці люди принесли свою культуру, світогляд та бачення, які не завжди були зрозумілі українцям. Це демографічне явище нині переросло у конфлікт на Сході України, яким скористалися і анексували значну територію України.

Таблиця 1.2.

Зведена відомість про відправлення ешелонів з переселенцями в Україну
станом на 28 грудня 1933 року

Область відправлення	Область прибуття	Кількість господарств	Поголів'я сільськогосподарських тварин, гол.				% виконання
			коней	корів	інші	ешелони	
Горьковська	Одеська	2120	1348	1348	2050	35	106,0
Івановська	Донецька	3527	1619	1619	1980	44	104,0
БРСР	Одеська	4630	3864	3864	10924	61	103,0
Воронежська	Харківська	4800	2329	2329	56441	80	106,6
Західна частина Росії	Дніпропетровська	6679	6679	5719	18097	109	102,7

Джерело:[144]

Хоч українська нація вистояла у такому страшному вирі історичних перипетій, але все негативні наслідки залишились. На довгі роки селянин був заляканий голодом та репресіями. Селяни боялись проявляти ініціативу, зник сільський «лідер», який би був прикладом для наслідування, всі мали бути однаковою «сірою масою», що безшумно працювала за трудовні.

Незважаючи на те, що українське селянство багато втратило за часів командно-адміністративної системи Радянського Союзу та все ж стержень української самобутності зберігся на селі і нині швидкими темпами відновлюється на прикладі Європейських країн. На шляху до Євросоюзу ми успішно переймаємо досвід Європейських країн колишнього соціалістичного табору, таких як Польща, Чехія, Словаччина. Існує фінансування грантів і програм навчання, голів сільських і територіальних громад, з приводу адміністративної реформи, яка нині успішно реалізується на території України. Також доради Польщі та Литви організовують навчання дорадникам дорадчих організацій України, які переймають досвід і запроваджують його в Україні.

Слід вважати, що національна політика розвитку сільських територій повинна будуватися, опираючись на наукову базу, яка, у свою чергу, повинна бути зорієнтована на дотримання певних норм і вимог, що вже сформовані у більшості розвинутих країн. [55]

Сільські території перебувають у процесі системного реформування, від результатів якого, у значній мірі, залежить подальша доля української

держави. Це потребує підвищеної уваги до цього складного об'єкта політичного впливу з боку вищих органів державної влади, а також наукових установ.

Українське село, незважаючи на сукупність негативних зовнішніх і внутрішніх факторів, продовжує розвиватися, але темпи цього процесу нікого не влаштовують, ні уряд, ні мешканців села, ні керівників сільськогосподарських підприємств.

Для позначення багатоперспективності сільського розвитку все частіше використовують поняття «сільські території». Комплекс проблем щодо забезпечення сталого розвитку сільських територій України є новим напрямом вітчизняної думки.

На національному та регіональному рівнях ЄС паралельно існує декілька концепцій (підходів), з яких можна чітко виокремити три концепції розвитку сільських територій, а саме:

- концепція, яка ідентифікує сільський розвиток із загальною модернізацією сільського господарства і агропродовольчого комплексу. Ця концепція бере за основу розвиток сектора (галузева модель).

У галузевій моделі сільський розвиток опирається на розвиток сільського господарства. При цьому сільські території розглядаються як сукупність ресурсів для сільського господарства і як резервуар для розвитку виробничих процесів у сільському господарстві. У рамках цієї моделі основною функцією сільських територій є виробництво товарної сільськогосподарської продукції. Поняття сільського розвитку зводиться до простору для сільськогосподарського виробництва.

У рамках цього модерністського підходу не враховуються особливості місцевого розвитку, сільського розвитку, і ще у меншій мірі відмінності між окремими сільськими територіями, яким відводиться другорядна чи взагалі незначна роль в інтерпретації структурних змін сільського господарства.

- концепція, яка пов'язує сільський розвиток виключно зі зменшенням відмінностей між найбільш відсталими сільськими районами та рештою секторами економіки (концепція зближення, перерозподільча модель).

Згідно перерозподільчої моделі сільські райони розглядаються переважно як райони слаборозвинуті, структурно відстаючі від розвитку міських районів внаслідок несприятливих природних і соціально-економічних факторів, через що їм потребують особливої уваги зі сторони державної політики. У цій моделі акцентується увага на потребах розвитку найбільш відсталих районів, які вирішуються через розробку цільової політики стосовно цих районів. Основною метою моделі є задіяння ефекту перерозподілу як шляхом прямих компенсацій впливу несприятливих факторів, так і шляхом структурної підтримки. У цій моделі акцентується увага на необхідності диверсифікації виробництва цих районів. Це передбачає розвиток, насамперед, традиційних галузей (агротуризм, сільський туризм, переробка сільськогосподарської продукції у самих господарствах тощо).

- концепція, яка ідентифікує сільський розвиток із розвитком сільських районів в цілому, шляхом використання усіх ресурсів, які знаходяться на їх території (людських, фізичних, природних, ландшафтних та ін.) та інтеграції між усіма компонентами та галузями на місцевому рівні. Ця концепція використовує можливості території у найбільш ширшому її розумінні (територіальна модель). [29]

Щоб окреслити загальні напрямки розвитку сільських територій, потрібно зважати на всі деталі, наприклад потрібно виділити:

1. територіальні ознаки;
2. ментальні ознаки;
3. рід та диверсифікація доходів населення;
4. вплив природних умов;
5. рід зайнятості сільського населення;
6. розвиток інфраструктури та її стан;

7. формування не сільськогосподарських видів діяльності;
8. диверсифікація сільського господарства;
9. політика місцевого економічного розвитку та інші, що відображені на рисунку 1.10.

Джерело: розроблено автором

Рис. 1.2. Напрямки розвитку сільських територій

Отже, щоб окреслити напрямки розвитку сільських територій потрібно також обрати політику, яка стане рушієм реформацій, що сприятимуть успішному вирішенню глобальних проблем на селі.

Загальна частина, що визначає основу цих глобальних проблем розвитку сільських територій висвітлено у Концепції розвитку сільських територій від 23.09. 2015 року.

1.2. Методологічні підходи до вивчення відновлення та розвитку сільських територій.

Історія науки засвідчує, що будь-яке справжнє наукове дослідження, яким би абстрактним воно не здавалося спочатку, рано чи пізно знаходить своє застосування. Іншою метою науки є наукове пояснення явищ природи, які будь-коли було зафіксовано людиною та наукове передбачення з метою перетворення реальної дійсності в інтересах людства. Наука має дві важливих складові: систему наукових знань і систему наукової діяльності. Система наукових знань складається з таких основних елементів як теорія, закони, гіпотези, поняття й наукові методи.

Теорія – вчення, система ідей, поглядів, положень, тверджень, спрямованих на тлумачення того чи іншого явища, а закон – це внутрішній зв'язок явищ, що зумовлює їхній закономірний розвиток.

Гіпотеза являє собою наукове припущення, висунуте для пояснення будь-яких процесів (явищ) або причин, які зумовлюють даний наслідок. Гіпотеза є складовою наукової теорії.

Поняття – це думка, відбита в узагальненій формі. Поняття виробляються (уточнюються) не лише на початку наукової діяльності, а переважно як необхідні наукові наявні знання в постановці проблеми й формуванні гіпотез. Наукові методи, що входять до складу знань, — це весь арсенал накопичених методів дослідження, а також етап наукової діяльності (методи, методика), які використовуються у процесі наукової діяльності в даному конкретному циклі. Зокрема, проблеми й гіпотези також є науковими знаннями, але вони більш суттєві, ніж етапи наукової діяльності.[209]

Складність, багатогранність і міждисциплінарний статус будь-якої наукової проблеми приводять до необхідності її вивчення у системі координат, що задається різними рівнями методології науки.

Методологія – це:

- 1) сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в певній науці;
- 2) вчення про методи пізнання та перетворення дійсності.

Методологія науки (гр. *methodos* - спосіб, метод і *logos* - наука, знання) - це система методологічних і методичних принципів і прийомів, операцій і форм побудови наукового знання. Філософський рівень методології функціонує у вигляді загальної системи принципів діалектики. Вона формує світоглядну концепцію світової науки, тобто основні вихідні теоретичні положення, які затвердилися в науці і які відповідно потрібно знати: і філософію, і правознавство, і туризмологію, і філологію. У кожній галузі науки є, окрім загальних, ще й свої специфічні теоретичні вихідні положення, які становлять її теоретичний фундамент. Питання методології досить складне, оскільки саме це поняття тлумачиться по-різному. Багато зарубіжних наукових шкіл не розмежовують методологію і методи дослідження. У вітчизняній науковій традиції методологію розглядають як учення про методи пізнання або систему наукових принципів, на основі яких базується дослідження та здійснюється вибір сукупності пізнавальних засобів, методів, прийомів. Найчастіше методологію тлумачать як сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в якійсь науці. Методику розуміють як сукупність прийомів дослідження, включаючи техніку і різноманітні операції з фактичним матеріалом. [209]

Загальними методичними засадами комплексного аналізу і оцінки відновлення та розвитку сільських територій стали системний, функціональний, програмно-цільовий, синергетичний підходи. У розумінні змісту поняття «територія» базовим підходом виступає концепція просторової організації суспільства Р. Морилла. Концепція ґрунтується на тому, що територію, як економічну категорію, слід розглядати з позиції того що: територія - це проста площа, що представляється в різних моделях її розвитку, починаючи із закону кілець Й. Тюнена та теорії центральних місць В. Кристаллера й А. Льюша; інший напрям зосереджує увагу на конкретній географічній території та її характеристиках: ландшафті, корисних копалинах, біологічному розмаїтті, економічній і соціальній освоєності тощо.

Опираючись на засади основних положень системного підходу, процес інституційного забезпечення відновленням та розвитком сільських територій розглядається як цілісна, складна динамічна система, в межах якої виділяється підсистеми управління та підсистема впливу, а також адаптивна управлінська інфраструктура, яка забезпечує передачу управлінської інформації про стан керованої підсистеми. В межах системного підходу до аналізу об'єкту дослідження формулюється проблема, мета та завдання його вивчення, визначається на теоретичному рівні напрями його розвитку, проводиться аналіз проблем розвитку та пропонуються моделі їх розв'язання, синтезу інституційних проблем відновлення та розвитку сільських територій, а також розробляється стратегія його розвитку та приймаються рішення щодо ресурсного його забезпечення. [265]

Використання функціонального підходу обумовлене необхідністю виявлення особливостей інституційного впливу на функціонування та ефективність розвитку суб'єктів підприємництва в аграрній сфері; розвиток сільських поселень, відтворення населення сільської місцевості та її демографічного потенціалу; розвиток соціальної інфраструктури та впровадження ефективної системи надання державних і соціальних послуг; забезпечення екологічної рівноваги, сприятливого для життя і діяльності людини стану довкілля і відновлення природних ресурсів; забезпечення відновлення трудових ресурсів та покращення медичного та іншого обслуговування населення у сільській місцевості; збереження та розвитку культури тощо.

За допомогою програмно-цільового підходу до регулювання та забезпечення сталого розвитку сільських територій визначається комплекс цілей, головної мети і досягнутих результатів в сфері господарської діяльності та аграрного виробництва.

Економічний аналіз в межах синергетичного підходу базується на таких методологічних засадах як відкритість територіальної соціально-економічної системи, нерівномірності розвитку соціальних і економічних явищ і процесів в

межах системи, незворотність еволюційного її розвитку, не лінійність інституційних, соціальних і економічних перетворень (в трансформаційній економіці), неоднозначність економічних цілей тощо. Використання такого підходу дозволяє враховувати невизначеність обов'язкових причинно-наслідкових залежностей, безсистемного характеру розвитку природно-господарських систем, природу виникнення випадкових різновекторних напрямів розвитку, а також використання в межах комплексного дослідження кількісних і якісних методів аналізу різних за природою явищ і процесів.

У світовій практиці широко застосовується багатокритеріальний підхід до визначення сільських територій. В межах цього підходу, сільські території розглядаються в якості: а) простору, де система поселень та інфраструктурних елементів займають невелику частку природного ландшафту; б) природного середовища, де переважають природні ландшафти; в) поселення з низькою щільністю населення (до 10 тис. осіб на кв. км); г) місця, де переважна частина трудових ресурсів зайнята в аграрній сфері; д) території, де ціна землі є відносно низькою; з) місцевості, що характеризується високими трансакційними витратами, пов'язаними з великими відстанями від міст і низьким рівнем розвитку інфраструктури [224].

Важливим є і історичний підхід, оскільки за останнє сторіччя розуміння категорії «сільська територія» та усього того, що із цим простором зв'язане, постійно змінювалося. Зміна підходу до визначення обумовлена змінами форм державного управління.

Територіальний підхід пов'язують сільські території з територією, географічним утворенням, місцевістю поза містами, яка має певні ресурси та місцеві органи управління.

Структурний підходу дозволяє розглядати сільську територію в якості визначеного утворення, структури, сукупності, частини, елементу, які мають різні функціональні компоненти (природно-ресурсний, інституційний, економічний, екологічний та соціальний).

Важливим аспектом дослідження проблем відтворення і розвитку сільських територій є визначення їх функцій в межах національної соціально-економічної системи. Головні функції, які виконують сільські території:

- виробнича: спрямована на забезпечення продовольчої безпеки країни;
- демографічна: відтворення населення;
- трудоворесурсна: забезпечення економічної системи трудовими ресурсами;
- житлова: територія проживання;
- культурно-етнічна: сприяє збереженню мови, традицій тощо;
- рекреаційна: створює умови для відпочинку[305].

Сталий розвиток сільських територій повинен базуватися на головних принципах, які сформульовані в “Порядку денному на ХХІ століття” і забезпечують досягнення головних цілей сталого розвитку, а саме:

- покращення якості життя сільського населення;
- гарантоване здоров’я людей;
- задоволення основних життєвих потреб як сучасного населення, так і майбутніх поколінь;
- боротьба з бідністю;
- раціональні структури виробництва і споживання, раціональне природо-користування;
- збереження екосистем та забезпечення екологічної безпеки території;
- розвиток екологічної свідомості і етики у населення;
- становлення громадянського суспільства;
- усунення всіх форм насильства над людиною і природою [57].

Загальні світові тенденції сучасності свідчать про зміни політекономічної парадигми на користь сільського господарства і розвитку села. Демократизація та підвищення участі населення у розробці політики у багатьох провідних країнах світу розширили можливості дрібних фермерів та

бідних верств сільського населення впливати на реалізацію цілей розвитку – скорочення масштабів бідності, підвищення рівня життя в сільських районах, поліпшення стану здоров'я сільського населення і сприяння збалансованому в екологічному, соціальному і економічному відношенні сталому розвитку сільської місцевості. Реалізація цих цілей базується на концептуальних засадах багатофункціонального характеру сільського господарства.

Зміни у політиці характеризуються поживавленням дрібного приватного агробізнесу, особливо в країнах, які реформуються, а також в та урбанізованих країнах.

У сільськогосподарських ланцюжках доданої вартості з'явилися нові потужні гравці, представлені об'єднаннями дрібних агровиробників, які економічно зацікавлені у динамічному, успішному розвитку аграрного сектора і своєму впливові на прийняття політичних рішень. Досить активно розвиваються науково-теоретичні і прикладні дослідження нової ролі сільського господарства для забезпечення цілей розвитку, які окреслюють окрему сферу наукових знань, що об'єднується загальною назвою – сільський розвиток.[29;85]

Перехід до нової парадигми відновлення та розвитку сільських територій не можливий без вивчення їх внутрішнього механізму і функціонування визначення напрямків розвитку, без побудови моделі сталого розвитку територій з тим, щоб чітко зазначити фактори соціальної, екологічної, демографічної специфіки розвитку та регіональних особливостей територіальних громад.

Досягнення позитивної динаміки рівня соціально-економічного розвитку сільських територій можливе безпосередньо через вирішення проблем та впровадження механізмів мотивування та стимулювання, через механізми яких можна динамічніше збільшувати ресурсний потенціал, фінансовий стан, через залучення ефективного інвестування в сільські території та інше.

Вивчення методики відновлення та розвитку сільських територій є важливим елементом, адже аналіз та оцінка стану розвитку сільських територій неможливий без чітко встановленої методики.

Необхідно визначити проблеми пов'язані із формуванням методичного забезпечення та дослідженням важливих аспектів соціально-економічного розвитку сільських територій. Цій проблемі вже присвячено ряд цікавих наукових досліджень. [85]

Вивчення наукових праць, монографічних джерел щодо оцінки соціально-економічного розвитку сільських територій дасть реальну можливість виділити декілька напрямів розвитку сільських територій.

У вітчизняній науковій думці останніх років спостерігається значний інтерес до цієї сфери наукових знань, зростання кількості публікацій, присвячених авторському розумінню сільського розвитку. Із тієї чи іншої точки зору окремі аспекти проблем сільського розвитку досліджуються у наукових публікаціях О. Бородіної, Ю. Губені, Т. Зінчук, А. Малиновського, О. Михайленко, О. Онищенко, І. Прокопи, К. Прокопишак, О. Павлова, П. Саблука, В. Славова, М. Смушака, А. Третьяка, В. Щербатюк, Д. Шиленко, В. Юрчишина, В. Іванишина та інших учених.

Концептуальне забезпечення розробки ефективного організаційно-економічного механізму реалізації стратегії сталого розвитку сільських територій характеризується пошуком методологічного обґрунтування схем ієрархічної взаємодії об'єкта та суб'єкта дослідження на макро-, мезорівнях та локальному рівнях аграрного соціально-економічного простору. Досліджуючи науково-методологічні основи організації системного розвитку сільських територій України, М.В. Смушак визначив такі особливості сільських територій як об'єкт дослідження, що має вагомий вплив на вибір методів та дослідницьких технологій комплексного аналізу сучасного стану сільського розвитку та оцінки рівня гостроти наявних проблем [4]:

- сільські території мають багатофункціональний характер і є соціально-економічною і виробничо-господарською базою аграрної сфери економіки;
- сільські території є системою, що складається із підсистем і, водночас, є підсистемою інших систем;
- сільські території функціонують та розвиваються не ізольовано, а в рамках регіональної та загальнодержавної політики;
- найважливішим структурним елементом кожної конкретної сільської території є її соціальна складова;
- становлення та ефективне функціонування кожної сільської території безпосередньо залежить від рівня синхронізації розвитку всіх її складових;
- винятково важливою передумовою ефективного функціонування сільських територій є всебічно опрацьований план їх системного розвитку з орієнтацією на кінцеві результати;
- ключовими факторами розвитку сільських територій є децентралізація процесів правління територіальним розвитком та створення ефективних сільських громад;
- основою розвитку сільських територій є розвиток у них підприємництва;
- ключовим інструментом політики системного розвитку сільських територій має стати розвиток соціальної інфраструктури;
- програма розвитку сільських територій повинна відповідати стратегічним напрямам розвитку українського села та європейській практиці.

Вирішення економічних проблем сьогодення, які характеризуються як кризові, можливе лише шляхом оптимальної перебудови структури господарського комплексу, упровадження досягнень науково-технічного прогресу, що забезпечують інтенсивний розвиток суспільного виробництва, підвищення його ефективності і конкурентоспроможності. Однак цей шлях

пов'язаний зі значними капітальними затратами, потребує тривалого часу для реалізації такої політики і одержання реальних позитивних результатів. Тому в сучасних умовах надзвичайно важливо використовувати організаційно-економічні фактори, причому оперативно і без суттєвих затрат. Серед цих факторів досить важливим є удосконалення системи управління.

На практиці застосовуються дві системи управління: галузева і територіальна, а також різні форми їх сполучення. Зараз управління економікою здійснюється переважно за галузевим принципом, у відання регіонів передано розгляд більшості питань соціальної сфери. Однак на практиці обсяг завдань, які доведеться вирішувати територіальним органам влади й управління набагато ширший. Це в першу чергу забезпечення функціонування й розвиток обласних господарств, що входять до території (відповідальність територій за вирішення цих питань обумовлена тим, що відповідне функціонування господарства сприяє забезпеченню населення даної території засобами існування - у вигляді заробітної плати та інших доходів: продукти, товари, послуги); це формування фінансових ресурсів (у вигляді доходів бюджету), необхідних для реалізації функцій держави і державних територіальних формувань; розвиток соціальної сфери, необхідної для життєдіяльності населення даної території та його відтворення; охорона навколишнього середовища як єдиного джерела проживання. Всі ці завдання взаємопов'язані і не можуть вирішуватись окремо, їх реалізація неможлива без адекватної системи управління даними процесами на територіальному рівні. Звідси випливає, що територіальна система має здійснювати управління господарством, соціальною сферою і охороною навколишнього середовища, маючи для цього необхідні повноваження, методи і важелі управління та відповідні управлінські структури.[332]

Отже, слід зауважити, що стратегічне управління нині має велике значення в умовах децентралізації та формуванні ОТГ на території України.

Кожна з яких має сформувані свою стратегію відновлення та розвитку, де має вказати свої пріоритетні напрямки відновлення та розвитку.

Ці стратегії можуть в себе включати екологічні напрямки, диверсифікаційні, соціально-інфраструктурні, культурно-традиційні, енергозберігаючі, рекреаційні, маркетингові (патентування своєї продукції, брендинг), сільськогосподарські та загальноекономічні.

Звичайно, вирішення широкого кола проблем території можливе і через галузеві органи управління - міністерства, відомства. Однак це те саме, що користуватись послугами посередника, який лише побічно торкається питання розвитку територій.

В умовах значного поширення різноманітних форм власності галузева система управління стає неефективною, оскільки розрахована на управління переважно державним сектором, розміри і роль якого зменшуються. Окрім того, в основу галузевої системи управління покладено централізований розподіл фінансових та матеріальних ресурсів, а також ряд адміністративних функцій (призначення керівників підвідомчих підприємств тощо). В умовах розвитку ринкових економічних відносин можливості ефективної діяльності галузевого органу управління значно звужуються. Все це веде до втрати керованості господарством і, отже, до дезінтеграції господарського комплексу та руйнування економіки. Це виявляється уже наразі - в умовах переходу до ринкових відносин.

Сучасні тенденції в розвитку економіки призводять до все більшого поширення виробництв і технологій, що виникають на межі галузей або мають міжгалузевий характер. Ринкова економіка, диктуючи умови господарської діяльності та визначаючи її ефективність, змушує підприємства випускати продукцію, виконувати роботи та послуги, обумовлені галузевою належністю підприємства та виключно кон'юнктурою ринку. [8]

Наприклад, можна зазначити, що такі міжгалузеві підприємства, які поєднують у собі кілька галузей стають надзвичайно популярними серед

сільських підприємств. Дуже часто поєднують такі галузі, які здавалося б не поєднуються, сільський зелений туризм поєднує у собі дві галузі туризму та сільського господарства.

Сільський туризм виникає на границі двох різних за формою та змістом галузей, що виконують різні функції – багато чим відрізняючись один від одного.

Тому природно виникає ряд запитань: до якого виробництва належить сільський зелений туризм, до якого товару відноситься вироблений продукт у сільському зеленому туризмі, і, взагалі, відноситься до -товару, -послуги чи до товару-послуги?

Існує дві сфери суспільного виробництва: матеріальне та нематеріальне. Матеріальне виробництво – це сукупність галузей і сфер, які виробляють матеріально-речові блага та надають матеріальні послуги. Нематеріальне виробництво – це сукупність галузей і сфер, що виробляють нематеріальні блага та нематеріальні послуги, які задовольняють духовні й соціальні потреби людей [108].

Специфіка туристичних послуг полягає у тому, що вони не існують до тих пір, доки не надані, тобто у туризмі виробництво та споживання послуг є нерозривним процесом. Ця обставина дозволяє стверджувати, що туризм варто розглядати як єдину динамічно функціонуючу систему послуг, яка представлена господарюючими суб'єктами різноманітних видів діяльності. Міжгалузевий характер туристичної системи та активна участь у відтворювальному суспільному процесі характеризує її як макроекономічну систему. Однак, як відомо, кожен елемент системи, що утворює певну підсистему, може розглядатися як окрема система. У цьому контексті підприємства та організації туристичної сфер мають властивості системи і тому дослідження туристичного бізнесу зосереджується в основі своїй на мікрорівні [318].

З точки зору економічної теорії продукт визначається як результат людської праці, господарської діяльності, що представляється в матеріально-речовій формі (матеріальний продукт), у духовній, інформаційній формах

(інтелектуальний продукт) або у вигляді виконаних робіт та послуг та з позиції маркетингу, де термін “продукт” поєднує у собі поняття “товари” та “послуги” [108].

Економічна система суспільства базується на основі суспільного виробництва, що спрямоване на його розвиток та удосконалення та є базисом для реалізації різноманітних інтересів й потреб суб’єктів виробничо-господарської діяльності всіх членів суспільства.

Суспільне виробництво можна розглядати за його галузевою структурою, яка і має два основні напрямки – це матеріальне та нематеріальне виробництво.

На рисунку 1.3. зображена структура суспільного виробництва, що включає в себе матеріальне та нематеріальне виробництво.

Отже, в суспільному виробництві особливе місце належить як туризму, так і сільському господарству, хоча вони й знаходяться в різних галузях суспільного виробництва. При їхньому поєднанні товар, який вони спільно виробляють, набуває дещо іншої форми, ніж вони виробляють окремо. Продукт, що виробляється в галузі сільського зеленого туризму, набуває форми “товару-послуги”, що має певні характеристики, які відрізняють його від товарів та послуг.

Рис. 1.3.. Структура суспільного виробництва

Джерело: розроблено автором

Тому сільський житель має можливість, завдяки сільському зеленому туризму, відновлювати свої традиції, звичаї, культуру, займатись сільським господарством і від цієї діяльності отримувати кошти для поповнення свого сімейного бюджету.

Ю. Смирнов вказує на те як ще можна класифікувати послугу за загальним визначенням, що запропонував вчений К. Лавлок. Головне завдання полягає у з'ясуванні – на кого (на що) спрямовані послуга та її відчутність. Тому автор пропонує використовувати загальні визначення К. Лавлока для класифікації туристичних послуг.

Це головна класифікація послуг, яку використовують у західних кампаніях, зокрема діяльність яких пов'язана з міжнародним бізнесом та маркетингом [292].

Таблиця 1.3

Класифікація туристичної послуги за загальним значенням

Основні класи послуг	Сфери послуг
1. Відчутні дії фізичного впливу на людину	Охорона здоров'я , пасажирський транспорт, салони краси, перукарні, спортивні заклади, готелі, ресторани, кав'ярні, рекреація та туризм
2. Відчутні дії, спрямовані на товари	Вантажний транспорт, ремонт устаткування, охорона, підтримка чистоти, пральні, хімчистки, ветеринарні послуги
3. Невідчутні дії, спрямовані на свідомість людини	Освіта, радіо-, телемовлення, інформація, культурні послуги
4. Невідчутні дії з невідчутними активами	Банківсько-фінансові, юридичні, консалтингові послуги.

Джерело: авторська розробка

В.Д. Базилевич у своїх працях вказує на такі ознаки товару-послуги як:

- ✓ сутність послуги, як правило, полягає не в матеріально-речовій формі, а в корисному ефекті певної трудової діяльності;
- ✓ процес виробництва послуги збігається з її споживанням у часі і просторі;
- ✓ послуга, як правило, не може транспортуватись, накопичуватись.[108]

У літературі особливу увагу звертають на те, що об'єднує різні види трудової діяльності з надання послуг, а саме – виробництво таких споживчих вартостей, які переважно не набувають матеріальної форми. Тому для послуг як товару, незважаючи на їх різноманітність, характерні такі загальні ознаки як невідчутність, нездатність до зберігання, мінливість якості, нерозривність виробництва й споживання. На цій підставі роблять правильний висновок про те, що ринки послуг абсолютно не схожі на інші ринки (мають на увазі, насамперед, ринки товарів). Диференціація послуг поглиблюється і нині. Наприклад, за СОТ виокремлюють 12 секторів послуг, зокрема бізнес-послуг із включенням професійних; послуг зв'язку; будівельні й інженерні; дистриб'юторські; освітні;

екологічні; фінансові, у тому числі банківські; страхові; медичні; послуги в галузі туризму та подорожей; рекреаційні, культурні та спортивні; транспортні та інші, які часто, у свою чергу, поділяють на 155 підсекторів.[292]

З методичної точки зору сільський туризм охоплює усі види туристично-відпочинкової діяльності, які здійснюються з використанням людських, природних та матеріальних ресурсів сільських територій. За цих вихідних умов він відрізняється від інших видів туристичної діяльності місцем здійснення, причому чітку лінію розмежування між цими видами туризму провести важко. Водночас специфічним видом сільського туризму є агротуризм, який передбачає використання ресурсів сільських домогосподарств для розміщення і харчування туристів і відпочиваючих. В агротуризмі важливим є його зв'язок не лише з сільською місцевістю, але й із сільським господарством, оскільки надавачі його послуг певною мірою (більшою чи меншою) займаються сільськогосподарським виробництвом.

Тому можна зробити висновки, що між сферами матеріального і нематеріального виробництва існує дуже тісний зв'язок. Як ми бачимо на прикладі розвитку сільського зеленого туризму вони є невід'ємними у своєму існуванні разом у даній галузі. Тому, судячи з описів товару-послуги, що надається підприємствами агротуризму, можна стверджувати, що сільський зелений туризм належить до матеріального виробництва, оскільки споживач (турист) даного специфічного продукту цікавиться життям та виробництвом на селі, а саме сільським господарством та побутом а ще бажає брати активну участь у виробництві сільськогосподарської продукції.[225]

Якщо далі розглядати території за природно-кліматичними, демографічними, соціально-економічними умовами, рівнем розвитку продуктивних сил, виробничої і невиробничої інфраструктури, то вони істотно різняться. Усе це потребує диференційованого підходу до прийняття управлінських рішень, урахування місцевих особливостей тощо.

У принципі, як державна, так і територіальна адміністрація є сукупністю людських і матеріальних засобів, покликаних забезпечувати, під керівництвом політичної влади, виконання і застосування законів. При цьому в демократичних суспільствах політизація адміністративних органів не схвалюється, правилом є політична нейтральність управлінського апарату як стосовно партії, що стоїть при владі, так і її опозиції. У своїй сфері діяльності адміністрація має бути незалежною від політичної влади. Необхідне також конкретне, затверджене законом, розмежування завдань державних і територіальних адміністрацій та визначення компетенцій і повноважень щодо вирішення цих завдань, надання можливостей для їх реалізації.

Система і структура управління обумовлюються структурою підпорядкованих об'єктів. Тому пропозиції про перехід до функціонально-територіальної системи управління господарством виходять з того, що основна частина господарського комплексу передається у розпорядження територій. У компетенції загальнодержавних органів залишаються лише питання, які забезпечують існування і функціонування держави в цілому. Це захист зовнішньої політики, державної безпеки, внутрішніх справ, роботи єдиних державних енергетичних і транспортних систем, зв'язку, державних фінансів, окремі питання соціальної політики, статистики, стандартизації і метрології тощо.

Функції держави визначають структуру державного управління. З наведеного переліку завдань впливає необхідність існування таких загальнодержавних міністерств і відомств як Міністерство фінансів, Міністерство оборони, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство закордонних справ, Міністерство енергетики, Міністерство зв'язку. При цьому більшість загальнодержавних органів управління (міністерств, відомств) має не галузевий, а функціональний характер, тобто забезпечує не роботу певної конкретної галузі, а реалізацію однієї з функцій держави.

Отже, за твердженням авторів, функції територіального управління також можна розділити на основні напрямки:

1) у виробничій сфері - забезпечення ефективного розвитку господарства регіону як єдиного цілого, зокрема, участі у вирішенні загальнодержавних завдань з урахуванням місця регіону в загальнодержавному поділі праці й специфічних інтересів регіону; ефективного внутрішньорегіонального розподілу праці, спеціалізації й кооперування, комплексування господарства регіону; ефективної сумісної діяльності підприємств у регіоні; сприятливих умов для розміщення і ефективного функціонування виробничих об'єктів (розвитку регіональної виробничої інфраструктури, виробництв міжгалузевого призначення, виконання робіт загальнобудівельного профілю тощо); ефективного використання територіального виробничого, науково-технічного й ресурсного потенціалу; ефективного розвитку територіальних виробничо-господарських комплексів; ефективного керівництва господарством місцевого призначення, координування випуску продукції й надання послуг внутрішньорегіонального споживання;

2) у соціальній сфері - задоволення потреб населення у праці й забезпеченість ефективного використання трудового потенціалу регіону; створення умов для відтворення трудового потенціалу регіону; забезпечення ефективного розвитку соціальної інфраструктури; задоволення потреб населення у продуктах харчування, товарах та послугах; регулювання якісних і кількісних характеристик структури розселення населення території; підтримка сприятливого для життя, праці і рекреації екологічного середовища; вирішення інших питань соціальної сфери. [8]

Територіальна система управління, яка нині є досить актуальною, на думку авторів також здійснюється за наступними принципами, що чітко регламентують територіальне управління та спрямовує конкретно по об'єктах та ланках. Це допоможе всім рівням управління зрозуміти напрямки стратегій чи завдань, які перед ними постали.

Створення територіальної системи управління має здійснюватись відповідно до таких принципів:

- відповідність управляючої системи об'єкту управління. Він виявляється по-різному: - через кількість ланок лінійного управління, будову функціональних органів та методів управління, що ними застосовуються;
- відокремлення перспективного управління від оперативного;
- мінімум зв'язків, а це означає, що всю систему управління слід поділити на блоки-підсистеми, які зможуть самостійно здійснювати свої функції;
- функціональна інтеграція - об'єднання й організаційне відокремлення органів, які виконують однакові функції в різних структурних підрозділах;
- мінімум шаблів управління і мінімальний шлях інформації;
- максимальна персоніфікація функції і відповідальність виконавців - усунення можливого дублювання й нечіткості в питаннях спільної реалізації функцій різними органами управління;
- надійність і достатність, тобто мінімізація можливості відмови нижчих ланок (об'єктів) управління від виконання розпоряджень вищих ланок (суб'єктів) управління, а також забезпечення органів управління всіма важелями, необхідними для реалізації їхніх функцій. [8]

Варто відзначити, що в процесі запровадження територіальної системи управління потрібно застосовувати по максимуму реальний управлінський потенціал, використовувати досвід професіоналів, лідерів та залучати молодих спеціалістів.

Для того щоб перейти до територіальної системи управління, потрібно враховувати всі зміни існуючої системи, частково щось потрібно зберегти, частину відновити, в залежності від стратегії. Не можна стверджувати, що та чи інша система є досконалою, але потрібно обрати оптимальну.

Враховуючи недоліки існуючої структури управління, що складається з двох різнорідних систем - виборної у вигляді Ради та її виконавчих

комітетів (у містах і селищах) і призначеної Президентом - у вигляді державних адміністрацій (на рівні області і районів), потрібно встановити для області, міста і району єдину систему управління, яку очолював би голова державної адміністрації. Це не означає повернення до старих управлінських структур і принципів управління, адже, по-перше, система Рад справді ще не змогла себе проявити, використати закладений в ній демократичний творчий потенціал;

по-друге, в період розвитку ринкових відносин органи управління повині формуватися і діяти на основі нових законів, з новими функціями, які забезпечують певний рівень економічного і соціального розвитку територій.

Виходячи з передумови того, що у розпорядження адміністрації передається управління галузями господарства, територія одержує статус самостійної економічної одиниці з достатньо широкими правами та повноваженнями у сфері економіки, і, таким чином, здійснюється перехід до функціонально-територіальної системи управління.

Має бути чітка градація відповідальності, за компетенції та функції, фінансування яких здійснюється обласним бюджетом; формування загального керівництва; організація реформування; відновлення та розвиток; транспорт; зв'язок; демографічний напрямок розвитку; освіта; будівництво; інфраструктура; ресурсний потенціал; екологія; енергетика; здійснення земельної реформи та сільське господарство та інші важливі галузі.

Органи управління утримуються за рахунок коштів відповідних бюджетів. Окрім них, можуть існувати різні госпрозрахункові організації, причому не тільки приватні, але й ті, що виконують певні функції територіального управління. Можуть також створюватися бюджетні органи управління для реалізації конкретного завдання, які матимуть назву "цільова адміністрація". Ці органи можуть мати тимчасовий характер або створюватися на невизначений термін залежно від мети, для реалізації якої вони створюються. [8]

Узагальнення авторських визначень та обґрунтувань сільського розвитку, висвітлених у публікаціях вітчизняних учених, дає підстави говорити про спільну основу досліджень як таку, що базується на об'єкті розвитку. За такий об'єкт одні дослідники беруть галузь сільського господарства, інші – територію, при цьому не беручи процесу розвитку як такого. Досить потужно представлені результати досліджень у сфері організаційно-управлінських засад та державного регулювання процесів розвитку сільських територій. Щодо останнього слід особливо відзначити науково-прикладний доробок О. Павлова, який зробив вагомий внесок у розробку концептуальних засад формування державної політики розвитку різних рівнів та типів сільських територій. Однак методологічних та аналітичних досліджень у сфері сільського розвитку все ще не вистачає.

При дослідженні національної практики та літератури необхідно зауважити, що нині виділяють такі підходи з вивчення та аналізу розвитку сільських територій, з яких один базується на галузевому підході, інший на територіальному. Та часто в сучасній літературі можна зустріти такі підходи як ресурсний, інфраструктурний, екологічний, соціально-економічний та комплексний, які можуть походити від двох базисних підходів – галузевого та територіального.

Територіальний і галузевий підходи, можна обрати як базисні, оскільки з них можуть бути похідними вище перераховані підходи.

Джерело: Розроблено автором за матеріалами [13]

Рис. 1.4. Підходи вивчення та аналізу розвитку сільських територій

Галузевий підхід до оцінки розвитку сільських територій використовує М.В. Поленкова [230, с. 35], яка вважає, що головним ідентифікаційним критерієм при визначенні поняття «сільська територія» на сьогодні все ж залишається сільськогосподарський напрям діяльності цих територій, тому оцінку розвитку сільських територій вона здійснює на основі інтегрального показника, який оцінює внесок сільського, лісового, рибного господарств і рибництва на територіях сільської місцевості. Дослідниця використовує сукупність показників, які характеризують рівень розвитку окремих підсистем сільських територій, що не дає об'єктивної картини щодо розвитку сільських територій загалом.[156;113]

Очевидно, як вже зазначалось у розділі 1.1., не можна зосереджувати розвиток сільських територій безпосередньо на розвитку сільського господарства, адже це не сприятиме розвитку селянства як незалежної категорії, що базується і на добробуті, культурі, самобутності й особистісному розвитку.

Домінування галузевого підходу обумовлюється, певною мірою, наявністю результатів наукового пізнання періоду командної системи, успадкованих від радянських часів. Вихідна методологічна основа розуміння сутності розвитку сільських територій базується на необхідності нарощення сільськогосподарського виробництва та його ефективності (на великих сільськогосподарських підприємствах), за рахунок чого розвивається соціальна й інженерна інфраструктура села. В оновленому, осучасненому варіанті цей підхід розглядає адаптування до ринкових умов господарювання як "важкий перехід від радянської патерналістської моделі соціальної політики великих підприємств і організацій через дикий капіталізм первинного нагромадження капіталу до більш цивілізованих відносин. Як і раніше, соціальна відповідальність залишається орієнтованою на найближче коло стейкхолдерів – державу, власників і персонал (та організації, які його представляють). Більше коло зацікавлених сторін (місцеві співтовариства, територіальні громади, регіони, постачальники, споживачі) практично вилучені з даного процесу". Галузевий підхід надзвичайно привабливий для галузевого органу управління сільським господарством і є панівним у підходах до державного регулювання та розробки програм підтримки аграрного сектора. [315]

Територіальний підхід, знайшов поширення у вітчизняних наукових дослідженнях, головним чином, під впливом європейської практики. У країнах ЄС за основу прийнято типологію сільських регіонів, розроблену Організацією з економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), згідно з якою виділяються три основних типи територій – переважно сільські; економічно інтегровані або змішані (місько-сільські); переважно міські, урбанізовані. Слід зазначити, що при цьому враховується наявність у межах відповідних регіонів як сільських, так і міських поселень. Правда, щодо останніх єдиної думки немає: одні вважають, що до сільських територій варто відносити малі міста кількістю жителів 3–4 тис. осіб, інші – підвищують цей поріг до 10–20 тис. осіб. Переважно сільськими вважаються

території, на яких понад 50% населення проживає у сільських населених пунктах та з густотою населення до 150 осіб на 1 км². Зазвичай вони характеризуються низьким рівнем розвитку інфраструктури, що обмежує можливості створення робочих місць в несільськогосподарських видах діяльності. В економічно інтегрованих регіонах (територіях) частка сільського населення становить від 15 до 50%, вони мають відносно сприятливі умови розвитку та, як правило, розташовані в місцях із розвинутими транспортними магістралями. Переважно міські (урбанізовані) території знаходяться на незначних відстанях від урбанізованих центрів характеризуються невеликою – до 15% часткою сільського населення. [315]

Від двох фундаментальних підходів потрібно перейти до таких підходів, які можуть бути компонентами фундаментальних, наприклад галузевий підхід може у собі поєднати такі підходи як: ресурсний, інфраструктурний, комплексний. У свою чергу, територіальний підхід може в себе включати такі підходи як: екологічний, соціально-економічний, інфраструктурний, ресурсний і комплексний.

Не можна стверджувати, що котрийсь із підходів є важливіший, дуже часто в дослідженнях використовують і поєднують ці підходи, однак, коли дослідження є вузькоспеціалізоване, то можна використовувати один із підходів.

Інфраструктурний підхід до оцінки розвитку сільських територій є досить поширеним серед українських та російських учених, зокрема його використовують Г.В. Белехова, К.Н. Калашников, В.В. Шаров [22]. Сутність цього підходу полягає в оцінці розвитку сільських територій через призму соціальної інфраструктури, яка включає оцінку восьми блоків: рівень життя та безпеки населення, житлово-комунальне господарство, освіту, охорону здоров'я, культуру та мистецтво, транспорт, споживчий ринок. Варто зазначити, що поширеність цього підходу серед науковців обумовлена наявністю широкого вихідного статистичного матеріалу, що дає можливість залучати якісну інформацію, на основі якої можна оцінити

рівень та якість життя сільського населення, організацію відпочинку, надання послуг. Але разом із тим цей підхід, як і попередній, характеризує лише окрему підсистему сільських територій. [23]

Альтернативним підходом є ресурсний, сутність якого полягає в комплексній оцінці ресурсного потенціалу сільських територій. Так, В.К. Терещенко, Є.О. Ланченко [23] пропонують оцінювати ресурсний потенціал сільських територій за трьома блоками: земля, праця, капітал. До ресурсного підходу можна віднести наукову думку Н.Н. Кісельова, А.А. Орлянської, А.Р. Сулиманова [139], які вважають, що розвиток сільських територій можна оцінити через оцінку ресурсного потенціалу соціально-економічного розвитку сільських територій за чотирма блоками: природного потенціалу сільського господарства, матеріально-технічного, людського та фінансового потенціалів. [23]

Соціально-економічний підхід до оцінки розвитку сільських територій використовує В.В. Леонтьєва [174]. Аналіз рівня розвитку сільських територій здійснюється на основі системи показників, що складається з двох основних підсистем: відповідно показники економічного і соціального розвитку. Підсистема економічних показників дозволяє виявляти основні галузеві та структурні зрушення в економіці об'єкта й специфіку його розвитку та включає в себе три блоки показників: виробництво товарів і послуг; фінансові результати; інвестиційну діяльність. Підсистема соціальних показників характеризує відтворювальну структуру населення, дозволяє досліджувати ринок праці як складову частину фундаментальної категорії відтворення, оцінювати рівень життя сільського населення, стан соціальної сфери села. Тобто, соціально-економічний підхід включає чотири блоки показників: демографічну ситуацію; ринок праці; рівень життя; стан соціальної сфери. [23]

Екологічний підхід ґрунтується на концепції сталого розвитку. Значний науковий інтерес становить інтегральний показник розвитку сільських територій, який пропонує А.В. Лісовий. Для розрахунку

інтегральних показників розвитку сільських територій адміністративних районів, учений визначив шість основних критеріїв, які характеризують економічний потенціал, рівень розвитку соціальної сфери та екологічну безпеку: обсяг виробництва всіх видів продукції та наданих послуг на одну особу; природний приріст населення; щільність сільського населення; рівень середньої заробітної плати; частка зайнятих у несільськогосподарській сфері; рівень здоров'я.

Комплексний підхід використовує А.Ю. Толокольніков [320], який пропонує оцінювати сільські території за допомогою трьох блоків:

1) економічний блок – середньодушовий обсяг виробництва сільськогосподарської та промислової продукції; оборот роздрібної торгівлі та громадського харчування, платних послуг; інвестиції в основний капітал; чисельність працівників малих підприємств;

2) фінансовий блок – доходи і видатки бюджету на душу населення; коефіцієнт бюджетної самозабезпеченості;

3) соціально-демографічний блок – коефіцієнти природного і міграційного приросту населення, чисельність учнів загальноосвітніх закладів, частка пенсіонерів у загальній чисельності населення, рівень дитячої смертності; забезпеченість жителів сільської місцевості житлом, послугами житлово-комунального господарства (центральне опалення, водопровід, газ), чисельність лікарів усіх спеціальностей на 10 тис. осіб, а також рівень доходів населення, офіційного безробіття, кількість злочинів.

У своїй праці М. В. Барановський [23] вважає, що сільські території потрібно вивчати і аналізувати вибудувавши у чотири групи показників, які відображають: а) господарсько-інфраструктурний потенціал; б) фінансовий розвиток; в) соціальний стан; г) демографічний розвиток.

Українські вчені М.О. Клименко, А.М. Прищепа [141] також використовують даний підхід, але оцінку розвитку сільських територій рекомендують проводити з урахуванням екологічних, демографічних та соціально-економічних показників.

Дещо розширений комплексний підхід до оцінки рівня розвитку сільських територій використовують російські вчені Р. Н. Муртазаєва, Г.Н. Зверєва, Д.А. Буланова [198]. Комплексну оцінку розвитку вони рекомендують проводити за чотирма складовими сталого розвитку сільських територій: до першої групи відносяться економічні характеристики території, які відображають масштабний фактор і підприємницьку активність; друга група – це показники соціального розвитку сільської місцевості, які характеризують охорону здоров'я, умови та рівень життя населення; третя група – екологічний чинник, який є одним із пріоритетних у сталому розвитку сільських територій, оскільки під впливом антропогенного впливу продовжує погіршувати агроекологічний стан землі, в цілому природних ресурсів, що гальмує розвиток виробництва і знижує рівень життя сільського населення; четверта група – інституціональна складова, що дозволяє охарактеризувати методи та тип управління суб'єктами, що функціонують на території, визначити реальну ситуацію щодо стягнення податків, що впливають на формування бюджету, і передбачити його раціональне витрачання. Варто узагальнити, що комплексний підхід є найбільш поширеним серед науковців в оцінці розвитку сільських територій і має деякі спільні риси з екологічним, але включає й додаткові складові: інституційну або фінансову. Тобто при оцінці розвитку сільських територій враховується рівень розвитку економічного, соціального, екологічного, інституційного, фінансового потенціалів сільських територій. [157]

Досліджуючи проблему тематики відновлення та розвитку сільських територій слід відмітити, що першим кроком до втілення того чи іншого плану відносно розвитку сільських територій має стати програма розвитку сільських територій, яка базуватиметься на нормативно-правових засадах та концепціях.

Прийнята Концепція розвитку сільських територій 23 вересня 2015 року, допомагає спрямувати зусилля розробників програм розвитку сільських

територій у напрямку тих проблем, які є загальними для сільських територій України. Так, дійсно, концепція є загальною для написання, але, розробляючи програму розвитку сільських територій, необхідно імплементувати її до того регіону для якого вона розробляється. Потрібно враховувати традиції, ментальність, культуру, соціально-економічну ситуацію, наявні людські, природні та матеріальні ресурси та потенціали. Розробляючи програму відновлення та розвитку сільських територій для будь-якого регіону також потрібно зважати на інвестора, який має інвестувати етапи програми, чи це державне фінансування, чи громадське, чи благодійне фінансування, чи інвестором має стати особа, яка планує отримати дивіденди від успішної реалізації програми.

Програми можна розділити за двома типами:

- 1) Європейський тип програми відновлення та розвитку сільських територій.
- 2) Азіатсько-Ізраїльський тип програми відновлення та розвитку сільських територій.

Європейська програма відновлення та розвитку сільських територій ґрунтується на:

- розширеному вивченні нормативно-правової бази;
- глибокому вивченні ресурсного потенціалу, що сприятиме відновленню та розвитку сільських територій;
- маркетинговому дослідженню ринку регіону поширення програми;
- SWOT-аналізі;
- детальному плануванню реалізації програми;
- основній ідеї;
- очікуваних результатах програми.

Азіатсько-Ізраїльський тип програми відновлення та розвитку сільських територій має мути не такою об'ємною і ґрунтується на:

- яскрава презентація і вступі;
- основній ідеї;

- SWOT-аналізі;
- загальному плані реалізації програми;
- очікуваних результатах програми.

Європейські інвестори зазвичай готові довго слухати презентаційну доповідь, аналізувати і певний час обмірковувати запропоновану програму. У свою ж чергу Азіатсько-Ізраїльські інвестори не мають бажання довго слухати, а чекають на яскраву презентацію та основну ідею із зазначенням SWOT-аналізу та результати.

Тому при написанні програми відновлення та розвитку сільських територій, проектанту потрібно чітко вивчити інвестора, який має із ним співпрацювати.

Структура програми має складатись із таких розділів:

- вступ, де має бути описана проблематика програми відновлення й розвитку сільських територій;
- опис нормативно-правової документації, що супроводжуватиме програму відновлення й розвитку сільських територій;
- загальна характеристика наявної бази для реалізації програми відновлення й розвитку сільських територій;
- конкретний план дій програми відновлення та розвитку сільських територій
- аналіз наявних та запланованих дій програми відновлення й розвитку сільських територій;
- очікувані результати відновлення й розвитку сільських територій;
- додатки;
- список використаних джерел.

Основні розділи програми відновлення та розвитку сільських територій дозволяють презентувати проблему з різних сторін, показати, які мають бути основні кроки вирішення проблеми, з якими проблемами ми можемо зіштовхнутись при реалізації програми, як їх швидко та ефективно

вирішити, які очікуємо результати при реалізації програми відновлення й розвитку сільських територій і що нам для цього потрібно.

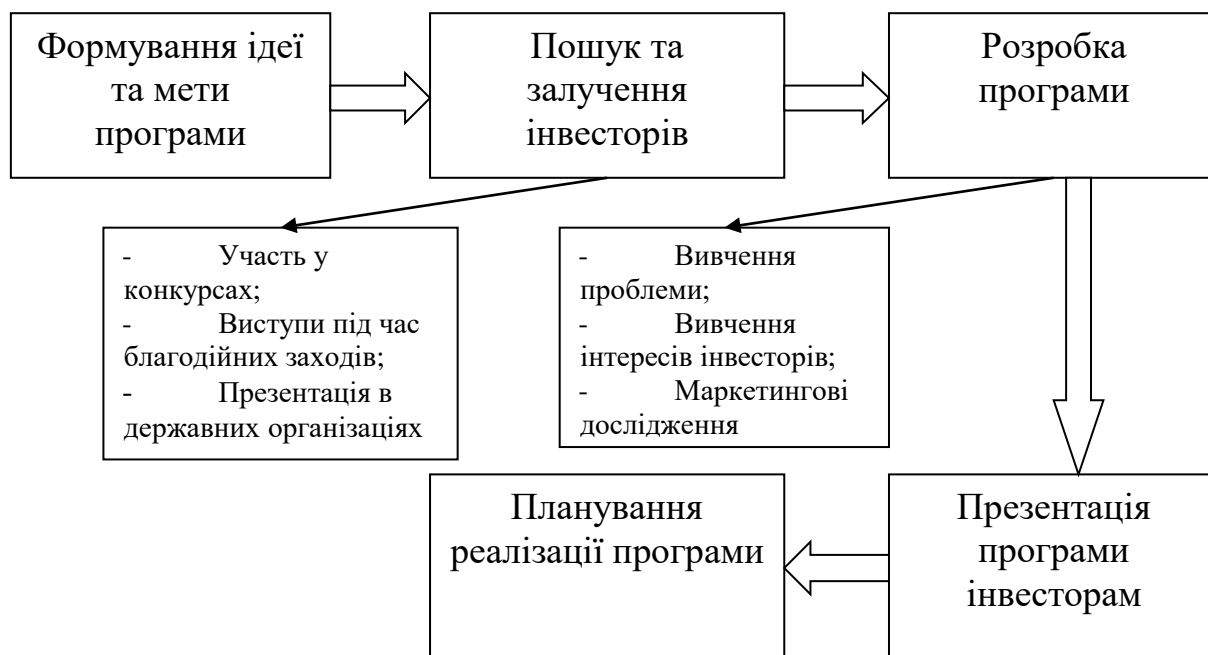

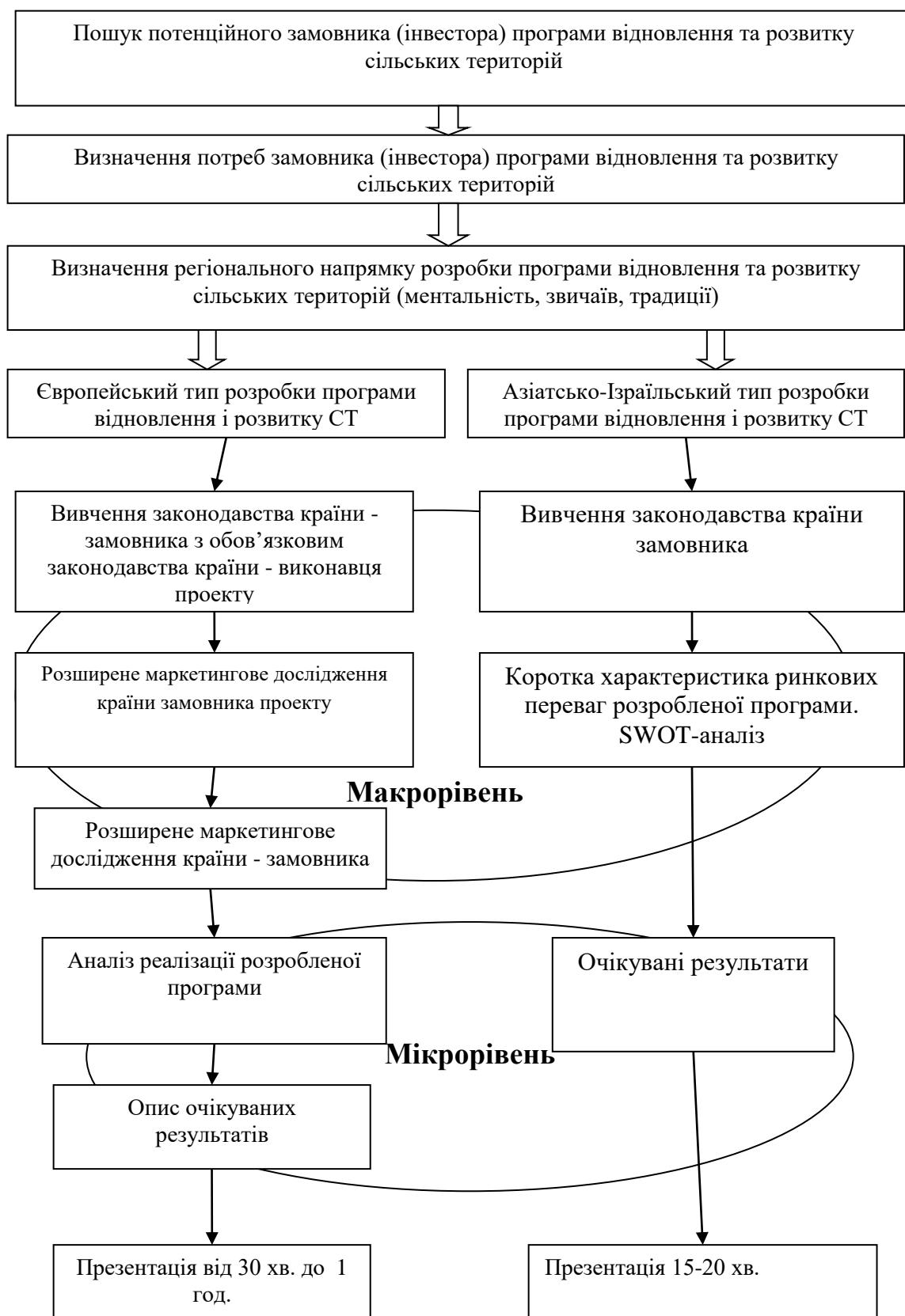
Рис. 1.5. Алгоритм розробки програми відновлення й розвитку сільських територій

Джерело: розроблено автором

У програмі мають бути вирішені соціально-економічні проблеми, культурні, ментальні, побутові, екологічні, проблеми освіти та місцевого самоврядування. Потрібно звертати увагу на особливості тієї території для якої розробляється програма, на її населення та їх проблеми, ментальність і традиції, наявність ресурсів і екологічний стан, можливість диверсифікації сільського господарства завдяки переробці та виробництву товарів із сільськогосподарської сировини, можливість розвитку сільського зеленого туризму, сільськогосподарських кооперативів та кластерів, що в свою чергу призводитиме до сталого розвитку та відновленню сільських територій.

Принагідно можна зазначити, що вдало розроблена програма відновлення та розвитку сільських територій, суттєво сприятиме проблемі розвитку сільських територій, допоможе залученню інвесторів для вирішення численних проблем сільських населених пунктів, як з боку держави так і з боку приватних організацій, що цікавляться розвитком і відновленням сільських територій.

Рис.1.6. Модель розробки та реалізації програми відновлення та розвитку сільських територій за двома територіальними напрямками

Джерело: розроблено автором

При розробці програм, які зорієнтовані на відновлення та розвиток сільських територій варто зважати на всі чинники її формування та можливості реалізації. При дослідженнях тих територій, які мають місце в розробленій програмі, потрібно зробити наголос на тому, в якому стані на початку знаходиться ця територія. Слід зважати чи вона знаходиться в проблемній стадії деструкції, чи дана територія у стані повного занепаду. Чи стає територія цікава вже для інвесторів та для ентузіастів, які планують своє життя та бізнес реалізувати на цій території за певних причин, які також потрібно виділити в програмі.

Для такого дослідження варто використовувати ряд методів, які вже використовуються в сучасних дослідженнях як аналітичні, SWOT-аналізу, комплекс маркетингового дослідження ринку, статистичних методів та інше. Новим у комплексі можна зазначити подібні дослідження, з методологією виявлення соціально-економічних пустот.

У стані переходу економіки від командно-адміністративної до ринкової, соціально-економічна ситуація в Україні зазнає значних еволюційних трансформацій. За роки перехідної економіки в нашій країні змінилась форма власності на державне майно, лєвова частка державного майна перейшла у руки приватних підприємців, часто їх господарювання не принесло очікуваних результатів, оскільки вони не мали досвіду в управлінні і такі підприємства були доведені до банкрутства. Змінилась форма власності на землю, яка була розпайована між пайовиками, що також були часто не здатні розпорядитись як земельним паєм так і майновим. Звідси можна було часто спостерігати занепад у сільському господарстві, яке часто є базовим господарюванням на сільських територіях.

Рис. 1.7. Ціннісні орієнтири населення на планову та ринкову економіку.

Джерело:[319]

Частіше негативну динаміку в соціально-економічній сфері України можна було спостерігати у сільських територіях, особливо в тих селах, які територіально знаходились далі від міст та урбанізованих зон, адже саме сільські території є найбільш вразливими і вони схильні утворювати масив депресивних зон України, через відсутність диверсифікації, відсутність лідера, переробних підприємств та належної інфраструктури на депресивних територіях.

Після розформування колективних сільськогосподарських підприємств, які переважно лідирували у сільських територіях, забезпечуючи населення робочими місцями, сталим і звичним укладом життя, стрімко почало змінюватися- український селянин постав перед вибором: стати господарем - взяти в руки ініціативу й далі розвиватися наперекір тим умовам, що склалися чи деградувати.

Повернемося до поняття "депресивні регіони". Л.В. Смірнягін і Г.В. Билов підкреслюють: "депресивні регіони - території, які сильно і стійко

відстають від інших за головними соціально-економічними показниками, зокрема темпами розвитку".

Протягом 1991 – 2001 років, коли темпи розвитку в усіх областях були негативні як і динаміка основних соціально-економічних показників, до «депресивних» (при трактуванні цієї категорії в розумінні Л.В. Смирнягина і Г.В. Билова) повинні були бути віднесені більшість регіонів України. Це підтверджує і визначення І.Д. Тругеля: «Депресивні регіони – це території, які в даний час відрізняються нижчими, ніж у середньому по країні, показниками соціально-економічного розвитку, але у минулому були розвиненими, а за деякими показниками займали провідне місце в країні».

Деякі дослідники трактують поняття «депресивна територія» як промисловий регіон, де відбуваються стагнація базових галузей економіки (А. Новикова, В. Лексин, А. Шведов та ін.). За визначенням А. Новикової під «депресивними» слід розуміти «промислово розвинену територію, кризовий стан якої є виявом структурної кризи економіки та нерівностями розвитку промислового виробництва за галузями та регіонами України». У дослідженні російських учених зазначено, що «до депресивних відносяться території з досить високим рівнем накопиченого економічного потенціалу, значною часткою промислового виробництва в структурі господарства і відносно високим рівнем кваліфікації місцевих трудових ресурсів, які внаслідок низької конкурентоспроможності профільних галузей економіки потрапили в глибоку та стійку економічну кризу, мають помітно високий рівень безробіття, низьку інвестиційну активність та порівняно низький середньодушовий рівень бюджетної забезпеченості».

На думку Я.В. Шевчука і Ф.Д. Заставного депресивними можуть бути не лише промислові, а й інші типи регіонів (територій), де спостерігається стагнація економіки, погіршується демографічна ситуація та рівень життя населення. На необхідності відходу від переважно індустріальних критеріїв при визначенні сутності поняття «депресивний регіон» наголошують також О.І. Щаблій та О.І. Вісьтак.

У Законі України «Про стимулювання розвитку регіонів» наводиться таке визначення «депресивності території -»... регіон чи його частина (район, місто обласного значення або кілька районів, міст обласного значення), рівень розвитку якого (якої) за показниками, визначеними Законом є найнижчими серед територій відповідного типу". У статті 9 цього Закону виписані також критерії, згідно з якими територія власне і визначається депресивною.

У науковій літературі разом із терміном "депресивна територія" для означення подібних регіонів використовують також поняття «проблемна територія», «відстала територія», «слаборозвинена територія», «кризовий регіон», і, навіть, «інфарктний регіон». Чіткого розмежування між ними немає. Одні автори вважають їх синонімами, інші доводять відмінності між ними.

Більш-менш чітке розмежування різних типів проблемних територій міститься в дослідженні експертів Інституту реформ. Водночас важко провести чітку лінію між, наприклад, «проблемними» та «депресивними» територіями. Російський учений І.Д. Тругель сформулювала основні риси відмінностей між відсталими та депресивними регіонами. [185]

Таблиця 1.4

Відмінності відсталих та депресивних регіонів за теорією І.Д. Тругеля

Характеристика відсталих регіонів	Характеристика депресивних регіонів
<ul style="list-style-type: none"> - тривала стагнація; - низька інтенсивність господарської діяльності; - мало диверсифікована галузева структура економіки; - слабкий науково-технічний потенціал; - низький розвиток соціальної сфери. 	<ul style="list-style-type: none"> - високий рівень накопиченого науково-технічного потенціалу; - значна частка у структурі економіки; - відносно високий рівень кваліфікації кадрів.

Джерело: розроблено автором на матеріалах [185]

У цей перехідний період, почало розвиватись нове, для нашої економіки явище, яке в різний період свого існування переживали різні країни (Польща

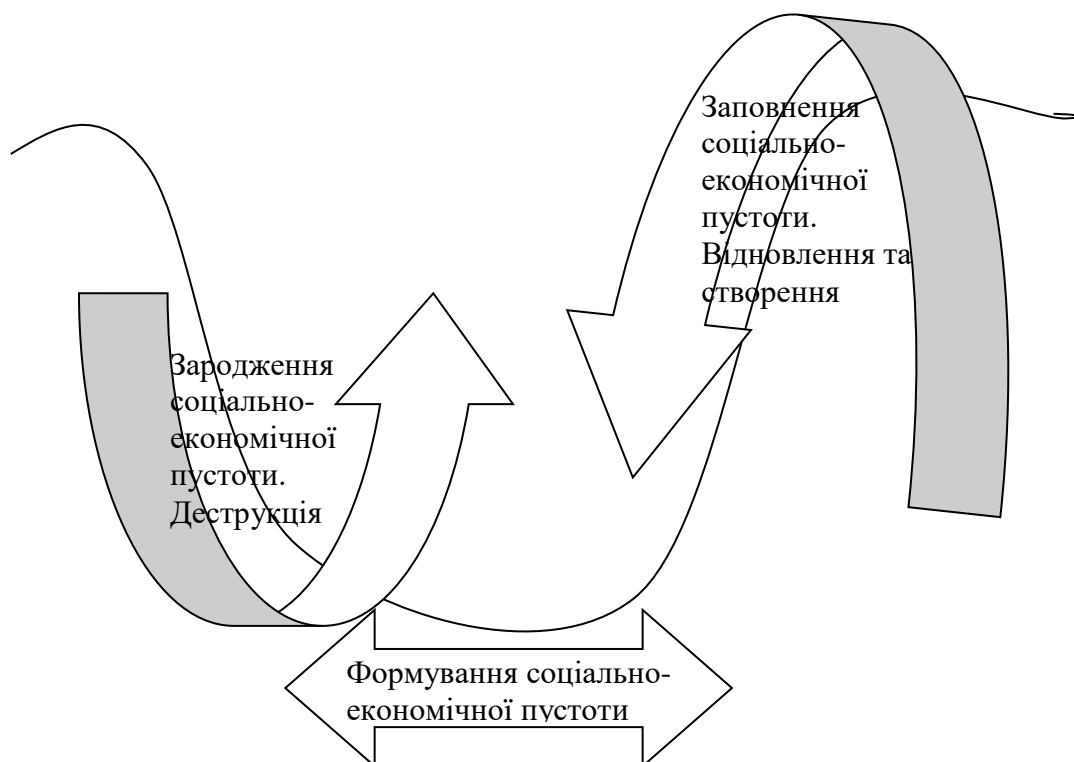
80-90 роки, Португалія 70-80 роки, США 20-ті роки). Це явище можна визначити як явище соціально-економічних пустот.

Соціально-економічні пустоти – це явище, яке виникає в перехідній економіці світу, держави, регіону внаслідок зникнення галузі чи системи, яка успішно функціонувала та завдяки еволюційним процесам економіки зникли, через модернізацію і неефективність в сучасних умовах, але на її місці ще не утворилась система чи галузь, яка має її замінити частково чи повністю.

Першим етапом і в первинний період зародження соціально-економічних пустот, явище є деструктивне, адже воно руйнує стабільну систему чи галузь, яка хоч і є вже не актуальною, але поки ще дієвою (вугільна реформа Маргарет Течер, Велика Британія). Це є радикальні дії уряду, процеси на ринку, кризи й тому подібне, які часто не знаходять підтримки в суспільстві, викликають супротив і нерозуміння (реформи «шокової терапії» Лешека Бальцеровича, Польща).

Другий етап формування соціально-економічних пустот призводить до зникнення підприємств, організацій, які залежали від зруйнованої галузі чи системи. Коли зникають підприємства, що забезпечували населення робочими місцями і наповнювали сімейний бюджет, починається демографічна криза, зменшується кількість населення та народжуваність, економічно активне населення починає шукати альтернативу своїй звичній формі життя, відсутність та пошуки лідерства та прикладу для наслідування (країни колишнього СРСР та соціалістичного табору).

Третій, завершальний, етап – це формування нової основи для побудови нової галузі чи системи, яка частково або повністю замінить зруйновану. На цьому етапі спостерігається розвиток стартапу – нової фірми чи концепції, що знаходиться на стадії започаткування та розвитку. Також спостерігається цікавість інвесторів до тієї території, де спостерігається соціально-економічна пустота, повернення молоді, відбувається побудова нової галузі або її відновлення і модернізація, пристосування до сучасних умов ринку та суспільства (Створення держави Ізраїль та США).

Джерело: розроблено автором

Рис. 1.8. Соціально-економічна пустота в періоди зародження, формування та заповнення

Формування соціально-економічної пустоти не можна сприймати як негативний процес, адже соціально-економічні пустоти, які виникають у наслідок еволюційних процесів природно виникають та призводять до нових систем та галузей, які в свою чергу більш ефективніші та пристосовані до сучасних реалій.

Нині соціально-економічні пустоти, які виникли в процесі перехідної економіки в Україні знаходяться на стадії формування та заповнення. Наприклад, децентралізація, яка зараз проходить у сільських територіях сприяє їх відновленню та поверненню сільської молоді у село, мотивує сільських лідерів, сприяє відновленню сільської інфраструктури та підприємництва.

1.3. Інституційно-організаційні засади відновлення та розвитку сільських територій.

Сільські території мають велике значення у процесі функціонування будь-якої держави. У середньому у світі вони становлять 75% від загальної площі, де проживає 51% населення і виробляється 32% світового ВВП.

Враховуючи важливу роль та значення розвитку сільських територій, постає нагальне завдання щодо чіткого визначення таких термінів як село, сільська територія, сільське господарство, сталий економічний розвиток сільських територій, типологізації територіального устрою й визначення оптимальної моделі ефективного управління та економічного розвитку.

Термін *село* є слов'янським за походженням і позначало поселення, в якому перебував власник земель і, де проживали люди (робітники). Таке поселення називалося ще «деревня». На початку ХХ століття селом іменували поселення, де була церква.

З погляду економіки, соціології, економічної та соціальної географії, поняття сільська територія визначається як залюднена місцевість за територією великих міст з її природними умовами, ресурсним потенціалом, сільським населенням і уречевленою працею та різними елементами матеріальної культури.

Тому на практиці це поняття розділяється адміністративними кордонами суб'єктів державного устрою на обласні та районні утворення, сільські адміністрації. У зв'язку з цим зручності обліку адміністративно-територіального поділу часто використовуються терміни *сільські регіони*, *сільські райони*. [63]

Термін «сільський розвиток» у найбільш розвинутих країнах ЄС отримав поширення відносно недавно. Протягом тривалого часу він використовувався в процесі реалізації політики допомоги найменш розвинутих країнам, в яких роль і питома вага сільського господарства були домінуючими як у формуванні національного доходу, так і у використанні основних ресурсів (земля, праця, капітал, природні ресурси).

У Західній Європі і в рамках європейської політики концепція сільського розвитку знаходить своє застосування, починаючи з 1970-их років як структурна політика сільського господарства, і з того часу вона постійно еволюціонує. Тим не менше, в політиці Співтовариства, спільна законодавча база та єдині підходи щодо розробки концепції формуються лише у другій половині 1980-их років.

Становлення сільського розвитку як одного з напрямів суспільного прогресу і соціально-економічної політики держави, передбачає зміну його інституційного середовища. До останнього відносять сукупність писаних-неписаних норм та правил, яких дотримуються члени людських спільнот у сільських територіях, адміністративні чи громадські організації, виробничі формування, для яких ці спільноти є об'єктом впливу або соціальною базою функціонування. Зміни мають відбуватися і в системах органів, установах організаціях, які впливають на зазначене середовище. Перехід до сталого сільського розвитку погано поєднується (чи й зовсім не поєднується) із системою господарювання, орієнтованою на отримання максимальної вигоди за будь-яку ціну, і в якій закладені механізми збагачення багатих та зубожіння бідних. Критерій вигоди у сільському розвитку повинен узгоджуватися з принципом партнерства, паритетності і справедливості, а мірилом ефективності цього розвитку має бути продуктивна зайнятість та реалізація творчого потенціалу селян. Усе це в кінцевому підсумку залежить від кожного індивідуума, його людського і соціального капіталу, а також сукупного людського соціального капіталу сільських громад. [29]

При дослідженні сільського розвитку, розвитку сільських територій, сталого розвитку сільських територій потрібно чітко розділити всі ці поняття, усвідомити їх різницю, порівняти соціально-економічний сенс цих понять із нормативно-правовими їх аналогами. Це дозволить чітко сформулювати загальне визначення розвитку сільських територій і та вдосконалити його відносно сучасних умов розвитку та відновленню сільських територій.

Підхід до сільського розвитку як до розвитку найбільш відсталих територій, започаткований Європейською комісією, починаючи з програми «Майбутній розвиток сільського світу», і продовжує своє існування протягом всього циклу програм 1994-1999 років. Даний підхід стає офіційно визнаним з моменту введення поняття деградуючих сільських районів.[29]

Розвиток сільських територій як і спільна аграрна політика Європейського Союзу, має здійснюватися відповідно до визначених стратегічних напрямів, у яких визначено низку пріоритетних цілей ЄС щодо розвитку сільського господарства та сільських територій, а саме – формування конкурентної й сучасної економіки, досягнення найвищого рівня працевлаштування, модернізація систем соціального забезпечення і соціальних гарантій [63].

І.В. Прокопова у своїй праці зазначає, що сталий розвиток сільських територій має два напрями: 1) стійкий розвиток сільських населених пунктів, призначених для забудови і проживання населення з розвитком відповідної інженерної, транспортної та іншої інфраструктури; 2) стабільний розвиток сільських поселень і міжсільських територій у частині збільшення обсягу виробництва сільськогосподарської продукції, підвищення ефективності сільського господарства, досягнення повної зайнятості сільського населення та підвищення рівня його життя, раціональне використання земель. [29]

Значні проблеми, які виникли на сучасному етапі розвитку соціально-економічного стану держави, негативно вплинули на розвиток сільського господарства та сільських територій. Різко зменшилася кількість зайнятого населення. У свою чергу висококваліфіковані працівники та спеціалісти працездатного віку, що проживають у селі змушені працювати на присадибних ділянках і вести дрібне виробництво сільськогосподарської продукції, щоб забезпечувати надходження в свій сімейний бюджет і забезпечувати свої потреби. Проблемою стало й те, що значна частина

сільського населення поїхала працювати у великі міста та за кордон, тому демографічна ситуація в селі набула вкрай негативного забарвлення.

Стосовно умов життєдіяльності сільського населення, то тут ситуація більш однозначна. Вкрай низький рівень доходів сільського населення на сьогоднішній день призводить до концентрації бідності на селі; напруженості й погіршення демографічної ситуації; нестачі якісної та кваліфікованої робочої сили; згортання соціальної інфраструктури і, як наслідок, зменшення доступності соціально-культурних закладів; постійна самоліквідація сільських поселень. Отже, досягнення позитивного тренду, тобто зростання всіх показників соціального розвитку села показує, що відбувається сталий розвиток сільських територій.[30]

Дослідження ситуації в соціальній сфері села, яка відображає процеси, що забезпечують життєдіяльність людини у суспільстві, та її вплив на сталий розвиток територій, можна умовно поділити за такими напрямками: демографічна сфера, соціально-виробнича сфера та рівень і якість життя. [321]

Демографічну ситуацію в сучасних умовах у сільській місцевості можна характеризувати як критичну. За результати наукових досліджень видно, що скорочення загальної чисельності населення призводить до обезлюднення та вимирання сіл. Різке зниження народжуваності - до рівня, який на сьогодні не забезпечує простого відтворення загальної чисельності населення, а також збільшення смертності серед чоловіків працездатного віку – у 1,5 рази, зростання смертності новонароджених та немовлят віком до 1 року посилює негативний процес депопуляції сільських територіях.

Вимирання деградуючих поселень завдасть непоправної шкоди сільськогосподарському сектору, призведе до формування зон соціальної незаселеності у сільській місцевості.

Нині, можна впевнено зазначити, що соціально-економічне становище розвитку сільських територій є досить складним в Україні в цілому, так і в її регіонах зокрема. У своїх працях І.В. Прокопова та Л.О. Шепотько для

загальної характеристики процесів деградації та руйнації поселенської мережі, обґрунтовують свій методологічний підхід щодо розвитку сільських територій, вважаючи основним критерієм рівень деградації сільських територій. А саме, до деградуючих територій вони пропонують відносити великі та середні сільські поселення з часткою мешканців пенсійного віку та інвалідів понад 50% від загальної кількості населення, а в малих (до 200 чол.) – від 40% до 50% осіб пенсійного віку [287].

Склад *деградуючих* сільських поселень визначається ними за двома підгрупами сіл – *вмираючими* та *занепадаючими*. У свою чергу, *вмираючі* села поділяються на три групи: села, в яких частка осіб пенсійного віку перевищує 65% – I група; села, в яких частка пенсіонерів більше 50%, але без дітей віком до 16 р. – II група; до III групи відносять села, в яких частка осіб пенсійного віку більше 40%, але їх людність – до 50 чол.

До занепадаючих поселень вони пропонують відносити різницю між деградуючими і вмираючими селами. Безумовно, що повністю погодитися з ними ми не можемо. Адже це досить укрупнена методика розрахунків і не всі фактори, які впливають на депресивність території, тут враховані, зокрема, співвідношення чоловіків і жінок, фертильність жінок та інше. До безлюдних відносять села, які не мають постійних жителів, але зберегли об'єкти сільської території. Вони можуть рахуватись або навіть бути зняті з адміністративного обліку. Безлюдні сільські поселення, які можуть посприяти збереженню навколишнього середовища, поліпшенню використання природних і матеріальних ресурсів відповідних територій, їх варто відроджувати. Доцільність цього визначається наявністю прилеглих до них сільськогосподарських угідь чи інших природних ресурсів (водойм, лісових угідь) або рекреаційних ресурсів. Етапність відродження безлюдних сільських поселень і характер використання їх потенціалу визначають місцеві органи влади. При цьому розорювання призначеної для забудови території безлюдних поселень та руйнація їх потенціалу недоцільні [296].

Ще одним із важливих завдань є визначення типологізації сільських територій, що є необхідною складовою для забезпечення переходу до їх економічного розвитку. Типологізація територіального поділу – це окремий інтеграційний елемент, що має вплив на базу кількісних економічних показників стану розвитку сільських територій, їх динаміку, потенційно можливі конкурентні переваги та створення ефективної управлінської структури різних рівнів, ефективне використання бюджетних ресурсів [328, с. 47].

У більшості розвинених країн світу, з початком 90-х років, усе частіше почали виникати проблеми, що були пов'язані із системою кількісного та якісного обліку показників соціальної та економічної сфери у сільських територіях. Як результат вирішення даного питання у рамках проекту «Сільський індикатор», що впроваджувався Організацією економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), фахівцями було вперше створено регіональну типологізацію та єдину регіональну систему збору, обробки та безпосередньої презентації проаналізованих даних на міжнародному рівні. Таким чином, в залежності від приналежності населення, дослідниками виявлено наступну класифікацію районів:

- переважно сільські (якщо понад 50 % населення можна віднести до сільських органів місцевого самоврядування);
- сильно виражені сільські (якщо кількість населення, що відносяться до органів місцевого самоврядування складає від 15 до 50 %);
- переважно урбанізовані (менше 15 % населення відносяться до органів місцевого самоврядування у сільській місцевості) [187].

Аналіз різних наукових досліджень дозволяє виокремити наступну типологізацію сільських регіонів:

Економічно інтегровані – розташовані поблизу економічних центрів та характеризуються зростаючою кількістю населення, багатосторонніми

пропозиціями робочих місць, а також високорозвиненою інфраструктурою. Першочерговим завданням у таких регіонах є забезпечення економічної рівноваги та захист економічної системи. У сільському господарстві часто виникає проблема, пов'язана з наявністю оптимальних умов виробництва і збуту, але високі ціни на землі зменшують ці переваги місця розташування.

Перехідні (середні) – характеризуються порівняно сприятливими економічними перспективами розвитку, особливо якщо мають центральне місцезнаходження та достатній зв'язок із транспортною системою. Крім того, численні сільські органи місцевого самоуправління все ще залежать від сільського господарства та пов'язаних із ним галузей економіки. Майбутній розвиток регіонів визначається, перш за все, двома факторами: швидкістю структурних змін у пріоритетному секторі, насамперед сільському господарстві, і темпами створення альтернативних можливостей зайнятості.

Віддалені – характеризуються, як правило, низькою густотою населення, несприятливою демографічною ситуацією, низькими доходами та високою залежністю від пріоритетного сектору; периферійним місцезнаходження і часто несприятливою топографічною структурою, а також порівняно відсталою інфраструктурою, що проявляється в найменших перспективах економічного розвитку. Несприятливі умови виробництва і віддаленість від ринків збуту негативно впливають на ведення сільського господарства Джерело: розроблено автором за даними [286].

Отже, найбільш віддалені регіони мають найбільші вимоги до політики соціально-економічного розвитку сільських територій. Першочерговою ж метою розвитку сільських територій має стати забезпечення рівноваги між наданням 15 соціально-економічних послуг та досягненням підвищення якісно-орієнтованих стандартів життя, відповідно економічної ефективності та стратегічного менеджменту [307, с. 123; 217].

Термін «сільський розвиток» у найбільш розвинутих країнах ЄС отримав поширення відносно недавно. Протягом тривалого часу він використовувався в процесі реалізації політики допомоги найменш

розвинутим країнам, у яких роль і питома вага сільського господарства були домінуючими як у формуванні національного доходу, так і у використанні основних ресурсів (земля, праця, капітал, природні ресурси). У Західній Європі та в рамках європейської політики концепція сільського розвитку знаходить своє застосування, починаючи з 1970-их років як структурна політика сільського господарства, і з того часу вона постійно еволюціонує. Тим не менше в політиці Співтовариства спільна законодавча база та єдині підходи до розробки концепції формуються лише у другій половині 1980-их років [120].

Розроблення теоретичних і практичних засад розвитку сільських територіальних утворень передбачає більш чітке визначення понятійно-термінологічного апарату. Незважаючи на те, що поняття «сільські території» використовується в науковій літературі досить давно, у визначенні його змісту поки що відсутній єдиний підхід. Визначенням сільських територій бракує функціональності, тобто можливості використання й пристосування поняття для потреб не лише різних галузей економіки, але й соціальної, інституціональної, екологічної сфер, і практичності з метою розробки концепцій розвитку сільських територій і вдосконалення механізмів їх розвитку. Сільська тематика, незалежно від того, який аспект розглядався (соціальний, економічний, демографічний чи екологічний), завжди знаходилась у центрі уваги як українських, так і зарубіжних науковців. В умовах розвитку ринкових відносин змінювалися акценти в дослідженні економічних, соціальних та екологічних аспектів села, але увага науковців до цієї тематики лише з часом посилювалася. З поглибленням глобалізаційних та інтеграційних процесів посилюється комплексність наукових досліджень, об'єктом яких водночас виступають економіка, соціальна сфера та навколишнє середовище села. Проблеми розвитку сільських територій висвітлювались у дослідженнях О. Белевят, О. Зайцева, С. Мельника, С. Молчаненко, О. Павлова, М. Поленкової, І. Сембай та інших. Теоретико-методологічні аспекти сільських територій досліджували

М. Барановський, В. Залізко, В. Єрмоленко, М. Ільїна, М. Малік, П. Саблук, Л. Лисенко, В. Уркевич та інші. Однак, незважаючи на цінність проведених досліджень, окремі питання, пов'язані з виявленням сутності сільських територій потребують подальшого висвітлення. [224]

Підвищення рівня та якості життя сільського населення, з одного боку, є метою, з іншого – необхідною умовою забезпечення сталого розвитку сільських територій. На основі концепції сталого економічного розвитку суспільства виділені критерії оцінки рівня і якості життя сільського населення як індикаторів сталого сільського розвитку депресивних територій. Основними серед них є: зростання реальних доходів, скорочення відставання від міських показників; скорочення масштабів бідності та соціальних відмінностей, формування груп населення із середніми доходами; справедлива оцінка рівня оплати праці, відсутність затримки всіх видів виплат; ріст і оптимізація структури споживчих витрат сільських домогосподарств; поліпшення і підйом соціально-психологічного стану, впевненість селян у своєму майбутньому та майбутньому своїх дітей; підвищення якості і рівня доступних для сільських мешканців соціальних послуг, збереження ядра соціальної інфраструктури. [311]

Таким чином, основними проблемами сільського розвитку залишаються нестабільні умови і організація праці, низький рівень побутових умов, нестійке матеріальне забезпечення, неякісні житлові умови, занепад інженерної інфраструктури, що створює передумови для росту міграційного потенціалу сільських мешканців і нестійкого сільського розвитку. Сталий розвиток сільських територій залежить від наповнення місцевих бюджетів, значна частина яких формується за рахунок власних податкових надходжень. Це можливо лише за умов створення ефективної системи управління та координації комплексу реформ системи влади – адміністративної, територіальної, системи місцевого самоврядування. Місцеве самоврядування є однією з найбільш важливих і наближених до людей складових публічної влади. Запорукою соціально-економічного

розвитку сільської території є повноцінне й ефективне місцеве самоуправління, але, звичайно, за умови надання відповідних повноважень і належного фінансування. Тобто, управління власною територією лягає на плечі жителів цієї території, які, приймаючи рішення щодо управління територіальною одиницею, несуть повну відповідальність як перед громадою, так і перед державою за витрачені кошти, за отримані результати. Відмітимо, що іноді органам місцевого самоврядування не вистачає повноважень, досвіду, фінансування. Усе це пов'язано з тим, що в Україні тільки формується дієздатний механізм місцевого самоврядування у нових політичних і економічних умовах, а також у рамках адміністративно-територіальної реформи. Ресурсне забезпечення і відрегульоване законодавство є ефективним фундаментом під час розбудови сталого розвитку сільської території, але без фінансової самостійності реалізувати місцеве самоуправління просто неможливо. На жаль, тих коштів, які сьогодні уряд у змозі надати органам місцевого самоврядування, недостатньо. Саме повна реалізація можливостей народовладдя є неодмінною умовою динамічного соціально-економічного, культурного розвитку будь-якої території і країни в цілому. Основними принципами сталого розвитку сільської території можна визначити життєздатність і справедливість.[311]

Зауважимо, що з даного визначення випливає, що у Європі до сільських територій відносять і невеликі міста, тобто відмінність між селом і невеликим містом (за способом життя, розвитком соціальної інфраструктури, рівнем доходів) у них фактично нівельована. Проте в Україні це лише намагаються досягнути. На нашу думку, лише одного критерію (густоти населення) мало для визначення сільських територій. Закон Республіки Казахстан „Про державне регулювання розвитку агропромислового комплексу і сільських територій” визначає сільські території як сукупність сільських населених пунктів і прилеглих до них земель.[283]

У Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року визначили другий розділ «Розвиток соціальної сфери села та

сільських територій». Ця назва є некоректною, адже соціальна сфера села є одним із основних блоків (на нашу думку, центральним, одночасно з виробничим та екологічним блоками) сільських територій.

У даній програмі її розробники трактують сільські території лише в їх просторовому географічному аспекті.

Визначення сільських територій подано в документах Організації з економічного співробітництва й розвитку (ОЕСР). Воно звучить так: сільські території або сільський регіон (район) охоплює людей, територію та інші ресурси суспільного ландшафту і маленьких населених пунктів за межами безпосередньої сфери економічної активності великих міських центрів. А критерієм віднесення поселення до міста чи села є - густота населення понад 150 людей на 1 км².

Сільський розвиток має виконувати сукупність функцій, що є надзвичайно важливими та основними, на думку В.В. Юрчишина, задля загального розвитку сільських територій, із яких є наступні (1.3).

Таблиця 1.5

Функції сільського розвитку, необхідні для розвитку сільських територій

Назва функції	Зміст функції
Суспільно-політична	Сільський розвиток повинен здійснювати безпосередньо в інтересах селян, забезпечуючи водночас зміцнення сільськогосподарського і всього агропродовольчого блоку економіки, виходячи із суспільних інтересів
Соціально-економічна	Полягає у виведенні сільського розвитку на рівень, який би задовольняв не лише соціальні та економічні потреби окремих територій, а й країни в цілому
<u>Відновлювальна</u>	Функціональним призначенням якої є прискорення і поглиблення соціально-економічної результативності відновлювальних процесів на селі. У сучасних умовах розвитку села вона є провідною
Консолідуєча	Вимагає цілеспрямованої інтеграції органів влади, науки, виробничих, соціальних та інших структур, покликаних забезпечити всі без винятку потреби сільського розвитку
Психологічна	При якій ефективно здійснюватиметься сільський розвиток та набуватиме такої ролі, згідно з якою оздоровлюватиметься загальна соціально-психологічна ситуація на селі, зміцнюватимуться сподівання сільських жителів і їх покоління на краще майбутнє

Джерело: удосконалено за матеріалами [17]

Відновлення сільських територій базується на традиціях краю, його віковій історії, аналізі всіх переваг та недоліків у розвитку сільської території протягом певного періоду.

В своїй праці М. Тимошенко розділяє розробляючи алгоритм проведення аналітичного дослідження сталого розвитку сільських територій та такі три етапи: підготовчий, аналітично-розрахунковий і завершальний.

Автор зазначив, що проблема використання аналітико-синтезуючих підходів до вивчення сільських територій є порівняно новою. Детальне вивчення та узагальнення наявних методичних підходів до аналізу та оцінки рівня сталого сільського розвитку свідчить про необхідність розробки більш об'єктивного та ґрунтового механізму оцінки розвитку сільської території та на його основі структурної схеми комплексного аналізу економічної, екологічної та соціальної складових сільського розвитку. [174;317]

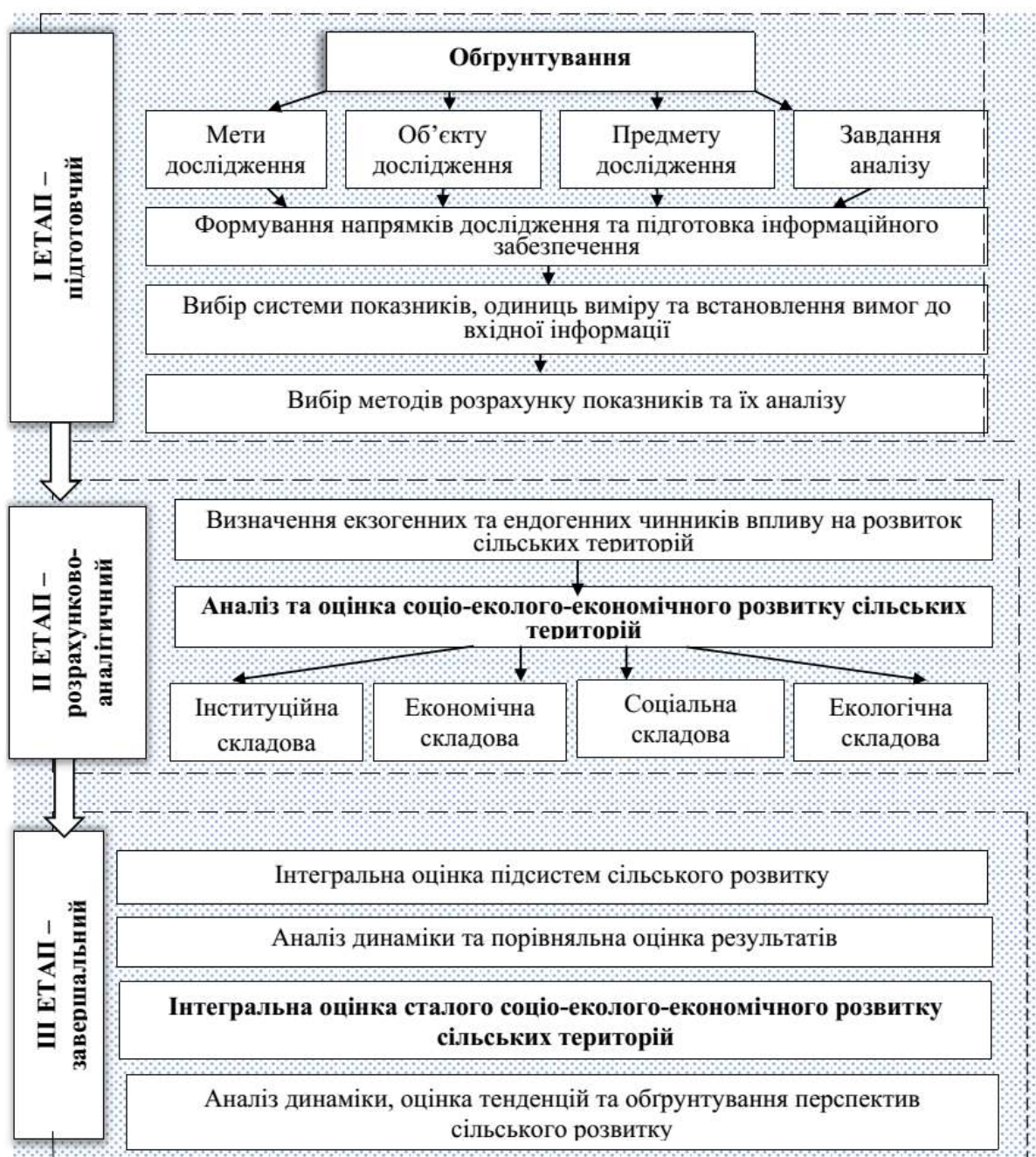

Рис. 1.9 Основні етапи аналітичного дослідження сталого розвитку сільських територій

Джерело: [317]

Тимошенко М.М. систематизує ці три етапи і дає їм визначення:

1) підготовчий (початковий) етап. На цьому етапі визначаються мета, завдання, об'єкт та предмет дослідження сталого розвитку сільських територій, вибираються методи його здійснення та джерела інформації. Метою аналізу є об'єктивна діагностика стану сталого сільського розвитку. Інформаційною базою забезпечення комплексної діагностики виступає

наявна статистична інформація офіційних державних органів та нормативно-правові акти України. Як стверджують вчені, для більш ефективного використання статистичних даних доцільно дотримуватись таких вимог, як, зокрема, вірогідність, системність, достовірність, порівнянність, адекватність, вимірювання. [320]

Цей етап також проаналізували в своїх працях М.Й. Малик та М.А. Хвесик. Оскільки, як було вже зазначено, при вирішенні будь-якої проблеми, яка виникає в соціально-економічному середовищі, повинно бути проведене детальне вивчення витоків проблеми, історія походження і це має бути вирішено на першому етапі, щоб перейти до другого.

2) розрахунково-аналітичний етап, який передбачає діагностику сталого розвитку соціальної, економічної та екологічної складових сільського розвитку. Доцільним вбачається детальне дослідження інституціонального середовища сільського розвитку як сукупності найважливіших фундаментальних соціальних, правових, політичних, економічних, культурних, морально-етичних правил і норм (інститутів), що визначають поведінку та взаємовідносини в суспільстві. В контексті цього дослідження В.М. Юр'єв зазначає, що інституціоналізація стійкого розвитку – це процес систематизованої організації взаємодії між економічними агентами в соціальній, економічній та екологічній сферах, а також створення критеріїв таких відносин та закріплення їх в нормативному порядку за допомогою формування та впровадження у практику відповідних інституцій у вигляді системи нормативно-правових актів, що в сукупності створюють інституціональне середовище [15,119–123.]

Другий етап також є досить традиційним для вивчення тої чи іншої проблеми чи завдання, до її вивчення та розробки плану вирішення, визначення основних складових, що впливатимуть на розвиток сільських територій.

3) завершальний етап, передбачає висвітлення результатів за допомогою аналітики отриманих результатів, інтегральних показників, динаміки та порівняння результатів, підведення підсумків.

Вказані етапи вивчення сталого розвитку сільських територій, вивчається, аналізується та використовується на сьогодні, та все ж пропущений ще один етап, який є важливим та має право на існування.

Цей етап має бути визначений під час розробки першого етапу підготовки і має бути третім етапом вивчення, а саме це етап «відновлення».

Не можна стверджувати, що розвиток сільських територій, це новий процес, який не має коріння та історії, тому, слід зазначити, що під час процесу розвитку необхідно відновити втрачене, або те на чому ґрунтується розвиток.

Під час вивчення потрібно виділити наявність ресурсів, які впливають на відновлення та розвиток сільських територій, якого вони напрямку і характеру. Тому слід зазначити, що третім етапом має бути відновлення сільських територій з визначенням ресурсів відновлення антропогенного чи природного впливу на розвиток і відновлення сільських територій. Отже послідовність етапів відновлення і розвитку сільських територій має виглядати так (Рис.):

- 1) підготовчий (початковий) етап;
- 2) розрахунково-аналітичний етап;
- 3) етап відновлення;
- 4) завершальний етап.

Одним із напрямів вирішення економічних проблем розвитку сільських територій є глибока модернізація суспільно - господарського комплексу, структурної трансформації реального сектору економіки, широкого використання в аграрному виробництві досягнень науково-технічного прогресу. Цей та інший комплекс застосованих заходів спроможний забезпечити інтенсивний розвиток суспільного виробництва, підвищити його ефективність і конкурентоспроможність. Однак, для реалізації заходів у

цьому напрямі необхідно концентрувати великі фінансові і матеріальні ресурси, а також реалізація цих заходів, потребує тривалого часу для реалізації такої політики і одержання позитивних результатів. Тому, в сучасних умовах необхідно, передусім, використовувати інституційні механізми та організаційно-економічні умови і фактори, які здатні забезпечити сталий розвиток сільських територій. Насамперед, потребує удосконалення діюча система управління територіями. В сучасній практиці поки що використовується такі системи управління: галузева і територіальна, а також різні форми їх поєднання. В умовах поглиблення процесу інституційної трансформації, управління територіальною соціально – економічною системою здійснюється переважно за галузевим принципом, при тому що до компетенції органів місцевої влади і самоврядування від «центру» передано більшість питань розвитку і забезпечення функціонування соціальної сфери.

Разом з тим, на практиці комплекс завдань, які вирішуються на регіональному і місцевому рівнях набагато ширший. А саме:

- забезпечення функціонування і сталого розвитку елементів територіальної економічної системи, які тут розміщені (функціонування реального сектору економіки забезпечує населення даної території засобами існування у вигляді заробітної плати та інших доходів, продуктами, товарами та послугами);

- формування фінансових ресурсів (у вигляді доходів бюджету), необхідних для реалізації функцій держави і державних територіальних формувань;

- розвиток соціальної сфери, необхідної для життєдіяльності населення даної території, його відтворення;

- охорона навколишнього середовища тощо.

Слід зауважити, що ці та інші завдання взаємопов'язані і не можуть

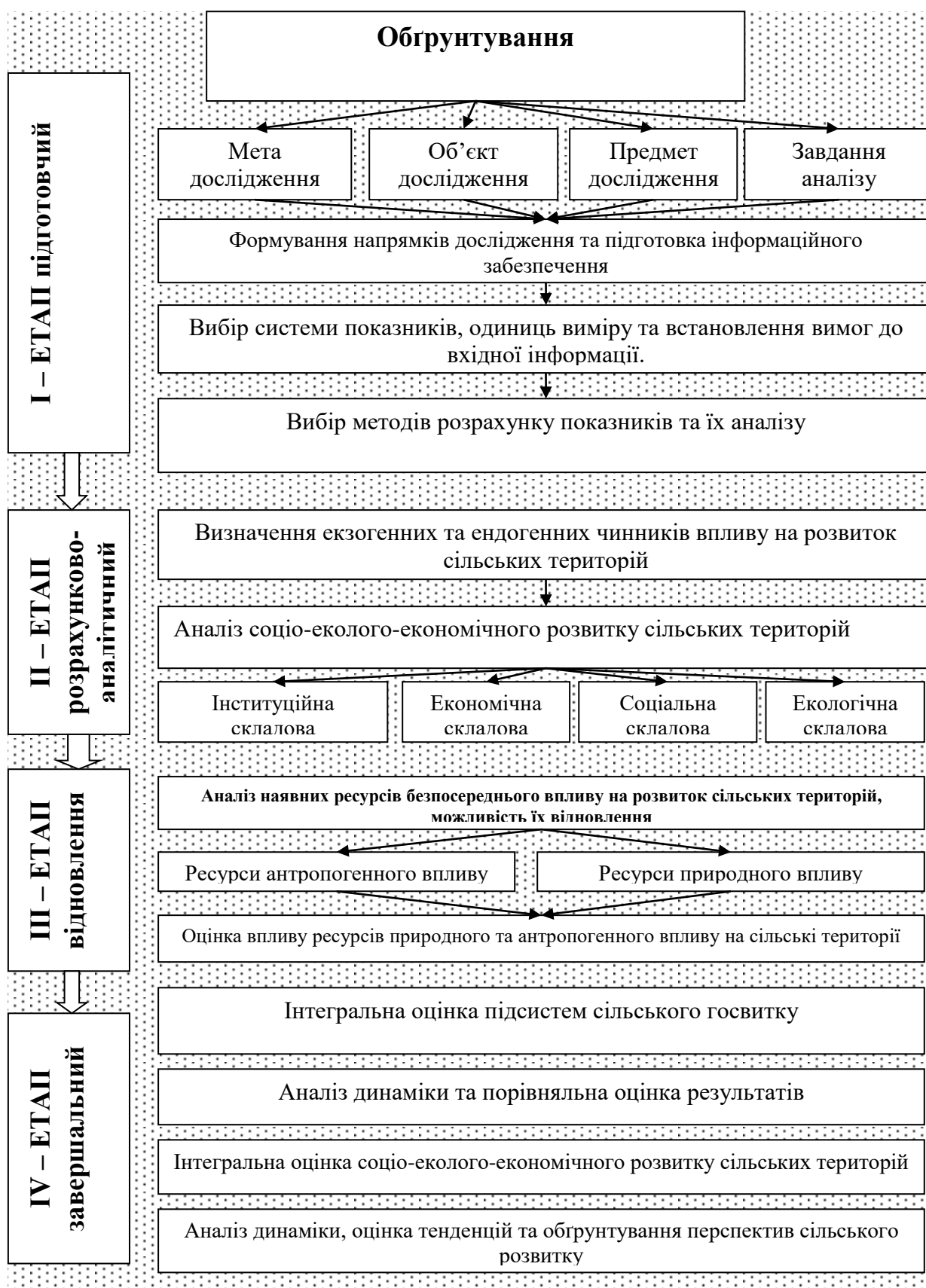

Рис. 1.10 Основні етапи аналітичного дослідження сталого розвитку сільських територій з врахуванням відновлення

Джерело: розроблено автором на основі [317]

Отже, відновлення сільських територій – це функціональна ознака розвитку сільських територій, яка заснована на позитивному соціально-економічному досвіді, культурі та традиціях регіону, що в подальшому сприятиме сталому розвитку сільських територій і є невід’ємним елементом розвитку сільських територій.

Методологічні засади дослідження сільських територій мають міждисциплінарний характер, оскільки розглядаються в розрізі географічних, регіональних, економічних та управлінських наук. У даний час стосовно поняття «сільська територія» існують кілька десятків визначень, і їх кількість продовжує зростати, що свідчить про складність і багатогранність самого поняття. Визначення «сільська територія» є базовою цеглинкою розробки концепцій розвитку цих територіальних утворень, тому від правильності та чіткості категоріально-термінологічного апарату залежать як суть концепцій розвитку, так і вдосконалення практичних механізмів їх розвитку. Для аналізу існуючих визначень і конструювання власного поняття «сільська територія», скористаємося методикою конструювання категоріального апарату економічної науки А. Старостіної [300] з метою виявлення спільних рис і відмінностей у визначеннях. Вважаємо за необхідне проаналізувати погляди вчених і згрупувати визначення за схожими системоутворюючими чинниками й характеристиками та виокремити підходи науковців до трактування поняття «сільська територія». [224]

В.Г. Петрушківський та В.І Колесніков вважають за необхідне проаналізувати погляди вчених, згрупувавши визначення за схожими системоутворюючими чинниками й характеристиками та виокремити підходи науковців з трактування поняття «сільська територія». Як свідчать результати нашого дослідження, щодо суті ми можемо узагальнити наукові погляди вчених та виокремити п’ять підходів до поняття «сільська територія».

Вони розглянули особливості кожного підходу. Прихильники територіального підходу (В. Славов, Л. Лисенко, В. Юркевич) пов’язують

сільські території з територією, географічним утворенням, місцевістю поза містами, яка має певні ресурси з відповідними органами управління. Варто звернути увагу на точку зору В. Славова, О. Коваленка, Л. Лисенка, які розкрили три компоненти сутності сільських територій, тобто зміст, явище і результат, але необхідно зазначити, що формулювання є неконкретним і розмитим. Під таке визначення можна підвести навіть велике місто (у ньому також є взаємопов'язані між собою різні ресурси і наявна відповідна мета). Підкреслимо, що відносно змісту поняття «сільська територія» при територіальному підході, міжнародні організації вважають, що це території з певною густотою населення. Визнаючи вагомий внесок міжнародних організацій у сферу досліджень сільського розвитку, дозволимо висловити свою точку зору, що сьогодні складно досягти згоди щодо універсального визначення сільської території, яке буде прийнятним для всіх країн і яке можна використовувати у будь-якій ситуації, оскільки, наприклад, поділ на сільські території та міста може визначатися на політичному чи адміністративному рівнях. Інший аспект, із яким важко погодитися, це те, що науковці та міжнародні організації зазначають, що сільські території базуються лише на традиційних видах діяльності (сільськогосподарському виробництві, лісництві, рибальстві, видобувній промисловості). Зауважимо, що вимоги сучасності змінюють підходи до розвитку галузевої структури в сільській місцевості, що дістало підтвердження в концепціях розвитку сільських територій в Європейському Союзі, оскільки в політиці сільського розвитку на 2013 – 2020 рр. виокремлено такий пріоритетний напрям як диверсифікація господарської діяльності сільських територій.[224]

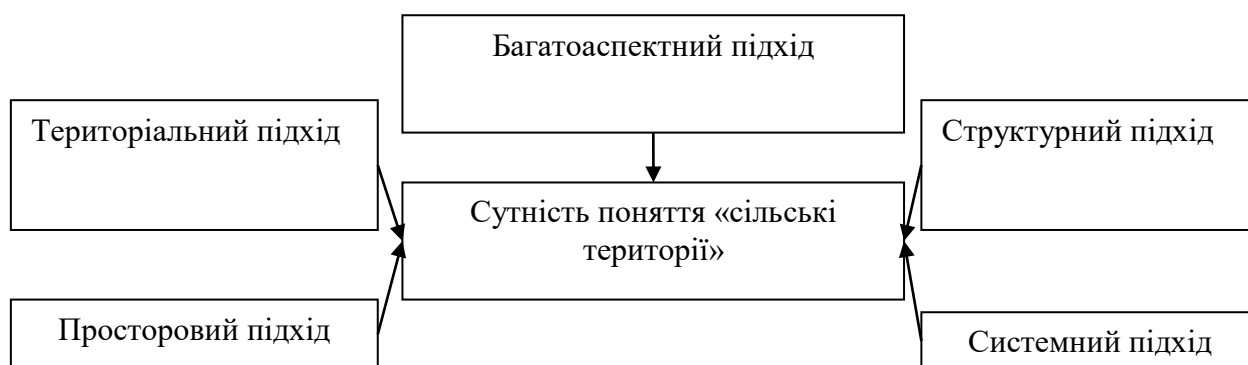

Рис. 1.11. Теоретичні підходи до вивчення поняття «сільських територій»

Джерело: розроблено на матеріалах [224]

Досить точно у своїх працях зазначає визначення сільських територій І.В. Прокопова. Сільські території – це не тільки «просторовий» ресурс, але й розташовані на території усі інші ресурси, у тому числі (і насамперед) людські, тобто населення зосереджене у поселеннях. [255]

Про населення згадувалось і в попередніх визначеннях, тому основний акцент необхідно робити на словах «інші ресурси». Мається на увазі сільськогосподарські угіддя, ліси, водоймища, тваринницькі ферми, сільськогосподарські та несільськогосподарські підприємства будь-якої форми власності, соціальна і виробнича інфраструктура, осушувальні, зрошувальні та інші споруди.

Визначаючи сільські території, академік В.В. Юрчишин особливо наголошує на багатоаспектності їх функцій та характеристик: «Сільська територія у сучасному розумінні представляє собою складну і багатофункціональну природну, соціально-економічну й виробничо-господарську структуру та характеризується сукупністю властивих кожній із них особливостей». [348]

Проаналізувавши всі наведені вище визначення, Х.М Семенишин обґрунтовано стверджує, що *сільські території* – це обжита місцевість поза територією міст із її природними ресурсами, основними засобами, соціально-культурно-побутовими умовами та населенням, що здійснює соціальні, виробничі та екологічні функції. [283]

З цього визначення випливає, що сільські території характеризуються економічною ефективністю, екологічною безпекою і соціальною справедливістю. При цьому саме соціальна сфера села виступає пріоритетним критерієм розвитку сільських територій, адже саме задоволення різноманітних потреб людини (селянина) є основною метою такого розвитку.

Таблиця 1.6.

Порівняння визначення поняття (дефініції, терміну) сільських територій різними авторами

Визначення	Посилання	Автор
Під поняттям “сільські території” необхідно розуміти найважливішу частину народно-господарського комплексу країни, що включає обжиту місцевість поза територією міст з її умовами та ресурсами, сільським населенням і різноманітними основними фондами на цих територіях.	http://www.confcontact.com/20110929/gu_litvin.php	Ю.О. Литвин
Сільські території – це обжита місцевість поза територією міст з її природними ресурсами, основними засобами, соціально-культурно-побутовими умовами та населенням, що здійснює соціальні, виробничі та екологічні функції.	Х.М Семенишин Визначення сільської території, соціально-економічний аспект/Х.М. Семенишин.// Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право), 4(59) 2012 р. с 28- 32	Х.М Семенишин
Сільські території – це обжита місцевість поза територією міст з її природними ресурсами, основними засобами, соціально-культурно-побутовими умовами та населенням, що здійснює соціальні, виробничі та екологічні функції, опираючись на свій ментально-традиційний досвід.	-	О.А. Дудзяк

Джерело: розроблено автором

З цим визначенням можна цілком погодитись, адже в собі воно поєднало територіальні, соціально-економічні, екологічні, природні складові. Однак визначення потребує незначного уточнення ментальної та традиційної складової.

Судячи з вище проведених досліджень, а саме, починаючи з вивчення історії розвитку сільських територій, потрібно зауважити, що на становлення і розвиток сільських територій також значно впливає ментальність та традиції сільських територій.

У дослідженні сільських територій потрібно зазначити, що хоч і українські сільські території мають багато спільного на сьогодні, але вони багато чим відрізняються. Необхідно зважати, що навіть традиції та способи обробітку ґрунту значно відрізняються у різних регіонах України. Гірські райони мають свої технології і звичаї, степові – свої, лісостепові – свої.

Також вплив на ментальність сільського населення мають численні історичні фактори, а саме: вплив голодомору на ментальність тієї частини населення, де були проведені ці злочинні дії, НЕП, українізація, II світова війна, військове протистояння УПА та інше.

Отже сільські території – це обжита місцевість поза територією міст із її природними ресурсами, основними засобами, соціально-культурно-побутовими умовами та населенням, що здійснює соціальні, виробничі та екологічні функції опираючись на свій ментально-традиційний досвід.

Проаналізувавши визначення авторів, можна стверджувати, що в своїй більшості вони опираються на територіальний підхід визначення та все ж кожен із авторів привносить у визначення ще й додатковий зміст та наголос на своє особисте бачення у дослідженні. Автори опираються на різні підходи, до трактування визначення «сільських територій», кожне з яких має сенс, в свою чергу можна тільки його вдосконалювати та частково пристосовувати до тих проблем, які хоче вирішити автор у своїй праці.

Урядом розроблена загальнодержавна програма сталого розвитку сільських територій до 2020 р. Однак більшість заходів уряду стосовно села мають непостійний характер, досить часто вони не орієнтовані на довгострокові, стабільні результати та сталий розвиток. Таким чином, назріла необхідність об'єднати зусилля в галузі сталого розвитку сільських територій України. Така політика буде сприяти об'єднанню уряду і конкретних державних установ, місцевих органів влади та самоврядування і громади села, а також міжнародних організацій і фондів сприяння розвитку. Тільки таке загальне системне бачення і єдиний підхід дозволить забезпечити дійсно стійкий розвиток сільських територій. [311].

Також, варто зазначити, що 23 вересня 2015 року була схвалена Концепція розвитку сільських територій, яка носить практичний характер і передбачає різні шляхи розвитку сільських територій включаючи державну підтримку.

У своїх працях М.П. Талавира також порівнює підходи різних науковців до визначення розвитку сільських територій і зазначає, що на думку М.Й. Маліка, у центрі проблеми виходу села з кризи повинна стояти «людина села» з усіма її проблемами. Сталий розвиток сільських територій повинен починатися з розроблення програми розвитку окремого населеного пункту та з урахуванням природних особливостей цієї території. Найважливішим аспектом залишається підвищення життєвих стандартів, що включають у себе як підвищення рівня доходів на селі, так і поліпшення культурно-оздоровчих послуг, пристосування сільського стилю життя до сучасних вимог цивілізації. Такі вчені як Т. Саблук, В. Юрчишин нерозривно пов'язують планування розвитку сільських територій із перспективами розвитку сільського господарства як агропродовольчого сектору економіки. Хоча сільське господарство сьогодні займає лідируючі позиції щодо виробничих потужностей на селі, але село може використовувати й інші ресурси, тому важливо забезпечити умови функціонування різнопланових сільських територіальних утворень. Тобто, забезпечення ефективного самоуправління кожною з територій є одним із головних завдань. Отже, коли ми говоримо про село, добробут сільського населення, а також про тенденції сталого розвитку сільських районів, звернемо увагу на такі основні компоненти: соціальні умови, підприємницька діяльність і розвиток бізнесу в сільській місцевості, а також охорона навколишнього середовища за умови міцного фундаменту у вигляді місцевого самоврядування. [311].

На думку А.В. Лісового поняття «сталий розвиток» ще знаходиться в процесі осмислення, тому його необхідно розглядати як категорію, що має складний, багаторівневий, багатоаспектний і суперечливий зміст. У

літературі є різні визначення сталого розвитку. Українські дослідники проблем сталого розвитку пропонують наступні визначення.

У проєкті Стратегії сталого розвитку України пропонується таке визначення. Сталим є розвиток, який задовольняє потреби суспільства, не ставлячи під загрозу спроможність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. Сталий розвиток – це система взаємоузгоджених управлінських, економічних, соціальних, природоохоронних заходів, спрямованих на формування системи суспільних відносин на засадах довіри, партнерства, солідарності, консенсусу, етичних цінностей, безпечного навколишнього середовища, національних джерел духовності. В основі сталого розвитку лежать невід'ємні права людини на життя та повноцінний розвиток. Пріоритетним напрямом сталого розвитку є оптимізація життєдіяльності людства в умовах безпечного природного середовища і гармонійних відносин як усередині суспільства, так і між окремими спільнотами.

Концепція переходу України до сталого розвитку запропонована Партією зелених України визначає сталий розвиток – як такий розвиток суспільства, при якому задоволення потреб у природних ресурсах теперішніх поколінь не повинно ставити під загрозу можливості майбутніх поколінь задовольняти в них свої потреби, коли будуть узгоджені екологічні, економічні та соціальні складові розвитку, коли техногенне навантаження не буде перевищувати можливостей природного довкілля до самовідновлення, а суспільство усвідомить перевагу екологічних пріоритетів над іншими [332]. Є й більш вузькі визначення сталого розвитку, що відображають його окремі важливі економічні аспекти. Серед таких визначень можна виділити наступні: розвиток, який не потребує додаткові витрати на наступні покоління; розвиток, який мінімізує зовнішні ефекти між поколіннями; розвиток, який забезпечує постійне просте або розширене відтворення виробничого потенціалу на перспективу; розвиток, при якому людству необхідно жити тільки на відсотки з природного капіталу, не зачіпаючи його самого (тобто із забезпеченням його, принаймні простого відтворення, а

не «проїдати» сам капітал, щось подібне до рахунку в банку, коли будь-яка розумна людина прагне зберегти основний капітал і жити тільки на відсотки з нього); розвиток як природоохоронні заходи. Таким чином ні в одному представленому визначенні сталого розвитку не розглядається сталість у значенні постійного зростання або розвитку в кількісному значенні, а мається на увазі тривалий або якісний розвиток.[179]

Під «сталим розвитком сільських територій» розуміється такий розвиток села, при якому забезпечуються зростання, диверсифікація і підвищення ефективності сільської економіки, стабілізація чисельності населення і збільшення тривалості життя, повна і продуктивна зайнятість працездатного населення, підвищення рівня і якості життя у сільських районах, раціональне використання і відтворення їх природно-ресурсного потенціалу.

Це визначення орієнтовано на збільшення і зростання, але не враховує всіх складностей і суперечностей, які суттєво впливають на соціальну і економічну реальність сучасності [212]. Досвід радянської економіки виявив, що повна зайнятість, як правило, не призводить до ефективної економіки. Підвищення якості життя населення, яке пов'язане зі збільшенням витрат на робочу силу, також не сприяє зростанню економічної ефективності.

Стосовно умов життєдіяльності сільського населення, то тут ситуація більш однозначна. Враховуючи на сьогоднішній день вкрай низький рівень доходів сільського населення, що призводить до концентрації бідності на селі; напруженість і погіршення демографічної ситуації; нестача якісної і кваліфікованої робочої сили; згорання соціальної інфраструктури і, як наслідок, зменшення доступності соціально-культурних закладів; постійна самоліквідація сільських поселень, отже, досягнення позитивного тренду, тобто зростання всіх показників соціального розвитку села показує, що відбувається сталий розвиток сільських територій [325].

Дослідження ситуації у соціальній сфері села, яка відображає процеси, що забезпечують життєдіяльність людини в суспільстві, та її вплив на сталий

розвиток територій, можна умовно поділити за такими напрямками: демографічна сфера, соціально-виробнича сфера, рівень і якість життя [170]. Демографічна ситуація у сільській місцевості характеризується як критична. Результати наукових досліджень показали, що довгострокове скорочення чисельності населення спричиняє обезлюднення та вимирання сіл, частка сіл з чисельністю до 100 осіб у Чернігівському регіоні складає 38,7 %. Зниження народжуваності до рівня, який не забезпечує навіть простого відтворення чисельності – 1,6 дитини та збільшення смертності, особливо серед чоловіків працездатного віку – 1,5 рази, зростання смертності новонароджених та немовлят віком до 1 року посилює процес депопуляції сільського населення. Погіршуються якісні характеристики сільського населення, зростає захворюваність, скорочується тривалість життя, посилюються гендерні диспропорції. Вимирання деградуючих поселень завдасть непоправної шкоди сільськогосподарському сектору, призведе до формування зон соціальної незаселеності у сільській місцевості.

Сталий вплив на кількісний і якісний склад селян здійснює його механічний рух. Оскільки основну частину сільських мігрантів становили особи працездатного та демографічно активного віку, міграційні втрати сільського населення історично підірвані і нині продовжують підривати природну основу демовідтворювальних процесів у сільській місцевості.

У соціально-трудовій сфері проблеми зростання безробіття і зайнятості ще більш загострюють складну демографічну ситуацію. У сфері зайнятості дуже низький рівень оплати праці, також зберігається заборгованість із заробітної плати, несприятливі умови праці і недотримання техніки безпеки, ненормований робочий день, невідповідність робочих місць санітарно-гігієнічним нормам, примусові відпустки, відсутність соціальних гарантій. Сільський ринок регіону характеризується підвищеною напруженістю, рівень зареєстрованого безробіття складає 10,5%. Простежується стійкий обернений зв'язок між рівнем освіти і безробіттям: чим вище рівень освіти, тим менше ймовірність безробіття. Але, на фоні високого рівня безробіття у

сільської місцевості існує дефіцит кваліфікованих якісних кадрів на різних рівнях соціальної сфери [170].

Підвищення рівня і якості життя сільського населення, з однієї сторони, є метою, а з іншої – необхідною умовою забезпечення сталого розвитку сільських територій. На основі концепції сталого економічного розвитку суспільства виділені критерії оцінки рівня і якості життя сільського населення як індикаторів сталого сільського розвитку депресивних територій. Основними серед них є: зростання реальних доходів, скорочення відставання від міських показників; скорочення масштабів бідності та соціальних відмінностей, формування груп населення із середніми доходами; справедлива оцінка рівня оплати праці, відсутність затримання всіх видів виплат; ріст і оптимізація структури споживчих витрат сільських домогосподарств; покращення і підйом соціально-психологічного стану, впевненість селян у своєму майбутньому та своїх дітей; підвищення якості і рівня доступних для сільських мешканців соціальних послуг, збереження ядра соціальної інфраструктури (заклади освіти, охорони здоров'я і культури).

Таким чином, основними проблемами сільського розвитку залишаються нестабільні умови і організація праці, низький рівень побутових умов, нестійке матеріальне забезпечення, неякісні житлові умови, занепад інженерної інфраструктури, що створює передумови для росту міграційного потенціалу сільських мешканців і нестійкого сільського розвитку. [330]

Варто відмітити, що часто ми спостерігаємо в літературі такі поняття як «розвиток сільських територій» та «сталий розвиток сільських територій». Ці поняття можна ототожнити, адже через те, що розвиток сільських територій є циклічним і залежить від державної підтримки та політики, ситуації в країні, соціально-економічного розвитку держави та інше. Тому вчені та економісти наголошують на тому, що розвиток сільських територій має бути сталий, прогресивний та конструктивний.

Висновки до розділу 1.

У розділі проведено дослідження теоретичних основ відтворення та розвитку сільських територій, особливостей функціонування територіальної соціально-економічної системи в умовах інституційної трансформації, дана характеристика організаційно-інституційному механізму та методичного забезпечення формування ресурсної бази для активізації інвестиційної діяльності, проаналізовано закордонний досвід державного забезпечення відтворення та розвитку сільських територій. Це дозволило зробити наступні висновки:

1. Встановлено, що відновлення і розвиток сільської території стає об'єктивною необхідністю, котра обумовлена наявністю глобальних, національних і місцевих тенденцій в розвитку соціально-економічних систем різних рівнів. Сталий розвиток сільських територій сприяє посиленню їх конкурентних переваг в ринкових умовах господарювання, що в підсумку вплине на рівень розвитку національної економіки, економіки сільської місцевості, і саме головне, підвищить рівень якості життя сільського населення.

2. Узагальнення фахових науково-теоретичних джерел та спеціальної літератури дозволило уточнити сутність сільської місцевості та сільської території як складної системи соціально-економічного розвитку територій; інституційної трансформації органів влади і управління всіх рівнів та їх діяльності щодо визначення основної мети та завдань розвитку сільських територій; послідовність конкретних дій по розробці стратегічних програм і проектів відновлення і розвитку сільських територій на регіональному та місцевому рівнях.

3. Вирішення проблем відновлення та розвитку сільських територій в умовах трансформації соціально-економічної системи реалізується в напрямі формування багатофункціонального аграрного сектору, так як саме ефективне функціонування галузей сільського господарства здатне

забезпечити сталий розвиток і продовольчу безпеку держави. В свою чергу розвиток сільського господарства призводить до багатовекторного розвитку сільських територій. Сталий розвиток сільських територій передбачає не тільки розвиток, власне, галузей аграрного сектору економіки. Для ефективного розвитку сільських територій потрібно звернути увагу на розвиток малого та середнього бізнесу, диверсифікацію сільськогосподарського виробництва тощо, а також на створення і забезпечення ефективного функціонування сільськогосподарських кооперативів, утворення сільськогосподарських кластерів та інститутів громадянського суспільства, які в певній мірі здатні сприяти відновленню та розвитку сільських територій.

4. Стратегія сталого розвитку сільських територій в Україні реалізується в межах започаткованої адміністративної реформи та оптимізації системи органів місцевого управління і самоврядування шляхом створення територіальних громад. Організаційно-інституційні підходи до вирішення низки соціально-економічних проблем в сільській місцевості базуються на практичному досвіді, напрацьованому в країнах Європейського Союзу. Зокрема, використаний досвід проведення реформ в Польщі. Посилання на досвід саме цієї країни обумовлений тим, що саме ця країна має багато спільного з Україною в історичному минулому та уже успішно провела адміністративно-територіальну реформу. Крім того, Польща близька з Україною ментально та культурно, сільські мешканці мають спільні традиції в організації сільськогосподарського виробництва тощо.

5. В історичному плані, на певних етапах свого розвитку, населення сільської місцевості мало великий вплив на формування Української нації та держави. Історія становлення і розвитку українського селянства була складною, але збереглися історичні традиції і уклад життя сільського населення, неповторна та самобутня культура, що безпосередньо впливає на розвиток територіальної соціально-економічної системи на сучасному етапі.

6. На теоретичному рівні проаналізовано методологічні підходи щодо аналізу і оцінки відновлення і розвитку сільських територій в умовах переходу до ринкової форми господарювання. Зокрема, територіальний підхід передбачає комплексний розвиток сільських територій з урахуванням відмінностей їх природно-кліматичних, демографічних, соціальних, економічних умов та зміни ролі сільського господарства й інших сфер економіки, а також сільських територій в економічному розвитку країни. У його межах проаналізовано практично напрацьованих в економічно розвинутих країнах світу концепцій сталого розвитку сільських територій: інтегрального, територіального, сільського регіонального розвитку та інші.

7. Соціально-економічна ситуація сільських територій України оцінюється як не стабільна. Зростає напруга на ринку праці в сільській місцевості, гальмується розвиток інфраструктури в сільських населених пунктах тощо, що стимулює внутрішню та зовнішню міграцію сільського населення. Державна політика відносно відновлення та розвитку сільських територій є циклічною і не носить системного характеру. Для продовження реформи в сільській місцевості необхідно покращити інвестиційний клімат. Насамперед, необхідно скоординувати діяльність інститутів, які впливають на розвиток інвестиційної сфери в сільській місцевості. Для активізації інвестиційної діяльності слід використати програмно-цільовий підхід. Розроблені програми повинні враховувати специфіку та особливості розвитку сільських територій, ресурсне забезпечення, а також ментальність, культуру, звичаї, інтереси сільського населення. Потрібно звертати увагу на ресурсний потенціал сільських територій для яких розробляють програми, а також на рівень розвитку матеріально-технічної бази та додаткові можливості, врахувавши всі можливі переваги та загрози, які можуть проявитися в процесі реалізації програми відновлення та розвитку сільських територій.

8. Як засвідчує практика, європейських країн, основним гарантованим джерелом формування фінансової бази реалізації соціально важливих

проектів і програм є сільський бюджет. Обов'язковим учасником фінансування сільських інвестиційних програм має бути сільська громада. Об'єднані територіальні громади повинні безпосередньо брати участь у мобілізації залучених і позичкових коштів для активізації інвестиційної діяльності або ж цьому сприяти. Основним механізмом, що забезпечує залучення інвестицій територіальні громади, є гарантії повернення коштів. Обов'язковою умовою надання гарантій зі сторони сільського бюджету повинно бути спільне з інвестором фінансування програм і проектів соціально-економічного розвитку сільської місцевості.

9. Для економічного аналізу і оцінки рівня розвитку інвестиційного клімату сільських територій використана методика, яка базується на використанні факторного аналізу. За допомогою цієї методики визначився вплив окремих чинників на обсяги інвестицій, спрямованих на реалізацію програм і проектів розвитку, а також комплексно оцінити рівень привабливості інвестиційного клімату території та системи стимулювання інвестиційної діяльності в сільській місцевості. На теоретичному рівні обґрунтовано модель оцінки впливу інвестиційного клімату на соціально-економічний розвиток території із застосування макроекономічного підходу, заснованого на системі національних рахунків.

10. Застосований системний підхід щодо виявлення ресурсів для забезпечення сталого соціально-економічного розвитку сільської місцевості та відновлення сільських територій дозволив визначити напрями інституційної трансформації, які сприятимуть активізації процесу проведення адміністративно-територіальної реформи в країні.

РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ

2.1. Інституційно-організаційна трансформація системи соціально-економічних взаємодій та взаємовідносин розвитку сільських територій

Майже до кінця XX ст. у наукових дослідженнях щодо ролі та значення сільського господарства в економіці країн світу переважав традиційний підхід, відповідно до якого вважалося, що ця галузь виконує суто виробничу функцію, а сільська територія розглядалася як організована територія для виробництва сільськогосподарської продукції, що порівняно з іншими знаходилася у значно сприятливіших агрокліматичних та соціально-економічних умовах. Сільським територіям відводилася пасивна, допоміжна роль постачальника відносно дешевої сировини для промисловості, продовольства та робочої сили. Одночасно промисловість розглядалася як "локомотив" усієї економіки. Використовуючи такий підхід до сільської економіки, стратегічні завдання економічного розвитку зводилися до зростання обсягів промислового виробництва та забезпечення посилюючої ролі міст.

Процеси прискореної глобалізації економіки, що найбільш виразно проявилися наприкінці XX ст., засвідчили про низку проблем, безпосередньо пов'язаних із використанням сільськогосподарських ресурсів, а саме земельних, водних, екологічних, продовольчих, культурно-ландшафтних, і змінами клімату, що пробудило інтерес науковців, а за ними й політиків провідних країн світу до природи та культурної спадщини сільської місцевості, її нових можливостей у розвитку сільської економіки, що суттєво відрізняється від міської. Однак сільський розвиток, заснований на підтримці та зміцненні переваг цінностей сільського життя, виявився досить складним процесом як у науковому пізнанні, так і в практиці реалізації.

Аналізуючи світовий досвід формування державної політики розвитку сільської території, слід розмежовувати категорії «політика сільського розвитку» і «аграрна політика». Не зважаючи на те, що аграрна політика і

політика сільського розвитку спрямовані на розвиток сільської місцевості і є взаємодоповнюючими та взаємозалежними, проте мають суттєві відмінності і цілі. Відповідно, для їх реалізації використовуються різні механізми державного впливу. Звідси, пріоритетом національної аграрної політики в контексті поглиблення євроінтеграційних процесів в аграрній сфері являється створення сприятливого макросередовища для поступової інтеграції аграрного сектору до ЄС; створення і вдосконалення діяльності інститутів аграрного ринку; структурної трансформації галузей сільського господарства з метою розширення їх діяльності не тільки на внутрішньому але і на зовнішніх ринках сільськогосподарської продукції; поступове формування вільного ринку землі, розвиток земельно-орендних відносин; формування ефективної інфраструктури аграрного ринку(включаючи товарні біржі, оптові ринки, агроторгові домів, постійно діючі ярмарки, заготівельні кооперативи, підприємства фірмової торгівлі, аукціони тощо); надання сільськогосподарським товаровиробникам свободи у виборі форм власності та господарювання, виробництва і реалізації продукції, а також у розподілі одержаних доходів; доступ до кредиту та інвестицій у нові технології; ефективна і гнучка державна політика підтримки та стимулювання сільськогосподарського виробництва. Отже, аграрна політика спрямована на запровадження організаційно – інституційних заходів стимулювання, підтримки аграрного виробництва, підвищення його ефективності та вирішення проблем сільських регіонів саме на основі аграрного виробництва. Разом з тим, сільське господарство в світовій практиці державного регулювання розвитку сільських територій розглядається лише як одна із галузей сільської економіки. Досвід країн – членів ЄС засвідчує, що аграрна політика в цих країнах зводиться до значної фінансової допомоги, збереження навколишнього природного середовища, соціальної допомоги й надання гарантій, забезпечення науковим і кадровим потенціалами, проведення справедливої кредитно-фінансової, податкової та інвестиційної політики, визначення доцільності протекціоністських заходів тощо.

Реалізація цих та інших заходів не виключає практику прямої державної підтримки сільськогосподарських формувань у вигляді дотацій при реалізації ними окремих видів сільськогосподарської продукції. Наприклад, на теперішній час суттєву державну підтримку має розвиток тваринництва, а саме виробництво молока субсидіюється на 55%, яловичини - 44% і свинини - 17%[41]

Політика сільського розвитку в умовах поглиблення трансформаційних процесів в національній соціально – економічній системі спрямовується на забезпечення інтегрованого розвитку сільської місцевості, забезпечення сприятливих умов проживання та якості життя сільського населення, скорочення безробіття та підвищення конкурентоспроможності економіки в межах сільських територій. Напрацьований практичний досвід в країнах ЄС переконливо доводить необхідність розробки і практичного провадження нової політики сільського розвитку як базового механізму державного впливу на розвиток сільських територій. Оскільки, великі субсидії сільському господарству в країнах ЄС не привели до стабільного розвитку сільських територій, гальмування процесу їх знелюднення. Необхідність забезпечення сталого розвитку усієї території країни привели до зміни підходів до сільського розвитку. Порівнюючи «стару» і «нову» парадигму сільського розвитку в європейських країнах, відмічаємо суттєву її трансформацію. Зокрема, об'єктом політики раніше було вирівнювання розвитку, доходи та конкурентоспроможність фермерських господарств, тепер - конкурентоспроможність сільських територій, розвиток місцевих ініціатив, використання ресурсів, які раніше не використовувались. Головними цілями і сектором «старої» політики було власне, саме агровиробництво, в «новій» політиці - різні сектори, у тому числі сільський туризм, ІТ, ремесла та підприємства. Головним інструментом попередньої політики були субсидії, тепер – інвестиції, а інституціями, які забезпечували реалізацію політики були національні уряди, на сучасному етапі - всі рівні урядування, місцеві

актори – публічні органи, приватний бізнес, громадські організації, науковці.[199]

Необхідність запровадження нової парадигми сільського розвитку зумовлена трьома основними причинами: сільські території в трансформаційній економіці мають суттєві проблемами (в першу чергу інституційного і ринкового характеру), які негативно впливають на їх розвиток не тільки в межах країн, але і в зовнішньому середовищі; сільські території володіють потужним економічним потенціалом, який в умовах переходу до ринкових відносин не реалізується та потребує раціонального його використання в нових умовах господарювання. Задіяння наявного потенціалу в суспільне виробництво сприятиме підвищенню рівні і якості життя сільського населення і підвищить ефективність функціонування національної економіки; в умовах трансформації територіальної соціально – економічної системи державна політика, заснована на секторальному підході, як і ринкові сили поки що є не ефективними в вирішенні існуючих багатогранних (економічних, соціальних, екологічних та інших) проблем та потенційних можливостей сільських територій. [41.]

В світовій практиці широко застосовуються аграрна та мультифункціональна модель розвитку сільських територій.

Зміст аграрної моделі сільського розвитку полягає в тому, що результативність її впровадження вимірюється отриманим прибутком і підвищенням рівня продуктивності сільськогосподарського виробництва. В основу цієї моделі закладена державна підтримка розвитку сільської місцевості та впровадження заходів, здатних в перспективі підвищити продуктивність сільськогосподарського виробництва. В межах моделі реалізуються організаційно – інституційні заходи щодо підтримки сільськогосподарського товаровиробника на внутрішньому ринку, скорочення їх трансакційних та операційних витрат тощо. Така модель нині частково використовується в Україні. Проте, як засвідчує досвід країн Східної Європи, такий підхід є неефективний при зменшенні частки

аграрного сектору у ВВП та за умов поглиблення процесу глобалізації і євроінтеграції [64.].

В основу іншої моделі закладена мультиструктурованість сільської економіки. Це означає, що окрім виробництва традиційної сільськогосподарської продукції, сільські території розвивають сільський та екологічний туризм, народні промисли тощо. Відповідно, розвиток такої «допоміжної» діяльності в сільській місцевості впливає на довкілля та, власне, на розвиток самої територіальної соціально-економічної системи, що безпосередньо позначаються на конкурентоспроможності сільських територій. Такий підхід до розвитку сільських територій поширений у європейських країнах. Основними елементами мультиструктурної моделі розвитку сільської території є:

- розвиток і поєднання різних видів діяльності в межах сільської території, які виробляють різноманітну продукцію та послуги;
- окремі нетоварні види продукції та послуг носять характер суспільних товарів, для яких ринки не існують або функціонують неефективно [190].

Трансформація політики сільського розвитку (перехід від односекторної до інтегрованої моделі) повинен здійснюватися із врахуванням таких напрямів:

- розвиток транспортної та інформаційно-комунікаційної інфраструктури;
- забезпечення виробництва суспільних послуг;
- підтримка та збереження природного та соціо-культурного потенціалу сільських територій;
- забезпечення ефективного функціонування сільського підприємництва (включаючи розвиток і фінансування суб'єктів малого і середнього бізнесу) [258]

У світовій науковій літературі термін «сільський розвиток» (rural development), протягом усього історичного періоду наукового пошуку у цій

сфері наукових знань, розглядався з позицій розвитку, тобто як системи позитивних змін, що ініціюються знизу і підтримуються певними політичними рішеннями зверху. Еволюція цього поняття завжди концентрувалася на розумінні того, що сільський розвиток – це політика держави у сільській місцевості, що включає в себе як сільськогосподарський, так і загальноекономічний, людський і соціальний розвиток, диверсифікацію виробництва, сприяння розширенню підприємництва та раціональне управління навколишнім природним середовищем, розвиток сільської інфраструктури, промисловості з переробки сільськогосподарської продукції, місцевих ремесел і сфери послуг (у тому числі туристичних) тощо.[60]

Реальні реформи у САП почали відбуватися лише протягом 1980-х років, вони заклали фундамент майбутніх суттєвих зрушень, які почалися з 1992 р.

Вплив фермерів та їх об'єднань зменшився, що дало змогу здійснювати рішучіші зміни у САП. Окрім того, більшого значення набула думка фахівців-екологів, які неодноразово наголошували на необхідності внесення змін до САП, оскільки порушився природний баланс, а сільське господарство через перевиробництво стало дорогим та нераціональним. Увесь комплекс проблем вплинув на те, що у 1984 р. були введені квоти на молочну продукцію та регулювання ринків зернових та вина, а у 1988 р. – встановлена межа витрат ЄС на підтримку сільгоспвиробників. [365;352]

У 1985р. Європейська Комісія прийняла документ “Майбутнє Спільної Аграрної Політики – Зелена книга ”. У цьому документі відзначалась велика соціальна й економічна роль сільського господарства, у т.ч. щодо забезпечення продовольчої безпеки Спільноти, однак наголошувалось на необхідності економічного обмеження САП і забезпечення балансу на ринку сільгосппродукції.

Політика преференцій для власного виробника мала кілька негативних наслідків. По-перше, за рахунок гарантованої підтримки

наявних обсягів сільськогосподарського виробництва найбільші вигоди отримали крупні виробники (близько 80%). По-друге, бажання отримати більше прибутків спонукало виробників не брати до уваги особливості навколишнього середовища і завдавати йому шкоду, оскільки фермери почали запроваджувати такі інтенсивні практики землеробства як застосування хімічних пестицидів та руйнування захисних лісосмуг.

За межами ЄС сільськогосподарські виробники у розвинених країнах, що розвиваються втрачали комерційні можливості через податки на імпорт з боку ЄС та субсидійований “демпінг” надлишків європейської продукції на світових ринках. Це не лише негативно впливало на фінансовий стан ЄС, але й суперечило основним принципам гуманізму, які сповідує Європейська Спільнота та які записані у Римському договорі (1957 р.) й підтверджені Лісабонським договором (2007 р.), де чітко вказується, що ЄС має керуватися принципами демократії, верховенства права, всезагальності і неподільності прав людини й засадничих свобод, шанування людської гідності, рівності й солідарності, а також дотримання принципів Статуту ООН і міжнародного права. [187]

Для України важливим є вивчення зарубіжних навиків формування сталого розвитку сільських територій, аналіз їхніх закономірностей і тенденцій розвитку. Особливо корисним для вітчизняної економіки, в контексті європейської інтеграції, повинен стати досвід країн Європейського Союзу. Європейський Союз приділяє значну увагу розвитку сільських територій, адже у 27 країнах ЄС частка сільських жителів становить 27,1% (згідно з класифікацією за щільністю населення), причому, на переважно сільських територіях (за класифікацією на регіональному рівні), проживає 20,1% загальної чисельності населення, а частка зайнятих у сільському господарстві коливається у межах 3–4% загальної кількості працюючих. Політика розвитку сільських територій у європейських країнах здійснюється в рамках Спільної аграрної політики (САП) ЄС [366.].

Протягом своєї еволюції САП ЄС поступово відходила від принципів, що базувались на територіальному поділі, переорієнтовуючись на підходи, пов'язані з територіальною координацією та компромісними рішеннями. Пріоритетами політики розвитку сільських територій ЄС на 2007–2013 рр. стали конкурентоспроможність, середовище й управління земельними ресурсами, багатофункціональне село та якість життя.

Спільна аграрна політика ЄС поєднує елементи регуляторно-ринкової, цінової, зовнішньоторговельної й структурної політики. Оскільки в аграрній економіці галузевий і територіальний фактори інтегровані в одне ціле, поступово цілі САП ЄС змістилися з вирішення проблем сільського господарства до завдань розвитку сільських територій. Тому, говорячи про сучасну аграрну політику ЄС, треба розуміти, що вона формувалася та функціонує на фундаменті та у рамках регіональної, насамперед структурної, політики. САП ЄС у широкому розумінні – це напрям загальної політики ЄС, спрямований на:

- покращення правового регулювання відносин в аграрній сфері;
- вдосконалення адміністративних відносин між відповідними інститутами та суб'єктами господарювання у сільському господарстві;
- прийняття економічно доцільних та ефективних регуляторних актів, які посприяють підвищенню конкурентоспроможності сільського господарства ЄС і розвитку сільської місцевості;
- сприяння подальшій лібералізації сільського господарства ЄС згідно з вимогами СОТ.

Європейський досвід регулювання розвитку сільського господарства засвідчує високу якість регуляторної політики, яка виявляється не лише у послабленому оподаткуванні господарюючих суб'єктів, але й у розвиненій і диверсифікованій системі дотування, субсидування та відшкодування витрат на страхування сільськогосподарської діяльності.

Розвинуті країни світу активно субсидують аграрний сектор також і з міркувань продовольчої безпеки й мінімізації загрози надлишкової міграції

сільського населення у міста і за кордон тощо. Величина таких субсидій у країнах ЄС може перевищувати 50% від вартості сільськогосподарської продукції. За існуючими оцінками, майже на дві третини обсягів сільськогосподарської продукції, що реалізується на внутрішньому ринку ЄС, поширюються державні заходи підтримки. [136]

Водночас, досліджуючи проблематику формування державної політики розвитку сільських територій у контексті європейської інтеграції України, не можна оминати увагою той факт, що протягом останніх років у самому ЄС відбувається зміна підходів до визначення пріоритетів САП ЄС. Відтак, економічна інтеграція України та ЄС передбачає наближення завдань розвитку українського сільськогосподарської виробництва до європейських стандартів.

У цьому контексті важливо враховувати сучасні тренди та пропозиції щодо реформування САП, серед яких варто відмітити:

- а) скасування виплат фермерам для підтримки їхніх доходів, натомість необхідною є концентрація ресурсів на інтенсивному розвитку сільських територій і сумісних із природними умовами видів агровиробництва;
- б) поступове скорочення прямих виплат та інструментів регулювання ринку (у перспективі – повне скасування);
- в) бюджет, призначений на прямі виплати, перенаправляти на фінансування заходів із розвитку сільських територій і популяризацію якісної агропродукції, стимулювання споживання здорових продуктів на території ЄС і за її межами.

Аграрна політика ЄС постійно змінювалася і вдосконалювалася на користь ринково орієнтованих реформ. До ЄС входить ряд країн, де сільське господарство не має природних переваг. Сільське господарство України характеризується значним природноресурсним потенціалом і має можливості для поступового наближення до вимог САП ЄС. При цьому не йдеться про необхідність прямого копіювання аграрної політики ЄС. Але з огляду на чинники, завдяки яким державам Заходу вдалося забезпечити своє населення

достатньою кількістю продуктів харчування за доступними цінами, а також зробити галузь сільського господарства технічно-оснащеною й високопродуктивною, Україна може за допомогою відповідного законодавства та цілеспрямованої політики з використанням європейського досвіду, створивши умови для розвитку ефективних виробничих, збутових, переробних і розподільних структур.

Державне регулювання є основним напрямом забезпечення сталого розвитку українського села та засобом забезпечення рівноваги економіки України.

Методи, форми й масштаби державного регулювання визначаються характером і гостротою економічних, соціальних, екологічних та інших проблем у конкретних умовах місця і часу. Для державного регулювання економіки в ринкових умовах господарювання характерним є компіляція системи типових норм і заходів законодавчого, виконавчого та контролюючого характеру, які здійснюють державні установи та суспільні організації з метою стабілізації й адаптації соціально-економічної системи до існуючих умов, яким притаманна мінливість. [305]

Основними критеріями стійкого сільського розвитку є підвищення ефективності сільського господарства, диверсифікація сільської економіки в цілому, продовольча безпека країни, природний приріст сільського населення, підвищення рівня та якості життя на селі, дотримання соціального контролю над історично освоєними територіями, поліпшення родючості ґрунту й екологічної ситуацію в сільських районах.

Перелічені критерії забезпечуються різними заходами, раціональне поєднання яких і становить сутність політики стійкого сільського розвитку. Можна виділити 5 основних напрямів цієї політики, які є наскрізними з аграрною, соціально-демографічною, екологічною та їх інституційним забезпеченням.

Знов необхідно підкреслити, що розвиток сільських територій часто ототожнюють із розвитком сільського господарства, адже складаються хибні

стереотипи пов'язані з тим, що розвиток на селі залежить тільки від агровиробництва, у той час як розвинуті країни характеризуються інтегрованим сільським розвитком, що відбиває комплексні зв'язки й взаємодії сільських економік. Також слід відмітити, що загальні тенденції в світі зменшують важливість аграрного сектора, нині не залишається жодних сумнівів у тому, що концепція сільського розвитку сільських територій є набагато ширшою порівняно з концепцією аграрного розвитку.

Ю. Губені стверджує, що вітчизняна політика розвитку сільських територій повинна будуватися, опираючись на наукову базу, яка, у свою чергу, повинна бути зорієнтована на дотримання певних норм і вимог, що вже сформовані у більшості європейських країн. Розвиток сільських територій як і спільна аграрна політика Європейського Союзу має здійснюватися відповідно до визначених стратегічних напрямів, у яких визначено низку пріоритетних цілей ЄС щодо розвитку сільського господарства та сільських територій, а саме формування динамічної, конкурентної і сучасної економіки, досягнення найвищого рівня працевлаштування, модернізація систем соціального забезпечення і соціальних гарантій та ін.[63]

Все частіше вітчизняні дослідники розвитку сільських територій звертають свою увагу на закордонний досвід, поєднуючи з науковими розробками, які відповідають структурі розвитку українського села, розробляють спільні стратегії та програми розвитку. У цих розробках часто охоплюють всі сфери розвитку села, починаючи з дошкільної освіти, медицини, комунальним господарством, закінчуючи альтернативними видами енергетики та інноваційними технологіями на селі.

На думку І. Прокопової, інтерес до проблематики розвитку сільських територій зумовлено низкою обставин “необхідністю повнішого використання соціальних і просторових факторів конкурентоспроможності АПК і водночас – запобігання зростанню соціальної напруженості в умовах скорочення чисельності зайнятих у сільському господарстві; майбутньою

переорієнтацією державної підтримки аграрного сектора економіки з “жовтого кошика” на “зелений”; наростанням занепокоєності занепадом сіл”. [255]

Якщо зосередити увагу на політиці розвитку сільських територій в Європейському союзі та Польщі зокрема, то слід відмітити, що дуже часто увага приділяється розвитку передусім сільському лідерству, ініціативі селян із врахуванням місцевих ресурсів. Виділяють фактори місцевої економіки, на яких засновано формування стратегій подальшого розвитку – це наявність природних ресурсів, матеріальних засобів виробництва (формування інфраструктури), фінансових ресурсів, людського потенціалу, суспільного капіталу – “обличчя цілої громади”, взаємозв’язків влади й селян, місця й значення урядових і неурядових організацій у формуванні інституціональної владної системи на селі, а також багатофункціональність розвитку сільської місцевості. [175]

Л. Лисенко зазначає у своїх дослідженнях, що на сільські території покладено виконання низки функцій, які визначаються передусім у можливості формування малого підприємництва на селі (економічна функція), вирішення суспільних і соціальних проблем, можливість одержати додаткові економічні вигоди від туристичної діяльності і створення рекреаційних зон, необхідність забезпечення захисту довкілля, а також створення сприятливих умов для покращання демографічної ситуації на селі. Є варіант зростання чисельності населення у сільських територіях, і це відповідно призводить до розгляду проблеми розвитку сільських територій і поза межами сільськогосподарських підприємств. Важливого значення набуває офіційне і приховане безробіття; низький рівень освіти селян; забезпеченість робочими місцями в несільськогосподарській діяльності; недостатній рівень розвитку будь-якої інфраструктури; слабка активність населення і держави щодо формування середнього класу на селі.

Після вступу Польщі до ЄС змінився підхід до села й сільських територій, інтегрований, цілісний підхід. При визначенні політики – необхідно

визначити проблеми та цілісно підходити до їх вирішення. Основою стабільного розвитку села є інтегрований підхід.[175]

При нагоді потрібно зазначити, що розвитком сільських територій у повній мірі повинні займатись ті міністерства і відомства, які чітко уявляють собі план та стратегію розвитку сільського населеного пункту, усвідомлюють всі проблеми пов'язані з сільським господарством, екологією, розвитком підприємницької діяльності, розвитку соціальної інфраструктури, проблемами молоді та інше.

Головними принципами, на яких повинна бути побудована державна політика сприяння розвитку аграрного сектора, є гарантування мінімального рівня рентабельності через мінімальні закупівельні ціни й обов'язковий протекціонізм власної економіки. Що стосується України, то вже на початок 2006 р. на території в 10,3 тис. сільських рад нараховувалося 28,6 тис. сільських населених пунктів, у яких проживало 15,3 млн. осіб, або 33 % усього населення. У середньому на одну сільську раду припадає три населених пункти, 4698 га господарської території, 1485 осіб постійного населення. У середньому на одне сільське поселення відводиться 534 особи. [262]

У 2004 р. середня виробнича площа в сільському господарстві склала 8,4 га, з них сільськогосподарських угідь 7,5 га. Станом на 2004 р. у сільському господарстві Польщі нараховувалось 1852 тис. суб'єктів господарювання. Фермери, що використовують площу від 1 до 5 га, становлять 58,27 % від загальної чисельності сільськогосподарських товаровиробників. Найбільші господарства, що мають площу понад 50 га, займають лише 1 % від загальної чисельності сільськогосподарських товаровиробників, у той час як згідно з європейськими нормами, розрахунково-оптимальним розміром землекористування є 300 га. Законом Польщі "Про земельний податок" за господарство (ферму) вважається територія з площею одного фізичного гектару або обрахункового гектару. Таким чином, структура сільськогосподарських товаровиробників

розподілилися так: близько 17 % землевласників нічого не роблять на своїй землі, 10,6 – вирощують продукцію тільки для власних потреб, 25,5 – для себе і на продаж, 46,8 % – тільки товарні. Велика чисельність дрібнотоварних сільськогосподарських товаровиробників у Польщі пояснюється передусім історичними традиціями ведення хутірського господарства, а також податковою політикою уряду. За Польським законодавством, територія у межах до 1 га обкладається податком, як з нерухомості у розмірі 4 євро з 1 м², що спонукає багатьох селян тримати біля своїх дворів сільськогосподарські угіддя не менше 1 га, бо податок на сільськогосподарську землю (на 1 га) окреслюється згідно з вартістю 2,5 ц жита (приблизно 20 євро) за середньостатистичною ціною, оренда сільськогосподарських земель розраховується у вартості 2-3 ц пшениці за 1 га, при базовій субсидії 125 євро на 1 га сільськогосподарських земель. Важливого значення набуває державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників у напрямку збуту продукції. Окрім можливості самостійно продавати власно вирощену продукцію на ринку для фермерів існує інтервенційна закупівля агентствами окремих видів продукції (зерно пшениці, ячменю, кукурудзи). Середня інтервенційна ціна сягає 101,31 євро за тону, в той час як на ринку – у межах 150 євро. Мінімальна партія постачання 80 т. За умови величезної кількості дрібних фермерів процвітає кооперація різних напрямків, наприклад, у збуті продукції. “Сільські господарства, з метою зміцнення своїх позицій на ринку, повинні об’єднуватись у виробничі групи, щоб, будучи великими постачальниками певних партій продуктів, могли розраховувати на укладання багаторічних угод та контрактів із тими об’єктами, які скуповують або переробляють продукцію. У майбутньому виробничі групи могли б мати шанс на безпосередню участь у сільськогосподарських біржах” [232]

Більшість суб’єктів сільського господарства у Польщі відносяться до індивідуальних домогосподарств, також і до них належить найбільша частка сільськогосподарських угідь. Зокрема, у 2010 році саме індивідуальним

сільським господарствам Польщі належало 80,5% сільськогосподарських угідь, що становить 15319 тис. га. Ця риса є характерною для східних країн Євросоюзу таких як Польща, Угорщина, Чехія чи Словаччина, де активність малих та середніх форм господарювання є особливо великою, внаслідок чого вирішуються не лише проблеми з розвитком регіональної економіки, але й проблеми з працевлаштуванням.

Достатньо високою є ефективність використання сільськогосподарських угідь. Якщо загалом у Європейському Союзі з одного гектара посівних площ збирається 46,4 ц врожаю зернових, то у Польщі цей показник 32,5 ц. Водночас найвищим цей показник є у Бельгії (78,9 ц) та Ірландії (71,9 ц).[76]

Основний принцип державної політики, який діє у Польщі нині: частина коштів, що отримують сільгоспвиробники, спрямовується на розвиток сільських територій. А це і розвиток сільської інфраструктури (дороги, комунікації, спортивні споруди, школи, дитсадки і т.д.), екологічні технології утилізації відходів, відновлення природних ресурсів, збереження культурної спадщини та національних традицій.

У Польщі створено кілька державних інституцій, які адмініструють розвиток аграрного сектору й сільських територій (чого поки що немає в Україні). Зокрема, Агенція реструктуризації й модернізації сільського господарства, що існує з 1994 року, відповідає за ефективне використання коштів на задані цілі. Наприклад, у 2007-2013 роках вона адмініструє такі програми як «Поліпшення конкурентоздатності сільського господарства і лісівництва», «Поліпшення навколишнього середовища і сільських територій», «Поліпшення якості життя сільських територій».

У рамках цих програм, зокрема, надається стартовий капітал для фермерів під низькі банківські відсотки на оплату дорадницьких послуг, кредити на закупівлю нової сільгосптехніки, створення обслуговуючих кооперативів, заліснення земель, що постраждали від катастроф, достроковий вихід на пенсію тощо. Україна уже не один рік у надзвичайному

очікуванні - скасування мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення, адже може втратити останнє що ще має. [284]

У Польщі земля давно є товаром. Вироблена чітка державна концепція продажу, немає зловживань, а відтак і небезпеки, що землю скуплять скоробагатки чи іноземці. Тож вельми цікавий досвід Агенції аграрної нерухомості Польщі (ААН), що діє з 1991 року. Земля, що належала радгоспам, перейшла у відання ААН. Її продають після колективного рішення конкурсної комісії але не більше, ніж 300 га в одні руки. Середня ціна гектара землі – 14900 злотих (ціна немала). Поляки для таких придбань беруть кредити на тривалий термін, але під символічні проценти. Продаж землі нині є домінуючою, а оренда – занепадаючою формою роботи ААН.

В Україні трохи інша ситуація з приватизацією землі. Але науковці-економісти давно пропонують, щоб держава викупила у селян розпайовану землю, а далі можна скористатися досвідом наших східних сусідів.

Урядова підтримка кооперативного руху в сільському господарстві Франції полягає у звільненні кооперативів від сплати податків, оскільки фермери заплатили вже податки у власних господарствах. Тому кооператив як безприбуткова організація, розподіляє надлишок виробництва між членами кооперативу пропорційно кількості зданої продукції. [135]

Важливим напрямом діяльності урядів розвинутих країн стосовно розвитку сільської місцевості є залучення молоді до розвитку сільського господарства на селі за допомогою спеціально розроблених програм. У Франції молоді люди, які представили проект розвитку господарства, можуть отримати дотацію на поселення, розмір якої залежить від зони поселення, спеціальні довгострокові займи зі знижкою; підвищують кваліфікацію за рахунок спеціальних фондів.

У Франції найбільша участь сільського населення спостерігається в системі його соціального захисту, яка об'єднує всі верстви сільських мешканців і складається з сільськогосподарського режиму для аграріїв (фермерів та працівників сільського господарства, кооперативних

підприємств) і не аграріїв (комерсантаів та ремісників із сільської місцевості) і управляється єдиним органом – Аграрною соціальною взаємодопомогою (Mutualité Sociale Agricole). (Рис.2.1)

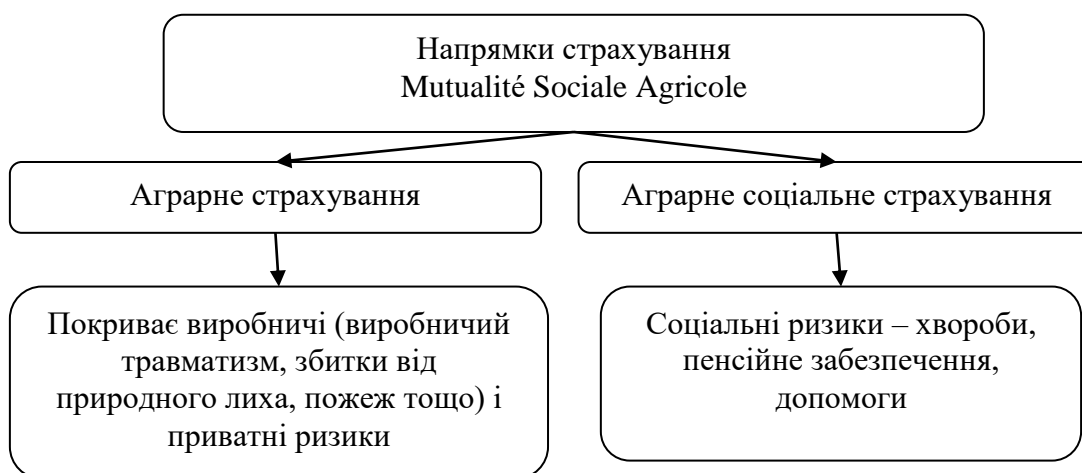

Рис. 2.1. Види страхування Аграрної соціальної взаємодопомоги

Джерело: [142]

У Канаді з метою регулювання розвитку села активно функціонує міжвідомче управління економічного розвитку сільської місцевості (REDI – Rural Economic Development Intergovernmental), діяльність якого спрямована на допомогу сільським мешканцям у підвищенні економічного потенціалу їх територій шляхом надання технічних і фінансових ресурсів.

Підвищення кваліфікації молоді з сільської місцевості здійснюється у Канаді в межах програми "Досягнення сільської молоді" шляхом організації теоретичних і прикладних тренінгів, у ході яких прищеплюються навички ініціювання економічного розвитку сільської місцевості. [142]

Потрібно зазначити, що помірна та стала політика відносно розвитку сільських територій передбачила в собі певне реформування та стабілізацію становлення та організацію сільської громади або територіальної громади. Найближчими за ментальною та соціальною побудовою є до нас суспільство Республіки Польща, яка часто ділиться досвідом своєї, досить, успішної адміністративної реформи.

Адміністративно-територіальна реформа у Польщі, в першу чергу, була спрямована на перебудову територіального устрою, який був

передбачений законом територіальної організації держави з метою оптимального вирішення державою завдань та функцій суспільства. Це здійснювалось за допомогою поділу територій держави на частини, тобто територіальні одиниці, які й стали основою для утворення і діяльності відповідних органів політичної чи державної влади та органів місцевого самоврядування.

Що стосується таких держав як Республіка Польща, що є найближчим нашим сусідом й близька нам ментально та у нас безліч спільних культурних, історичних особливостей, то тут все зрозуміло. Однак що стосується інших наших досить активних партнерів, а це держава Ізраїль, де можна значно почерпнути з формування їх досвіду розвитку сільських територій та є доволі специфічними, як на наш погляд у своєму формуванні та розвитку.

Незалежність Ізраїлю проголошено 14 травня 1948 року, тому варто зазначити, що країна є досить молодого, але досить незвичною для нас за формою територіального поділу та організацією сільських територій, розвитку сільського господарства.

Історично склалось так, що значна частина жителів сучасного Ізраїлю - євреї репатріанти з Польщі, України, Росії, Латвії, Естонії, Чехії, Словаччини та інших країн переважно Східної Європи, значна частина – це переселенці з африканських країн у більшості Марокко, також є частина, яка значний час мешкала на Ізраїльських землях, що належали до Османської імперії, згодом до Британського мандату.

За прийнятою в Ізраїлі 1983 року класифікацією, якщо населений пункт нараховує понад 2 тис. осіб, він вважається містом, в іншому випадку – поселенням. За такою класифікацією міщани становлять 90 % населення країни (в Єрусалимському окрузі 95 %, Північному – 78 %, Хайфському – 94 %, Центральному 90 %, Тель-Авівському – 99,9 %, Південному – 80 %, а поселенці (селяни) – 10 %. [135]

Розвивати сільське господарство Ізраїлю доводилося в складних умовах: більше половини її території знаходиться в зоні пустель і напівпустель за кількістю опадів до 200 мм на рік, що випадають на той же час, тільки взимку. Особливо важкі обставини з продовольством у країні склалася в кінці сорокових-початку п'ятдесятих років двадцятого століття, коли Ізраїль перебував в економічній блокаді і вів війну за незалежність. У 1949 році в країні була введена відома кожному репатріантові, який народився до війни, т.зв. карткова система забезпечення населення продуктами харчування, яка вже до кінця 1959 року була скасована.

Нині Ізраїль часто ототожнюють одним із аграрних гігантів світу, адже Ізраїль експортує сільськогосподарську продукцію на суму близько півтора мільярда доларів. Якщо врахувати, що всередині країни споживається продукції на суму 4,5 млрд. дол., то виходить, що загальний обсяг виробництва сільськогосподарської продукції становить близько 6 млрд. дол., тобто в середньому більше 850 доларів на одного жителя країни.

Вся ця продукція виробляється всього лише на площі 437 тис. га. в середньому на 1 жителя країни (всього жителів в країні 7,3 млн. чол.) припадає лише по 6 соток посівних площ. У Росії, наприклад, на 1 жителя приходить 0,54 га, тобто в десять разів більше.

Ізраїль займає перше місце у світі з надою молока на 1 корову (до 12,5 тис. літрів при жирності 3,5%). Жодне господарство країни не тримає у себе корову, яка дає менше 8000 літрів. Для порівняння скажу, що у Росії цей показник складає 3-4 тисячі літрів; перше місце у світі зврожайності бавовни (330 ц з 1 га; США- тільки 160); третє місце у світі за кількістю яєць на душу населення (після Нідерландів і Угорщини); третє місце у світі з виробництва цитрусових (після США і Іспанії).

Урожайність коренеплодів становить більше 400 ц. з 1 га (у Росії тільки 46 ц); врожайність огірків на відкритому ґрунті становить 1000-1400 ц, помідорів 600-800 ц.

Хотілося б звернути увагу на те, що в Ізраїлі врожайність визначається не за кількістю вирощеної продукції, включаючи гниль і прилиплу землю, як у колишньому СРСР, а за кількістю кондиційної, товарної, що пішла на ринок та прийнятої споживачем продукції. [346]

Основні види сільськогосподарської продукції такі як: томати мають урожайність 400-500 т/г у закритому ґрунті, у відкритому ґрунті 80-120 т/г, огірки – 250 -350 т/г у закритому ґрунті 60-80 т/г, перець – 120-150 т/г у відкритому ґрунті, 60-70 т/г у закритому ґрунті, полуниця – 100-140 т/га, у відкритому ґрунті – 35-40 т/г. Один урожай за 11 місяці 1 вегетація, збір селективний 3-4 рази в тиждень, це дає можливість відразу реалізувати й не зберігати – томати та швидкопсуючі овочі та фрукти. Експорт продукції залежить від зовнішнього і внутрішнього ринку, який постійно вивчається.

Цікавим фактом є те, що на відміну від європейських країн, наприклад Республіки Польща, земля в Ізраїлі є державною, а саме 95 % земельного фонду і це є принциповою політикою в країні. Адже при виникненні земельного питання в Ізраїлі велика частина земель знаходилась у занедбаному стані, століттями не оброблялась, була не придатна для сільського господарства і знаходилась у власності арабів, що проживали в Лівані, Сирії, Йорданії. Для вирішення даної проблеми був створений Єврейський національний фонд (Керен Кайемер Ле-Израель), що в свою чергу залучав кошти євреїв всього світу для викупу цих земель, одним із них був навіть барон Едмонд Ротшильд. По всіх синагогах світу продавали марки блакитного кольору, на виручені кошти від яких також купували землю.

Сучасний аграрний сектор Ізраїлю заснований на різних формах сільськогосподарських підприємств:

- кібуців (їх більше 260);
- мошавів двох типів: мошавом овдім (робоче поселення - їх понад 15 тисяч) і мошавів шітуфім (колективне поселення - їх трохи більше 300);

- індивідуальних фермерських господарств (біля 4 тисяч приватних єврейських і біля 6 тисяч арабських сімейних ферм).

Кібуц - це слово походить від івритського слова "квуца", що означає "Громада". Перший кібуц "Дганія" (алеф) був створений на південному березі озера Кінерет (Галілейське море) групою молодих прихильників соціалістичних ідей, сіоністів і романтиків із міста Ромни Сумської області.

Варто зазначити, що основою розвитку сільського господарства, його фундаментом є кібуци. Кібуцький рух в Ізраїлі в 2009 році відзначив своє 100-річчя.

Особливістю є те, що кібуци інтенсивніше стали створюватися в середині двадцятого століття, після того як європейські євреї втікали від фашистської Німеччини з приходом до влади Гітлера і з заснуванням держави Ізраїль. У 1950 р їх кількість склала 214. У кібуцах проживає біля 120 тис.чол. або 400 жителів на одно господарство. Питома вага жителів кібуців становить приблизно 22% від півмільйонного сільського населення Ізраїлю або тільки 1,9% від загального населення країни. Однак ця мізерна кількість населення виробляє більше половини молока й м'яса в країні, 80% бавовни, 67% картоплі та 98% риби.

Також потрібно врахувати, що члени кібуц успішно диверсифікують сільське господарство, найбільша частина будинків відпочинку, ресторанів, готелів, водних атракцій агротуристичних готелів є у власності кібуців.

Варто зауважити, що майже всі реформи та перетворення як у сільському господарстві так у державі в цілому проводились не тільки завдяки вдалій державній політиці, а завдяки ентузіазму громадян, активній громадській позиції селян, лідерству сільських жителів. Дуже часто активна громадянська позиція селян – є важливою рушійною силою реформ у сільських територіях різних країн, що забезпечує їх активний розвиток, адже саме лідерство та активність на селі забезпечує успішну реалізацію реформ на місцях.

Розглянувши досвід розвитку та політику розвитку поселень у державі Ізраїль, можна зробити висновок, що розвиток сільських територій кардинально відрізняється від розвитку в Україні. Не дивлячись на те, що дуже часто реформування проводилось громадянами держави Ізраїль, які були репатріантами з України і часто свій досвід у сільському господарстві, кулінарії, побуті, перевозили з нашого краю, маючи свою культуру, релігію, традиції, які вони зберігали століттями на теренах України.

Якщо ж розглянути досвід державної політики та розвитку держави, що є близька нам за культурою, ментальністю, релігією, історією, то це звичайно ж Республіка Польща. Також Польща як і Україна була під впливом Радянського Союзу, хоча і не так жорстко. Поляки також пережили репресії та командно-аміністративну форму впливу на ринкову економіку, занепад економіки та її розвиток на сьогодні.

Буде доречним скористатися зарубіжним досвідом, передусім Польщі, де є умови для підвищення ролі територіальних громад у державному будівництві. Першим кроком до цього було чітке розмежування предметів відання у вирішенні місцевих справ між територіальними органами політичної влади і органами місцевого самоврядування Польщі. Але для цього вона мала провести адміністративно-територіальну реформу і розмежувати самоврядні одиниці на трьох рівнях - воєводства, повіту та громади нижнього рівня (гміни). Лише після реформи польське законодавство надало органам самоврядування як представникам територіальних колективів самостійність у використанні засобів матеріального й фінансового характеру задля надання послуг місцевим мешканцям. [345]

Зараз, під час проведення в Україні адміністративно-територіальної реформи, дуже часто використовують саме таку політичну формулу як в Польщі.

Наталя Шпортюк вважає, що адміністративно-територіальні реформи в Польщі та в Україні спрямовані на перебудову територіального устрою як

передбаченої законами територіальної організації держави з метою забезпечення найбільш оптимального вирішення завдань та виконання функцій суспільства й держави. Здійснюються вони шляхом поділу державної території на частини - територіальні одиниці, які є просторовою основою для утворення й діяльності відповідних органів політичної (державної) влади та органів місцевого самоврядування. У конституційному праві під територіальним устроєм (або територіальною організацією) розуміють систему взаємовідносин між державою в цілому, тобто її центральною владою, і територіальними складовими частинами, точніше, діючими там органами публічної влади і населенням, репрезентованим органами самоврядування. Нині розрізняють два основних види територіального устрою. Якщо йдеться про держави з федеративним устроєм, де частини території мають певну самостійність у справах своєї життєдіяльності, там має місце політико-територіальний устрій. В іншому випадку йдеться про адміністративно-територіальний устрій, який є поділом території держави на частини лише з адміністративною самостійністю, що характерно для України та Польщі. [345]

Судячи з того, що під час реалізації польської адміністративно-територіальної реформи особи, які відповідали за неї, дотримувалися устави, за якою кожна одиниця поділу мала стати ще й одиницею місцевого самоврядування з відповідним для неї обсягом повноважень. Конституція Польщі, що є така ж унітарна державою як і Україна містить принципи солідарності, децентралізації субсидіарності та надання правосуб'єктності місцевим громадам. Ще у червні 1998 р. Сейм Польщі ухвалив три закони стосовно принципів організації територіальної адміністрації: 1) про самоврядування повіту; 2) про самоврядування воєводства; 3) про урядову адміністрацію у воєводстві.[370]

Проаналізувавши нормативно правові акти Наталя Шпортюк вважає, що місцеве самоврядування після реформи включає регіональні, повітові й гмінні спільноти, які відповідають трьом рівням основного територіального

поділу держави. Новий територіальний розподіл Третьої Речі Посполитої встановлено законом від 24 липня 1998 р. З 1 січня 1999 р. введено триланковий територіальний поділ, відповідно до якого Польща ділиться на 16 воєводств, 308 сільських повітів, 65 міських повітів (міста на правах повітів) і 2 489 гмін. У всіх одиницях територіального розподілу діють представницькі органи самоврядування, ради, обрані на загальних виборах строком на чотири роки.

Процеси реформування системи місцевого самоврядування і всієї системи публічної влади у Польщі, стартові умови яких подібні до українських, пройшли послідовно й успішно. Концепція служіння громадянам дуже розвинена у Польщі й реалізується у практичних справах, результатом яких стала висока ефективність гмінного самоврядування. Не можна не відзначити, що позитивні результати польської адміністративно-територіальної реформи були отримані завдяки послідовній і розумній підтримці з боку держави. Ця підтримка виражається у різних формах. Головними з них є забезпечення розподілу публічних доходів відповідно до обсягу завдань і повноважень гмін і наявність розроблених державних соціальних стандартів, відповідно до яких на потреби жителів країни за основними соціальними напрямками (утримання соціально незабезпечених верств населення, охорона здоров'я, пенсійне забезпечення) виділяються певні кошти. [345]

Наталя Шпортюк також зауважила, що реформа 1998 р. була підготовлена швидко. Програмні пропозиції уряду були сформульовані на початку 1998 р., вибори ж до повіту та місцевих рад відбулися вже у жовтні, а сучасні рівні органів місцевого самоврядування вже запрацювали 1 січня 1999 р. Велика кількість нормативно-законодавчих актів, які стосувалися адміністративної реформи було затверджено дуже швидко. Наприклад, акт про доходи територіального самоуправління, що був запропонований та висунутий на голосування після виборів у жовтні 1998 р., до того ж уряд та парламент погодилися, що після кількох років роботи нової системи

місцевого самоврядування буде її суттєвий перегляд. І навіть конкретні положення що стосувались розподілу компетенції між рівнями уряду, а також між місцевим самоуправлінням і державною адміністрацією були затверджені парламентом після виборів. Необхідно зазначити, що акт про доходи територіального самоврядування був обговорений влітку 2001 р. [80]

Правоцентристський уряд впровадив «чотири великі реформи», у тому числі реформу адміністративного устрою Польщі. Цей уряд прийняв рішення про повернення трирівневої системи устрою з великими регіонами та проміжною ланкою - повітом [196]. Юридичні акти адміністративно-територіальної реформи слід аналізувати й оцінювати лише після встановлення того чи відповідає вона положенням державного устрою, закріпленого Конституцією Речі Посполитої. А там закріплено правило унітарності польської держави (ст. 3), до чого додали принципи розподілу і взаємного врівноваження влади (ст. 10). [359]

Нарешті, корпоративна клаузула (ст. 16, абзац 1) разом із правилом децентралізації публічної влади (ст. 15, абзац 1) закріплює принцип державної філософії, яка опирається на фундамент допомоги й солідарності [359]. Польські конституціоналісти вважають, що територіальна децентралізація не може бути привілеєм регіональних і місцевих громад, а лише головним правилом устрою Речі Посполитої, де «сукупність мешканців основного територіального розподілу становить, згідно з правом, об'єднання самоврядування». При цьому територіальна децентралізація стосується не лише правового й адміністративного порядку, а належить до місцевих і регіональних «об'єднань самоврядування» і викликає розподіл відповідальності за вирішення місцевих справ між урядом і громадою. Тому одиниці самоуправління виконують покладені на них публічні завдання «від власного імені і на власну відповідальність», а цей принцип повністю тотожний принципу, покладеному в основу Конституції України.

З правової позиції адміністративно-територіальна система сучасної Польщі закріпила такі реалії, які підкреслюють, яким чином здійснюється

керівництво заходами з вирішення місцевих справ:

Нині основною адміністративною одиницею у Польщі є громада. Ці місцеві органи існують як у сільських районах, де вони називаються гмінами, так і у містах. У певних випадках гміни та міста утворили об'єднані одиниці місцевого самоврядування, чия юрисдикція поширюється як на міську, так і на сільську місцевість. Громадами керують ради, обрані місцевим населенням. Кількість членів ради залежить від кількості населення, хоча жодна рада не може мати більше ніж сто членів. Виконавчим органом ради є колегія, що складається з мера, заступника мера і не більше як п'яти інших членів, обраних радою.

Органи місцевої влади беруть участь у функціонуванні шістнадцяти воєводств, які є місцем зосередження центральної і місцевої влад у межах певної території. Воєводства не є частиною структури місцевого самоврядування, однак відіграють провідну роль у відносинах між центральною та місцевою владою. Вони мають законодавчі збори та адміністрацію, яка здійснює делеговані повноваження, визначені місцевими органами і центральною владою.

Крім воєводств існує також нижчий рівень державної адміністрації, відомий як райони. Закон про діяльність воєводств проголошує, що всі функції і сфери компетенції, які не передані в прямій формі органам місцевого самоврядування, повинні вважатися відповідальністю воєводств і районів. На практиці у Польщі дві третини самоврядних функцій передані органам місцевого самоврядування, а решта - районам.[345]

Проведення реформ адміністративно-територіального поділу Польщі, допомогло закріпити в конституційному праві Польщі трьох видів поділу країни на відповідні частини, що допомагають вирішувати проблеми місцевих товариств та організацій засобами прямої і представницької демократії – це базовий, допоміжний і спеціальний поділи.

Базовий територіальний поділ дозволяє функціонувати загальній урядовій адміністрації на чолі з воєводами. Слід зазначити, що одиниці

базового поділу є визначними елементами просторової структури держави, де діють головні органи публічної влади. Допоміжні одиниці організовані з метою надання допомоги державним органам, створеним в одиницях базового поділу.

Допоміжний поділ та допоміжні одиниці самоврядування після реформи 1998 р. виявляють себе лише на рівні гміни. До того ж, у спеціальних цілях, таких як виконання рекомендацій та наказів урядової адміністрації спеціальної компетенції, організовується територіальний поділ, який за різних причин не завжди збігається із базовим поділом. У свою чергу це є своєрідним загальним перенесенням на територію Польщі досвіду організації спеціальних районів, звичайних, наприклад, для США, де є округи освітньої чи пожежної адміністрації, які часто не співпадають з одиницями територіального поділу, створеного в цілях розвитку місцевого самоврядування.

Польська адміністративно-територіальна реформа виглядає як система місцевого самоврядування, яка не могла існувати в соціалістичній Польщі. Ця система поділяється на три рівні: дміна, повіт, воєводство та має такий вигляд:

- територіальна громада (сільська чи міська дміна);
- повіт;
- воєводство та їх союзи.

Ватро звернути увагу на те, що не дивлячись на загальноєвропейські тенденції децентралізації, законодавство Польщі, у першу чергу є основним суб'єктом та носієм повноважень місцевого самоврядування, що здатний виконувати його основні функції й визнає дміну.

До того ж, з огляду на тенденції розвитку і запровадження реформ децентралізації державного управління, що притаманні Європі, розмір території такої територіальної одиниці як дміна і кількість її населення є одним із чинників, що визначає широке коло повноважень цієї одиниці. Часто польські науковці, які підтримують урядові реформи самоврядування,

роблять висновки, що є певні послуги, такі як видалення твердих відходів наприклад, краще передати місцевим урядам повітів, аніж дмінам.

Коли запроваджувалася реформа місцевого самоуправління 1998-99 рр. центральним урядом було прийняте рішення, щоб заручитись підтримкою урядів та асоціацій дмін, віддати всі повноваження дмінам, жодне джерело їх доходів не має бути передане урядам повітів. Нині власні повноваження уряду дміни передбачає саме те, що зазвичай для повноважень територіальних органів організації та управління нижнього рівня є в об'єднаній Європі, а саме: утримання та будівництво вулиць та доріг місцевого призначення; фізичне планування, дозволи на будівництво; забезпечення водопостачання та водовідведення; прибирання та освітлення вулиць; централізоване опалення; міський громадський транспорт; газопостачання; житлово-комунальні послуги; житлові питання; збір та видалення твердих відходів; забезпечення освітніх послуг, включаючи початкові школи; культура; соціальне забезпечення громадян похилого віку, інвалідів та безпритульних.

Отже, можна зробити висновок, що загальна демократизація на рівні дміни в Польщі є найбільш важливим доказом існування в цій державі децентралізованої системи самоврядування. Саме тому, на цьому рівні має бути зосереджена основна інфраструктура, що призначена для забезпечення першочергових потреб населення [153].

Базовий територіальний поділ Польщі, як основа місцевого самоврядування, нині закріплений законами, у яких виділені такі установчі органи місцевих спільнот: дмінні ради (міські), ради повіту і воєводський сеймик. Термін існування відповідних складів установчих органів один для всіх структур - чотири роки. Проте життя вимагає, щоб установчі органи відповідали нормам локальної демократії ЄС, тобто працювали лише колегіально [364].

Простий за організацією характер територіального поділу Польщі, який є певним орієнтиром для України, сприяв прийняттю закону про те, що

жителі дміни мають утворити самоврядне співтовариство. дміна виконує суспільні завдання від свого імені й під власну відповідальність. Вона є юридичною особою. Устрій дміни визначається її уставом. При створенні, об'єднанні, розподілі, скасуванні дмін і визначенні їх кордонів прагнуть, щоб дміна охоплювала однорідну за поселенським складом і просторовою структурою, а також соціальними й економічними відносинами територію. дміна може створювати допоміжні адміністративні одиниці: села із сільським старостою, райони, селища, місто, розташоване на її території. Допоміжні одиниці створюються за рішенням дмінної ради після консультації з жителями або з їх ініціативи [361].

Отже, у новому територіальному розподілі Польщі діє територіальне самоврядування трьох видів: дміни, повіти й воєводства. На рівні дміни й повіту немає сполученої урядової адміністрації. На рівні воєводства діє самоврядування воєводства сполучена, а також несполучена урядова адміністрація [5]. Шляхом децентралізації частину функцій держави було передано регіональним органам влади, що зменшило вплив уряду на щоденну діяльність у всіх сферах регіонального управління. Повітове та воєводське самоврядування позбавлене контрольних функцій щодо гмін, які є юридично організованими територіальними спільнотами. Вони беруть участь у здійсненні публічної влади і виконують публічні завдання від власного імені та під власну відповідальність, мають завдання локального характеру, невизначені законом для інших суб'єктів права. Таким чином, фундаментальною зміною стало відновлення дмінного самоврядування як першого кроку до побудови громадянського суспільства.

Дуже часто можна спостерігати позитивне ставлення вчених Польщі до адміністративної реформи [371]. Але є велика проблема, що торкається ситуації з розподілом публічних коштів. Вирішення цієї задачі залишається важливим елементом, тому органи місцевого самоврядування отримують фінансування прямими трансфертами з державного бюджету через цільові дотації та субвенції, що часто обмежує незалежність територіальних громад

у вирішенні місцевих важливих проблем, яку їм обіцяє Конституція. Більша частина майна, переданого державою у комунальну власність, належить дміні, а повіти та воєводства є залежними від коштів центрального бюджету. Ще одним негативним наслідком польської територіальної реформи, який має враховувати наша держава, є велика різниця між сільськими та міськими дмінами й повітами в обсязі ресурсів, якими можуть розпоряджатися ці самоврядні одиниці. Проте польський досвід показує, що зробити державне управління ефективним без децентралізації не є реальним у сучасній Європі. Тому принципи адміністративних реформ країн ЄС схожі, але наша держава не повинна механістично послуговуватися польським досвідом. [345]

2.2. Характерні особливості відновлення і розвитку сільських територій в євроінтеграційному процесі

Початок реформування САП ЄС сільський розвиток відіграє найважливішу роль у сприянні сільському співтовариству та вирішенні економічних, соціальних та екологічних проблем ХХІ ст. Як і у багатьох країнах світу, в ЄС багатофункціональна роль сільського господарства зростає на фоні скорочення його економічного внеску у ВВП та зайнятості. Процес скорочення супроводжується процесами, пов'язаними з адаптацією сільського господарства до нових ринкових умов та диверсифікацією сільської економіки. Сільський розвиток тісно пов'язується із сучасною САП ЄС і заходами, що підтримують зайнятість сільського населення. [27]

Розглядаючи ментально-психологічні аспекти формування модернізаційної парадигми розвитку сільських територій України в умовах євроінтеграції потрібно, перш за все, зауважити, що існують різні рівні сприйняття тих чи інших явищ, процесів, подій у суспільній свідомості мешканців сільських територій України та держав ЄС. Ці розбіжності часто виступають чинником гальмування України на шляху європейської інтеграції. Адже ті соціально-економічні феномени, які визначають ефективні моделі економічної поведінки господарюючих у

сільських територіях ЄС суб'єктів та домогосподарств, набувають у середовищі української сільської економіки дещо викривлених рис. Це зумовлено уже згадуваним нами тривалим періодом перебування вітчизняного села в лещатах адміністративно-планової економіки, яка орієнтувалась на неефективну витратну модель господарювання, змусивши українських селян пережити періоди насильницької колективізації, продрозверстки, голодоморів, репресій тощо. [324]

Через тривалий вплив негативних морально-психологічних факторів на жителів українського села призвело до ліквідації прагнення селян до ініціативності, лідерства, саморозвитку та самовдосконалення. Часто селяни боялись висловити власну думку, яка була відмінна від позиції керівних структур.

Із розвитком суспільства розвивалися й урізноманітнювалися джерела загроз як людині, так і навколишньому середовищу. Особливо це рельєфно проявляється із виникненням приватної власності. Чіткою формою вираження приватної власності є власність в індивідуальному натуральному господарстві, де все, що виробляється, там і споживається. Однак універсальна праця з часом перетворюється на своєрідне гальмо подальшого розвитку продуктивних сил. Ця проблема вирішується через поділ суспільної праці. Між виробництвом і споживанням з'являються нові ланки – розподілу та обміну, які виступають і новим джерелом, і чинником диверсифікації небезпеки для людини. [323]

Однак на шляху малого підприємництва є низка перешкод, які стримують позитивні тенденції в соціально-економічному розвитку, а саме:

- злочинність і корупція;
- безпека бізнесу;
- кваліфікація підприємців і мотивація найманих працівників;
- надійність і якість ринкової інфраструктури;
- недосконалість податкового законодавства;
- політична нестабільність;

– практично стан війни на Сході України. [323]

Вивчаючи історію розвитку сільських територій України, можна відзначити трансформацію особистості українського селянина, побачити різні чинники, що мали безпосередній вплив на ментальність, але завжди, протягом історичних змін та реформ, чітко прослідковуємо вплив на ці процеси лідерів, що і були найпершими реформаторами на селі.

Так, Ю.О. Бажал зазначає, що за часів економічної політики СРСР обмеження приватної власності (крім особистого підсобного господарства) гальмувало формування підприємницьких здібностей, а низька винагорода за кращі результати (винахідництво, раціоналізації) породжувала безініціативність селян.

Низький рівень їх оплати праці у більшості сфер суспільного виробництва призвів до її низької якості та продуктивності: тут панував принцип – “як ви нам платите, так ми вам працюємо”. Фактичне відсторонення працівників від “загальнонародної” власності, низька заробітна плата породили поширення злочинства, особливо – на виробництві. Наявність дешевих енергоносіїв, їх низька частка як у витратах виробництва, так і домогосподарств обумовили стійке марнотратство при використанні природних ресурсів – газу, вугілля, деревини, нафтопродуктів тощо [12].

Сучасний стан соціально-економічної інфраструктури сільських територій підтверджує наявність глибокої кризи. Скрутне становище економіки села, тривале недофінансування соціальної сфери призвели до загрози фізичного руйнування її матеріально-технічного потенціалу. Динаміка введення в експлуатацію загальної площі житла у розрізі міських і сільських поселень дає можливість зробити висновок про тимчасове нарощування обсягів збудованого житла є у міських поселеннях і у сільській місцевості. Але навіть до показників 1990 р. ще надто далеко.[206]

Державне регулювання виступає основним напрямом забезпечення сталого розвитку українського села та засобом забезпечення рівноваги економіки України. Методи, форми й масштаби державного регулювання

визначаються характером і гостротою економічних, соціальних, екологічних та інших проблем у конкретних умовах місця й часу.

Державне регулювання сучасної вітчизняної економіки передбачає її переведення на інтенсивний шлях розвитку з послідовним скороченням видатків на екстенсивне зростання і забезпеченням вкладень в інтенсифікацію ефективного використання й оновлення вже створеного господарського потенціалу. У період здійснення в Україні низки економічних реформ потрібні зусилля для поживлення розвитку сільських територій із метою забезпечення їх стабілізації й економічного піднесення. Такі перспективи вимагають використання певних засобів, механізмів та інструментарію державного регулювання економіки. [305]

Варто погодитися з думкою А.В. Ключник, що соціально-економічний і екологічний розвиток сільських територій є одним із найбільш пріоритетних напрямків стратегії розвитку більшості розвинених держав світу та Європейського союзу зокрема. Ефективна реалізація державних програм стратегічного розвитку залежить від соціально-політичних особливостей кожної країни, від географічних і кліматичних умов, від сучасного стану економічного розвитку та рівня життя населення [143].

Сільські території є надзвичайно складним об'єктом управлінського впливу. Аналіз статистики та динаміки соціально-економічного розвитку сільських територій дає змогу виокремити пріоритетні напрями державної політики, спрямованої безпосередньо на забезпечення стійкого підвищення рівня та якості життя сільського населення. Сучасний рівень соціальної інфраструктури села створює реальні передумови для погіршення соціально-демографічної ситуації в сільській місцевості. Подолання проблем, що склалися в цій галузі, вимагає безпосереднього втручання держави шляхом фінансування конкретних цільових програм соціального розвитку села. [305]

Варто зауважити, що з огляду на активізацію розвитку сільських територій, акцентуванні уваги на ролі та місці громади у цьому, можна виділити групу людського капіталу громади. Науковці й практики, а

особливо управлінці відзначають значну диференціацію людського капіталу різних сільських громад. Тому можна вважати, що людський капітал громад є значним ресурсом розвитку сільських територій та інституціалізації самих громад.

Встановлено, що розвиток місцевих ініціатив, у випадку їх успішної або більш-менш результативної реалізації обумовлюється наростанням креативного (творчого) потенціалу громади. Оскільки реальні потреби громади та їх потенціал дуже диференційовані, то й самі місцеві ініціативи можуть мати різне спрямування.

Незважаючи на певні досягнення у застосуванні інституційно-еволюційної методології до досліджень актуальних соціально-економічних проблем, важко однозначно стверджувати, що сформовані на сьогодні теоретичні уявлення про інституціональний устрій сільської економіки досить повні та всебічні.

Як стверджують психологи, лідер (від англ. leader - провідний) – це член групи, якому вона надає право приймати найвідповідальніші рішення, що стосуються інтересів усієї групи. Лідер – особистість авторитетна.

Лідерство – це вплив стосунків у процесі взаємодії, що ґрунтуються на особистісних характеристиках, де простежується факт домінування і підкорення [211].

Отже, якщо зробити висновки зі сказаного вище, то сільський лідер – це авторитетна особистість, яка проживає в сільській місцевості та від імені громади села має право приймати відповідальні рішення, що стосуються інтересів громади, яка йому довіряє.

Сільське лідерство, як будь-яке інше соціально-економічне явище, має свої позитивні та негативні сторони (рис.2.2).

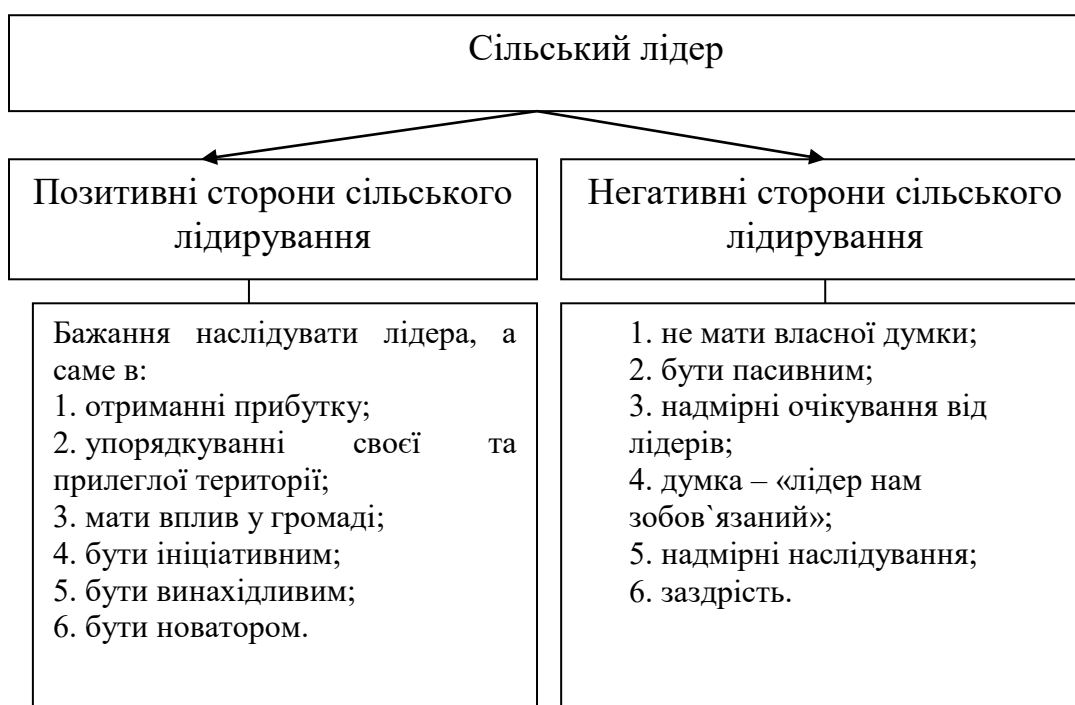

Рис. 2.2. Позитивні та негативні сторони сільського лідирування

Джерело: розроблено автором

З наведеного рисунка 1, можна зробити висновки, що сільський лідер, хоч особа авторитетна, ініціативна та винахідлива, але бере на себе чимале психологічне навантаження. Адже не всім подобаються його ініціативи, погляди, стиль життя, статки й доходи, часто односельчани йому заздять і забагато від нього очікують.

Дуже часто сільським лідерам доводиться переживати осуд і невдоволення своїх односельців через свою ініціативу і новаторство, тому не кожен може бути повноцінним сільським лідером, а лише сильні особистості.

Варто чітко зауважити, що позитивний розвиток сільських територій безпосередньо залежить від психологічного клімату в громаді, від успішності формальних і неформальних лідерів громади. Також важливим фактором є той факт: чи є в громаді приклади для наслідування і які вони. Коли мешканці сільських територій беруть приклад із лідерів, що є підприємцями на селі, громадськими діячами, вправними господарями та представниками культурних осередків села.

Зазвичай перелічені соціальні верстви населення привертають увагу сільських мешканців своєю вираженою поведінкою, мудрістю, фінансовим

та матеріальним достатком, соціальним статусом. Тому, зважаючи на ці позитивні чинники, селяни й беруть приклад зі своїх успішних колег.

Отже, при розробці програм розвитку сільських територій завжди потрібно зважати на позитивний досвід успішних сільських мешканців, досліджувати шлях їх становлення, порівнювати та аналізувати їх успіх. Також варто звертати увагу на їх поради та залучати їх до розробки цих програм, користуючись їх досвідом та авторитетом.[129]

Зі сказаного вище можна зробити висновки, що роль лідера на селі є важливою беззаперечно. Сільський лідер в Україні завжди був людиною-зразком, за яким слідували, якого поважали, думку якого враховували і на яку опиралися. Тому при проведенні реформувань, при розробці будь-яких законотворчих заходів потрібно зважати на авторитет сільського лідера.

При розробці програм розвитку сільських територій у напрямку соціально-економічних реформ завжди потрібно пам'ятати і використовувати позитивний досвід сільських лідерів, звертати увагу на їх думку й поради, адже вони є безпосередніми мешканцями реформованих сільських територій, представниками сільських громад, довіреними особами сільських жителів. Тому варто зазначити, що в зв'язку з тим, що сільські лідери самі проживають на тих сільських територіях, то вони самі зацікавлені в їх успішному розвитку і реформуванні, позитивному вирішенні всіх тих проблем, які турбують місцевих жителів.

Саме через те, що проігнорована сама думка та ідея, залучення до реформ у сільських територіях сільських лідерів, українське село на сьогодні знаходиться в депресивному стані. Побутова інфраструктура в сільській місцевості або взагалі відсутня або в занедбаному стані, а це в основному відлякує молодь від проживання у селах.

Запроваджуючи реформи в сільській місцевості, потрібно чітко зважити всі культурно-ментальні цінності даного місця побуту селян на території, де пропонуються ті чи інші реформи: хто є лідером, який вплив має лідер на цих жителів, яке місце займає його думка у їхньому житті.

Від впливу лідера, від його думки у багатьох випадках залежить успіх запроваджуваних реформ, тривалість їх впровадження та термін їх дії, селян завжди потрібно мотивувати і показувати позитивний приклад та ефект від тих нововведень, які їм запропоновані.

Тому, варто визнати, що значення сільського лідера у формуванні й розвитку сільських територій досить важлива. Від того, хто є лідер у селі залежить не тільки соціально-економічний розвиток даної місцевості, а й культурний та духовний розвиток населення. [331, 125]

Нині в Україні спостерігається стрімке підвищення рівня урбанізації, міське населення значно переважає над сільським. Молоді спеціалісти не мають бажання повертатися проживати в село після того, як отримали вищу освіту. Міграція із сільських територій набуває загрозливих масштабів.

Сьогодні країна прагне до здобуття високих показників свого економічного розвитку. Здобув значних розмахів науково – технічний прогрес, міста щоразу розбудовуються та набувають вдосконалення. Однак невирішеними є питання пов'язані із сільською місцевістю. Нині у селі існують проблеми, пов'язані з відсутністю бажання до праці, бідністю, трудовою міграцією, безробіттям, занепадом соціального життя, поглибленням демографічної кризи, освітою тощо.

Сільський розвиток передбачає використання різноманітних ресурсів сільських територій, зміцнення сільських громад, поліпшення її демографічної, освітньо-кваліфікаційної, соціальної та інших характеристик. Це досягається, з одного боку, спеціальними заходами структурної та регіональної політики, спрямованими на активізацію підприємницьких ініціатив у середовищі сільського населення, створення нових робочих місць на селі, підтримання малого та середнього бізнесу, підвищення рівня інфраструктурної оснащеності сільської місцевості. З іншого боку, засобами соціальної й гуманітарної політики з використанням новітніх технологій для жителів сільських населених пунктів усіх категорій, забезпечується доступність високоякісних послуг освіти, охорони здоров'я, культури, спорту, соціальної допомоги тощо. Ще одна передумова ефективного

функціонування та розвитку сільських громад – побудова дійової системи місцевого самоврядування включно з формуванням його надійної фінансової та організаційної основи, усебічне сприяння становленню розгалуженої мережі органів самоорганізації сільських жителів.

На сьогодні однією з гострих проблем на селі є мотивація сільської молоді, яка отримує освіту за межами сільської території до повернення у рідне село. Дуже часто після закінчення освітніх закладів молоді спеціалісти прагнуть залишитися в містах, а це стає проблемою для села, оскільки це тягне за собою проблеми забезпечення сільських територій кваліфікованими спеціалістами, молоддю, людьми, що відроджуватимуть село.

Після того як молода людина зіштовхнулася з розбудованою інфраструктурою в місті, всіма вигодами та перспективами, які часто відсутні в селі, молодь часто залишається там, де життя не ускладнене незручностями.

Найперше що цікавить молодого спеціаліста - це робоче місце зі стабільним високим доходом. Сьогодні, на жаль, дуже часто в селі не можуть забезпечити цими складовими сучасну молодь.

Також, варто зазначити, що відсутність повноцінної інфраструктури також дуже часто відлякує сучасну молодь від життя на селі. Молоді люди бажають жити в сучасному світі інновацій та Інтернету, а це часто відсутнє в селі.

При нагоді необхідно зазначити, що політика державної підтримки сільської молоді нині досить циклічна та неповноцінна, часто проблеми молоді або не помічають або ігнорують. Потрібно долучатись до цієї проблеми, шляхом розробки програм, грантів та їх фінансування як з боку держави, так і з боку громадських організацій. Сільську молодь потрібно мотивувати за рахунок участі у цих програмах і проектах.

Також потрібно пам'ятати, що виховання молодого лідера на селі є надзвичайно важливим елементом розвитку сільських територій, адже саме ці молоді люди є рушійною силою сільського розвитку, саме активна

сільська молодь має пропагувати здоровий спосіб життя, зайнятість, освіченість та культуру на селі. [130]

Глобалізаційний розвиток загальносвітових аграрно-економічних процесів призвів до зростання конкуренції між товаровиробниками різних країн. Нині дрібним і середнім господарствам дедалі складніше виробляти конкурентоспроможну (у першу чергу за ціною) сільськогосподарську продукцію, використовуючи винятково традиційні методи та технології виробництва й збуту. Окремо взяте господарство не може задовольнити міжнародні вимоги до якості та безпеки продуктів харчування. На нашу думку для успішного виходу вітчизняної сільськогосподарської продукції на світові агропромислові ринки існує як мінімум два перспективних шляхи розвитку:

- 1) об'єднання дрібних та середніх сільськогосподарських підприємств і фермерів у потужні кооперативні структури;
- 2) агрохолдингізація сільськогосподарської діяльності (створення агрохолдингів шляхом поглинання дрібних і середніх сільськогосподарських підприємств).

Недосконалість земельних відносин, неврегульованість земельного ринку та відсутність політики підтримки розвитку сільськогосподарської кооперації призвели до того, що українські підприємці обрали другий шлях розвитку, майже відмовившись від першого. Ефективність і доцільність такого рішення можна з'ясувати лише за допомогою комплексного дослідження діяльності агрохолдингів в Україні, їх впливу на розвиток сільського господарства і сільських територій у цілому. Враховуючи значний аграрний потенціал країни, дані проблеми є достатньо актуальними. [100]

Під «сталим розвитком сільських територій» розуміється такий розвиток села, при якому забезпечуються зростання, диверсифікація і підвищення ефективності сільської економіки, стабілізація чисельності населення і збільшення тривалості життя, повна і продуктивна зайнятість працездатного населення, підвищення рівня і якості життя в сільських

районах, раціональне використання й відтворення їх природно-ресурсного потенціалу.

Це визначення орієнтовано на збільшення та зростання, але не враховує всіх складностей і суперечностей, які суттєво впливають на соціальну й економічну реальність сучасності. [256]

Першим фактором виникнення в Україні аграрних вертикально інтегрованих структур – агрохолдингів – можна вважати те, що у 1991–1996 рр. була можливість для створення потужного тіньового сегмента (не лише в агросфері) з наступним перерозподілом орендованих земель та інших матеріальних цінностей на користь середніх та великих агропромислових торгових компаній, які, поглинаючи одна одну почали формувати агрохолдинги.

Зазначимо, що в Указі Президента України “Про холдингові компанії” [256] вперше було дано визначення поняття “холдинг”: господарючий суб’єкт, який володіє контрольними пакетами акцій інших господарюючих суб’єктів. Важливо підкреслити, що в цьому документі містилися порядок та особливості створення холдингових компаній, і головне – встановлювались обмеження на їх діяльність (зокрема, створення холдингових компаній у процесах корпоратизації та приватизації не допускається у торгівлі товарами народного споживання, продукцією виробничо-технічного призначення, у виробництві та переробці сільськогосподарської продукції). Цей Указ було скасовано лише у 2007 р. у зв’язку з прийняттям у 2006 р. Закону України “Про холдингові компанії в Україні” [9], в якому норма щодо обмежень діяльності холдингових компаній з виробництва та переробки сільськогосподарської продукції не передбачалася, тобто з 1994 по 2007 р. утворення та функціонування агрохолдингів було незаконним. Оскільки саме після 2003 р. в Україні активно відбувалися процеси агрохолдингізації сільськогосподарської діяльності, можна стверджувати, що відповідні державні органи контролю не виконали своїх прямих функціональних обов’язків.

Важливим фактором розвитку агрохолдингів в Україні стало формування ними власного “аграрного лобі” з метою захисту своїх інтересів на законодавчому та виконавчому рівнях. До початку фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. поширеним способом утворення агрохолдингів було проникнення капіталу великих підприємств, що переробляють продукцію сільського господарства, та промислових підприємств, не пов’язаних із сільськогосподарською продукцією, в агробізнес шляхом викупу боргів і активів сільськогосподарських підприємств із перетворенням їх у свої філії та дочірні підприємства.

Для того, щоб чітко визначити вплив агрохолдингів на розвиток сільських територій, саме безконтрольну холдингізацію аграрного сектору України та її наслідки, потрібно чітко визначити поняття агрохолдингу.

Так, С. Дем’яненко та А. Кузнєцова зазначають, що сутність агрохолдингів полягає у специфічній формі володіння акціонерним капіталом, за якої материнська компанія, володіючи контрольним пакетом акцій інших підприємств, здійснює управління та контроль за їх діяльністю і завдяки цьому об’єднує їх в єдину організаційну структуру з відповідними цілями й місією [256].

В. Андрійчук розглядає агрохолдинги як результат капіталізації та економічної концентрації, а їхньою особливою рисою вважає здійснення управління головною великою компанією та втрату прав юридичної особи всіма іншими підприємствами, що увійшли до її складу, з подальшим їхнім перетворенням у структурні підрозділи [202].

Власники бізнесу надзвичайно зацікавлені у зростанні його вартості, розмірів та рівня прибутковості у вкладений капітал. Важливий момент у роботі агрохолдингів – концентрація земель у рамках однієї структури, науковцями відзначається негативно, оскільки може призвести до монополізації ринку орендованих земель – прямо чи опосередковано. Прямий вплив на ситуацію справляють безпосередньо створені холдингами агропромислові компанії (оренду), опосередкований – через контроль

придбаних підприємств (контрольний пакет акцій, часток в уставі товариства) (суборенду). [201]

В. Нечитайло підкреслює, що віддаючи перевагу великим сільськогосподарським підприємствам, побудованим на приватно-орендних засадах, українська влада ставить у нерівні умови господарювання з ними сімейні фермерські господарства [201].

Таблиця 2.1.

Позитивні та негативні сторони впливу на сільські території розвитку агрохолдингізації в Україні

Позитивні сторони агрохолдингізації:	Негативні сторони агрохолдингізації:
<ul style="list-style-type: none"> - значна інвестиційна привабливість більшості агрохолдингів; - висока привабливість агрохолдингів у плані їх кредитування комерційними банками порівняно у сільськогосподарськими товаровиробниками інших організаційно-правових форм господарювання завдяки наявності ліквідного заставного майна; - можливість для дочірніх компаній отримувати від материнської компанії пільгове кредитування; - замкнутий цикл виробництва та переробки сільськогосподарської продукції у більшості агрохолдингів, що дозволяє одержувати додану вартість, яка створюється у продуктовому ланцюжку; - доступність для агрохолдингів зарубіжних ринків збуту сільськогосподарської продукції; монополізація ними всієї інфраструктури аграрного ринку. 	<ul style="list-style-type: none"> - гіперкапіталізацію земельних банків агрохолдингів, яка може призвести до того, що сільські жителі втратять контроль над більшістю родючих земель сільськогосподарського призначення; - зростання рівня безробіття серед сільських жителів у зв'язку з витісненням трудомістких видів сільськогосподарської продукції, переходом на моновиробництво і використання вузькопрофільної сільськогосподарської техніки; - зuboжіння сільського населення, розвиток міграційних процесів та вимирання сільських територій; - ущільнення ґрунтів та руйнацію транспортної інфраструктури сільських територій через використання високотонажної техніки, що призводить до окислення земель сільськогосподарського призначення; - недотримання екологозберігаючих агротехнологій і вимог щодо відновлення лісосмуг, що спричиняє вітрову ерозію ґрунтів, погіршує структуру орних земель та знижує біологічний і економічний потенціали сільських територій, адже якісна земля – їх основний ресурс; - відмову більшості агрохолдингів від розвитку тваринницької галузі, що призводить до вимушеної заміни органічних добрив на мінеральні, внаслідок чого в ґрунт потрапляє ряд небезпечних речовин, які забруднюють водні ресурси сільських територій; - використання отрутохімікатів та пестицидів, що впливає на екологію сільських територій; - недотримання сівозмін, раціональної структури посівів та заходів щодо меліорації земель, що спричиняє виснаження земельних ділянок, які згодом, як показує практика латиноамериканського “латифундизму”, не зможуть використовуватися за прямим призначенням, і загрожує продовольчій безпеці країни; - неконтрольоване використання ГМО у виробництві сільськогосподарської продукції, яке викликає тривогу і вимагає додаткових досліджень у сфері їх виявлення та можливого впливу на навколишнє середовище і людину; - монополізацію сільськогосподарської галузі, яка дозволяє кільком корпоративним власникам диктувати ціни на основні продукти харчування, що також загрожує продовольчій безпеці країни.

Джерело: Розроблено автором на основі [201].

Судячи з наведеної таблиці можна стверджувати, що процеси розвитку агрохолдингізації мають подвійний характер впливу на розвиток сільських

територій і як бачимо негативних сторін значно більше ніж позитивних сторін впливу.

Тому процеси агрохолдингізації швидше негативно впливатимуть на соціально-економічний розвиток сільських територій в цілому.

Отже, принагідно можна зазначити, що при всіх своїх позитивах і максимальних результатах виробництва в сільському господарстві агрохолдингізація приносить сільським територіям значно більше шкоди ніж користі. При інтенсивному виробництві в рослинництві, галузь тваринництва помітно втрачає позиції і деградує, досить стрімко розвивається безробіття, а це за собою збільшення алкоголізму та криміногенної ситуації. За таких умов на селі втрачається таке явище як «лідерство», населення стає інертним і безініціативним. [89]

2.3. Імплементация світового досвіду формування політики розвитку сільських територій в умовах трансформації соціально-економічної системи

Майже до кінця XX ст. у наукових дослідженнях щодо ролі та значення сільського господарства в економіці країн світу переважав традиційний підхід, відповідно до якого вважалося, що ця галузь виконує суто виробничу функцію, а сільська територія розглядалася як організована територія для виробництва сільськогосподарської продукції, що порівняно з іншими знаходилася у значно сприятливіших агрокліматичних та соціально-економічних умовах. Сільським територіям відводилася пасивна, допоміжна роль постачальника відносно дешевої сировини для промисловості, продовольства та робочої сили. Одночасно промисловість розглядалася як "локомотив" усієї економіки. Використовуючи такий підхід до сільської економіки, стратегічні завдання економічного розвитку зводилися до зростання обсягів промислового виробництва та забезпечення посилюючої ролі міст.

Процеси прискореної глобалізації економіки, що найбільш виразно проявилися наприкінці XX ст., засвідчили про низку проблем, безпосередньо пов'язаних із використанням сільськогосподарських ресурсів, а саме земельних, водних, екологічних, продовольчих, культурно-ландшафтних, і змінами клімату, що пробудило інтерес науковців, а за ними й політиків провідних країн світу до природи та культурної спадщини сільської місцевості, її нових можливостей у розвитку сільської економіки, що суттєво відстає від міської. Однак сільський розвиток, заснований на підтримці та зміцненні переваг цінностей сільського життя, виявився досить складним процесом як у науковому пізнанні, так і в практиці реалізації.

У світовій науковій літературі термін "сільський розвиток" (rural development), протягом усього історичного періоду наукового пошуку у цій сфері наукових знань, розглядався з позицій розвитку, тобто як системи позитивних змін, що ініціюються знизу і підтримуються певними політичними рішеннями зверху. Еволюція цього поняття завжди концентрувалася на розумінні того, що сільський розвиток – це політика держави у сільській місцевості, що включає в себе як сільськогосподарський, так і загальноекономічний, людський і соціальний розвиток, диверсифікацію виробництва, сприяння розширенню підприємництва та раціональне управління навколишнім природним середовищем, розвиток сільської інфраструктури, промисловості з переробки сільськогосподарської продукції, місцевих ремесел і сфери послуг (у тому числі туристичних) тощо.

Вихідні концептуальні засади формування науково-методичних підходів до сільського розвитку у розвинених країнах світу базувалися, як правило, на тому, що сільський розвиток це багатовекторний (міждисциплінарний) процес, який включає не тільки економічні показники зростання і розвитку, а також вимагає адаптації до людської поведінки та соціальної структури суспільства. Понад те, сільський розвиток може здійснюватися на сталій основі, якщо він пристосований до біофізичних умов і природно-ресурсного потенціалу регіонів. Важлива роль відводиться

також процесам політичного партнерства, яке невід'ємною складовою частиною кожної сільської політики розвитку. Останнім часом вагоме місце відводиться розширенню спектра впливу економіки знань у сільський розвиток та дослідженню того як можна змінити сільську місцевість завдяки новітнім технологічним досягненням, таким як використання телекомунікацій, біотехнологій або мережі Інтернет. Зі всього спектра наукових досліджень у сфері сільського розвитку, зазвичай, виділяють п'ять його аспектів: людський, економічний, політичний, науковий, ресурсний.[27]

Безперечно, що основою економічних, соціальних, культурних, та ментальних ресурсів сільського розвитку - є людський ресурс. Людський ресурс включає в себе такі аспекти: рівень освіти, культурну індивідуальність та соціальну структуру. Значний вплив на якість життя населення сільських територій має спосіб життя, проведення вільного часу, споживання продуктів великого міста.

Досвід та вивчення ментальності та питань, що у першу чергу цікавлять жителів сільських територій - це економічний ресурс. Як свідчить практика, держава не може завжди субсидіювати проживання у сільських територіях, тільки через ряд причин: необхідність збереження ландшафтів, екологічні потреби, історичного чи культурного спадку.

А загалом зрозуміло, що якщо не буде достойних економічних передумов життєдіяльності й розвитку у сільських територіях, не буде і достойного життя на селі.

Незважаючи на достатнє субсидіювання та дотування в країнах Європейського союзу, більшість фермерів стверджують про те, що життя в селах не стає легшим, тому сільськогосподарське виробництво втрачає свої позиції першості в бізнесі, адже сільськогосподарський бізнес функціонує переважно на сільських територіях. Сьогодні все частіше можна зустріти регіони в Європі, де частка аграрного бізнесу незначна, або й зовсім відсутня, сільське ж населення, у свою чергу, має доходи з інших джерел, що не мають

відношення до сільського господарства. В альпійських регіонах основними джерелами надходжень та заробітних плат є туризм.

Слід зазначити, що наразі навіть у звичайних умовах (не тільки специфічних, як, наприклад, гірські райони, водні ресурси тощо) у розвинених країнах інші сектори прикладання праці стають досить важливими у сільській місцевості, серед них такі як сільська індустрія чи сільський сервіс. В останні роки спостерігається також економічний розвиток сільських територій, що визначається терміном "нова економіка". Це включає послуги ІТ промисловості, а також біотехнологічні фірми. "Нова економіка" інколи поєднує традиційне виробництво та туризм, маркетингові проекти через мережу Інтернет для специфічної сільськогосподарської продукції з доданою вартістю як, наприклад, органічної сільськогосподарської продукції тощо. [27]

Навколишнє середовище та природні ресурси також є важливим ресурсом сільського розвитку, що досягти поступового та тривалого сільського розвитку потрібно дотримуватись раціонального використання природних ресурсів, які є матеріальною базою локального розвитку сільських територій на основі сталих місцевих активів. На відміну від міст, їх наявним активним та урбанізованим середовищем, сільські території залежать від тих природних ресурсів, які вони мають у наявності чи в стадії розробки, а також від навколишнього середовища, в якому воно стані, як селяни спромоглися його зберегти, відновити і як ощадно використовують.

Варто зазначити, що політичний аспект, також є важливим елементом сільського розвитку, участь різних громадських організацій та суспільна думка в різних політичних дебатах, що стосуються сільських територій. Дуже часто впливові політичні лобі Європейського Союзу здійснюють тиск для захисту сільського господарства та фермерства. Стратегії розвитку сільських територій в Європі базується зазвичай на об'єктивних біофізичних умовах розвитку, та на економічній раціональності. Нерідко сьогодні зазнають політичного впливу аспекти розвитку сільських територій завдяки

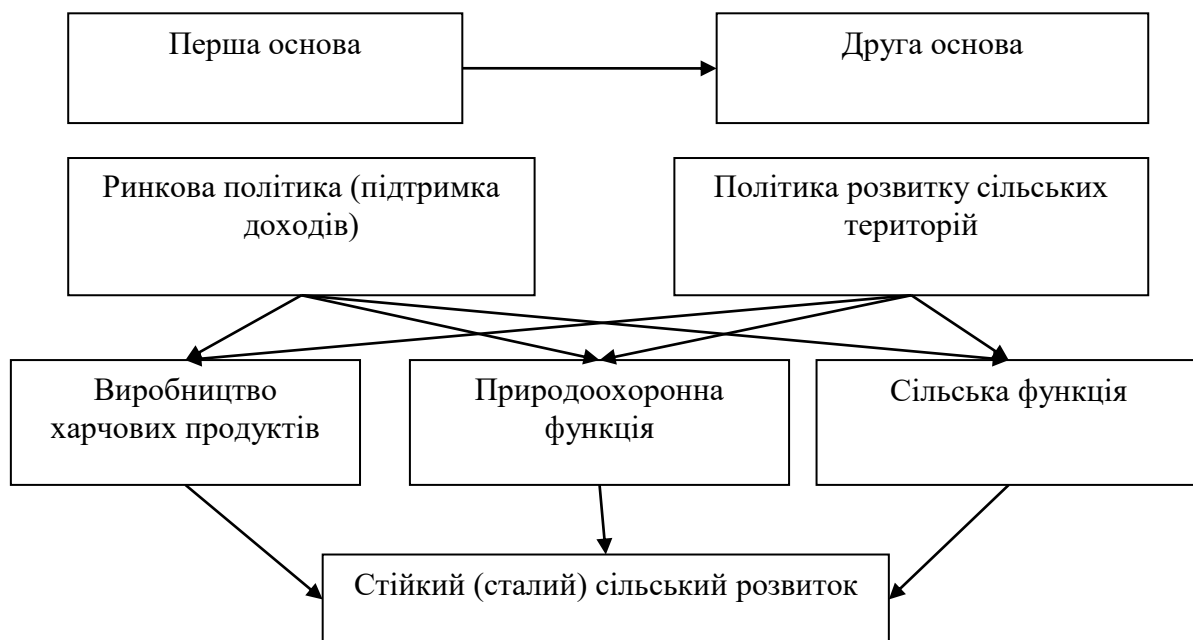
глобалізаційним процесам, що має неоднозначний вплив на сільські території і громади.

Кожен із секторів сучасної економіки має важливий вплив на розвиток інноваційних технологій та розвиток науки й техніки, також це можна стверджувати і про сільське господарство, яке є загальною базою для розвитку сільських територій, хоча це твердження не можна сприймати буквально. Розвиток у сільському господарстві нетрадиційних джерел енергії, екологічного розвитку, на думку сучасних аналітиків, може спричинити поштовх до «зеленої революції», а це, безумовно, тільки в позитивному напрямку впливатиме на розвиток сільських територій.

Процес реформування САП неухильно перетворює її із політики підтримки сільськогосподарського виробництва у політику сільського розвитку та ощадливого використання природних ресурсів, що поступово стає пріоритетним компонентом аграрної політики ЄС. Незважаючи на поступову реалізацію положень останніх реформ САП ЄС, спрямованих на зниження бюджетних витрат для її проведення (з 0,54% від загального ВВП у 1990 р. до 0,33% – у 2013 р.), це не означатиме відміну у наданні допомоги аграрним товаровиробникам: змінюються лише умови її виділення таким чином, щоб уникнути перевиробництва, сприяти розвитку багатофункціональності сільського господарства та сільської економіки.

Сільський розвиток становить другий стовп САП ЄС (рис. 2.3) та, враховуючи зв'язки зі сільськогосподарським виробництвом, передбачає організацію та проведення таких заходів як: модернізацію ферм; безпеку і якість продуктів харчування; стабільність прибутків фермерів; екологічну безпеку; діяльність зі створення альтернативних або додаткових видів зайнятості; удосконалення умов проживання та праці у сільських територіях тощо. Крім того, на засіданні Ради Європи у Люксембурзі - 1997 р. було офіційно визнано європейську модель сільського господарства як основу САП ЄС, основними концептуальними засадами якої стають збалансоване багатофункціональне сільське господарство та багатоспекторний розвиток

села. Відповідно до цієї моделі, розвиток села – це обґрунтований процес послідовних економічних, соціальних, політичних, культурних і природоохоронних змін, спрямованих на поліпшення якості життя населення; цей розвиток повинен задовольняти потреби всього (не тільки сільського) населення та не створювати загроз для майбутніх поколінь. [60]

Джерело: [27]

Рис. 2.3 Основи процесу реформування САП ЄС

Опираючись на досвід Європейських країн часто можна помітити, що політика того чи іншого напрямку, яка стосується розвитку й відновлення сільських територій ґрунтується на певній стратегії, яка розробляється відповідно до тієї чи іншої економічної ситуації.

Стратегія розвитку – це договір спільної згоди та інструмент організованого прозорого діалогу влади, бізнесу й громадськості як учасників процесу розвитку щодо розроблення і реалізації проекту свого майбутнього.

Стратегія розвитку спрямована виключно на стратегічно важливі для території (організації) проблеми для вирішення яких пропонуються найнеобхідніші дії.

Програми, проекти та заходи, що визначені у Стратегії (інвестиційного, організаційного, юридичного або інформаційного характеру) містять прозорі індикатори та показники, які дозволяють здійснювати моніторинг і оцінювати успішність реалізації та ефект (вплив на рівень і якість життя громади).

Слід пам'ятати, що документ не містить детальних вказівок: кому, що, скільки і для кого робити, не містить розділів за галузями виробництва і сфер економіки і не є вичерпним.

Стратегія розвитку:

- є системним документом, який описує модель майбутнього громади (виходячи з реальних зовнішніх умов та власного внутрішнього потенціалу території);
- визначає орієнтири та критерії для прийняття рішень всіма суб'єктами процесів розвитку території (інвесторами, місцевим бізнесом, владою і населенням міста) відповідно до перспективи;
- фіксує: дії, які забезпечать досягнення узгоджених громадою цілей, зобов'язання та домовленості сторін щодо участі у процеси зміни соціокультурного і просторового середовища.

Стратегія розвитку допомагає вирішенню таких проблем:

✓ Економічного напрямку:

- збільшення кількості самозайнятого населення (підприємців);
- збільшення кількості робочих місць;
- зменшення обсягів виплат допомоги із безробіття;
- позитивні зміни інвестиційного клімату;
- збільшення обсягів вступу від податків бюджетів усіх рівнів;
- збільшення обсягів плати за землю;
- збільшення територій із власником;
- зростання кількості малого й середнього бізнесу;

- поліпшення конкурентного середовища;
- включення в реальний сектор економіки невикористовуваних або неефективно використовуваних активів:
- вільних або забудованих земельних ділянок;
- техніки та обладнання;
- бізнес-ідей і бізнес-планів (районовані, світові аналоги, які підходять під особливості регіону і реалії);
- потенційних інвесторів;
- фахівців та людей, які прагнуть працювати на умовах партнерства;
- товарів й послуг (імпортозаміщення).

✓ **Управлінського напрямку:**

- дієвий механізм управління територіальним розвитком у довгостроковій перспективі;
- створення простору сприятливих умов для забезпечення збалансованого економічного, інвестиційного, екологічного, соціального та культурного розвитку всіх сфер життєдіяльності громади;
- підвищення ефективності у використанні всіх наявних можливостей для вирішення нагальних економічних, інфраструктурних, політичних та соціальних проблем громади.

✓ **Інфраструктурний напрямок:**

- формування привабливості території або громади;
- відновлення й розвиток інфраструктури;
- ефективне використання потенціалу території;
- впровадження конкретних програм і проектів розвитку на територіях і в населених пунктах.

✓ **Соціальний напрямок:**

- зниження рівня соціальної напруженості;

- формування умов для формування середнього класу і як наслідок, розвиток активної, небайдужої громади;
- залучення в реальний сектор економіки, завдяки лояльним умовам, через створення власного бізнесу й працевлаштування, ВПО, мобілізованих, безробітних та інших вразливих груп населення;
- підвищення рівня благоустрою, комфорту та життя в цілому у громаді.[159]

В Україні вже створено ряд державних і приватних центрів регіонального розвитку, дорадництв при вищих навчальних закладах та при районних адміністраціях, які допомагають новоствореним територіальним громадам розробити свою стратегію розвитку, враховуючи їх особливості, екологічну ситуацію, інфраструктурну складову, географічне розташування, культуру та ментальність.

Такі центри та дорадництва можуть пропонувати науково-дослідні послуги, консалтингові, аналітичні, та інформаційні послуги для міських, сільських та селищних рад, об'єднаних територіальних громад, районних адміністрацій.

Стратегії та програми мають відповідати Міжнародним стандартам та програмам, принципам сталого розвитку, проголошеним у порядку денному в заключних документах Конференції ООН (Хабітат-II) та рекомендаціях Європейської економічної комісії ООН на XXI століття.

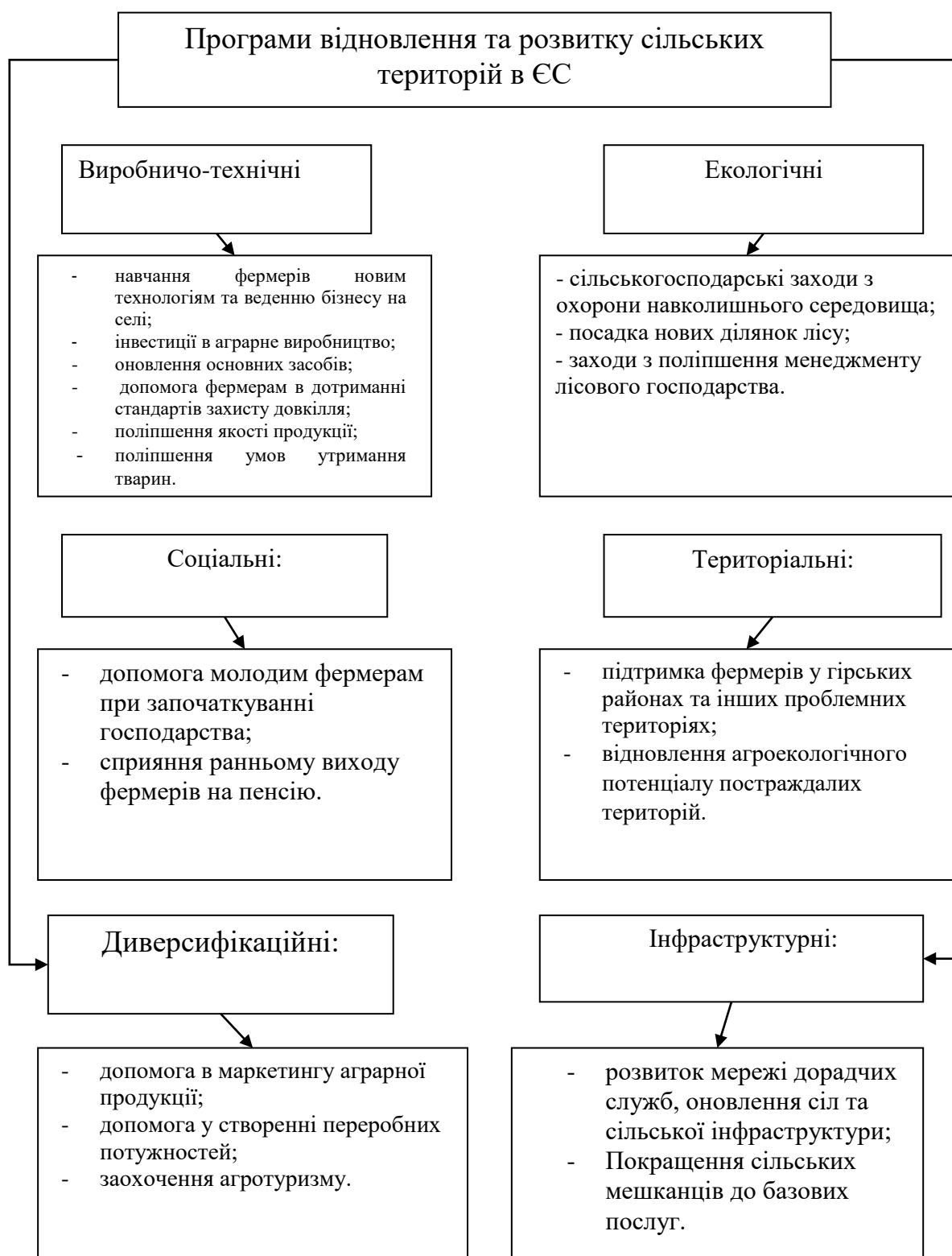
Для успішної реалізації програми чи стратегії потрібно використовувати міжнародний досвід, досвід тих сільських територій, які вже частково успішно реформовані і можуть зробити висновки своєї діяльності, розвитку громад і регіонів України, український досвід єврорегіонів, досвід регіональної політики в країнах Європи, рекомендації Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, рекомендації Київського центру Інституту Схід-Захід. [159]

При написанні стратегій та програм відновлення та розвитку сільських територій розробник проекту має чітко дотримуватись законодавчих і нормативно правових актів України, місцевих указів та постанов. Загальне законодавство, яке на сьогодні регламентує проектну діяльність нині налічує вісім законів і нормативно-правових актів, що забезпечує правове підґрунтя проекту, програми чи стратегії:

- Конституція України;
- Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні»;
- Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища»;
- Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року»;
- Постанова Верховної ради України «Про Концепцію сталого розвитку населених пунктів»;
- Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Комплексної програми реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку на 2003-2015 роки»;
- Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року»;
- Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розроблення, проведення моніторингу та оцінки реалізації регіональних стратегій розвитку». .[159]

Вдосконаливши методику написання програми відновлення та розвитку сільських територій, було визначення два загальних типи розробки програм – це Європейський та Азіатсько-Ізраїльський типи, які відрізняються в розробці розмірами, кількістю документації очікування від результатів.

О.М. Бородіна, І. В. Прокопова у своїх дослідженнях також розділили програми на види, які характеризують ключові форми політичної підтримки в рамках САП ЄС.

Джерело: [27]

Рис. 2.4. Види програм розвитку та відновлення сільських територій

Науковцями запропоновано шість видів програм відновлення та розвитку сільських територій

Державна політика України у сфері місцевого самоврядування, в першу чергу, опирається на інтереси жителів територіальних громад і передбачає проведення кардинальних змін і системних реформ, децентралізацію влади – тобто передачу від органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування значної частини повноважень, ресурсів та відповідальності. В основу цієї політики закладено положення Європейської хартії місцевого самоврядування та найкращі світові стандарти суспільних відносин у цій сфері.

Необхідність докорінної зміни системи влади та її територіальної основи на всіх рівнях, здійснення реальних кроків до стимулювання розвитку країни, надання гідної відповіді на сучасні виклики потребувало законодавчого забезпечення.[72]

Користуючись досвідом європейських країн в Україні проводиться адміністративно-територіальна реформа, яка безпосередньо торкається сільських територій. Сільські населені пункти об'єднуються в територіальні громади, які утворюють повноцінні адміністративні одиниці, що самі вирішують поставлені проблеми своїх населених пунктів, адже саме мешканці найбільше знають стан розвитку своїх населених пунктів.

Завдяки злагоженій політиці та планомірному адміністративному реформуванню в Україні станом на 01.11.2016 р. утворено 705 територіальних громад, які успішно функціонують і виконують свої адміністративні обов'язки. Нині 8211 сільських населених пункти об'єдналися у громади, а це значна частина населення вже можуть оцінити якість адміністративного реформування в Україні.

Таблиця 2.2

Кількість об'єднаних територіальних громад України
станом на 01.11.2017 р.

Назва регіону України	Кількість об'єднаних громад	К-сть населених пунктів, що входять до складу об'єднаної територіальної громади					
		Всього	Міста обласного значення	Міста районного значення	Селища міського типу	Села	Селища
Вінницька область	35	216	0	6	10	178	22
Волинська область	41	495	0	2	13	480	0
Дніпропетровська область	60	814	0	4	25	750	35
Донецька область	10	198	1	3	7	172	15
Житомирська область	45	953	0	5	24	915	9
Закарпатська область	6	37	0	3	0	34	0
Запорізька область	43	461	0	4	9	424	24
Івано-Франківська область	25	157	0	1	8	145	3
Київська область	9	80	0	2	3	75	0
Кіровоградська область	16	144	0	4	4	132	4
Луганська область	9	145	0	0	7	136	2
Львівська область	35	402	0	7	8	386	1
Миколаївська область	28	291	0	1	9	253	28
Одеська область	28	356	2	3	9	335	7
Полтавська область	41	546	0	5	8	532	1
Рівненська область	28	326	0	1	6	317	2
Сумська область	29	466	0	4	11	436	15
Тернопільська область	42	419	0	8	13	398	0
Харківська область	16	270	0	1	13	236	20
Херсонська область	27	222	0	0	10	188	24
Хмельницька область	41	758	0	5	17	733	3
Черкаська область	26	151	0	4	4	129	14
Чернівецька область	28	154	0	8	4	142	0
Чернігівська область	37	751	0	10	20	685	36
Всього	705	8812	3	91	242	8211	265

Джерело: [72]

влади. Після цього був затверджений План заходів щодо її реалізації, які дали старт реформі.

Для реалізації положень Концепції та завдань Плану заходів, необхідно було в першу чергу внести відповідні зміни до Конституції України, а також сформувати пакет нового законодавства.

Зміни до Конституції, перш за все, мали вирішити питання утворення виконавчих органів обласних та районних рад, реорганізації місцевих державних адміністрацій в органи контролю-наглядового типу, дати чітке визначення адміністративно-територіальної одиниці – громади.

Зусиллями вітчизняних фахівців, практиків, науковців, експертів було розроблено проект змін до Конституції та передано на широке публічне обговорення. Важливо, що запропоновані зміни були підтримані суспільством та отримали високу оцінку Венеційської Комісії.[215]

У процесі дослідження потрібно провести соціальне опитування жителів сільських територій, де успішно проходить адміністративно-територіальна реформа та у сільських територіях, де адміністративно-територіальна реформа проходить повільно й не результативно. Анкети для опитування необхідно розробити окремо для населених пунктів із різними результатами проведеної реформи. Базовими обрано два населених пункти, які можна розділити на групи: (Додаток Е)

I група – сільські території, де успішно проходить адміністративно-територіальна реформа;

II група – сільські території, де адміністративно-територіальна реформа проходить не достатньо ефективно або взагалі процеси реформування не проходять.

Базовими сільськими територіями обрано Більче-Золотецьку об'єднану територіальну громаду Борщівського району Тернопільської області та Орининську сільську раду Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.

Ці сільські території знаходяться на незначній відстані одна від одної, жителі подібні між собою культурно, ментально, подібно проводять господарську

діяльність. Жителі мають подібні проблеми з безробіттям, міграцією, наповненням сімейного бюджету та диверсифікацією сільського господарства.

Через певні політичні обставини не дозволили Верховній Раді України внести подані Президентом України зміни до Конституції щодо децентралізації.

Тому Урядом з 2014 року розпочато реформу в межах чинної Конституції.[115]

На допомогу сільським головам та громадським активістам прийшли прийняті Закони України та нормативно-правові акти, що дозволяють координувати їх діяльність в сфері адміністративно-територіальної реформи, довести до жителів сільських територій достовірну інформацію, що стосується даного реформування та проаналізувати всі переваги та недоліки державної політики України стосовно адміністративно-територіальної реформи.

За цей час вже сформований і діє основний пакет нового законодавства, впроваджуються першочергові законодавчі ініціативи. Мова йде про:

- Закони про внесення змін до Бюджетного та Податкового кодексів України. Завдяки цим змінам, місцеві бюджети зросли на 123,4 млрд грн: з 68,6 млрд в 2014 до 192 млрд грн в 2017 році. Частка місцевих бюджетів у зведеному бюджеті України постійно зростає і на кінець 2017 року наблизилася до 50 % (у 2015 році - 45,6%).
- Закон «Про добровільне об'єднання територіальних громад». Дав змогу почати формувати спроможний базовий рівень місцевого самоврядування. Станом на початок лютого 2018 року створено вже 710 об'єднаних територіальних громад (ОТГ). До складу цих ОТГ увійшли 3313 колишніх місцевих рад. Зараз 6,1 млн людей проживають в ОТГ. Такі темпи міжмуніципальної консолідації міжнародні експерти називають дуже високими. Закон також запровадив інститут старост в ОТГ, які представляють інтереси сільських мешканців в раді громади. Сьогодні обрано вже понад 600 старост, ще більше 1,7 тисяч осіб виконують обов'язки старост.

- Закон «Про співробітництво територіальних громад». Створив механізм вирішення спільних проблем громад: утилізація та переробка сміття, розвиток спільної інфраструктури тощо). На початок лютого 2018 року реалізується вже 133 договорів про співробітництво. Цим механізмом скористалися 587 громад.

- Закон «Про засади державної регіональної політики». Державна підтримка регіонального розвитку та розвитку інфраструктури громад за час реформи зросла у 32 рази: з, 0,5 млрд в 2014 до 16,1 млрд грн у 2017 році. 21 область прийняла рішення про створення Агенції регіонального розвитку, в усіх областях працюють Центри розвитку місцевого самоврядування, які в тому числі допомагають місцевій владі втілювати регіональні стратегії.

- Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо децентралізації повноважень у сфері архітектурно-будівельного контролю та удосконалення містобудівного законодавства». Нові містобудівні повноваження отримали 90 міст, у тому числі - 10 ОТГ.

- Пакет законів щодо розширення повноважень органів місцевого самоврядування та оптимізації надання адміністративних послуг. Це дозволило делегувати органам місцевого самоврядування відповідного рівня повноваження з надання базових адміністративних послуг: реєстрацію місця проживання, видачу паспортних документів, державну реєстрацію юридичних та фізичних осіб, підприємців, об'єднань громадян, реєстрацію актів цивільного стану, речових прав, вирішення земельних питань тощо.[240;72;242]

Нова законодавча база значно посилила мотивацію до міжмуніципальної консолідації в країні, створила належні правові умови та механізми для формування спроможних територіальних громад сіл, селищ, міст, які об'єднують свої зусилля у вирішенні нагальних проблем. Також вже виправдала себе нова модель фінансового забезпечення місцевих бюджетів, які отримали певну автономію і незалежність від центрального бюджету. [115]

Також варто відзначити Розпорядження «Про схвалення Концепції розвитку сільських територій» від 23 вересня 2015 року № 995-р.

В Концепції визначено:

- загальні проблеми, яких вона торкатиметься;
- проаналізовано причини виникнення цих проблем;
- мета і терміни реалізації даної Концепції, а саме до 2025 року; визначено оптимальні варіанти розв'язання проблеми на основі порівняльного аналізу;
- шляхи і способи розв'язання проблеми;
- очікуванні результати;
- обсяг фінансових, матеріально-технічних і трудових ресурсів, необхідних для реалізації Концепції. [265]

Спираючись на вказані нормативно-правові акти та правові можливості сільські жителі отримали безліч можливостей, подібно як жителі європейських сільських населених пунктів, провадити господарську, соціальну, економічну діяльність на благо своєї громади.

Уряд на сьогодні визначив підтримку реформи децентралізації в Україні одним із пріоритетних завдань, що сприятиме розвитку місцевого самоуправління і економічного розвитку країни в цілому. Очікується, що 2018 рік стане ключовим у питанні формування базового рівня місцевого самоврядування: до кінця року більшість існуючих малочисельних місцевих рад можуть об'єднатися, а отже стати спроможними перебрати на себе більшість повноважень, належним чином використовувати ресурси і нести відповідальність за свої дії чи бездіяльність перед людьми та державою. Це створить стійке підґрунтя для наступних кроків реформи місцевого самоврядування, а також сприятиме прискоренню реформ у сфері охорони здоров'я, освіти, соціальних послуг, енергоефективності та інших секторах. [72]

Формування політики держави відносно певного соціально-економічного явища має носити під собою певну основу. Адміністративно-територіальна

реформа та децентралізація в Україні базується на досвіді країн сусідів перш за все Польщі. Дана країна схожа з Україною ментально, має спільну культуру як позитивну так і негативну історичну базу, тому можна робити повноцінний аналіз соціально-економічних явищ, що супроводжують подібне реформування.

Часто при використанні зарубіжного досвіду використовують досвід передових країн світу таких як Ізраїль, Канада та США. При дослідженні соціально-економічних пустот, які утворенні нині на територіях України, в таких регіонах, де масово зупинилося виробництво та переробка продукції в регіонах сходу України, депресивні території Червонограда, Токмаку, Шостка, Ватутіне, Могилів-Подільський, Бердичів, ще як міста не такі вразливі і не повністю схильні до утворення соціально-економічних пустот, то села, які знаходяться навколо цих міст страждають частіше. Тому варто зазначити, якщо місто потерпає від кризи, то село, яке знаходиться поблизу кризового міста, страждає більше й взагалі може зникнути з мапи країни. Найчастіше соціально-економічні пустоти виникають на депресивних територіях країни чи регіону.

Вперше поняття "депресивна територія" було вжито у Великобританії в міжвоєнний період. Цей термін використовувався, головним чином, стосовно промислових районів старого освоєння в межах кам'яновугільних басейнів країни, які жорстко постраждали від безробіття, викликаного припиненням виробництва в деяких галузях важкої промисловості.

Зараз у зарубіжній науковій літературі, головним чином, вживається термін "distressed areas", який можна перекласти як "території в занепаді". Ці території, на думку експертів, потерпають від таких негараздів як застарілі, а часом малопридатні для використання, житлові фонди та інфраструктура, занедбані індустріальні майданчики, екологічні проблеми (наприклад, старіння населення, бідність, низькі стандарти стану здоров'я).

В Україні поняття "депресивна територія" увійшло в науковий обіг у середині 90-х років XX століття, що було пов'язано з активізацією регіональних досліджень. Попри наявність значної кількості робіт із вивчення депресивних територій, однозначного тлумачення цього терміна немає.

Оскільки у даному понятті присутнє слово "депресивний", необхідно враховувати той сенс, який традиційно в нього вкладався. Так у вітчизняній і зарубіжній економічній теорії депресія (depression) – "ситуація для якої характерні падіння виробництва, тенденція до зниження цін і зростання безробіття..."характеризується кумулятивним процесом при якому падіння попиту (інвестиційного і споживчого) спричиняє за собою зниження виробництва і веде до зменшення використання ресурсів, що у свою чергу підтримує попит на низькому рівні".

Дане визначення не підходить для опису української ситуації, оскільки падіння виробництва відбулося не тільки без зниження цін, але ще й зі миттєвою інфляцією. При цьому зростання безробіття абсолютно не відповідало темпам економічного спаду. Необхідно врахувати і те, що економічний спад у нашій країні був викликаний принципово іншими явищами, ніж ті, які викликають депресію. Таким чином, якщо використовувати традиційне розуміння депресії, то "депресивних регіонів" у нашій країні в принципі бути не може, оскільки відсутній сам процес депресії в її класичному розумінні. [185]

Дослідження методології та визначення депресивності територій які найбільш потребують уваги держави, науковців та розробників програм розвитку та стратегій розвитку територій залучення інвесторів.

Історично склалося, що в кожній державі виділяють свою типологію депресивних регіонів країни, так і Україна має свою типологію, яка має значення при написанні стратегій відновлення чи розвитку сільських територій. Ця типологія дозволяє виявити напрями реалізації програми та виявити потенційних інвесторів, які зацікавлені в реалізації програми розвитку і відновлення сільських територій України.

Типологія депресивних територій має важливе науково-прикладне значення, оскільки дає можливість розробити систему відновлювальних заходів, конкретизованих відповідно до потреб проблемних територій. Серед українських дослідників першим здійснив типологію депресивних територій В. С. Коломійчук. Він виділив 5 типів адміністративних регіонів:

1. адміністративні регіони, території яких постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС;
2. адміністративні регіони, які сильно забруднені в екологічному відношенні, але головні й дуже потужні депресанти, що розташовані на суміжних територіях;
3. прикордонні адміністративні регіони;
4. депресивні адміністративні райони у гірській місцевості;
5. депресивні райони, територія яких перетворюється на депресивну лійку через надзвичайно слабкий розвиток транспортної мережі та інших елементів опорного каркасу території.

Класифікація територій для цілей регіональної політики, проведена науковцями Інституту реформ, містить порівняльну оцінку різних проблемних територій України та держав ЄС. Автори виділяють у межах України промислові, аграрні депресивні регіони, а також міста обласного підпорядкування.

Практично такі ж типи депресивних територій визначено і Законом України "Про стимулювання розвитку регіонів":

- 1) регіони;
- 2) промислові райони;
- 3) сільські райони;
- 4) міста обласного підпорядкування.

Досить ґрунтовну класифікацію депресивних територіальних систем зробив Я.В. Шевчук. Вона проведена з урахуванням кількох ознак, проте визначальним чинником є генезис депресії. Наприклад, за генезисом вони можуть бути циклічно-депресивними, структурно-депресивними, функціонально-депресивними та залпово-депресивними.

З урахуванням існуючих розробок різних авторів, можна запропонувати таку узагальнюючу дефініцію депресивних територій країни – це регіони, які характеризуються низькими показниками соціально-економічного розвитку, негативною їх динамікою, недосконалою структурою економіки, низькою

інвестиційною діяльністю та рівнем життя населення і неспроможністю забезпечити самовідтворення. [185]

Якщо використовувати досвід зарубіжних країн щодо відновлення депресивних регіонів та заповнення соціально-економічних пустот, то варто згадати досвід США при боротьбі кризи Іржавого поясу від початку промислової революції, яка поширилась на США з Європи і продовжувалась до 1970-х років. На території Іржавого поясу зосереджувалось основне виробництво сталі та інші важливі галузі важкої промисловості. Якщо зобразити на карті цю територію, то можна помітити, що вона включає в себе центральну частину штату Нью-Йорк, регіони на захід від нього в штатах Пенсильванія, Огайо, Індіана, Мічиган і Іллінойс до західного берега озера Мічиган.

Рис. 2. 6. Зосередження депресивних територій США до 1970 року «Іржавий пояс»

Джерело: [39]

Нині цей регіон відновився за рахунок заповнення соціально-економічних пустот новітніми процесами, які почали виникати при переході до виробництва сучасних паливних елементів, виробництв на основі нанотехнологій, біотехнологій, інформаційних технологій

Варто зауважити, саме термін «Іржавий пояс» відображає нині кризу регіону, де зумовлено виникнення соціально-економічних пустот, а саме:

зникнення галузі, погіршення демографічної ситуації, втрата робочих місць, зникнення малих населених пунктів та сіл з мапи держави.

Висновки до розділу 2.

У розділі проведено дослідження міжнародного досвіду становлення політики розвитку сільських територій, виявлені характерні особливості відновлення і розвитку сільських територій в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів та вплив інтеграції на функціонування територіальної економічної системи, запропоновані підходи щодо імплементації напрацьованого практичного досвіду в вироблення державної політики сільського розвитку. Це дозволило зробити наступні висновки:

1. Світовий і європейський досвід реалізації політики розвитку сільських територій демонструє необхідність зміни в Україні підходу до формування ефективної державної політики в цій сфері в контексті поглиблення євроінтеграційного процесу. Впродовж останніх років аграрна політика ЄС змінювалася і вдосконалювалася на користь ринково орієнтованих реформ. На відміну від країн – членів ЄС, сільське господарство України наділене значним природно-ресурсним потенціалом та іншими перевагами, що дозволяє йому конкурувати на зовнішніх ринках сільськогосподарської продукції. При цьому не йдеться про необхідність беззаперечного копіювання аграрної політики ЄС. Разом з тим, з огляду на фактори, завдяки яким державам Заходу вдалося забезпечити населення країни достатньою кількістю продуктів харчування за доступними цінами. Окремі напрями практичної реалізації політики можна і потрібно взяти на до уваги задля забезпечення сталого розвитку сільських територій в умовах переходу до ринкових відносин аграрної сфери та покращення умов і якості життя сільського населення. Водночас, досліджуючи проблематику формування державної політики розвитку сільських територій у контексті європейської інтеграції України, не можна оминати увагою той факт, що впродовж останніх років у ЄС відбувається зміна підходів до визначення пріоритетів спільної

аграрної політики. Відтак, економічна інтеграція України та ЄС передбачає наближення завдань розвитку національного сільськогосподарського виробництва до європейських стандартів.

2. Як свідчить аналіз світового досвіду реалізації державної політики розвитку сільського господарства, в економічно розвинених країнах підтримка розвитку сільськогосподарського виробництва зводиться до активного використання механізму державного субсидіювання та стимулювання інвестиційної діяльності в аграрній сфері та сільській місцевості. Також розвинена система прямої фінансової підтримки і дотацій місцевих органів управління територіями, виділення дотацій на розвиток соціальної інфраструктури, підтримки діяльності інститутів громадянського суспільства тощо. Наприклад, розвинуті країни світу активно субсидують аграрний сектор також і з міркувань продовольчої безпеки й мінімізації загрози надлишкової міграції сільського населення в міста і за межі країни тощо. Величина таких субсидій в країнах ЄС може перевищувати 50% від вартості сільськогосподарської продукції. Зокрема, на теперішній час суттєву державну підтримку має розвиток тваринництва, а саме виробництво молока субсидіюється на 55%, яловичини – 44% і свинини – 17%.

3. Основними критеріями сталого сільського розвитку є підвищення ефективності сільського господарства, диверсифікація сільської економіки в цілому, посилення економічного потенціалу території та раціонального природокористування, забезпечення продовольчої безпеки країни, покращення демографічної ситуації в сільській місцевості, підвищення рівня та якості життя на селі, забезпечення громадського контролю над історично освоєними територіями, поліпшення родючості ґрунту й екологічної ситуації в сільських районах тощо. Все частіше вітчизняні дослідники, які займаються проблемами розвитку сільських територій послуговуються світовим практичним досвідом, використовуючи його в процесі розробки стратегій та програм сталого розвитку сільських територій, при цьому враховують національні особливості функціонування українського села. В цих розробках часто охоплюють всі сфери

розвитку села, починаючи з дошкільної освіти, медицини, комунальним господарством, закінчуючи альтернативними видами енергетики та інноваційними технологіями на селі.

Важливим напрямом діяльності урядів розвинутих країн стосовно розвитку сільської місцевості є залучення молоді до розвитку сільського господарства на селі за допомогою спеціально розроблених програм. У Франції молоді люди, які представили проект розвитку господарства, можуть отримати дотацію на поселення, розмір якої залежить від зони поселення, спеціальні довгострокові займи зі знижкою; підвищують кваліфікацію за рахунок спеціальних фондів.

4. В економічно розвинених країнах світу державна політика забезпечення розвитку сільських територій базується на активному використанні двох моделей – аграрної і мультифункціональної. Аграрна або одно секторна модель сільського розвитку спрямована на забезпечення ефективного функціонування аграрного виробництва в сільській місцевості з метою отримання прибутку та підвищення рівня продуктивності галузі. Основне завдання такої політики при використанні даного підходу полягає у державній підтримці розвитку села та проведення досліджень, які з часом дозволять підвищити продуктивність сільськогосподарського виробництва та забезпечені конкурентоздатності галузі на внутрішньому і зовнішньому ринках тощо.

Інша модель наближена до реального стану розвитку сільських територій і багатокладності (мультиструктурованості) сільської економіки. Це означає, що окрім виробництва традиційної сільськогосподарської продукції, в межах сільських територій розвинуті інші види економічної діяльності, які можуть разом із сільськогосподарським виробництвом використовувати місцеву ресурсну чи умови, або ж доповнювати основне виробництво. Наприклад, можуть розвивати сільський та екологічний туризм, народні промисли, мають вплив на довкілля та соціально-економічні системи. Природньо, що організація багатофункціональної економічної діяльності підвищує конкурентоспроможність сільських територій. Мультифункціональний підхід поширений у європейських країнах та ефективно взаємодіє із «Європейською моделлю сільського господарства». Загалом, в

процесі практичного використання мультиструктурованого підходу в умовах поглиблення трансформаційних і євроінтеграційних процесів для забезпечення розвитку сільських територій необхідно враховувати те, що, власне, саме сільське господарство не забезпечує вирішення соціальних, економічних, екологічних та інших проблем сільських територій, особливо ті, які мають суспільний некомерційний характер.

В процесі трансформації територіальної соціально – економічної системи, перехід від однієї до іншої моделі побудови і впровадження політики сільського розвитку потребує вирішення низки питань, пов'язаних із функціонуванням окремих підсистем і елементів територіальних систем. Наприклад, для перехідної економіки актуальним (посилаючись на досвід країн ЄС) залишається інституційна трансформація на рівні сільських територій, зокрема формування інститутів громадянського суспільства, територіальної соціальної і транспортної інфраструктури, інститутів ринкової економіки, використання ефективних інструментів державної підтримки і стимулювання розвитку підприємництва в сільській місцевості тощо.

5. Зазначимо, що реалізація ефективної політики сталого розвитку сільських територій неможлива без врахування сучасних національних і територіальних особливостей проведення адміністративної реформи, реформування системи органів регіонального управління та місцевого самоврядування, процесу створення об'єднаних сільських і територіальних громад. Наближеним за ментальністю та соціальною структурою до української суспільної системи є громадянське суспільство Республіки Польща, практичний досвід якої доцільно використати в Україні. Адміністративно-територіальна реформа в Польщі в першу чергу була спрямована на перебудову територіального устрою, який був передбачений законом територіальної організації держави з метою оптимального вирішення державою завдань та функцій суспільства. Це здійснювалось за допомогою поділу територій держави на частини, тобто територіальні одиниці, які і стали основою для утворення і діяльності відповідних органів політичної чи державної влади та органів місцевого самоврядування.

Користуючись досвідом європейських країн в Україні проводиться адміністративно-територіальна реформа, яка безпосередньо торкається сільських територій. Сільські населені пункти об'єднуються в територіальні громади, які утворюють повноцінні адміністративні одиниці, що самі вирішують поставлені проблеми своїх населених пунктів.

Станом на 01.11.2016 р. в Україні утворено 705 територіальних громад, які успішно функціонують і виконують свої адміністративно – управлінські функції і обов'язки. Нині 8211 сільських населених пункти об'єднались в громади, тобто, значна частина сільського населення вже може оцінити якість адміністративного реформування в Україні.

РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНО – ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

3.1. Стан та динаміка розвитку людського потенціалу сільських територій України.

Незважаючи на зусилля держави в проведенні економічних та соціальних реформ в країні, ситуація у сільській місцевості залишається кризовою. Основною причиною неефективного функціонування сільського господарства, поряд із низьким рівнем його інвестиційної привабливості, роздрібненістю виробничої сфери, неврегульованістю системи економічних взаємовідносин та нехтуванням об'єктивними економічними законами, є недооцінка ролі й значення розвитку сільських територій. Нині сільські території України продовжують занепадати. Водночас демографічна ситуація цілком обґрунтовано викликає занепокоєння як державних чиновників, так і широких верств суспільства. Скорочення чисельності населення, низька тривалість життя й стрімке падіння народжуваності, від'ємне сальдо міграції, що стали характерними ознаками демографічних процесів упродовж останніх двох десятиріч, дають підстави стверджувати про наявність у країні демографічної, і як наслідок, поселенської кризи [265].

Серед проблем розвитку сільських територій, насамперед, є погіршення кількісних і якісних параметрів демографічних процесів внаслідок складних соціальних та екологічних умов проживання на селі, низького рівня доходів сільського населення. Низька народжуваність та високий рівень смертності досягли критичної межі.

Оплата праці в аграрній сфері продовжує бути найнижчою серед галузей економіки, загострюються проблеми бідності, знижується життєвий рівень селян. У структурі грошових доходів домогосподарств у сільській місцевості складає близько 39%, тоді як 59% сімейного бюджету у домогосподарствах селян витрачається на продовольчі товари. Фактичний рівень споживання харчових продуктів на душу населення, в порівнянні з науково обґрунтованими нормами становить у середньому 63%.²

Фактично припинився розвиток соціальної інфраструктури села, скорочується обслуговування сільського населення соціальними послугами. Доступність сільського населення до послуг соціального спрямування з року в рік знижується, погіршується їх асортимент та якість.

У 47,5% загальної кількості сіл відсутній, обов'язковий для кожного села, фельдшерський (фельдшерсько-акушерський) пункт. Лише 31,4% сіл забезпечені дитячими установами, школами – 46,6%, закладами клубного типу – 57,9%. Майже повністю відсутнє на селі побутове обслуговування. У переважній частині сільської поселенської мережі відсутні житлово-комунальні підприємства, інженерне забезпечення та благоустрій знаходиться на незадовільному рівні. Як наслідок, повністю втрачена привабливість проживання сільського населення, особливо молоді, у сільській місцевості [114].

Сучасна демографічна ситуація в Україні викликає занепокоєння, оскільки їй притаманна низка загрозливих тенденцій, зокрема:

- низька тривалість життя;
- надвисока смертність чоловіків працездатного віку: у 30-річному віці чоловіки гинуть учетверо частіше від жінок;
- рівень дитячої смертності в Україні удвічі вищий за середній у Європі;
- Україна має один із найнижчих рівнів народжуваності у світі;
- епідемічні показники захворюваності на туберкульоз у 10-12 разів перевищують аналогічні показники розвинених країн;
- Україну охопила катастрофічно масштабна епідемія ВІЛ-інфікованих.

Якщо у 2000 р. на 100 тис. населення припадало 63,1 ВІЛ-інфікованих осіб, то вже у 2013 р. – 308,8 осіб, або у 4,9 рази більше. За такої динаміки середньорічний темп приросту ВІЛ-інфікованих становить 13 %. Україна вступила у стадію стійкої й тривалої депопуляції. У цих умовах дослідження сутності демографічної безпеки та розробка дієвих механізмів нейтралізації демографічних загроз є надзвичайно актуальними [87].

Відсутність ефективної політики народонаселення в сільській місцевості України значно ускладнює демографічну ситуацію, яка поряд із категоріями відтворення та розселення належить до основних понять системи знань про народонаселення.

Демографічні процеси в Україні свідчать про виникнення негативних явищ. Основною складовою демографічної кризи в сільській місцевості як і в цілому по Україні є *суттєве зниження народжуваності*, про що свідчать динаміка кількості народжень та показники інтенсивності цього процесу.

Рівні народжуваності у матерів різних вікових груп у сільській місцевості значно відрізняються. Так, якщо найвищі її показники мають групи жінок віком 20-24 років (127 дітей із розрахунку на 1000 жінок), дещо нижчі вони у матерів віком до 20 років.

Сумарний коефіцієнт, або так звана вичерпана плідність жінок, який характеризується кількістю дітей, що може народити жінка за весь період фертильності, знизився до рівня, що не забезпечує навіть простого відтворення людства – 1,6 дитини. Результати наукових досліджень показали, що до 1996 р. основною причиною зменшення сумарного коефіцієнта народжуваності було скорочення чисельності селянок фертильного віку внаслідок інтенсивного відпливу їх із села, а починаючи з 1996 р. – затухання дітородної функції жінок віком 15-49 років. Серед економічно розвинутих країн дальнього зарубіжжя нижчий, ніж в Україні, показник вичерпаної плідності (1,2 дитини) лише в Італії, Іспанії, Сан-Марино та Гонконзі.

Однією з першопричин такої ситуації вважається деформація демографічного ідеалу сільських жінок (уявлення про оптимальну кількість дітей у сім'ї) та його реалізація в напрямі зменшення кількості бажаних дітей. За даними соціологічного обстеження, 80,4% селянок планували 2-3-дітну сім'ю, але реалізували такі демографічні наміри лише 67,9% жінок. Водночас кількість жінок з однією дитиною зросла у 3,6 рази порівняно з плановими намірами. Отже, міцне, в недалекому минулому багатодітними сім'ями українське село, нині трансформується у малодітні родини. Навіть репродуктивна установка селян

спрямована на звужене відтворення сільського населення, реалізація її призвела до інтенсивного зниження вичерпаної плідності жінок. Це стало наслідком руйнації юридичної основи формування сільської родини, зниження життєвого рівня селян, наростання темпів такого негативного демографічного явища як збільшення неповних сімей, кількості матерів-одиначок і позашлюбних дітей, дітей-жебраків, вихованців дитячих будинків і притулків тощо [256].

Прикро стверджувати, що за останні роки можна спостерігати різке незадоволення потреб жителів сільської місцевості за пірамідою Маслоу. Сучасний селянин, через брак коштів у сімейному бюджеті: безробіття, відсутність постійної політики держави, яка б забезпечувала сталий розвиток і відновлення сільських територій, зазвичай турбується як прогородувати власну родину. Інші ж потреби в культурному розвитку, екологічному вихованні, потреба в реабілітації і запобіганні хвороб відходить на інший план.

Проблема оцінки демографічної безпеки зводиться до визначення кола показників, що її описують, їх нормативних, допустимих значень, які необхідно відстежувати. Як нормативні (стандартні) значення показників, на думку О. Макарова, можуть бути використані кращі європейські стандарти або (за відсутності даних) національні цільові значення, встановлені експертним шляхом.

Будь-яким показникам, які характеризують демографічну ситуацію, властива мінливість. Мірилом такої мінливості може бути коефіцієнт мінливості (варіації). За умови, що коефіцієнт варіації лежить у межах 5 %, сукупність можна вважати однорідною, а якщо він більший за 20 % – ознаці властива висока мінливість.

Демографічні загрози визначають такими показниками:

– коефіцієнт депопуляції (КД) – розраховується як відношення кількості померлих до тих, хто народився за певний розрахунковий період. Гранично допустиме значення КД дорівнює одиниці. Значення показника більше за одиницю свідчить про депопуляцію, оскільки кількість померлих перевищує кількість тих, хто народився;

- коефіцієнт старіння населення. Розраховується як питома вага пенсіонерів у загальній кількості населення;
- коефіцієнт народжуваності та смертності – відношення тих, хто народився, та померлих до наявної кількості населення (на 1000 реального населення);
- коефіцієнт демографічного навантаження. Відображає кількість непрацездатного населення на кожні 1000 осіб працездатного населення. Він складається із двох частин:
 - прогресивної вікової структури, за рахунок якої може бути реалізований процес демографічного оздоровлення, – кількість осіб у віці 0-14 років;
 - регресивної частини, яка ускладнює якісну характеристику демографічної ситуації, – кількість осіб 65 років і старше;
- коефіцієнт міцності сім'ї;
- демографічна освоєність території – кількість осіб на 1 км².
- коефіцієнт шлюбної асиметрії, який визначаємо за запропонованою нами формулою:

$$K_{ша} = 1000 - Ч, (3.1)$$

де, $K_{ша}$ – коефіцієнт шлюбної асиметрії;

1000 – стале число;

Ч – кількість чоловіків у розрахунку на 1000 жінок.

Комплексна оцінка демографічної безпеки держави, регіонів на основі коефіцієнтів демографічних загроз дає змогу обґрунтувати найбільш проблемні питання, причини негативних тенденцій та закономірностей, що у свою чергу сприятиме окресленню основних пріоритетів щодо їх подолання [323].

Основна причина зниження народжуваності до рівня, який не забезпечує збереження чисельності селян, у сучасних умовах полягає в тому, що задоволення потреби в дітях, материнстві та батьківстві конкурує з низкою інших потреб, які є елементарніші, із нижчим рівнем життя. Якщо врахувати, що 60% населення нашої країни перебуває за межею бідності, понад 70% працівників отримують

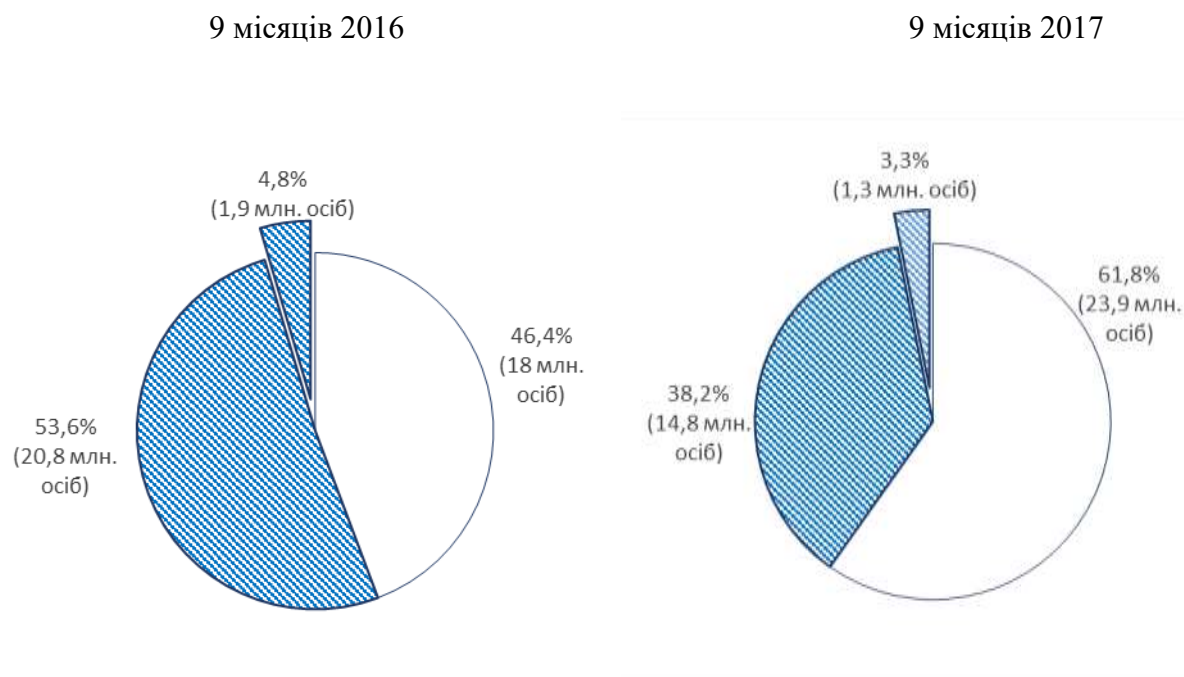
заробітну плату нижчу прожиткового мінімуму, а сучасний рівень існування селян зведений до елементарного виживання, ситуацію з народжуваністю в сільській місцевості можна вважати як кризовою.[256]

Середньомісячні загальні доходи одного домогосподарства за 9 місяців 2017р. склали 7681 грн. Міське домогосподарство отримувало у середньому за місяць 7749 грн., сільське – 7542 грн..

У середньому на одну особу, яка входить до складу домогосподарства (далі – особа), еквівалентні загальні доходи (далі – доходи) становили 3640 грн. на місяць, у міських домогосподарствах – 3725 грн., у сільських – 3476 грн. Рівень середньомісячних доходів однієї особи у 2,3 рази перевищив рівень законодавчо встановленого на цей період прожиткового мінімуму (1588 грн.). Середньодушові доходи домогосподарств у січні – вересні 2017р. порівняно з аналогічним періодом 2016р. зростали більшими темпами, ніж індекс споживчих цін: відповідно 131% проти 114,6%.

Однією з причин зростання бідності на сільських територіях є безробіття. Проблема безробіття нині є загальнодержавною, і так як раніше безробіття було проблемою окремих регіонів нашої держави, а вже на сьогодні - це проблема всієї території України.

Проаналізувавши таблицю можна зробити висновок, що в галузі сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства дещо скоротилась кількість кваліфікованих працівників. У відсотковому вимірі кількість кваліфікованих працюючих у сільському господарстві по відношенні скоротилась на 6,3% до 2016 року, але якщо проаналізувати скорочення працюючих за останній звітний період, то таке скорочення спостерігається у всіх групах працюючих, загалом скорочення становить на 9,3 % за рік.

- Частка населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць вище фактичного прожиткового мінімуму (небідні за абсолютним критерієм (за фактичним прожитковим мінімумом) за доходами)
- Частка населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць нижче фактичного прожиткового мінімуму (бідні за абсолютним критерієм (за фактичним прожитковим мінімумом) за доходами)
- у тому числі частка населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць нижче законодавчо встановленого прожиткового мінімуму (бідні за абсолютним критерієм (за законодавчо встановленим прожитковим мінімумом) за доходами)

Рис. 3.1. Масштаби бідності за абсолютним критерієм за доходами
Джерело: [278]

Тому варто звернути увагу на недостатню забезпеченість галузі сільського господарства кваліфікованими працівниками, що не викликає сумніву важливої ролі відновлення популяризації аграрної освіти.

За результатами вибіркового обстеження населення (домогосподарств) з питань економічної активності кількість зайнятого населення віком 15–70 років у I кварталі 2018р. становила 16,0 млн. осіб, а кількість безробітних відповідного віку – 1,7 млн. осіб.

Рівень зайнятості населення віком 15–70 років порівняно з відповідними даними попереднього року збільшився на 0,7 в.п. та склав 55,9%, а серед населення працездатного віку – на 1,4 в.п. та 64,7% відповідно.

Таблиця 3.1

Кількість зареєстрованих безробітних за професійними групами у 2017 році
(за даними державної служби зайнятості)

	Кількість зареєстрованих безробітних на кінець звітного періоду							
	січень – березень		січень – червень		січень – вересень		січень – грудень	
	тис. осіб	у % до відповідного періоду 2016р.	тис. осіб	у % до відповідного періоду 2016р.	тис. осіб	у % до відповідного періоду 2016р.	тис. осіб	у % до відповідного періоду 2016р.
Усього	406,8	87,0	330,2	84,9	303,0	88,7	354,4	90,7
у тому числі								
законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі)	65,0	101,2	54,7	82,4	50,1	79,2	50,3	78,0
професіонали	32,2	80,0	28,9	80,9	28,2	84,8	29,5	89,0
фахівці	37,4	79,5	31,4	78,3	30,7	84,0	32,4	88,5
технічні службовці	21,2	73,7	17,9	76,5	17,3	84,9	18,9	92,7
працівники сфери торгівлі та послуг	63,8	89,0	52,4	89,5	48,4	95,7	52,5	95,7
кваліфіковані робітники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	22,6	96,6	13,0	97,2	11,1	99,6	20,3	93,7
кваліфіковані робітники з інструментом	39,4	81,5	28,4	79,9	25,1	87,2	31,5	87,6
робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин	64,9	89,2	57,1	89,8	50,7	92,4	67,4	95,7
найпростіші професії*	60,3	84,8	46,4	88,8	41,4	96,8	51,6	96,9

Джерело: [278]

Проаналізувавши таблицю 3.1 можна зробити висновок, що в галузі сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства де що скоротилась кількість кваліфікованих працівників. В процентному кількості кваліфікованих працюючих в сільському господарстві скоротилось на 6,3% відносно 2016 року, але якщо проаналізувати скорочення працюючих за останній звітний період то таке скорочення спостерігається по всіх групах працюючих, загалом скорочення становить на 9,3 % за рік.

Тому слід звернути увагу на недостатню забезпеченість галузі сільського господарства кваліфікованими працівниками, що не викликає сумніву важливої ролі відновлення популяризації аграрної освіти.

За результатами вибіркового обстеження населення (домогосподарств) з питань економічної активності кількість зайнятого населення віком 15–70 років у I кварталі 2018р. становила 16,0 млн. осіб, а кількість безробітних відповідного віку – 1,7 млн. осіб.

Рівень безробіття серед економічно активного населення віком 15–70 років у I кварталі 2018р. порівняно з I кварталом 2017р. зменшився на 0,4 в.п. та становив 9,7%, а серед населення працездатного віку – на 0,5 в.п. та 10,0% відповідно.

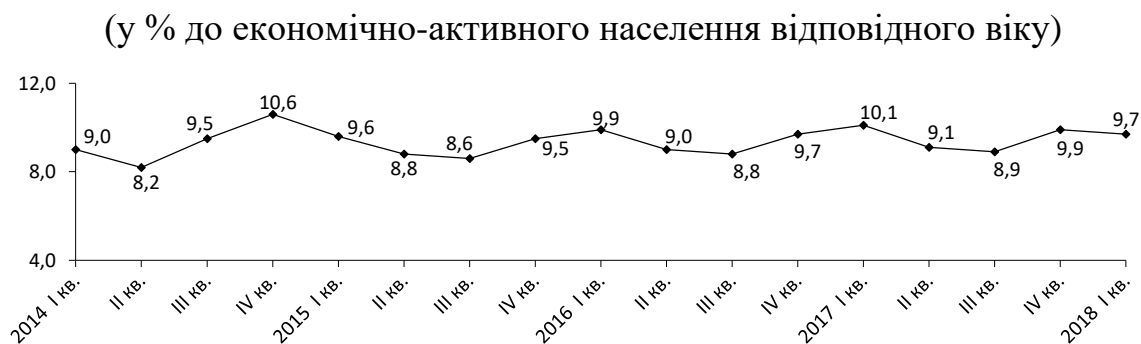

Рис.3.2 Рівень безробіття населення за віком економічно-активного населення
Джерело: [278]

Проаналізувавши рівень безробіття населення за віком економічно-активного населення від I кварталу 2014 року до I кварталу 2018 року за поданим графіком можна зробити висновок, що рівень безробіття значно не змінився, в період IV кварталу 2014 року рівень безробіття зменшився і кількість працюючих зросла на 0,6%, в період I кварталу 2017 року на 0,1 %. Звісно, такий рівень безробіття і його зріст не можна назвати задовільним, та все ж у період нестабільної ситуації в країні, слід зазначити, що він не є катастрофічним.

Зайняте населення — особи віком 15–70 років, які на обстежуваному тижні працювали хоча б 1 годину з метою отримання оплати чи прибутку або були тимчасово відсутні на роботі.

Рівень зайнятості визначають як відношення кількості зайнятого населення у віці 15—70 років до постійного населення зазначеного віку чи відповідної соціально-демографічної групи.

Безробітні — особи у віці 15—70 років, які не мали роботи на обстежуваному тижні, активно її шукали впродовж чотирьох тижнів та готові приступити до роботи впродовж наступних двох тижнів. До категорії безробітних також відносяться особи, які приступають до роботи протягом найближчих двох тижнів, знайшли роботу, чекають відповіді тощо.

Рівень безробіття — відношення кількості безробітних віком 15—70 років до економічно активного населення зазначеного віку чи відповідної соціально-демографічної групи.

Економічно активне населення визначається як сума зайнятого та безробітного населення.

Інформація щодо кількості зайнятого та безробітного населення отримана за результатами вибіркового обстеження населення (домогосподарств) з питань економічної активності. Методологія визначення цих показників відповідає визначенням та рекомендаціям Міжнародної організації праці (МОП). (Методологія розрахунку з сайту державної служби статистики України).

Розмір доходів населення, їх розподіл безпосередньо впливають на формування, розвиток і використання трудового потенціалу села. Високорозвинуті країни з високими доходами населення та помірною їх диференціацією, як правило, мають потужний трудовий потенціал. Проблеми доходів і рівня життя населення посідають чільне місце у системі управління трудовим потенціалом суспільства.

Доходи населення — це сукупність грошових коштів та натуральних надходжень, спрямованих на підтримку фізичного, морального, економічного та інтелектуального стану людини і на задоволення їх потреб. Вони формуються за рахунок оплати, виплати соціальних фондів (регіональних, місцевих, а також фондів споживання підприємств і організацій), підприємницьких доходів, доходів

від особистого підсобного господарства та індивідуальної трудової діяльності, доходів від інших джерел.

Таблиця 3.2.

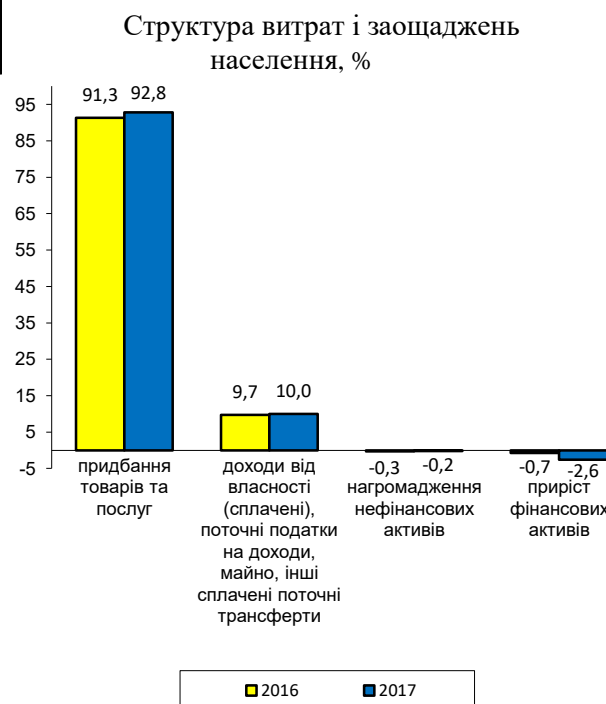
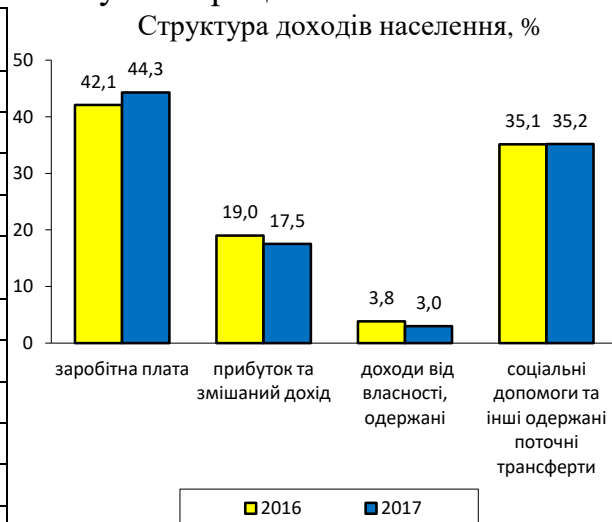
Доходи та витрати населення у 2017 році

	Млн.грн	У % до 2016
Доходи – всього	2475826	124,4
Заробітна плата	1096835	131,1
Прибуток та змішаний дохід	433924	114,7
Доходи від власності (одержані)	73702	97,7
Соціальні допомоги та інші одержані поточні трансферти	871365	124,6
у тому числі		
соціальні допомоги	393300	116,4
інші поточні трансферти	101535	111,6
соціальні трансферти в натурі	376530	139,2
Витрати та заощадження – всього	2475826	124,4
Придбання товарів та послуг	2297573	126,6
Доходи від власності (сплачені)	18725	120,3
Поточні податки на доходи, майно та інші сплачені поточні трансферти	228508	129,1
у тому числі		
поточні податки на доходи, майно тощо	188676	133,8
внески на соціальне страхування	2418	123,1
інші поточні трансферти	37414	110,0
Нагромадження нефінансових активів	-5295	х
Приріст фінансових активів	-63685	х
з них		
приріст грошових вкладів та заощаджень у цінних паперах	65802	202,3
заощадження в іноземній валюті	-56631	х
позики, одержані за виключенням погашених (–)	12553	х
Наявний дохід	1852063	121,3
Заощадження (приріст)	-68980	х

Джерело: [278]

У 2017р. доходи населення становили 2475,8 млрд.грн., витрати – 2544,8 млрд.грн., зменшення заощаджень – 69,0 млрд.грн..

Економічні причини зниження народжуваності селян криються у виробничій сфері, насамперед у сфері праці. Та частина національного доходу, що використовується на особисте споживання, навіть у некризових умовах, не відшкодовувала необхідних витрат сім'ї на утримання не тільки третьої, а й навіть

другої дитини. Тому сім'я з дітьми не була економічно забезпеченою, рівень життя її був нижчий, ніж соціально необхідний. За роки соціально-економічної кризи ситуація погіршилася, на що селянство зреагувало зниженням народжуваності.

У 2017р. номінальні доходи населення порівняно з попереднім роком склали 124,4%. Наявний дохід, який може бути використаний населенням на придбання товарів та послуг, становив 121,3%, а реальний наявний, визначений із урахуванням цінового фактору, – 106,0%. Наявний дохід у розрахунку на одну особу у 2017р. становив 43592,8 грн. Витрати населення у 2017р. порівняно з попереднім роком склали 126,8%.

В умовах суттєвого зниження народжуваності сільського населення, швидкого його старіння – прогресує й рівень показників смертності, а відповідно знижується *коефіцієнт життєвості* селян (співвідношення кількості народжень і смертей), скорочується середня тривалість життя [101]

Таблиця 3.3.

Основні демографічні показники (осіб)

	2017	2016	Відхилення 2016 до 2017 (±)
Чисельність наявного населення (за оцінкою) на кінець року, тис. осіб	42386403	42584542	-198139
Середня чисельність наявного населення	42485473	42672529	70568
Чисельність постійного населення (за оцінкою) на кінець року	42216766	42414905	-198139
Середня чисельність постійного населення	42315836	42315836	-
Загальний приріст, скорочення (–) населення	–198139	–175974	-22165
Природний приріст, скорочення (–) населення	–210136	–186594	-23542
Кількість живонароджених	363987	397037	-33050
Кількість померлих	574123	583631	-9508
з них дітей у віці до 1 року	2786	2955	-169
Міграційний приріст, скорочення (–) населення	11997	10620	1377

Джерело: розроблено автором на матеріалах [278]

Чисельність наявного населення в Україні за оцінкою на 1 січня 2017р. становила 42386,4 тис. осіб. Упродовж 2017р. чисельність населення зменшилася на 198,1 тис. осіб.

Залишається суттєвим перевищення кількості померлих над кількістю живонароджених: на 100 померлих – 63 живонароджені. Все ж позитивним є те, що кількість померлих за останній рік скоротилась.

(на 1 число відповідного місяця, тис. осіб)

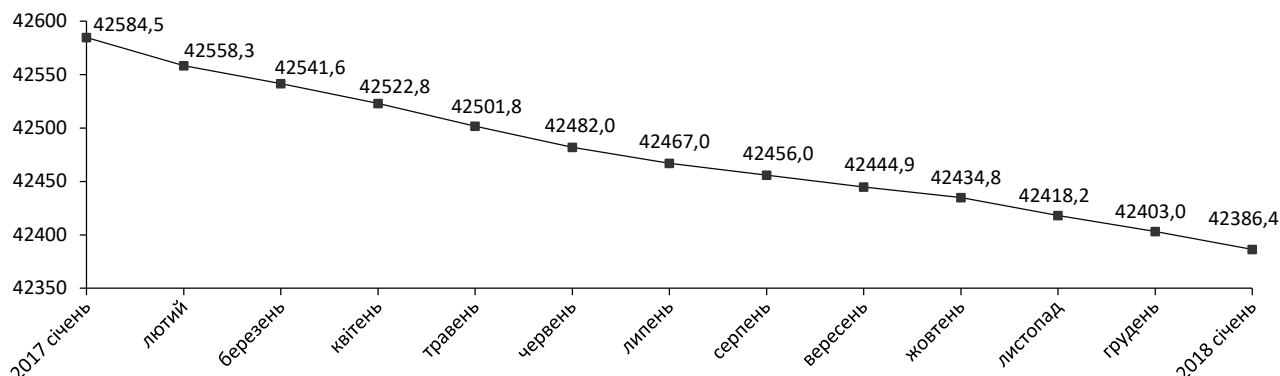

Рис. 3.3. Чисельність наявного населення (за оцінкою)

Джерело: [278]

Динаміка показника смертності особливо прискорилося у першій половині 90-х років із розгортанням в Україні соціально-економічної кризи, яка набула тотального характеру. У 1995 р. кількість померлих досягла 316,2 тис. чол., тобто збільшилася на 43,7 тис. чол., або на 16%, а коефіцієнт смертності досяг 19,1%. Оскільки до 2000 р. найслабші контингенти селян уже вимерли, коефіцієнт смертності практично стабілізувався на рівні 19%.

Особливо інтенсивно зростає смертність чоловіків працездатного віку. За останні роки вона збільшилася в 1,5 рази і в 1,4 рази перевищує смертність працездатних жінок. Зростає смертність новонароджених та немовлят віком до 1 року.

Загальний коефіцієнт смертності протягом одного покоління збільшився майже вдвічі. Відбувається процес “омолодження” коефіцієнта смертності, тобто зниження середнього віку померлих, скорочується середня очікувана тривалість життя при народженні селян. Найнижчий рівень очікуваної тривалості життя зафіксований у 1995-1996 рр.: чоловіків – 61 рік, жінок – 72,6 року. Останніми роками він дещо підвищився, але не досяг рівня 1990 р. і залишається на рівні

показників 40-річної давності. Внаслідок перевищення смертності над народжуваністю зменшується коефіцієнт життєвості сільського населення [118].

За даними таблиці 3.4 можна зробити висновок, що у сільських домогосподарствах станом на 2017 рік переважну частину складають жінки, також склалась така тенденція, що при зростанні вікової категорії відсоток жінок збільшується, наприклад, якщо звернути увагу на наймолодшу категорію членів домогосподарств до 16 років відсоток дівчаток склав 48,3%, а хлопчиків 51,7%. Тенденція змінюється вже на стадії переходу до членів домогосподарств працездатного віку від 16 до 70 років, жінки склали вже 51, 4%, чоловіки 48, 6%. У найстаршій категорії після 70 років чоловіки складають 29, 5 %, а жінки 70,5 %.

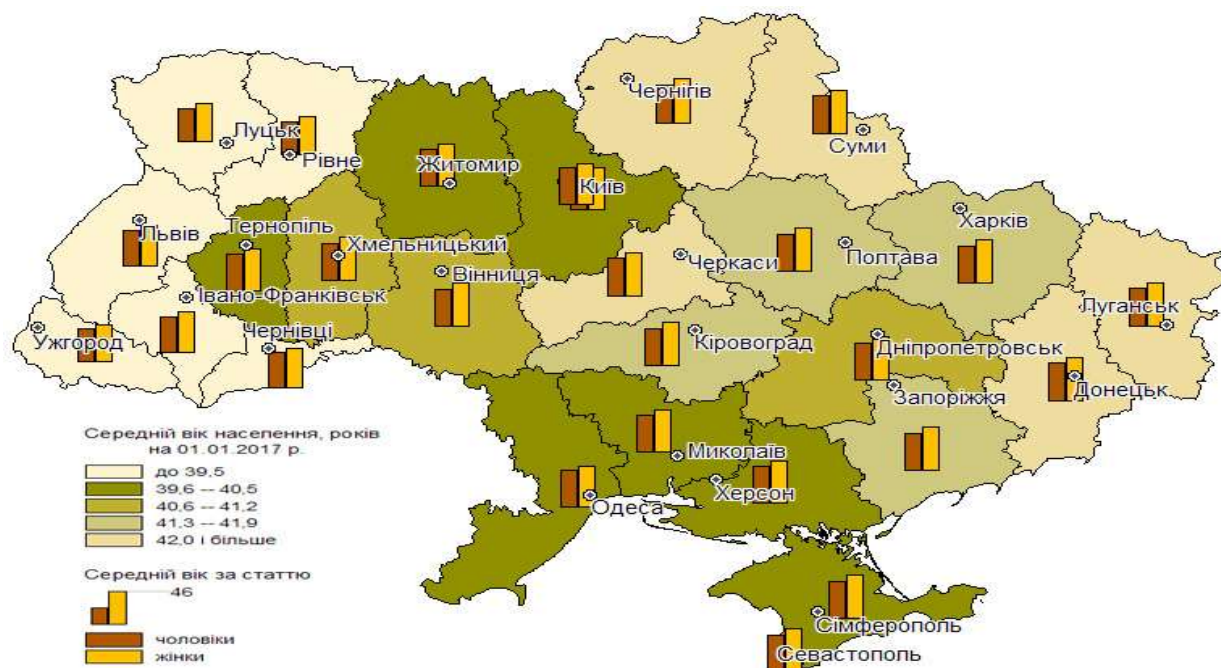
Таблиця 3.4.
Статеві-віковий склад членів сільських домогосподарств у 2017 році
(у відсотках)

	Усі домогосподарства	У т.ч. домогосподарства з площею землі		
		0,5 га і менше	0,51–1,00га/	1,01 га і більше
Усі члени домогосподарств	100,0	100,0	100,0	100,0
у тому числі				
чоловіки	46,4	45,6	46,8	47,4
жінки	53,6	54,4	53,2	52,6
Члени домогосподарств віком до 16 років	<u>15,0</u> 100,0	<u>14,5</u> 100,0	<u>15,4</u> 100,0	<u>15,6</u> 100,0
у тому числі				
чоловіки	51,7	50,6	53,0	52,0
жінки	48,3	49,4	47,0	48,0
Члени домогосподарств віком від 16 до 70 років	<u>70,9</u> 100,0	<u>70,6</u> 100,0	<u>69,7</u> 100,0	<u>72,7</u> 100,0
у тому числі				
чоловіки	48,6	48,0	49,2	49,1
жінки	51,4	52,0	50,8	50,9
Члени домогосподарств старші 70 років	<u>14,1</u> 100,0	<u>14,9</u> 100,0	<u>14,9</u> 100,0	<u>11,7</u> 100,0
у тому числі				
чоловіки	29,5	29,1	29,5	30,3
жінки	70,5	70,9	70,5	69,7

Джерело: [278]

З наступного рисунку можна зробити висновок, що середній вік населення України за кількістю розподілено доволі нерівномірно, але слід зазначити, що

наймолодше населення в Україні проживає на Заході України, на найменш урбанізованих територіях, а саме у сільських територіях. Отже, саме тут має реалізовуватись політика відновлення та розвитку сільських територій, спрямована на молодь, а у інших регіонах – політика має бути спрямована на більш старше покоління, відповідно до вікової категорії зображеною на карті рисунку.

Джерело: [137]

Рис.3.4. Статева та вікова структура населення України за регіонами

Що ж до статеві структури, то як видно з рисунку на всій території України кількість жінок переважає над кількістю чоловіків.

Статева диспропорція сільського населення – одна з основних причин юридичної основи формування сільської родини: зниження показника шлюбності і зростання темпів розлучуваності. Погіршення статевовікової структури сільського населення супроводжується, особливо в останні роки, негативними якісними характеристиками здоров'я селян. Лише за останні п'ять років кількість хворих із розрахунку на 100 тис. населення збільшилася майже за всіма класами хвороб. Зокрема, захворюваність на інфекційні і паразитарні хвороби зросла на 17,2%, хвороби ендокринної системи, порушення обміну речовин та імунітету - на

22,3, сечостатевої системи – на 30,4%, крові та кровотворних органів - майже у 1,5 рази, уроджених аномалій стало більше на 24,2%. Основними причинами зростання зазначених захворюваностей та й інших хвороб криються в погіршенні екологічного стану навколишнього природного середовища внаслідок Чорнобильської катастрофи та інших чинників забруднення земельних і водних ресурсів, повітряного басейну, руйнації старої системи охорони здоров'я населення та неможливості селян, через їх неплатоспроможність, користуватися послугами медичних закладів ринкового типу; різкому зниженні життєвого рівня сільського населення й незбалансованості харчування, особливо дітей та осіб похилого віку; зниження рівня забезпеченні селян комунально-побутовими послугами, а також збільшенні стресових ситуацій через соціальну невизначеність статусу й належного соціального захисту щодо оплати праці, безробіття, пенсійного забезпечення та ін.

Особливо небезпечними стали хвороби, зумовлені соціальним становищем селян, зокрема, активна форма туберкульозу, венеричні хвороби, ВІЛ-інфекція. Так, за п'ять останніх років захворюваність громадян на активний туберкульоз, у яких цей діагноз встановлено вперше, зросла на 39,1%, у тому числі з діагнозом активного туберкульозу - органів дихання - на 42%. Проте кількість останніх, що знаходяться на обліку в лікувально-профілактичних закладах збільшилась лише на 18,7% [256].

Сталий вплив на кількісний і якісний склад селянства справляє його механічний рух. У 1960-1975 рр. він зумовлював на 80% зменшення чисельності сільського населення, в 1976-2007 рр. поступився впливові депопуляційних процесів. Оскільки основну частину сільських мігрантів становили особи працездатного та демографічно активного віку, міграційні втрати сільського населення історично підірвали (і нині продовжують підривати) природну основу демовідтворювальних процесів у сільській місцевості - село втратило багато майбутніх батьків і матерів для створення нових сімей, що загострило демографічну ситуацію в сільській місцевості. Якщо в 1960-1970 рр. абсолютне зменшення сільського населення відбувалося переважно внаслідок міграційного

відпливу селян, а природний приріст на 65,2% у 1960 р. і на 30,1% у 1970 р. компенсував це скорочення, то, починаючи з 1979 р., через руйнацію демографічної основи відтворення селянства - зменшення сільської молоді - депопуляція сільського населення почала набувати тенденційного характеру з переростанням її в основний чинник зменшення чисельності селянства, а вплив міграційних процесів почав послаблюватися. У 1980 р. зменшення чисельності селян на 90,7% було зумовлене їх міграційним відпливом, а природне скорочення становило лише 6,6%, у 1990 р. - відповідно 55 і 44,9%.

Починаючи з 1991 р. міграційний відплив селян за своїм впливом на зменшення сільського населення почав поступатися депопуляційним процесам. Причому не тільки за розмірами вибуттів, а й за тенденціями результативного показника міграції. Якщо у 1991 р. сальдо міграції мало від'ємне значення і дорівнювало 36,4 тис. чол., то у 1992 р. в результаті реформування економіки, включаючи аграрну сферу, в напрямі запровадження ринкових відносин, з одного боку, та наростання кризових явищ в усіх сферах суспільного життя – з другого, воно вперше набуло позитивного значення і досягло 78,7 тис. чол. Різке зниження життєвого рівня всіх верств населення та неможливість безкоштовно отримати житло у місті змусили 432 тис. міського населення, в надії на виживання за рахунок використання землі, переселитися в сільську місцевість, залишивши в місті житло дітям. Це – особи старших вікових груп, в основному вихідці з села, в яких тут збереглося житло, присадибні (на правах дач) ділянки. Однак уже в 1993 р. інтенсивність міграційних потоків у напрямі “село→місто” значно послабилась, внаслідок чого позитивне сальдо в цілому по Україні скоротилося майже вдвічі з тенденцією до зменшення і переростання його у від'ємне значення в подальші роки. За 1992 - 1996 рр. абсолютне значення його зменшилося в 10 разів, а в 1997 р. воно вже мало від'ємне значення в розмірі 1,1 тис. чол., знову змінивши міграційні потоки селян у напрямі “село → місто”. В останні роки міграційні потоки щодо вибуття і прибуття змінилися в напрямі зростання від'ємного сальдо, розширюється й кількість таких регіонів.

У 2000 р. кількість сільських населених пунктів, в яких зовсім не було народжених, досягла 3,1 тис. од. Більшість таких сільських населених пунктів розташована у Сумській, Чернігівській та Полтавській областях. Останніми роками кількість населених пунктів у сільській місцевості, в яких зовсім немає дітей віком до 5 років, зросла від 2,8 тис. до 2,9 тис. од. і становить 10,1% від загальної кількості сіл.

За даними обстеження, станом на 1 січня 2001 р. у 2,9 тис. сільських населених пунктів не було дітей віком до 5 років, у 2,2 тис. - не було і підлітків 7-15 років, у 5,6 тис. - молоді віком 16-28 років.

Зменшення чисельності сільського населення в основному відбувається під впливом природного і механічного (міграційного) руху та адміністративно - територіальних перетворень у сільській місцевості. У динаміці сила впливу кожного з наведених чинників на чисельність сільського населення змінюється. Якщо у 1960-1995 рр. домінуючим фактором, що зумовлював зменшення селян, був їх міграційний вплив, який на 60-30% компенсувався природним приростом, то у 1996-2001 рр. переважаючим фактором став природний убуток сільського населення. Протягом цих років зменшення сільського населення на 85-99% зумовлювалося їх депопуляцією.

Другим важливим чинником зменшення сільського населення є міграційний рух. За останнє десятиріччя його результативний показник - сальдо міграції мав суперечливий характер і коливався від додатного значення в розмірі 78,7 тис. чол. до від'ємного - у розмірі 70,7 тис. чол. Проте на якісні параметри селян вплив міграції був однозначним – статеві-вікова структура сільського населення внаслідок міграційного руху погіршувалася. У міграційному обороті, особливо з вибуття, питома вага молоді віком 15 років та осіб працездатного віку цього періоду залишалася на рівні 60-70-х років і становила 65-80%, тобто інтенсивність впливу сільської молоді мала ті ж тенденції, що сформувалися в менталітеті та діях селян попередніх поколінь.

З розпадом колишнього Радянського Союзу змінилася лише структура міграційних потоків сільського населення за видами міграцій – внутрішньо-

регіональна міграція посіла перше місце. За останні десять років вона становила в середньому 50-55%, а міжобласна 30-35%. Особливою ознакою міграційного руху сільського населення в 90-х роках було збільшення вибуттів у країни далекого зарубіжжя.

Оскільки демовідтворення селянства є складовою відтворення всього населення, а оздоровлення демографічної ситуації на селі знаходиться в органічній єдності з поліпшенням демографічного розвитку України в цілому, основні напрями поліпшення демографічного капіталу в сільській місцевості знаходяться в органічній єдності й взаємозалежності з активізацією демографічних процесів у суспільстві, ґрунтуючись на єдиній платформі свого розвитку – економічній базі суспільства. В Україні ж склалася ситуація, коли кризовий стан економіки посилює демографічну кризу, а демографічна криза гальмує вихід з кризи соціально-економічної, оскільки населення, значна частина якого відкинута за межі малозабезпеченості, не може бути творчою, активною силою – суб'єктом побудови ринкової економіки та демократичного громадянського суспільства. Тому поліпшення демографічного розвитку необхідно пов'язувати з позитивними зрушеннями в соціально-економічній сфері, насамперед у сфері соціально-трудових відносин в усіх сферах суспільного виробництва. Однак це не означає “автоматичного” виходу з демографічної кризи за умов подолання кризи соціально-економічної. Для цього потрібні цілеспрямовані зусилля суспільства, зокрема урядових структур на основі науково-обґрунтованого розуміння сутності демографічних проблем і засобів їх вирішення [256].

За інформацією віце-прем'єр-міністра Генадія Зубка, 30% населення України проживає у сільських територіях, такого немає у Європі. Наприклад, в Німеччині, Голландії, Франції й інших країнах лише 5-7 % населення, яке проживає в сільській місцевості [256].

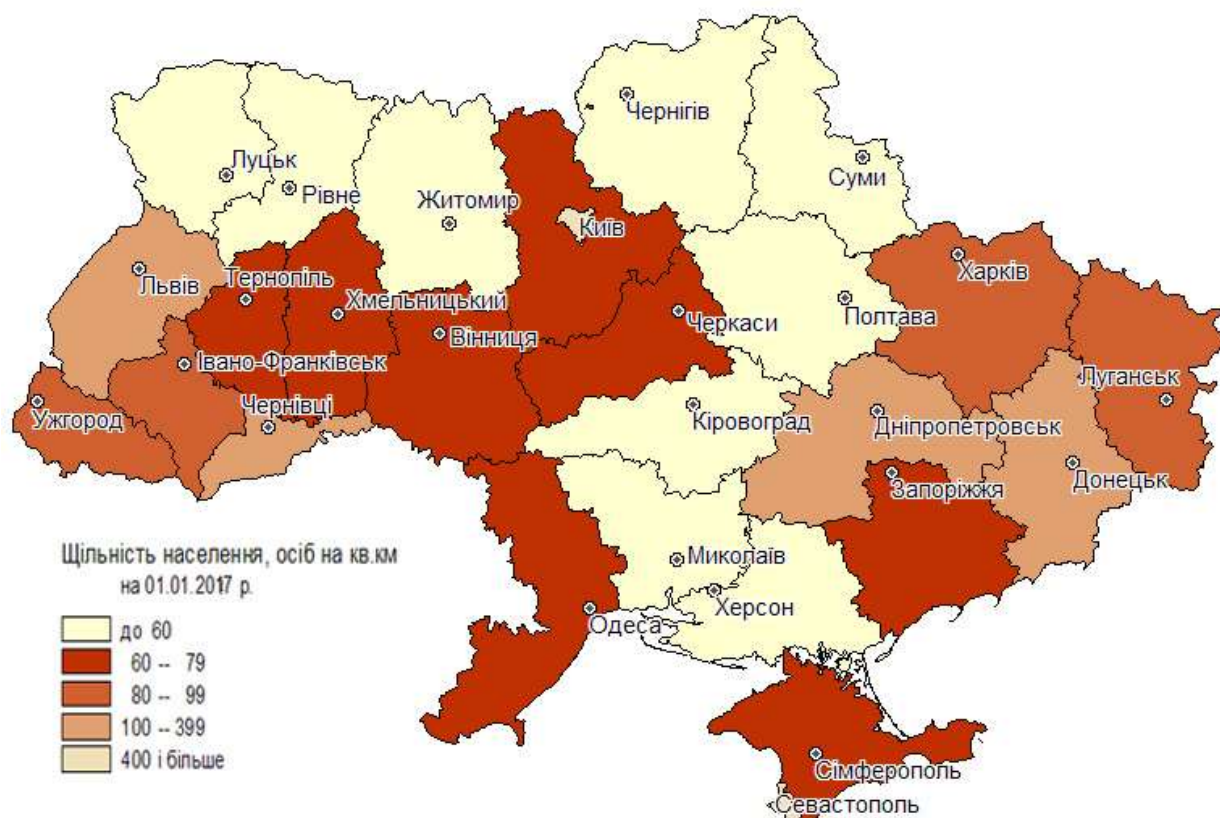

Рис. 3.5. Щільність населення України за регіонами на 01.01. 2017 року.
Джерело: [137]

Отже, довідково, зазначимо, що щільність населення України за регіонами залежить від урбанізації територій. Наприклад, на півночі країни найменша щільність населення, також Полтавська область і степові регіони України, центр та частина південних регіонів (Одеська та Запорізька області) мають дещо вищу щільність населення, найвищу щільність мають Львівська, Чернівецька, Донецька та Дніпропетровська області.

Таблиця 3.5.

Чисельність наявного населення України станом на 1 січня 2017 року
(тис. осіб)

Категорії населення	2013	2014	2015	2016	2017	Відхилення (±)
Всього	45372,7	45245,9	42759,7	42590,9	42414,9	-2957,8
У т.ч. чоловіки	20962,7	20918,3	19787,8	19717,9	19644,6	-1318,1
жінки	24410,0	24327,6	22971,9	22873,0	22770,3	-1639,7
Сільське населення	14249,7	14164,9	13325,3	13244,7	13171,4	-1078,3
У т.ч. чоловіки	6703,2	6673,9	6284,7	6254,2	6225,9	-477,3
жінки	7546,5	7491,0	7040,6	6990,5	6945,5	-601,0
Частка сільського населення	31,4	31,3	31,2	31,1	31,1	-0,3
У т.ч. чоловіки	32,0	31,9	31,8	31,7	31,7	-0,3
жінки	30,9	30,8	30,6	30,6	30,5	-0,4
Сільське населення у віці 16-59 років	8486,4	8442,1	7911,9	7855,4	7792,1	-694,3
Частка сільського населення у віці 16-59 років, %	29,6	29,8	29,7	29,8	30,0	0,4

¹ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя. Розрахунки (оцінки) чисельності населення здійснено на основі наявних адміністративних даних щодо державної реєстрації народження і смерті та зміни реєстрації місця проживання.

Джерело розраховано автором на матеріалах: [278]

Згідно проаналізованої таблиці можна зробити висновки, що станом на 01.01.2017 року сільське населення склало 31,1% від всього населення України, відхилення від базового 2013 року склало - 1078,3 тис. осіб, що свідчить про скорочення сільського населення. Також слід зауважити, що при тому, що жінок на сільських територіях більше, та скорочення жіночого населення проходить інтенсивніше, станом на досліджуваний період жіночого населення скоротилось на 601,0 тис. осіб, а чоловічого – на 477,3 тис. осіб. У свою чергу населення працездатного віку скоротилось на 694,3 тис. осіб, але відносно загальної

кількості населення України - відсоток населення працездатного віку незначно, однак зросло на 0,4%.

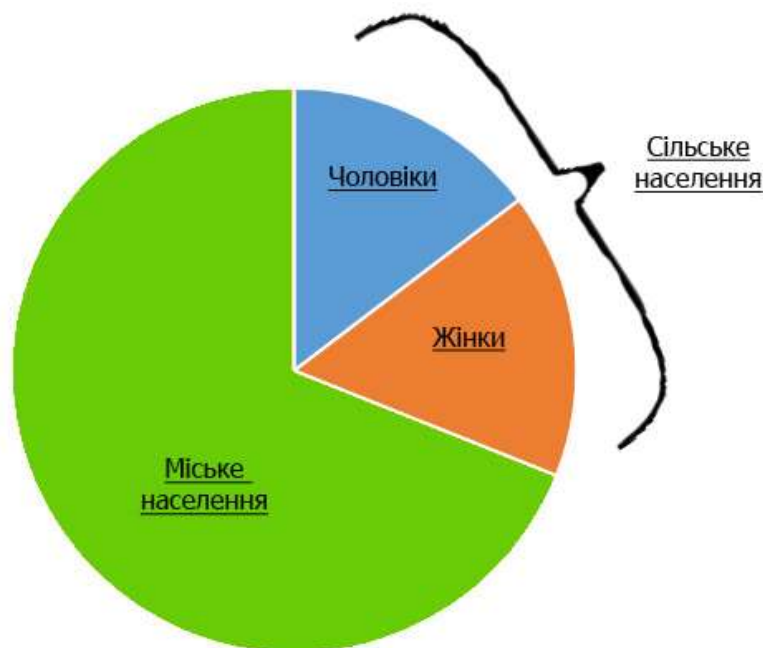

Рис. 3.6. Структура сільського та міського населення України

Джерело: розроблено автором

На рисунку 3.6 проаналізовано структуру населення України з врахуванням гендерних ознак і можна стверджувати, що на сільських територіях України витриманий гендерний баланс, немає різкої диспропорції чоловічого та жіночого населення. Тому при формуванні ОТГ та органів місцевого самоврядування можна надавати можливість реалізовувати себе, як чоловікам так і жінкам в однаковій гендерній рівності.

Метою стратегії розвитку сільських територій є формування соціально орієнтованої економіки, вирівнювання пропорцій економічного і соціального розвитку сільських територій, зосередженого на інтересах громади села, її кожного селянина, створення у сільських поселеннях належних умов праці та проживання. Основними стратегічними цілями розвитку сільських територій з урахуванням визначеної мети є:

1. покращення демографічної ситуації на селі Індикатори розвитку;

2. підвищення ефективності використання трудового ресурсу, рівня життя та соціального захисту населення Індикатори розвитку;

3. досягнення щорічного зростання продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах на 5–6 %;

4. збільшення кількості робочих місць у сільськогосподарських підприємствах не менше ніж до 1 млн. працівників у 2020 році;

5. збільшення частки оплати праці в доданій вартості до 40 %;

6. підвищення рівня оплати праці в сільському господарстві до середнього в економіці країни;

7. підвищення доходів від оплати праці, грошових і загальних доходів домогосподарств у сільській місцевості до рівня не нижче 80% від середнього їх рівня;

8. підвищення доходів від продажу сільськогосподарської продукції до 20–30 % у загальних доходах домогосподарств у сільській місцевості;

9. покращення соціального облаштування сільських населених пунктів Індикатори розвитку.

Забезпечення сіл об'єктами соціальної інфраструктури згідно із соціальними стандартами і нормативами: – дитячий садок (ясла) – 30 місць на 100 дітей до 6 років; – загальноосвітня школа – для дітей до 15 років – на 100 дітей 100 місць; для дітей від 15 до 16 років – на 100 дітей 40 місць. – фельдшерський пункт – у населених пунктах до 100 жителів; – фельдшерсько-акушерський пункт – у населених пунктах до 500 жителів; – амбулаторно-поліклінічний заклад – у населених пунктах до 1000 жителів – 24 відвідування на 1000 осіб; – дільнична лікарня – у населених пунктах понад 1000 жителів – 14,1 ліжко-місць на 1000 осіб; – комунальні підприємства – одне підприємство в центральному селі; – спортивний зал (майданчик) – реконструкція, добудова залів і майданчиків у шкільних закладах – 83,5 м² на 1000 населення; – дозвільні заклади – від 120 до 340 місць на 1000 жителів; – магазини із секціями: продтоварів і промтоварів – 90–270 м² торгової площі на 1000 жителів; – установа громадського харчування (їдальня, буфет) – 30–40 місць на 1000 жителів.

Для досягнення стратегічних цілей із урахуванням визначеної мети передбачається:

- опрацювання та реалізація Національної програми демографічного розвитку села, органічного поєднання продуктивних сил, економічних відносин із соціально-економічним розвитком сільських територій;
- забезпечення моніторингу довкілля та постійного контролю за станом навколишнього природного середовища сільських територій, проведення періодичного суцільного обстеження соціально-економічного становища сільських населених пунктів;
- збільшення видатків Державного бюджету України на соціально-економічний розвиток сільських територій (в обсягах не менше 1 % валового внутрішнього продукту);
- оптимальне збалансування доходів і видатків державного і місцевих бюджетів, щорічне збільшення частки місцевих бюджетів у витратах зведеного бюджету через податкові надходження;
- залучення на добровільній основі коштів підприємств, установ та організацій для соціально-економічних розбудовчих процесів у сільській поселенській мережі;
- розробка Програми зайнятості з визначенням пріоритетних заходів щодо перерозподілу зайнятого населення на селі між різними галузями сільськогосподарського виробництва, трудонедостатніми та трудонадлишковими територіями;
- сприяння розвитку диверсифікації господарської діяльності у сільських територіях шляхом стимулювання підприємництва у виробничій та невиробничій галузях;
- розробка відповідної нормативно-правової бази, єдиних стандартів і нормативів соціального обслуговування, обґрунтування фінансового механізму та гарантій щорічної участі держави у соціальній розбудові сільських територій;
- забезпечення зростання рівня доходів сільського населення, в тому числі заробітної плати, до її середнього рівня в інших галузях економіки;
- впровадження стандартів безпеки продуктів харчування та сільськогосподарської продукції відповідно до стандартів ЄС, заохочення виробників у дотриманні цих стандартів;
- зміна законодавчо визначеного статусу членів особистих селянських господарств з метою стимулювання їх діяльності та залучення до системи загальнодержавного соціального та пенсійного страхування;
- впровадження здорового способу життя на селі, збереження та розвиток мережі загальної,

професійної та позашкільної освіти, лікувально-оздоровчого і медичного, культурного та комунально-побутового обслуговування.

Соціальний ефект. Реалізація стратегічних заходів забезпечить зменшення втрат сільського населення. За оптимістичним прогнозом до 2015 р. чисельність жителів села порівняно з 2010 р. зменшиться на 340,8 тис. осіб, або на 2,7%, і становитиме 14,1 млн. осіб. За песимістичним варіантом кількість жителів села зменшиться на 392,9 тис., або на 2,7%. До 2020 р. чисельність селян за оптимістичним варіантом зменшиться на 663,0 тис., або на 4,6%, за песимістичним – скоротиться відповідно на 802,7 тис. і 5,6% (додаток 14.1). Питома вага осіб працездатного віку до 2015 р. за оптимістичним прогнозом зменшиться на 0,3 відсоткового пункту і становитиме 55,9% загальної кількості сільського населення, а за песимістичним варіантом залишиться на рівні 2010 року. До 2020 р. частка осіб працездатного віку зменшиться на 1,9 відсоткового пункту і становитиме 54,3% (за оптимістичним варіантом), за песимістичним – зменшиться на 1,7 відсоткового пункту. Кількість зайнятих у 2015 р. порівняно з 2010 р. збільшиться на 4,3% (оптимістичний) і на 3% (песимістичний варіант). Оплата праці, грошові та загальні середньомісячні доходи з розрахунку на одне домогосподарство у 2015 р. збільшаться у 2 рази (оптимістичний прогноз), у 1,5–1,7 рази (песимістичний варіант). До 2020 р. за оптимістичним прогнозом ці показники зростуть у 2,8–3,3 та в 2,0–2,3 рази за песимістичним прогнозом (додаток 14.2). Реалізація заходів дасть змогу до 2015 р. поліпшити забезпеченість сільської поселенської мережі об'єктами соціальної інфраструктури за оптимістичним варіантом у середньому на 18%, за песимістичним варіантом – на 7 %. До 2020 р. забезпеченість ними зросте за оптимістичним відповідно на 20% і за песимістичним прогнозом – на 15% (додаток А 14.3).

3.2. Оцінка розвитку господарського потенціалу сільських територій України

Розвиток господарського потенціалу сільських територій України розподіляється неоднорідно. Ті села, які знаходяться географічно ближче до урбанізованих та промислово розвинутих регіонів, розвиваються краще, до таких сіл охочіше приєднуються інші села, обираючи їх центрами ОТГ.

Села, які стають осередками промислового розвитку в ОТГ зазвичай мають сильних лідерів, що об'єднують молодь та мають чітку соціально-економічну стратегію, у цих селах часто спостерігається зростання виробництва та економічної активності населення.

У сільських територіях, які є прилеглими до міст часто інтенсивними темпами розвивається переробна промисловість, а саме та переробна промисловість сировинною базою якої є сільське господарство (цукрові, консервні, олійні заводи, м'ясопереробні комбінати та інше). Також варто відмітити, що часто розвиваються у сільських територіях підприємства, які пов'язані з видобуванням корисних копалин: вугілля, каміння, пісковидобувні кар'єри і тому подібне. Та все ж варто зазначити, що основною господарською діяльністю у сільських територіях виступає сільське господарство, адже для його розвитку тут є всі умови: земля, людський капітал, інтелектуальний потенціал, інвестування та інші критерії розвитку галузі.

Те, що сільське господарство нині є монополістичною галуззю у сільських територіях стає іноді проблемою. Сільські жителі ментально настільки вкоренилися у сільське господарство, що часом не помічають очевидних диверсифікаційних напрямків, навіть того самого сільського господарства, які б дозволили їм успішно розвивати своє підприємство і наповнювати свій бюджет та бюджет своєї сільської громади.

Сільське господарство належить до найдавніших видів господарської діяльності людини. На території України на рубежі V і IV тисячоліть до н. е. розвинулося осіле землеробство (трипільська культура). З давніх часів Україна відома своєю сільськогосподарською

продукцією серед інших народів і країн. І зараз сільське господарство належить до важливих галузей міжнародної спеціалізації нашої держави.

Розвиток сільського господарства залежить від природно-географічних і соціально-економічних передумов. До перших належать земельно-грунтові й агрокліматичні ресурси, які загалом дуже сприятливі в Україні.

Сільськогосподарські угіддя займають 42 млн. гектарів, або 70% – загального фонду країни. Структура сільськогосподарських угідь така: 79% – орні землі (рілля) і багаторічні насадження, 13% – пасовища, 8% – сіножаті. Найвища частка орних земель – у степових районах (70–80%) і лісостеповій зоні. Пасовища зосереджені в основному у Карпатах, на Поліссі та в південно-східних степових областях, сіножаті – у долинах рік лісової й лісостепової зон.

Серед соціально-економічних передумов сільськогосподарського виробництва важливу роль відіграють трудові ресурси (сільські райони України ними забезпечені достатньо), особливості землеволодіння, тобто відносини власності на землю, й аграрна політика держави. В Україні тривалий час землею володіли держава і великі колективні господарства, сьогодні вона – у власності селянських спілок і фермерів. Зміни у землеволодінні відбуваються дуже повільно. Новим поштовхом для подальшого реформування селянського господарства стало прийняття у 2001 р. Земельного кодексу України, що його справедливо назвали «земельною конституцією». Частка землі, що знаходиться у володінні фермерів (таких в Україні понад 46 тис. господарств) становить тільки 8% від площі сільськогосподарських угідь. Розвиток фермерства та створення кооперативів селян-власників землі дасть змогу значно підняти рівень розвитку сільськогосподарського виробництва у країні. Це вже виявляється в останні роки, коли процеси реформування в сільському господарстві стали більш реальними.[137]

На сьогодні взаємовигідним розв'язанням проблеми для всіх держав Європейського Союзу є багатофункціональний розвиток сільського господарства, оскільки тільки так можна забезпечити врівноважений розвиток. У свою чергу, багатофункціональність сільського господарства приводить до багатофункціональності села. Це властиві зворотні дії, оскільки у

високорозвинутих країнах (з промисловою моделлю розвитку сільського господарства) обмеження надмірної концентрації сільського господарства сприятиме поверненню міських жителів на сільські території, і одночасно стимулюватиме потреби розбудови соціальної інфраструктури та послуг. Натомість, у країнах із нижчим рівнем економічного розвитку і слабшим сільським господарством ці ж дії сприятимуть розвитку сільськогосподарського сектору за допомогою створення для селян можливості додаткових заробітків, відповідно, й тим самим відмови від еміграції, що також запобігатиме зменшенню населення на сільськогосподарських територіях і призведе до зміцнення сільського господарства в основному шляхом його механізації, модернізації і впровадження нових технологій. Позасільськогосподарська функція села, на сьогодні, є умовою його соціального розвитку. На користь такої форми розвитку свідчать не лише економічні, соціальні та культурні погляди, а також, можливо, й перш за все, екологічні, тобто необхідність правильного управління засобами землі, води і повітря та гарантія безпеки виробництва продовольства і продовольчої безпеки.

З огляду на зазначене та важливість неаграрної зайнятості доцільно і в суспільному мисленні, і в концептуальних підходах до державного регулювання цієї сфери чітко розділити політику підтримки сільського господарства як виду підприємницької діяльності та регіональну політику розвитку сільських територій. Зазначимо, що остання має багатофункціональну природу, складну соціально-економічну й виробничо-господарську структуру, характеризується сукупністю внутрішньо - притаманних їй особливостей. [53]

Поточна ситуація в Україні вимагає нових підходів до проведення реформ і формування політики. Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015-2020 рр. (далі – Стратегія) націлена відповісти на цей виклик і комплексно провести низку реформ на які вже довго чекають виробники сільськогосподарської продукції, аграрний бізнес і сільське населення.

Стратегія визначає план розвитку аграрного сектору України та сільських територій на період 2015-2020 рр. Вона побудована на чинних стратегічних документах, зокрема Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» і Коаліційній Угоді 2014 року, визначає довгострокову концепцію розвитку сільського господарства і сільських територій, надає базу для стабільної, передбачуваної і прозорої правової системи, спрямованої на покращення ділового клімату, протидію корупції і стимулювання інвестицій для модернізації сільськогосподарського сектору. Вона також надає підґрунтя для проведення інституціональної реформи, необхідної для ефективного контролю і реалізації.

Стратегія пропонує збалансований підхід до посилення конкурентоспроможності сільськогосподарського сектору і збільшення експорту, намагаючись водночас забезпечити рівномірний розподіл наявних переваг, зокрема, за рахунок сприяння розвитку сільських територій і покращення якості життя у найбільш вразливих регіонах та збереження природних ресурсів і довкілля [53].

Тривалий час сільськогосподарське виробництво розвивалося екстенсивним шляхом, тобто за рахунок залучення до нього додаткових земельних площ, особливо ріллі, збільшення поголів'я худоби. Площа орних земель приростала за рахунок зменшення площ інших сільськогосподарських угідь (це негативно впливало на кормову базу тваринництва), а також внаслідок проведення водної меліорації – зрошення та осушення земель. Зрошувальні землі розташовані на півдні України (їх площа – 2,2 млн. га). У перезволожених і заболочених районах Полісся і північного лісостепу під осушення залучено 3,3 млн. га земель.

Нині територія України належить до найбільш розораних в Європі і світі (рілля становить 1/2 її площі). При цьому розорювалися навіть землі, не надто придатні для землеробства, наприклад, осушені землі Полісся чи осушені заплави річок. Внаслідок цього площі земель збільшувались, але знижувалася їх продуктивність, що не сприяло збільшенню обсягів виробництва культур. Збільшення поголів'я худоби спричиняло проблеми її утримання через

низькоякісну кормову базу, недостатнє впровадження високопродуктивних порід тварин та ін.

У сучасних умовах екстенсивний шлях ведення сільськогосподарського виробництва має поступитися інтенсивному – отриманню більших врожаїв сільськогосподарських культур внаслідок поліпшення обробітку земель, внесення добрив, використанню отрутохімкатів та ін., піднесенню продуктивності худоби за рахунок селекції, поліпшення кормової бази тощо. Важливо встановити правильні пропорції між рослинництвом і тваринництвом, які забезпечили б виробництво кормів [295]

На сучасному етапі потрібно чітко усвідомити, що головний роботодавець на сільських територіях – це сільськогосподарський товаровиробник. Виробник сільськогосподарської продукції на селі, що займається класичним сільським господарством чи диверсифікованими його видами нині є надією сільських мешканців на їх подальший добробут, працевлаштування, розбудову соціальної інфраструктури на селі, розвиток культури та збереження історичних цінностей. У більшій мірі всі ці та інші чинники, що у першу чергу цікаві селянам, залежать від сільських лідерів, господарів, а це здебільшого сільськогосподарські товаровиробники.

Аналізуючи статистичні дані (Таблиця 3.6) у 2017 році сільське господарство як галузь забезпечило 599,9 тис. осіб робочими місцями, а це 10,4 % від загальної кількості працевлаштованих в Україні, 55,9% працюючих у сільському господарстві є працівниками середніх підприємств, 38,2% працівники малих підприємств, 5,9% працівники великих підприємств.

Таблиця 3.6

Кількість зайнятих працівників на підприємствах за видами економічної діяльності з розподілом на великі, середні, малі та мікропідприємства у 2017 році^{1,2,3}

Зайняті за різними видами економічної діяльності	Усього, тис. осіб	У тому числі							
		великі підприємства		середні підприємства		малі підприємства		з них мікропідприємства	
		тис. осіб	у % до загальної кількості зайнятих працівників відповідного виду діяльності	тис. осіб	у % до загальної кількості зайнятих працівників відповідного виду діяльності	тис. осіб	у % до загальної кількості зайнятих працівників відповідного виду діяльності	тис. осіб	у % до загальної кількості зайнятих працівників відповідного виду діяльності
Усього²	5771,4	1558,6	27,0	2561,8	44,4	1651,0	28,6	713,1	12,4
у тому числі									
сільське, лісове та рибне господарство	599,9	35,6	5,9	335,0	55,9	229,3	38,2	104,2	17,4
промисловість	2123,0	730,5	34,4	1097,3	51,7	295,2	13,9	84,6	4,0
будівництво	256,2	4,6	1,8	103,8	40,5	147,8	57,7	62,1	24,2
оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	980,8	286,3	29,2	329,0	33,5	365,5	37,3	181,4	18,5
транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	760,5	448,1	58,9	220,8	29,0	91,6	12,1	32,4	4,3
тимчасове розміщення й організація харчування	91,2	... ³	... ³	... ³	... ³	42,5	46,7	16,2	17,7
інформація та телекомунікації	157,3	37,8	24,0	53,7	34,2	65,8	41,8	31,4	19,9
фінансова та страхова діяльність	62,0	—	—	44,2	71,3	17,8	28,7	8,8	14,1
операції з нерухомим майном	164,4	... ³	... ³	... ³	... ³	123,4	75,0	71,3	43,4
професійна, наукова та технічна діяльність	192,4	... ³	... ³	... ³	... ³	106,3	55,3	60,3	31,3
діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	230,7	... ³	... ³	... ³	... ³	91,1	39,5	32,1	13,9
освіта	18,4	—	—	6,1	33,3	12,3	66,7	5,3	29,0
охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	87,6	—	—	50,4	57,6	37,2	42,4	11,1	12,7
мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	26,9	... ³	... ³	... ³	... ³	9,8	36,5	3,5	13,2
надання інших видів послуг	20,1	—	—	4,7	23,5	15,4	76,5	8,4	41,6

¹ Дані наведено без урахування результатів діяльності банків, бюджетних установ, тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини

³ Дані не оприлюднюються з метою забезпечення виконання вимог Закону України "Про державну статистику" " щодо конфіденційності статистичної інформації.

Джерело:[278]

Тому, судячи з даних таблиці, можна зробити висновок, що основними працедавцями на селі є середні сільськогосподарські виробники.

Згідно таблиці 3.6 найбільший відсоток працюючих працює в середніх підприємствах сільського господарства – 55,6 відсотків, на відміну від транспортної галузі, яка заохочує працівників у великі підприємства – 58,9 відсотків. Тому слід зазначити, що на сучасному етапі розвитку сільського господарства потрібно стимулювати саме середні підприємства, адже вони є рушійною силою у розвитку сільських територій.

Глобалізаційний розвиток загальносвітових аграрно-економічних процесів призвів до зростання конкуренції між товаровиробниками різних країн. Сьогодні дрібним і середнім господарствам дедалі складніше виробляти конкурентоспроможну (у першу чергу за ціною) сільськогосподарську продукцію, використовуючи винятково традиційні методи та технології виробництва і збуту. Окремо взяте господарство не може задовольнити міжнародні вимоги до якості та безпеки продуктів харчування. На нашу думку, для успішного виходу вітчизняної сільськогосподарської продукції на світові агропромислові ринки існує як мінімум два перспективних шляхи розвитку:

- 1) об'єднання дрібних та середніх сільськогосподарських підприємств і фермерів у потужні кооперативні структури;
- 2) агрохолдингізація сільськогосподарської діяльності (створення агрохолдингів шляхом поглинання дрібних і середніх сільськогосподарських підприємств).

Недосконалість земельних відносин, неврегульованість земельного ринку та відсутність політики підтримки розвитку сільськогосподарської кооперації призвели до того, що українські підприємці обрали другий шлях розвитку, майже відмовившись від першого. Ефективність і доцільність такого рішення можна з'ясувати лише за допомогою комплексного дослідження діяльності агрохолдингів в Україні, їх впливу на розвиток сільського господарства і сільських територій у цілому. Враховуючи значний аграрний потенціал країни, дані проблеми є достатньо актуальними.[114.]

Першим фактором виникнення в Україні аграрних вертикально інтегрованих структур – агрохолдингів – можна вважати те, що у 1991–1996 рр. була можливість для створення потужного тіньового сегмента (не лише в агросфері) з наступним перерозподілом орендованих земель та інших матеріальних цінностей на користь середніх та великих агропромислових торгових компаній, які, поглинаючи одна одну, почали формувати агрохолдинги.

Зазначимо, що в Указі Президента України “Про холдингові компанії”[254] вперше було дано визначення поняття “холдинг”: господарюючий суб’єкт, який володіє контрольними пакетами акцій інших господарюючих суб’єктів. Важливо підкреслити, що в цьому документі містилися порядок та особливості створення холдингових компаній, і, головне, – встановлювались обмеження на їх діяльність (зокрема, створення холдингових компаній у процесах корпоратизації та приватизації не допускається у торгівлі товарами народного споживання, продукцією виробничо-технічного призначення, у виробництві та переробці сільськогосподарської продукції). Цей Указ було скасовано лише у 2007 р. у зв’язку з прийняттям у 2006 р. Закону України “Про холдингові компанії в Україні”[254], в якому норма щодо обмежень діяльності холдингових компаній з виробництва та переробки сільськогосподарської продукції не передбачалася, тобто з 1994 по 2007 р. утворення та функціонування агрохолдингів було незаконним. Оскільки саме після 2003 р. в Україні активно відбувалися процеси агрохолдингізації сільськогосподарської діяльності, можна стверджувати, що відповідні державні органи контролю не виконали своїх прямих функціональних обов’язків.

Важливим фактором розвитку агрохолдингів в Україні стало формування ними власного “аграрного лобі” з метою захисту своїх інтересів на законодавчому та виконавчому рівнях. До початку фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. поширеним способом утворення агрохолдингів було проникнення капіталу великих підприємств, що переробляють продукцію сільського господарства та промислових підприємств, не пов’язаних із сільськогосподарською продукцією, в

агробізнес шляхом викупу боргів і активів сільськогосподарських підприємств з перетворенням їх у свої філії та дочірні підприємства.

Для того, щоб чітко визначити вплив агрохолдингів на розвиток сільських територій, саме безконтрольну холдингізацію аграрного сектору України її наслідки, потрібно чітко визначити поняття агрохолдингу.

Так, С. Дем'яненко та А. Кузнецова зазначають, що сутність агрохолдингів полягає через специфічну форму володіння акціонерним капіталом, за якої материнська компанія, володіючи контрольним пакетом акцій інших підприємств, здійснює управління та контроль за їх діяльністю і завдяки цьому об'єднує їх в єдину організаційну структуру з відповідними цілями і місією [67]

В. Андрійчук розглядає агрохолдинги як результат капіталізації та економічної концентрації, а їхньою особливою рисою вважає здійснення управління головною великою компанією та втрату прав юридичної особи всіма іншими підприємствами, що увійшли до її складу, з подальшим їхнім перетворенням у структурні підрозділи [9.]

Власники бізнесу кривно зацікавлені у зростанні його вартості, розмірів та рівня прибутковості на вкладений капітал. Важливий момент у роботі агрохолдингів – концентрація земель у рамках однієї структури, науковцями відзначається негативно, оскільки може призвести до монополізації ринку орендованих земель чи прямо, чи опосередковано. Прямий вплив на ситуацію створюють безпосередньо створені холдингами агропромислові компанії (оренду), опосередкований – через контроль придбаних підприємств (контрольний пакет акцій, часток в уставі товариства) (суборенду). [202]

Сільське господарство – галузь, яка стрімко розвивається на території України. Ні для кого не секрет, що застосування інновацій в аграрному секторі дає змогу перетворити навіть найнесприятливіші умови на справжню «оазу». Багато людей неодноразово чули про неймовірний успіх в аграрній галузі Австралії, Ізраїлю, США, Канади та Нідерландів, де ІТ-рішення в сільському господарстві застосовуються дуже широко. В Україні з інноваціями справа гірше — відсоток проникнення високих технологій в агросекторі поки що досить

низький – близько 10-12% порівняно зі світовими лідерами, але ми йдемо на правильним шляхом.

Нині на агроринку популярні такі рішення як: впровадження систем точного землеробства, аерозйомка з метою контролю якості посівів, ведення історії полів для вибору оптимальної культури, лабораторні дослідження ґрунту для отримання інформації про біохімічний склад. Ці технології дають можливість збільшити врожайність та знизити собівартість продукції завдяки скороченню витрат на паливо, насіння й добрива.

Надзвичайним попитом користуються GPS-трекінг техніки й контроль за використанням палива. Впровадження цих систем дозволяє в режимі реального часу відстежувати й автоматизувати переміщення техніки, а також контролювати витрати кожного літра палива. [205]

Якщо розглянути кількість працюючого населення у сільському господарстві, то можна зазначити, що його кількість зростає у тих регіонах, де сільське господарство інтенсивно розвивається, де за допомогою сільського господарства розвиваються сільські громади.

Таблиця 3.7

Кількість найманих працівників за видами економічної діяльності у відсотках до загального підсумку

Галузі господарства	2013	2014	2015	2016	2017	Відхилення (±)
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-
Сільське, лісове та рибне господарство	9,0	9,6	9,9	10,2	10,0	1,0
у т.ч. сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних із ними послуг	8,0	8,6	8,7	9,0	8,8	0,8
Промисловість	40,0	39,1	38,8	38,0	37,3	-2,7
Будівництво	5,0	4,5	4,1	4,2	4,4	0,6
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	12,5	12,2	13,4	13,3	13,3	0,8

Джерело: розраховано автором на основі [278]

Проаналізувавши кількість відносно працюючих у сільському господарстві галузей, що вважаються передовими у наданні робочих місць у країні, бачимо, що також не значно, але їх кількість зростає, на відміну від промисловості, що скорочує кількість працівників.

Аналізуючи дані таблиці 3.7 можна спостерігати незначне скорочення працюючих у сільському господарстві відносно відповідного періоду попереднього року, а це 2,7% у IV кварталі 2017 року в загальному по Україні. Що стосується регіонів то, наприклад, у Тернопільській області працюючих в сільському господарстві стало на 18,5% більше, ніж було в IV кварталі 2016 року. Також можна констатувати, що працюючих у сільському господарстві також збільшилось і Кіровоградській, Київській, Житомирській, Чернігівській областях, та найкритичніша ситуація продемонстрована статистикою у Запорізькій області, а саме на 20,1% скоротилось працюючих у сільському господарстві за досліджуваний період.

Згідно з даними Державного комітету статистики, найбільше робітників у сільському господарстві нараховується у Полтавській області — 35,8 тис. осіб.

Другою у рейтингу посідає Київська область — тут працює 31 тис. осіб. в аграрній сфері. Третє місце поділяють Черкаська та Вінницька область з 30 тис. фахівцями.

Найбільший приріст аграрних спеціалістів за другий квартал цього року виявився в Івано-Франківській області — 30,4% відносно того ж періоду 2017 року. Трохи менше у Волинській — 19,1 %. У Львівській області приріст склав 5,3% від аналогічного періоду 2017 року.

Таблиця 3.8

**Середня кількість працівників сільського господарства по регіонах,
2017 рік.**

Назва областей	I квартал				II квартал				III квартал				IV квартал			
	Середньооблікова кількість штатних працівників		Середня кількість працівників позаоблікового складу, тис. осіб		Середньооблікова кількість штатних працівників		Середня кількість працівників позаоблікового складу, тис. осіб		Середньооблікова кількість штатних працівників		Середня кількість працівників позаоблікового складу, тис. осіб		Середньооблікова кількість штатних працівників		Середня кількість працівників позаоблікового складу, тис. осіб	
	усього, тис. осіб	у % до відповідного періоду попереднього року	працювали за цивільно-правовими договорами	зовнішні сумісники	усього, тис. осіб	у % до відповідного періоду попереднього року	працювали за цивільно-правовими договорами	зовнішні сумісники	усього, тис. осіб	у % до відповідного періоду попереднього року	працювали за цивільно-правовими договорами	зовнішні сумісники	усього, тис. осіб	у % до відповідного періоду попереднього року	працювали за цивільно-правовими договорами	зовнішні сумісники
Україна	363,3	99,3	16,2	9,7	420,4	98,9	20,3	9,8	436,7	99,8	25,5	10,4	401,4	97,3	18,6	10,0
Вінницька	27,1	95,6	1,5	0,5	33,5	94,5	2,3	0,7	35,7	93,4	3,0	0,6	33,2	94,6	2,5	0,6
Волинська	5,0	88,6	0,5	0,1	5,2	88,7	0,8	0,1	5,2	86,6	0,7	0,1	5,1	93,2	0,7	0,1
Дніпропетровська	25,7	109,9	0,6	0,9	30,8	113,3	0,6	0,9	31,6	114,9	0,5	1,0	29,0	112,6	0,4	0,9
Донецька	12,6	94,2	0,6	0,3	13,6	92,3	0,8	0,3	13,7	90,5	0,7	0,3	12,7	90,9	0,4	0,3
Житомирська	10,0	107,8	0,3	0,2	11,0	103,1	0,6	0,1	11,8	105,1	0,9	0,1	11,7	110,8	0,6	0,2
Закарпатська	1,4	95,9	0,1	0,0	1,5	104,0	0,2	0,0	1,6	104,0	0,2	0,0	1,5	99,0	0,2	0,1
Запорізька	15,4	90,4	0,5	0,3	17,9	88,1	0,6	0,3	18,9	91,5	0,8	0,3	17,2	79,9	0,9	0,3
Івано-Франківська	3,3	93,8	0,1	0,2	3,5	84,8	0,1	0,1	3,5	79,1	0,1	0,2	3,6	83,6	0,1	0,2
Київська	29,2	100,2	0,5	0,7	32,8	102,4	0,5	0,7	33,5	103,4	0,5	0,7	31,5	103,6	0,4	0,8
Кіровоградська	18,4	104,4	0,3	0,6	22,9	103,7	0,3	0,6	23,7	102,9	0,4	0,6	21,4	100,6	0,3	0,6
Луганська	7,7	95,4	0,3	0,1	9,5	91,7	0,3	0,2	10,0	93,9	0,3	0,1	8,3	91,5	0,3	0,1
Львівська	5,5	93,2	0,5	0,1	5,8	91,7	0,5	0,1	6,3	98,4	0,6	0,1	6,5	103,4	0,6	0,1
Миколаївська	12,1	105,3	0,8	0,3	15,6	99,5	1,0	0,2	16,7	103,0	1,1	0,3	13,7	97,2	0,8	0,3
Одеська	18,3	94,9	0,7	0,5	22,4	94,5	0,6	0,5	23,4	97,3	1,0	0,5	21,3	97,0	0,7	0,5
Полтавська	31,7	99,2	0,6	0,8	35,9	98,7	0,9	0,8	36,7	98,5	1,4	0,9	33,2	94,0	0,9	0,9
Рівненська	5,3	90,7	0,2	0,2	5,7	96,4	0,3	0,2	6,0	99,3	0,3	0,2	6,1	106,2	0,3	0,1
Сумська	17,2	97,7	0,6	0,5	18,6	97,6	0,6	0,5	19,0	96,7	0,7	0,6	18,1	93,9	0,6	0,6
Тернопільська	8,5	102,8	0,3	0,3	10,1	104,9	0,4	0,3	11,0	109,8	0,5	0,4	10,5	118,5	0,3	0,3
Харківська	21,3	93,5	0,9	0,6	24,2	92,2	1,0	0,4	24,6	90,5	1,1	0,4	21,5	86,9	0,7	0,3
Херсонська	14,1	96,0	1,2	0,3	17,0	99,8	2,1	0,3	17,9	100,8	1,9	0,4	15,1	88,2	1,2	0,2
Хмельницька	15,3	91,8	1,1	0,3	19,0	96,2	1,4	0,3	19,7	94,8	1,5	0,3	18,1	93,2	1,4	0,3
Черкаська	30,0	103,7	1,8	0,7	33,4	101,7	2,4	0,8	34,5	103,4	3,6	1,0	31,6	93,7	1,7	0,8
Чернівецька	2,4	78,7	0,5	0,1	2,7	79,9	0,6	0,1	2,9	83,6	1,0	0,1	2,8	87,8	0,8	0,1
Чернігівська	22,1	108,9	1,5	0,8	23,8	108,0	1,5	0,9	25,1	113,6	1,8	0,9	24,1	113,4	1,9	0,8
м. Київ	3,8	175,7	0,3	0,2	3,8	142,0	0,2	0,2	3,6	137,2	0,9	0,2	3,4	139,8	0,1	0,3

¹Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції.

²Дані наведено по юридичних особах та відокремлених підрозділах юридичних осіб із кількістю найманих працівників 10 і більше осіб

Джерело: Державна служба статистики України [режим доступу - <http://www.ukrstat.gov.ua/>][278]

Таблиця 3.9

Динаміка середньомісячної заробітної плати за видами економічної діяльності у
2010-2017 роках. (у розрахунку на одного штатного працівника, грн)

Вид діяльності	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	Відхилення ±
Усього	2648	3041	3282	3480	4195	5183	7104	4456
Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	1852	2094	2344	2556	3309	4195	6057	4205
з них сільське господарство	1786	2024	2269	2476	3140	3916	5761	3975
Промисловість	3119	3497	3774	3988	4789	5902	7631	4512
Будівництво	2294	2543	2727	2860	3551	4731	6251	
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	2371	2739	3049	3439	4692	5808	7631	5260
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	3061	3405	3582	3768	4653	5810	7688	5317
наземний і трубопровідний транспорт	2706	2977	3181	3541	4172	5265	7183	4477
водний транспорт	3058	2908	3340	3622	5076	6974	7590	4532
авіаційний транспорт	8917	9996	10642	11967	18470	24688	31088	22171
складське господарство та допоміжна діяльність у сфері транспорту	3427	3848	4040	4231	5358	6603	8485	5058
поштова та кур'єрська діяльність	1693	1845	1917	1934	2180	2818	3851	2158
Тимчасове розміщування й організація харчування	1750	2020	2195	2261	2786	3505	4988	3238
Інформація та телекомунікації	3705	4360	4659	5176	7111	9530	12018	8313
Фінансова та страхова діяльність	5433	6077	6326	7020	8603	10227	12865	7432
Операції з нерухомим майном	2184	2384	2786	3090	3659	4804	5947	3763
Професійна, наукова та технічна діяльність	3575	4287	4505	5290	6736	8060	10039	6464
з неї наукові дослідження та розробки	3296	3805	4059	4268	4972	6119	8212	4916
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	2162	2298	2546	2601	3114	3995	5578	3416
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	3049	3432	3719	3817	4381	5953	9372	6323
Освіта	2077	2532	2696	2745	3132	3769	5857	3780
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	1762	2186	2351	2441	2829	3400	4977	3215
з них охорона здоров'я	1768	2204	2374	2463	2853	3435	5023	3255
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	2394	3017	3343	3626	4134	4844	6608	4214
діяльність у сфері творчості, мистецтва та розваг	2096	2611	2934	2841	3150	3828	5774	3678
функціонування бібліотек, архівів, музеїв та інших закладів культури	2124	2579	2737	2769	3049	3705	5464	3340
Надання інших видів послуг	2062	2601	2738	3361	3634	4615	6536	4474

Джерело: [278]

Щодо мотивації працюючих у сільському господарстві, це звісно заробітна плата, на яку розраховує працівник у сільському господарстві, щоб забезпечити своє гідне проживання у сільських територіях.

Якщо пригадати «піраміду Маслоу», то можна чітко усвідомити основні потреби людини і завдяки гідній заробітній платі селянин може в більшій мірі їх реалізувати.

За даними таблиці 3.9 видно, що заробітна плата в сільському господарстві є не надто високою, навіть попри те, що вона зросла за останні роки на 3975 грн. Та коли ми порівнюємо заробітну плату аграріїв та, до прикладу, фінансових працівників чи транспортників, то ми бачимо суттєву різницю. Все ж заробітна плата в сільському господарстві вища, ніж у працівників медичної галузі, культури і побуту, працівників пошти та інших.

Також варто зауважити, що заробітна плата як основний мотиватор до професійної діяльності постійно зростала за досліджуваний період, але вплив інфляції, стрімкого росту цін як на внутрішньому так і на зовнішньому ринках, суттєво не покращили фінансову ситуацію домогосподарств.

Аналізуючи таблицю 3.10, можна зазначити, що найбільше оцінюють працю аграріїв в м. Києві, потім в Івано-Франківській області. Та найбільш стрімко зросла зарплата аграріїв в Сумській області 82,5%.

Незважаючи на те, що розораність території є однією з найвищих у Європі, в Україні найродючіші чорноземи і сільське господарство і є однією з пріоритетних галузей української економіки, виробництво сільськогосподарської продукції дещо скоротилось, до прикладу в 2017р. індекс сільськогосподарської продукції порівняно із 2016р. становив 97,3%.

Таблиця 3.10

Середньомісячна заробітна плата у сільському господарстві по регіонах за
квартал у 2017 році (у розрахунку на одного штатного працівника)

Назва областей	I квартал		II квартал		III квартал		VI квартал	
	грн	у % до відповідн ого періоду попередн ього року	грн	у % до відповідн ого періоду попередн ього року	грн	у % до відповідн ого періоду попередн ього року	грн	у % до відповідн ого періоду попередн ього року
Україна	4819	150,6	5714	149,9	6100	143,0	6296	146,9
Вінницька	5123	157,7	6176	159,1	6188	141,4	7118	151,1
Волинська	4648	165,1	5035	139,5	5384	146,1	6197	167,6
Дніпропетровська	4914	158,9	5496	156,4	6628	161,9	5964	152,8
Донецька	4446	136,2	4922	135,9	5658	136,7	5470	135,6
Житомирська	4491	139,8	5479	151,1	5479	138,0	6081	141,3
Закарпатська	4383	115,9	5111	98,8	5815	108,7	6344	116,6
Запорізька	4048	146,1	4557	148,3	5722	155,0	5127	152,1
Івано-Франківська	6075	138,7	7303	147,1	7692	153,3	7845	164,3
Київська	4970	133,2	5812	139,0	6304	141,7	6480	129,6
Кіровоградська	4604	153,0	5444	150,6	5863	138,6	5961	144,3
Луганська	4197	145,0	5164	145,0	6277	134,2	5842	134,0
Львівська	6747	159,5	7249	156,1	7241	140,0	7162	148,7
Миколаївська	4327	152,9	5121	150,7	5590	135,9	5446	134,6
Одеська	3806	168,2	4264	161,9	5079	158,6	4638	149,1
Полтавська	4996	146,7	6440	156,3	6460	129,2	6665	132,0
Рівненська	4122	158,6	4677	153,4	4731	144,5	5061	150,7
Сумська	4767	163,4	5806	145,4	5825	148,7	7299	182,5
Тернопільська	4853	148,7	5736	150,4	6314	145,8	6953	158,7
Харківська	4307	148,4	5374	155,5	5920	148,0	5434	138,0
Херсонська	4619	133,3	5525	157,2	5705	136,4	6135	162,8
Хмельницька	4777	149,7	5668	148,6	5763	142,6	6625	160,0
Черкаська	4701	137,9	6109	145,8	6339	142,5	6481	148,4
Чернівецька	3575	145,5	3903	138,6	4027	135,9	4157	142,4
Чернігівська	5261	151,8	6031	145,5	6229	142,8	6791	148,8
м. Київ	13921	225,5	16034	103,5	15028	115,3	15275	109,0

Джерело: [278]

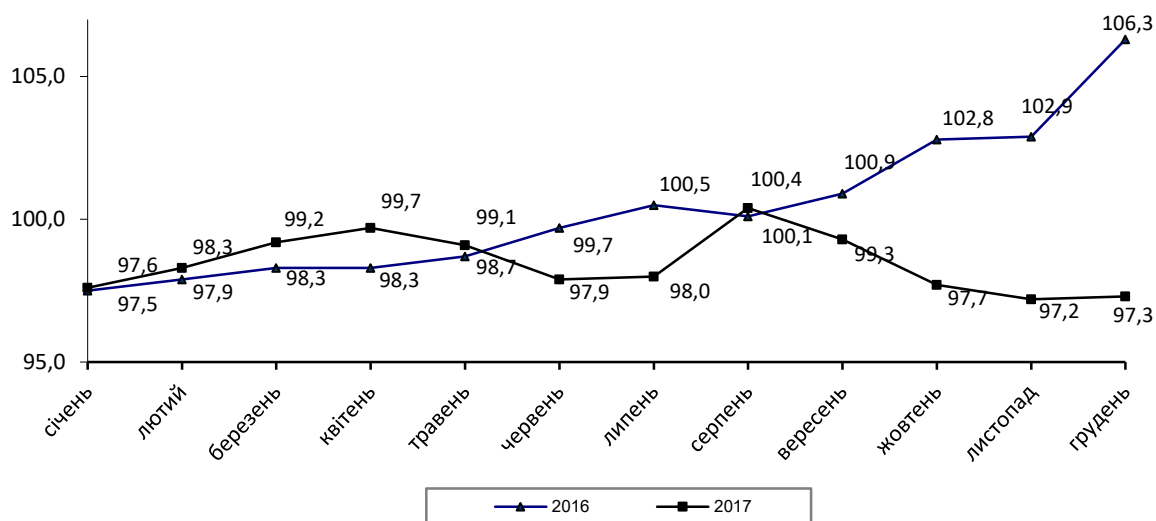

Рис.3.7 Індекси сільськогосподарської продукції

(у % до відповідного періоду попереднього року (2017 до 20016 років), з
наростаючим підсумком)

Джерело: [279]

Індекс сільськогосподарської продукції відображає відносний рівень змін загальних фізичних обсягів продукції сільського господарства, вироблених за певні періоди часу, які обрані для порівняння. Для розрахунку індексу використовуються обсяги продукції сільського господарства у постійних цінах.

Продукція сільського господарства у постійних цінах – вартісне вираження продукції рослинництва та тваринництва, отриманої внаслідок вирощування сільськогосподарських культур і виробництва продукції тваринництва упродовж певного періоду часу.

Розрахунки за січень-травень проводяться на основі даних щодо продукції тваринництва, із січня-червня – на основі даних щодо продукції рослинництва та тваринництва.

Індекси сільськогосподарської продукції розраховуються по Україні в цілому та регіонах. Методологія розрахунку: [278] За постійні ціни прийняті середні ціни 2010 року.

Аналізуючи графік варто відмітити, що індекс сільськогосподарської продукції носить дещо негативну динаміку спадання, хоча і незначну, відносно

попереднього дослідження - 2016 року. На початку року ми можемо спостерігати невеликі коливання у показниках, але до кінця звітного періоду амплітуда коливань збільшується в негативній динаміці.

Таблиця 3.11

Індекси сільськогосподарської продукції
за категоріями виробників (2016 – 2017 роки).
(у % до відповідного періоду попереднього року)

	Продукція сільського господарства	У тому числі	
		продукція рослинництва	продукція тваринництва
Господарства усіх категорій	97,3	96,4	99,6
у тому числі			
сільськогосподарські підприємства	96,1	94,8	100,6
господарства населення	98,8	98,9	98,7

Джерело: [278]

Також зазначимо, що індекс сільськогосподарської продукції за категоріями виробників у 2017 році також дещо зменшився, крім показників продукції тваринництва у сільськогосподарських підприємствах.

Недивлячись на те, що індекси сільськогосподарської продукції в незначній мірі знизились, однак підкреслимо, що господарства населення в загальному не скоротили виробництво сільськогосподарської продукції, що є обнадійливим результатом у досить нестабільний період нашої держави.

У сільських територіях досить поширеним є виробництво і реалізація екологічно чистої продукції, яка на сьогодні є популярним товаром для споживачів. Попри основну зайнятість селяни займаються на своїх присадибних ділянках сільським господарством, частину виробленої продукції селяни реалізують на ринках.

Таблиця 3.12

Аналіз сільськогосподарських товаровиробників домогосподарств України

Показники	Усі домогосподарства	У тому числі				
		домогосподарства, які очолюють		домогосподарства з площею землі		
		чоловіки	жінки	0,5 га і менше	0,51–1,00 га	1,01 га і більше
Середній розмір площі землі домогосподарства, га	1,23	1,49	0,98	0,28	0,70	4,07
Питома вага земельних часток-паїв і орендованих ділянок у загальній площі землі домогосподарств, %	46,7	53,0	37,6	0,1	1,1	63,5
Середній загальний розмір земельних часток-паїв та орендованих ділянок, га	3,14	3,58	2,51	0,13	0,37	3,25
Процентне співвідношення домогосподарств, що оцінюють якість ґрунту своїх земельних ділянок як:						
хорошу	24,9	25,5	24,3	25,6	26,3	21,6
середню	72,3	71,5	73,0	71,8	70,8	75,0
погану	2,8	3,0	2,7	2,6	2,9	3,4
Процентне співвідношення домогосподарств, які очолюють						
чоловіки	48,4	×	×	46,8	47,5	53,2
жінки	51,6	×	×	53,2	52,5	46,8
Середній вік голів домогосподарств, років	59	×	×	58	60	60
чоловіків	56	×	×	55	57	57
жінок	62	×	×	61	63	62

Джерело: [278]

За даними таблиці можна зробити висновок, що частіше домогосподарства, що займаються сільським господарством, очолюють жінки віком в середньому до 62 років. У більшості, а саме 72,3 % господарів, оцінюють якість ґрунту на своїх ділянках як середню. Частіше в домогосподарствах займаються вирощуванням зернових та зернобобових культур, що займає 46,9% ріллі, кормових та інших культур, що займає 16,2% ріллі, картопля, овочі, баштанні культури займають 15,1% ріллі, соняшник – 13% ріллі.

(рілля = 100,0%)

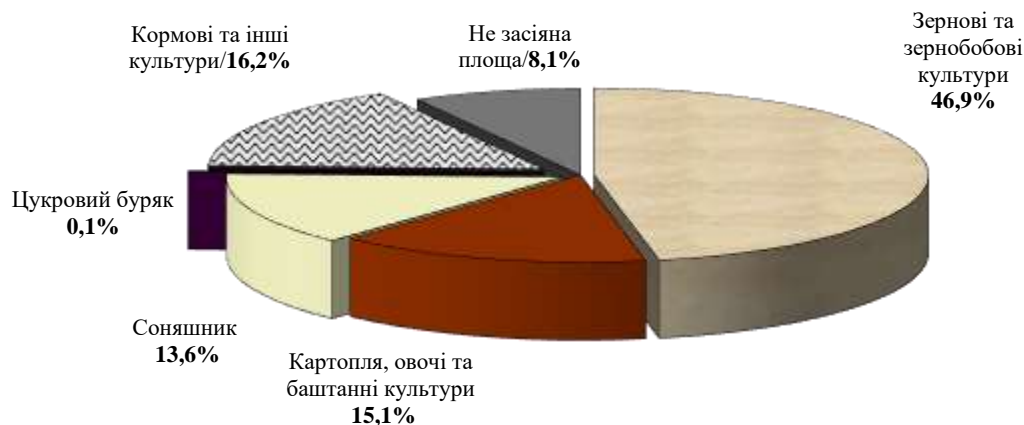

Рис.3.8 Використання ріллі сільськими домогосподарствами під урожай 2017 року

Джерело: [278]

Отримавши у власність землю, селянин відчув у собі впевненість, це спонукало його до започаткування власної справи у сільському господарстві чи виступити в ролі орендодавця й отримати додаткові кошти до сімейного бюджету. Селянин отримав нове бачення своєї суті як господаря, як відповідальної і значимої особи, важливої ланки у формуванні аграрного ринку держави.

Земельна реформа в Україні пройшла ряд етапів. Перший із них бере свій початок з прийняття Земельного кодексу Української РСР (1990 р.), яким було зафіксовано існування права на землю у формі довічного успадкованого володіння, постійного володіння, а також постійного і тимчасового користування. Це був важливий крок до визначення власності на землю. Проте визнання успадкованого володіння землею нерівнозначне праву власності на цей ресурс, оскільки право розпоряджатися землею залишалося за радами народних депутатів. Велике значення для розвитку земельних відносин на цьому етапі відіграло прийняття Верховною Радою України Постанови «Про земельну реформу» (15 березня 1991 р.), якою було оголошено, що весь земельний фонд України визнавався як об'єкт земельної реформи, завданням якої є перерозподіл земель з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на селі. У процесі такого перерозподілу земля мала передаватися

у приватну власність громадянам, колективним сільськогосподарським підприємствам, установам і організаціям; у тимчасове користування фізичним і юридичним особам.

Другий етап земельної реформи започаткований у січні 1992 р., з прийняттям Верховною Радою України Закону України «Про форми власності на землю» і в березні цього ж року - нової редакції Земельного кодексу України. Цими документами були внесені істотні зміни у форми власності на землю - в Україні запроваджувалися три форми власності на неї: приватна, колективна і державна, причому юридично визнано, що дані форми власності є рівноправними. Нового змісту набули орендні відносини. Орендодавцями виступали не лише ради народних депутатів, але й власники землі - окремі громадяни, колективні сільськогосподарські підприємства, акціонерні товариства, садівницькі товариства. На цьому етапі відбулося часткове реальне втілення приватної власності на землю у сфері товарного сільськогосподарського виробництва, завдяки прийняттю закону України «Про селянське (фермерське) господарство» (1992 р.). Ним передбачено передачу у приватну власність такому господарству середньої земельної частки, що припадає на одного жителя на території відповідної ради народних депутатів.

Третім етапом земельної реформи стало прийняття Указів Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» (10 листопада 1994 р.), «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» (8 серпня 1995 р.), «Про оренду землі» (23 квітня 1997 р.), «Про захист прав власників земельних часток (паїв)» (21 квітня 1998 р.) та «Про фіксований сільськогосподарський податок» (18 червня 1998 р.). На основі Указів про оренду землі і фіксований сільськогосподарський податок були прийняті закони України з аналогічною назвою.

Вказаними нормативними актами здійснена безоплатна передача землі у колективну та приватну власність для виробництва сільськогосподарської продукції, тобто на даному етапі відбулося її реальне роздержавлення. Був

здійснений поділ земель, які передані у колективну власність, на земельні частки (паї) без виділення їх у натурі, і видані селянам сертифікати на право на земельну частку (пай). Власники земельних сертифікатів одержали право розпоряджатися своїм земельним паєм, який може бути об'єктом обміну, дарування, застави, спадкування, купівлі-продажу (останнє право було пізніше відмінено). Членам колективних сільськогосподарських підприємств надавалася можливість безперешкодного виходу зі складу підприємства зі своєю земельною часткою (паєм) і виділення її в натурі з видачею Державного акта на право приватної власності на землю. Законом України «Про оренду землі» переважно врегульовані орендні відносини, а також передбачена можливість оренди земельних часток (паїв), що є вкрай необхідним і важливим в умовах трансформації форм господарювання на селі.

Початком четвертого етапу земельної реформи (за думкою автора цього підручника) став Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» (грудень 1999 р.). Ним передбачався вільний вихід членів КСП зі складу цих підприємств зі своїми земельними і майновими паями та створення на їх основі інших суб'єктів господарювання, заснованих на приватній власності. Надзвичайно важливо, що Указом впроваджено обов'язкове укладання юридичними особами, які використовують землі для сільськогосподарських потреб, договорів оренди земельних паїв з виплатою орендної плати фіксованого розміру. Введено спрощений порядок реєстрації договорів оренди земельних паїв, передбачено виділення земельних ділянок єдиним масовим групі власників земельних часток (паїв), яка звернулася із заявами про відведення земельних ділянок у натурі з метою спільного використання або надання в оренду цих ділянок. Важливо, що громадянам надано право розширювати свої особисті підсобні господарства за рахунок приєднання до них земельних ділянок у натурі, виділених відповідно до розміру земельного паю, і не створювати при цьому юридичної особи.

У 2000 р. стала реалізовуватися вимога Указу про заміну сертифікатів на земельну частку (пай) на Державні акти на право приватної власності на землю.

Цим самим створилися реальні умови для впровадження в нашої державі повноцінного ринку землі. Важливим кроком у здійсненні земельної реформи на цьому етапі став Указ Президента України «Про основні напрями земельної реформи в Україні на 2001 - 2005 роки» (30 травня 2001 р.). Передбачений Указом комплекс взаємопов'язаних правових, організаційних, фінансових, науково-технічних та інших заходів має забезпечити прискорення завершення в Україні земельної реформи, а також створити ефективний механізм регулювання земельних відносин та державного управління земельними ресурсами, але особливого значення для завершення земельної реформи у нашої державі набуло прийняття нової редакції Земельного кодексу України[8]

На сьогодні бачення розвитку ринкових земельних відносин окремими політиками і деякими аграрниками в основному сконцентовано на купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення. На думку багатьох учених, такі погляди не тільки залишають поза увагою вирішення сучасних прогресуючих проблем, пов'язаних з охороною земель, збереженням родючості ґрунтів, оптимізацією землекористування, надмірною розораністю, згортанням меліорації, недотриманням сівозмін, нераціональною концентрацією земель в окремих виробників, екологізацією виробництва та ряду інших прихованих, а можливо, й віддалених негативних тенденцій, але і унеможливлюють використання земельного капіталу як фактору для вирішення зазначених проблем щодо стану земель і розвитку аграрної економіки через банківські механізми земельної іпотеки, привабливості інвестування, розвитку партнерської діяльності, фондового ринку, співпраці із фінансовими посередниками, зміни неефективних власників і користувачів земельних ділянок, удосконалення орендних відносин тощо[40]

Варто зазначити, що земля в житті українського селянства відігравала одну з важливих ролей, адже саме під час ведення сільського господарства, маючи у користуванні певний наділ землі чи землю у власності, формувалась культура та традиції українського народу, його відношення до Батьківщини, до історичної спадщини і предків[129].

Якщо дивитись на проблему землеволодіння через призму історії та традицій, то всі народи, що проживали на території України, мають особливе ставлення до землі у свою культуру. Коли звернути увагу на формування і творення держави Ізраїль, а значна частина громадян, які зараз її населяють є репатріантами з України, то можна помітити значимість землеволодіння в цьому краї. У свій час громадянами Ізраїлю земля була викуплена в арабського населення і повернута на той час у створений земельний фонд країни. Нині земля в Ізраїлі знаходиться в більшій частині у державній власності, але громадяни мають право брати землю в оренду, сплачуючи кошти в державний бюджет за користування землею[4]. [56]

Невизначеність стосовно ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, а також безсистемне та, часто необґрунтоване внесення змін до Земельного кодексу України, поступово переросли з економічної площини до зловживань та політичного маніпулювання навколо цього питання.

У результаті, незважаючи на відносне зростання агропромислового виробництва, сьогодні в Україні склався специфічний уклад сільськогосподарської діяльності – від надзвичайно великих виробників, які вбачають певні ризики в розвитку земельної реформи, до фермерів, особистих селянських господарств та інших дрібних виробників, для яких держава не створила умови для саморозвитку, що, зокрема, призводить до втрати робочих місць та занепаду українських сіл. Порушення принципів системного реформування також призвело до прогресування монополізму не тільки на ринках продукції сільського господарства, але й на ринках матеріально-технічних і фінансових ресурсів, експортно-імпортової діяльності, формування однобічного сировинного експортоорієнтованого агропромислового виробництва, появи значної кількості «паразитуючих» посередників, блокування розвитку обслуговуючої сільськогосподарської кооперації з одночасним пригніченням дрібнотоварного виробника, який в основному працює для задоволення потреб внутрішнього продовольчого ринку. В цілому це стало причиною спотворення ще не усталеної конкуренції та викривлення структури аграрної економіки. У таких умовах розраховувати на збалансований розвиток аграрного ринку неможливо.

Але найбільш загрозливим є те, що до цього часу не сформовано ефективного землевласника, не вирішено питання ощадливого, раціонального й екологічно безпечного використання земельних ресурсів[40]

Отже варто зазначити, що від того, як відбудуватиметься земельна реформа в Україні буде залежати розвиток сільського господарства та сільських територій на яких зазвичай найчастіше сільське господарство розвивається, де його можна диверсифікувати, за рахунок переробних підприємств, сільського зеленого туризму, а це в більшій мірі збільшення кількості робочих місць, розвиток сільської інфраструктури, будівництво соціальних об'єктів, культурне збагачення та інше.

Потрібно чітко зазначити, що господарем на землі є той, хто її обробляє, хто зберігає її властивості й охороняє її, а це зазвичай той, хто зацікавлений у догму – селянин. Тому в земельній реформі потрібно чітко визначити місце селянина – сільськогосподарського виробника, його значення в реформі та перспективи на далі, як впливатиме земельна реформа на розвиток сільських територій.

Займаючись будь-яким видом господарської діяльності в селі (сільськогосподарське виробництво, переробка сільськогосподарської сировини сільський зелений туризм, торгівля і так далі), використовуючи земельні ресурси, сільський житель, має бути не тільки захищений законодавчо, а й відчувати свою відповідальність перед громадою за свої дії.

Культура бережливого ставлення до землі повинна й далі виховуватись як і колись виховувалась із покоління в покоління [128].

Що ж до утримання сільськогосподарських тварин у домогосподарствах України, то цей вид діяльності все частіше занепадає, оскільки вимагає постійної уваги і перебування вдома господарів. Коли члени родини знаходяться на постійній роботі, то в таких сім'ях частіше не займаються тваринництвом, а у тих сім'ях, де члени родини знаходяться переважно вдома за різних причин, часто це безробіття, пенсійний вік, свідомий вибір, вирощування сільськогосподарських тварин.

Таблиця 3.13

Утримання сільськогосподарських тварин у сільських домогосподарствах у 2017 році

	Усі домогосп. одарства	У тому числі				
		домогосподарства, які очолюють		домогосподарства з площею землі		
		чолові-ки	жінки	0,5 га і менше	0,51–1,00 га	1,01 га і більше
Частка домогосподарств, що утримують будь-який вид сільськогосподарських тварин, %	65,4	66,2	64,7	52,3	74,8	84,8
у тому числі	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
велику рогату худобу	33,3	36,9	29,8	17,6	37,0	52,0
корів	31,8	35,2	28,6	16,3	35,2	50,6
свиней	40,1	45,6	34,7	24,4	44,7	57,7
овець	1,3	1,9	0,7	1,3	0,8	1,7
кіз	6,5	5,8	7,1	7,1	7,0	4,9
коней	5,9	7,5	4,3	1,8	5,7	12,0
кролів	6,8	7,9	5,9	5,4	7,5	8,3
птицю	96,4	96,3	96,4	96,2	96,8	96,1
бджіл	1,1	1,6	0,6	1,0	1,1	1,2
Наявність сільськогосподарських тварин в розрахунку на 10 домогосподарств, голів						
великої рогатої худоби	3,7	4,4	3,2	1,5	4,4	8,2
корів	2,7	3,1	2,4	1,1	3,3	5,9
свиней	5,1	6,1	4,2	2,3	5,9	10,7
Наявність птиці в розрахунку на 1 домогосподарство, голів	13,9	14,7	13,1	10,3	15,1	20,7
Розподіл кількості сільськогосподарських тварин за розміром домогосподарств, %						
великої рогатої худоби	100,0	56,5	43,5	20,9	31,1	48,0
корів	100,0	55,6	44,4	20,5	31,8	47,7
свиней	100,0	57,3	42,7	23,3	30,6	46,1
птиці всіх видів	100,0	51,4	48,6	38,3	28,8	32,9

Джерело: [278]

Судячи з даних статистики 40,1% займаються свинарством, ВРХ вирощують для своїх потреб та реалізації 33,3 % домогосподарств, птиця ж на сьогодні є найпоширенішим видом домашніх тварин, а саме 96, 4 % домогосподарств на селі вирощують птицю. У середньому на одно домогосподарство приходить 13,9 голів птиці. Якщо на початку 2000 років в усіх категоріях господарств налічувалося лише 123,7 млн. голів птиці, то вже в 2015 р. її чисельність зросла до 214,6 млн. голів або майже в 1,7 разу. При цьому суттєво змінилася структура утримуваного поголів'я птиці в розрізі основних категорій господарств. Зокрема,

частка птиці у сільськогосподарських підприємствах в 2001 р. становила лише 20,5 %, тоді як упродовж наступних 15 років вона підвищилася до 56,9 %.

Найбільше поголів'я птиці сьогодні зосереджено у Київській і Вінницькій областях, відповідно 27,3 млн. голів (12,7% до загального) і 27,0 млн. голів (12,6%). Значне поголів'я утримували в Черкаській області — 24,6 млн. голів (11,4%), Дніпропетровській — 18,1 млн. голів (8,4%) та Херсонській — 12,6 млн. голів (5,9%). Разом у цих областях утримується 51,1% всього поголів'я птиці в Україні та понад 70% її у сільськогосподарських підприємствах. [259]

Проблемою також є те, що забезпеченість агропідприємств основними сільськогосподарськими машинами та інвентарем знаходиться на мінімальному рівні. Це пов'язано з нерозвинутим ринком міні-техніки з сільськогосподарським інвентарем та низькою платоспроможністю українських аграріїв. За даними Міністерства аграрної політики і продовольства, у сільському господарстві України – понад 70% сільськогосподарської техніки, яка експлуатується понад 15 років. Модернізація машинно-тракторного парку здійснюється вкрай повільно. Негаразди технічного забезпечення призводять до порушення технологій виробництва продукції, збільшують її втрати, зумовлюють технологічну відсталість. Низька якість вітчизняної техніки не дає можливості впроваджувати інноваційні технології та перейти до вищого рівня розвитку вітчизняного агропромислового комплексу. Сімейним фермам в Україні потрібна мала техніка (міні-трактори, мотоблоки, мотокультиватори, малі косарки, обприскувачі тощо). Її використовують в основному сезонно, а тому для оцінки ефективності її роботи перевагу варто надати не критеріям системи машинокористування, а рівню механізації та автоматизації робочих процесів, вчасності виконання технологічних операцій, ступеню полегшеності праці і зменшенню її затрат, росту продуктивності, збільшенню виробництва продукції. [116].

Аналізуючи дані таблиці можна зробити висновок, що чим більше в домогосподарстві земельних площ, тим більше наявної техніки в домогосподарстві, що є логічним. Найпопулярнішою сільськогосподарською технікою в сільських домогосподарствах є плуг в 31,3% домогосподарств, також

популярним устаткуванням є борона – 29,3, трактори є в 23,7% домогосподарствах.

Таблиця 3.14

Наявність техніки в сільських домогосподарствах у 2017 році

	Усі домогосподарства	У т.ч. домогосподарства з площею землі		
		0,5 га і менше	0,51–1,00 га	1,01 га і більше
Домогосподарства, що мають техніку	<u>19,0</u> 100,0	<u>12,1</u> 100,0	<u>19,2</u> 100,0	<u>35,0</u> 100,0
у тому числі				
плуг	31,3	11,5	29,5	48,4
сівалку	14,5	6,6	11,6	22,7
борону	29,3	13,6	26,8	43,7
культиватор	13,4	3,0	11,7	22,9
трактор	23,7	9,1	21,1	37,1
комбайн	1,7	0,1	0,6	3,7
сепаратор	14,2	12,6	14,4	15,5
крупорушку	21,6	20,9	18,1	24,5
автомобіль вантажний	3,1	0,9	2,5	5,2

Джерело: [278]

В Україні за достатньо високого рівня забезпеченості сільського господарства земельними та трудовими ресурсами залишається невирішеною проблема його техніко-технологічного оснащення, особливо малих і середніх розмірів господарств. Середньогалузевий рівень фондооснащеності 1 га сільськогосподарських угідь фермерських господарств та господарств населення в Україні у 7-9 разів нижчий порівняно з Польщею та іншими розвиненими країнами світу. Внаслідок такого низького рівня технічного забезпечення частина урожаю втрачається на різних технологічних етапах. Сільськогосподарське виробництво України потребує технологічного переозброєння вітчизняною високоефективною надійною енергоощадною міні-технікою, якої досі не випускають в Україні; відтворення технічного потенціалу агропромислового комплексу до рівня технологічної потреби; державної підтримки розроблення і

виробництва сучасних технічних засобів для малих господарських форм, у тому числі й сімейних ферм [116]

Таблиця 3.15

Структура продукції сільського господарства за категоріями виробників
(відсотків до загального обсягу)

	2000	2005	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	±
Сільськогосподарські підприємства										
Продукція сільського господарства	38,4	40,5	48,3	50,7	54,0	55,3	55,1	57,0	56,4	18,0
Продукція рослинництва	49,3	48,6	53,6	55,0	58,6	59,4	59,1	61,3	60,5	11,2
Продукція тваринництва	21,0	26,2	38,8	41,8	43,5	45,5	45,5	45,6	45,8	24,8
у тому числі фермерські господарства										
Продукція сільського господарства	2,1	4,6	6,1	6,3	7,6	7,6	7,9	8,7	8,7	6,6
Продукція рослинництва	3,1	6,7	8,7	8,6	10,1	10,0	10,4	11,2	11,3	8,2
Продукція тваринництва	0,4	0,7	1,6	1,7	1,8	1,8	1,9	2,0	2,0	1,6
Господарства населення										
Продукція сільського господарства	61,6	59,5	51,7	49,3	46,0	44,7	44,9	43,0	43,6	-18,0
Продукція рослинництва	50,7	51,4	46,4	45,0	41,4	40,6	40,9	38,7	39,5	-11,2
Продукція тваринництва	79,0	73,8	61,2	58,2	56,5	54,5	54,5	54,4	54,2	

Джерело: Розроблено автором за даними [278]

Аналізуючи дані таблиці, можна стверджувати, що лідерами у виробництві сільськогосподарської продукції є сільськогосподарські підприємства, за останні сімнадцять років виробництво сільськогосподарської продукції їх зросло на 18%, фермери ж збільшили своє виробництво дещо менше – а 6,6%.

Виробництво сільськогосподарської продукції на базі господарств населення навпаки ж скоротилось на 18% за рахунок міграції сільського населення, великої трудомісткості, непопулярності та непрестижності сільськогосподарської праці.

У свою чергу також, проаналізувавши ситуацію в Європейському союзі, можна помітити тенденцію до різкого зменшення виробництва сільськогосподарської продукції селянами, через встановлені норми якості сільськогосподарської продукції, працевлаштування селян на сільськогосподарських підприємствах та й взагалі достатня кількість робочих місць в будь-яких галузях народного господарства.

Саме від виробництва сільськогосподарської продукції у більшій мірі залежить продовольча безпека країни, адже сільське виробництво забезпечує державні стратегічні запаси продукцією. Продовольча безпека об'єктивно пов'язана із виробництвом продукції сільського господарства і у свою чергу розвитком сільських територій. Під валовою продукцією галузі сільського господарства розуміють продукти рослинного і тваринного походження, які отримані внаслідок вирощування сільськогосподарських культур і використання сільськогосподарських тварин, а також обсяг зміни незавершеного виробництва в рослинництві, обсяг вирощування молодих багаторічних насаджень за рік та обсяг вирощування худоби і птиці (приплід, приріст живої маси) [302].

В основному майже все виробництво сільськогосподарської продукції України виробляється у сільських територіях, і це виробництво є базовим бізнесом у сільських територіях.

Традиційно, на території України вирощують такі сільськогосподарські культури як: зернові та зернобобові, картоплю, кукурудзу, соняшник, овочі, фрукти та культури, які придатні для вирощування та відгодівлі сільськогосподарських тварин. Що стосується сільськогосподарських тварин, то лідером у вирощуванні та відгодівлі є ВРХ, свині та птиця. У гірських районах часто можна зустріти сільськогосподарські підприємства та домогосподарства, які займаються виробництвом та відгодівлею овець.

Аналізуючи таблицю, можна з впевненістю сказати, що сільськогосподарське виробництво істотно збільшує темпи свого приросту за останні роки у рослинництві. Порівнюючи 2017 рік виробництва сільськогосподарської продукції рослинництва помітно зріс відносно базового для порівняльних цін 2010 року, а саме на 8,1%, що не можна сказати про виробництво сільськогосподарської продукції тваринницького напрямку виробництва, що скоротилось на 8,1%.

Вироблено продукції сільського господарства за видами

(у постійних цінах 2010 року; мільйонів грн..)

Види сільськогосподарської продукції	2010	2014	2015	2016	2017	Відхилення (±)
Продукція сільського господарства	194886,5	251427,2	239467,3	254640,5	249157,0	54270,5
продукція рослинництва	124554,1	177707,9	168439,0	185052,1	179474,6	54920,5
культури зернові та зернобобові	41633,0	67573,1	63421,0	69464,2	65169,8	23536,8
картопля, культури овочеві та баштанні продовольчі	33031,2	50512,2	50172,8	57844,8	56143,1	23111,9
культури плодові та ягідні, виноград	6919,6	7721,1	8027,4	7489,4	7745,0	825,4
культури кормові	4086,4	4251,0	3738,0	3747,1	3547,9	-538,5
інша продукція рослинництва	887,4	1153,2	-359,6	1684,7	2009,8	1122,4
продукція тваринництва	70332,4	73719,3	71028,3	69588,4	69682,4	-650
сільськогосподарські тварини (вирощування)	31237,4	33813,5	33859,3	33916,2	33680,7	2443,3
молоко	28533,0	28246,1	26926,9	26321,8	26061,2	-2471,8
яйця	7935,1	9114,7	7809,7	7026,9	7215,6	-719,5
вовна	17,6	9,4	9,4	8,6	8,2	-9,4
інша продукція тваринництва	2609,3	2534,2	2423,0	2314,9	2716,7	107,4
У відсотках до підсумку						
Продукція сільського господарства	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-
продукція рослинництва	63,9	70,7	70,3	72,7	72,0	8,1
продукція тваринництва	36,1	29,3	29,7	27,3	28,0	-8,1

Джерело: Розроблено автором за даними [278]

Традиційно більшість української агропродукції – товари рослинництва. Рослинництво – це цілий комплекс взаємозв'язаних галузей, який залежно від засобів виробництва застосовують у рослинництві й культури, що вирощують та поділяється на більш вузькі галузі й групи. Господарства України вирощують понад 400 різних сільськогосподарських культур, які об'єднуються в окремі групи (зернові, технічні, городні, кормові, плодові та інші). Для переробки кожного виду рослинницької продукції розвиваються різні галузі промисловості, формуються

різні галузеві рослинницько-промислові комплекси. Кожний із них представляє собою своєрідну структурну зернову систему, в якій в одному виробничому циклі ув'язується вирощування і переробка певних видів сільськогосподарської продукції.

Таблиця 3.17

Структура виробництва продукції сільського господарства за категоріями господарств
(у відсотках до загального обсягу)

Види сільськогосподарської продукції	2010	2014	2015	2016	2017	Відхилення (±)
Сільськогосподарські підприємства						
Продукція сільського господарства	48,3	55,3	55,1	57,0	56,4	8,1
продукція рослинництва	53,6	59,4	59,1	61,3	60,5	6,9
продукція тваринництва	38,8	45,5	45,5	45,6	45,8	7,0
у т.ч. фермерські господарства						
Продукція сільського господарства	6,1	7,6	7,9	8,7	8,7	2,6
продукція рослинництва	8,7	10,0	10,4	11,2	11,3	2,6
продукція тваринництва	1,6	1,8	1,9	2,0	2,0	0,4
Господарства населення						
Продукція сільського господарства	51,7	44,7	44,9	43,0	43,6	-8,1
продукція рослинництва	46,4	40,6	40,9	38,7	39,5	-6,9
продукція тваринництва	61,2	54,5	54,5	54,4	54,2	-7

Джерело: Розроблено автором за даними [278]

Для того, щоб зрозуміти як змінюється структура виробництва сільського господарства в рослинництві і тваринництві розглянемо наступну таблицю.

Проаналізувавши виробництво сільськогосподарської продукції рослинницького та тваринницького напрямку в різних формах господарювання, а саме в сільськогосподарських підприємствах сільського господарства у тому числі фермерські господарства та господарства населення.

Принадно зазначимо, що загалом у сільськогосподарських підприємствах виробництво в рослинництві зросло в господарствах на 6,9%, в тваринництві на 7,0%, кількість фермерських господарств збільшили своє виробництво в рослинництві на 2,6% та 0,4% у тваринництві.

Щодо кількості домогосподарств, які займаються виробництвом сільськогосподарської продукції, то в галузі рослинництва скоротились на 6,9% та у тваринництві скоротились на 7%.

За період реформування у сільському господарстві було проведено роздержавлення та приватизацію державної та колективної власності, відродження малого та середнього бізнесу. Реформування аграрного сектору базувалося на розподілі майна та землі між працівниками, які мешкають у сільській місцевості.

Формування оптимальних розмірів виробництва є однією із основних умов ефективного функціонування підприємств в умовах ринкового середовища. Необхідність реорганізації сільськогосподарських підприємств призвела до створення в Україні виробничо-господарських об'єднань ринкового типу, конкурентоспроможність і прогресивність яких обумовлюється вибором оптимальної господарської структури. Для всіх типів сільськогосподарських підприємств вибір напрямків формування оптимальної структури виробництва має визначальне значення. Розмір сільськогосподарського підприємства є одним із найважливіших факторів, що впливають на ефективність його господарювання. Тому підприємство повинно мати раціональні розміри, що в сучасних ринкових умовах сприяє підвищенню ефективності виробництва. Основним показником розміру сільськогосподарських підприємств та їх виробничих підрозділів є вартість валової продукції, оскільки вона визначає кінцевий результат виробництва. При порівнянні розмірів різних господарств за ряд років для оцінки валової продукції сьогодні використовують постійні ціни 2010 року на продукцію [290].

Отже сільськогосподарські підприємства бувають двох видів:

- 1) державні;
- 2) недержавні.

У свою чергу недержавні поділяються на: приватні, кооперативні, фермерські.

Таблиця 3.18

Кількість підприємств, які здійснювали сільськогосподарську діяльність за організаційно-правовими формами господарювання

Форми господарств	2013	2014	2015	2016	2017	Відхилення (±)
Усього	49046	46199	45379	47697	45558	-3488
Господарські товариства	8245	7750	7721	8700	6967	-1278
Приватні підприємства	4095	3772	3627	3752	3215	-880
Кооперативи	809	674	596	738	448	-361
Фермерські господарства	34168	33084	32303	33682	34137	-31
Державні підприємства	269	228	241	222	199	-70
Підприємства інших форм господарювання	1460	691	891	603	592	-868
У відсотках до підсумку						
Господарські товариства	16,8	16,8	17,0	18,2	15,3	-1,5
Приватні підприємства	8,3	8,2	8,0	7,9	7,1	-1,2
Кооперативи	1,6	1,4	1,3	1,5	1,0	-0,6
Фермерські господарства	69,7	71,6	71,2	70,6	74,9	5,2
Державні підприємства	0,6	0,5	0,5	0,5	0,4	-0,2
Підприємства інших форм господарювання	3,0	1,5	2,0	1,3	1,3	-1,7

Джерело: Розроблено автором за даними [278]

За досліджуваній період кількість сільськогосподарських підприємств помітно скоротилась всього на 3488 підприємства. Причиною стали такі фактори як: несприятливі умови господарювання в період АТО, нестабільна політична та соціальна ситуація в країні, коли значно зменшується інвестування в економіку держави та інші чинники та які як наслідок цих негативних процесів негативно впливають на розвиток сільського господарства й сільських територій.

Аналізуючи дані таблиці - дещо зросла кількість фермерських господарств у відсотках до загального результату

Тож вплив сільського господарства на відновлення та розвиток сільських територій є незаперечний, адже саме на обробітку землі та сільськогосподарському виробництві зосереджена культура та традиції українського села. Навколо розвитку сільського господарства існує побут селян, їх вміння пристосовуватись до природних та кліматичних умов.

3.3. Стан та аналіз впливу адміністративно-територіальної реформи в Україні на відновлення та розвиток сільських територій

Одним із основних важелів впливу на відновлення і розвиток сільських територій має сучасне реформування, а саме адміністративна реформа, яка нині успішно запроваджується на території України.

Адміністративно-територіальна реформа стала поштовхом для відновлення свідомості громадян сільської місцевості, посилення ініціативи та виявлення сільських лідерів.

Варто відмітити, що успішність проведення адміністративно-територіальної реформи прямо залежить від державної політики й підтримки, адже саме держава має стимулювати проведення реформи в державі.

У відповідності до затвердженої розпорядженням КМУ від 01.04.2014 р., «Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні», 2 етап реалізації Концепції (2015-2017 роки) реформи цього року мав би завершитись та власне вся реформа в цілому. Наразі успіх реформи найбільше залежить від прийняття законопроекту про адміністративно-територіальний устрій, в якому пропонується залишити три рівні розподілу територій: область, район, громада.

Попередня версія законопроекту була відкликана з Парламенту в зв'язку із завершенням попередньої каденції 7 скликання, проте МінРегіон розробив та направив на погодження до ЦОВВ оновлену версію тексту.

Запропонована схема цілком відповідає європейській системі територіального устрою згідно номенклатури територіальних одиниць статистики (Nomenclature of Territorial Units for Statistical Purposes, NUTS), а саме: NUTC-1 (область), NUTC-2 (район), NUTC-3 (громада). Українські регіони відповідають європейським, тому не потрібно їх змінювати в розмірах та кількості населення. З іншої сторони повноваження району суттєво зменшаться, у зв'язку з передачею на рівень громади певних управлінських функцій таких як освіта, охорона здоров'я, управління земельними ресурсами, екологічна безпека та благоустрій територій, і

т.д. Водночас на рівні району має залишитись функція контролю за територію і реалізовувати її має районна префектура (державна адміністрація).

Власне тому, немає необхідності в негайній зміні Конституції України щодо адміністративно-територіального устрою. Згодом варто буде змінити статус Криму – з автономної республіки на область та ліквідувати Верховну Раду АРК, оскільки ми вже стали свідками їхніх зловживань статусом. При цьому, звісно має бути гарантовані повноваження та права для кримськотатарського народу щодо самовизначення в національно-культурних та релігійних питаннях чи інших аспектах життєдіяльності органів місцевого самоврядування Криму, водночас із забезпеченням рівних прав та обов'язків усіх громадян України, які живуть та будуть жити в АР Крим. З метою вирішення цього питання діюча Конституційна комісія вже прийняла рішення про створення робочої групи з напрацювання пропозицій змін та доповнень до Конституції України стосовно Автономної Республіки Крим та міста Севастополь, засідання якої пройшло 11 травня, під час якого було розглянуто декілька питань, зокрема, про поточний стан та подальші напрямки роботи комісії, а також щодо порядку опрацювання питань внесення змін до Конституції України щодо Автономної Республіки Крим.

Завершення реформи місцевого самоврядування в найкоротші строки потрібно для приведення повноваження і відповідальності громад до спільного знаменника, бо на даний момент вони можуть бути абсолютно різними, навіть у двох сусідніх населених пунктах – там, де є об'єднана громада й там, де немає такої. Вирішити цю та подібні проблеми життєдіяльності громад можливо шляхом ухвалення проекту Закону України «Про засади адміністративно-територіального устрою України», проте із додаванням до вже оприлюднених МінРегіоном текстів ще одного дуже важливого пункту, власне щодо встановлення оновлених меж громад та районів. Це дозволить всім громадам визначити їхню територію відповідно до узгоджених та прийнятих сесіями обласних рад і затверджених Кабінетом Міністрів України Перспективних планів. Межі однієї громади будуть дотичні до меж інших громад, тож уся земля матиме зрозумілу юрисдикцію і відповідального за неї. У свою чергу це створить основу

для економічного та інфраструктурного розвитку громад на користь їх жителів.
[50]

Дуже часто можна спостерігати, що втілюючи задуми адміністративно-територіальної реформи виконавці користуються досвідом Європейських країн, які вже успішно пройшли шлях реформування у сільських територіях. Тому нерідко новостворені об'єднанні територіальні громади або території, що знаходяться в тракті об'єднання беруть участь у проєктах чи виграють європейські гранти, які сприяють розвитку територій.

В таблиці 3.19 відображені основні проєкти Європейського союзу та участь у них об'єднаних територіальних громад України. Дуже часто саме завдяки цим проєктам, сільським громадам вдається реалізувати всі свої плани та задуми. Члени громад мають змогу пройти навчання за кордоном, перейняти досвід у своїх колег із інших країн, які залюбки діляться, оскільки вже мають позитивний результат, проводячи адміністративно-територіальну реформу.

Також варто згадати, що втілюючи адміністративно-територіальну реформу в життя у співпраці об'єднуються різні галузі народного господарства країни з метою реалізації різних проєктів та програм, обміну досвідом між собою, а також задля використання досвіду країн, які також проводили у себе адміністративно-територіальні реформи.

Завдяки досвіду міжнародних компаній та партнерів, на прикладі формувань адміністративно-територіальних одиниць європейських країн, можна чітко сформулювати план розвитку сільської місцевості на фоні розвитку об'єднаних територіальних громад України.

Завдяки міжнародним програмам та грандам, членам ОТГ надається можливість особисто порівняти якість проведення адміністративно-територіальної реформи в Україні та країн Європи та внести свої пропозиції.

Таблиця 3.19

Проекти Європейського союзу та участь у них об'єднаних територіальних громад України

Назва проекту/програми	Сума допомоги	Дата проекту	Дата завершення
<u>Проект DESPRO</u>	9,3 млн. CHF	24.12.2007	24.06.2020
<u>Зміцнення місцевої фінансової ініціативи в Україні (ЗМФІ-II) впровадження</u>	4,7 млн. USD	01.10.2011	31.12.2017
<u>Гендерне бюджетування в Україні</u>	46,6 млн. SEK	12.11.2013	31.12.2018
<u>Проект ПРООН/ЄС «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду»</u>	23,8 млн. EUR	01.01.2014	30.12.2017
<u>Шведсько-український проект "Підтримка децентралізації в Україні"</u>	31,8 млн. SEK	08.09.2014	31.12.2018
<u>Місцеве самоврядування та верховенство права в Україні</u>	28,3 млн. SEK	01.10.2014	31.12.2017
<u>Експертна підтримка врядування та економічного розвитку (EDGE)</u>	18,8 млн. CAD	10.11.2014	31.07.2019
<u>Відновлення врядування та примирення на територіях України, що постраждали від кризи</u>	3 млн. USD	01.01.2015	31.12.2017
<u>Партнерство для розвитку міст (PROMIC / PLEDDG)</u>	19,5 млн. CAD	27.03.2015	30.06.2021
<u>Електронне врядування задля підзвітності влади та участі громади (EGAP)</u>	4,3 млн. CHF	01.05.2015	31.03.2019
<u>Розробка курсу на зміцнення місцевого самоврядування в Україні (ПУЛЬС)</u>	8,2 млн. USD	14.12.2015	13.12.2020
<u>Програма U-LEAD</u>	102 млн. EUR	01.01.2016	30.06.2020
<u>Спільна програма ПРООН та ООН Жінки</u>	10 млн. EUR	01.05.2016	30.11.2017
<u>Програма DOBRE</u>	50 млн. USD	08.06.2016	07.06.2021

Джерело: [72]

Запропоновані в роботі анкети (Додаток Е) допоможуть голові ОТГ проаналізувати свою роботу, провести самоконтроль, спрямувати свої зусилля на благо ОТГ і чітко усвідомити реальні потреби жителів ОТГ. Також завдяки оцінці даної методики можна звернути увагу на помилки й недоліки у своїй роботі та вчасно їх ліквідувати.

Таблиця 3.20

Кількість Європейських проєктів по областях України

н/зп	Область	Кількість Європейських проєктів
1	Вінницька	9
2	Волинська	9
3	Дніпропетровська	7
4	Донецька	7
5	Житомирська	6
6	Закарпатська	6
7	Запорізька	7
8	Івано-Франківська	9
9	Київська	6
10	Кіровоградська	7
11	Луганська	9
12	Львівська	6
13	Миколаївська	7
14	Одеська	8
15	Полтавська	8
16	Рівненська	6
17	Сумська	7
18	Тернопільська	7
19	Харківська	7
20	Херсонська	7
21	Хмельницька	6
22	Черкаська	6
23	Чернівецька	7
24	Чернігівська	6
25	Київ	5

Джерело: [72]

В таблиці 3.20 показано, яка кількість Європейських проєктів припадає на кожен область України загалом. Отже, кожна з областей має рівну можливість участі в європейських проєктах, отримувати допомогу та фінансування на свій подальший розвиток в адміністративному реформуванні територій, а ці території в більшості є сільські.

Дякуючи запропонованим програмам європейськими інституціями, було організовано численні курси підвищення кваліфікації, навчання для представників, сільської спільноти та лідерів села. На цих заняттях вони мали

змогу переконатися особисто в успішності проведення адміністративно-територіальної реформи.

Одна із найновіших реформ, яка відбулася у Польщі, можна було побачити конкретні результати як дміни і солецтва впорались з організацією фінансування своїх адміністративно - територіальних одиниць у період проходження реформи.

На сьогоднішній день адміністративно-територіальна реформа в Польщі успішно завершена, що дає змогу плідно працювати адміністративним (дмінам) та громадським (солецтвам) інституціям злагоджено та ефективно на благо своїм громадянам.

Аналізуючи те, як відбувається адміністративно-територіальна реформа в Україні можна зробити певні висновки, що найбільшою перешкодою у формуванні об'єднаних територіальних громад в Україні, є тотальна нестача інформації для населення про децентралізацію. На перший погляд про цей процес можна почути у будь-якому з джерел масової інформації, але все ж інформація подається загально.

Щоб донести свою думку до пересічного мешканця сільського населеного пункту, потрібно конкретно розробити план із включенням у нього всіх переваг та недоліків проведення об'єднання населених пунктів в об'єднані територіальні громади. На прикладі інфраструктурної, ресурсної, соціально-економічної бази потрібно сформулювати візію та показати мету об'єднання, вказавши на всі переваги та недоліки об'єднаної територіальної громади, яку можна створити конкретно саме на їх території проживання.

Станом на 1 січня 2017 року кількість адміністративно-територіальних одиниць України проаналізовано в наступній таблиці.

Таблиця 3.21

Кількість адміністративно-територіальних одиниць України за регіонами на
1 січня 2017 року (одиниць)

Області	Райони	ОТГ	Міста		Райони в містах	Селища міського типу	Сільські населені пункти
			всього	у тому числі спеціаль- ного статусу, рес- публікан- ського та обласного значення			
УКРАЇНА	490	216	460	189	111	885	28 377
АРК	14	-	16	11	3	56	947
області							
Вінницька	27	3	18	6	-	29	1 457
Волинська	16	7	11	4	-	22	1 054
Дніпропетровська	22	34	20	13	18	46	1 435
Донецька	18	3	52	28	21	131	1 115
Житомирська	23	10	12	5	2	43	1 613
Закарпатська	13	2	11	5	-	19	578
Запорізька	20	7	14	5	7	22	914
Івано-Франківська	14	4	15	6	-	24	765
Київська	25	2	26	13	-	30	1 126
Кіровоградська	21	5	12	4	2	27	991
Луганська	18	2	37	14	4	109	780
Львівська	20	15	44	9	6	34	1 850
Миколаївська	19	1	9	5	4	17	885
Одеська	26	8	19	9	4	33	1 124
Полтавська	25	12	15	6	5	21	1 805
Рівненська	16	14	11	4	-	16	999
Сумська	18	15	15	7	2	20	1 455
Тернопільська	17	26	18	4	-	17	1 023
Харківська	27	2	17	7	9	61	1 673
Херсонська	18	1	9	4	3	31	658
Хмельницька	20	22	13	6	-	24	1 414
Черкаська	20	6	16	6	2	15	824
Чернівецька	11	10	11	2	3	8	398
Чернігівська	22	5	16	4	2	29	1 465
міста							
Київ	-	-	1	1	10	-	-
Севастополь	-	-	2	1	4	1	29

Джерело: За даними офіційного веб-порталу Верховної Ради України. [72]

Як видно з таблиці структура адміністративно-територіальних одиниць поповнилась показником об'єднано територіальних громад. У кожній із областей адміністративно-територіальна реформа відбувається по-різному. Якщо на Дніпропетровщині найвищий показник утворення ОТГ – 34 одиниць, на Тернопільщині – 26 одиниць та Хмельниччині – 22 одиниці, то в таких областях

як Херсонська – 1 одиниця, Миколаївська – 1 одиниця, Харківська – 2 одиниці, Закарпатська – 2 одиниці.

Причини такої диспропорції різні, наприклад нестача інформації та роз'яснювальної роботи в областях, байдужість населення, безініціативність, дуже часто стають перепорою в суперечках між жителями сіл, що призводить до сповільнення реформи.

Із даних таблиці можна зазначити, що динаміка успішності проведення адміністративно-територіальної реформи загалом позитивна, у кожній з областей реформа проходить з різною інтенсивністю і як вже раніше було зазначено причини різні у кожній області. Зрозуміло, що у тих областях, де проходить АТО чи ті області, що є проблемними в політичному напрямку, де ситуація є нестабільною. Також варто зазначити, що реформа протікає повільно, де спостерігається пасивність населення та адміністрації.

У Херсонській області населення пасивне в наслідок відсутності лідерів, які б були зацікавлені в ефективності реформ.

У таблиці приведенні дані на період січня 2017 року, саме той період, коли в об'єднані територіальні громади входили ті населені пункти України, де було чітко сформовано мету об'єднання, вказані всі можливості, які в подальшому чекають на місцевих жителів, які мали бажання до об'єднання.

У наступній таблиці досліджуючи цей період, можна спостерігати динаміку успішності проведення адміністративно-територіальної реформи умовно виділеного першого «свідомого етапу».

Отже, перший етап можна виділити як один з найрезультативніших. До нього ініціатори об'єднання підходили свідомо, прораховуючи кожен з етапів та, очікуючи реальних результатів.

Таблиця 3.22

Динаміка успішності проведення адміністративно-територіальної реформи в Україні (одиниці)

Області	2015	2016	2017	Відхилення (±)
Україна	64	184	216	152
АРК	-	-	-	-
Вінницька	1	2	3	2
Волинська	1	4	7	6
Дніпропетровська	7	15	34	27
Донецька	1	3	3	2
Житомирська	2	7	10	8
Закарпатська	-	2	2	2
Запорізька	1	3	7	6
Івано-Франківська	2	1	4	2
Київська	1	1	2	1
Кіровоградська	1	5	5	4
Луганська	1	2	2	1
Львівська	5	5	15	10
Миколаївська	-	1	1	1
Одеська	2	4	8	6
Полтавська	7	3	12	5
Рівненська	5	3	14	9
Сумська	5	2	15	10
Тернопільська	5	11	26	19
Харківська	1	2	2	2
Херсонська	1	1	1	-
Хмельницька	2	16	22	20
Черкаська	2	4	6	4
Чернівецька	2	6	10	8
Чернігівська	2	2	5	3

Джерело:[72]

Таблиця 3.23

Рейтинг областей України щодо проведення адміністративно-територіальної реформи

Область	Кількість ОТГ					Відхилення 2015 до 2017 р.р. (+)	Площа області, км²	Площа ОТГ, км²		К-ть громад до утворення ОТГ	К-ть громад, що об'єднались		К-то ОТГ з к-то жителів менше 5 тис. осіб		Перспективні плани затверджені Урядом			Загальне місце в рейтингу проведення реформи
	К-ть ОТГ	К-ть ОТГ	К-ть ОТГ	К-ть ОТГ в ЦВК	Всього за 2015-2018 Р-Р			Всього 2015-2018 р.р.			Всього 2015-2018 р.р.		Всього 2015-2018 р.р.		Всього 2015-2018 р.р.			
								Площа ОТГ	%		ТГ, що об'єднались	%	К-ть ОТГ	%	ОТГ план	Площа громад, план	%	
Вінницька	2	19	13	-	34	11	26513	3894	14,7	707	103	14,6	17	50	49	9567	36,2	22
Волинська	5	10	25	1	41	20	20144	9045	44,9	412	175	42,5	14	34,1	74	19009	94,6	2
Дніпропетровська	15	19	22	4	60	7	31914	16517	51,8	348	176	50,6	25	41,7	85	27608	86,7	3
Донецька	3	3	3	6	15	0	26517	6026	22,7	386	95	24,6	3	20	37	17585	66,4	14
Житомирська	9	23	13	1	46	4	29832	16653	55,8	631	348	55,2	16	34,8	55	23717	79,7	1
Закарпатська	2	1	3	-	6	1	12877	616	4,8	337	20	5,9	0	0	0	0	0,0	23
Запорізька	6	10	20	6	42	14	27180	14369	52,9	299	152	50,8	21	50	6	25089	92,4	4
Івано-Франківська	3	8	12	2	25	9	13900	2418	17,4	516	111	21,5	3	12	58	13113	94,2	11
Київська	1	1	7	3	12	6	28131	2614	9,3	659	66	10	2	16,7	29	15212	54,3	21
Кіровоградська	2	3	8	2	15	6	24588	2792	11,4	415	45	10,8	7	46,7	54	24588	100	19
Луганська	2	1	5	3	11	3	26684	5177	20,2	332	62	18,4	2	18,2	25	17118	64,2	18
Львівська	15	7	13	-	35	-2	21833	3832	17,6	711	137	19,3	11	31,4	72	15878	72,9	15
Миколаївська	1	18	9	1	29	8	24598	8506	35,0	313	102	12,6	12	41,4	40	20447	85,2	10
Одеська	8	3	14	-	25	6	33310	8002	24,0	490	108	22	5	20	32	9800	29,4	17
Полтавська	12	6	21	4	43	9	28748	8002	27,8	503	155	30,3	22	51,2	54	13050	45,5	16
Рівненська	5	13	7	1	26	2	20047	4777	23,8	365	95	26,3	9	34,6	66	20047	100	8
Сумська	1	13	14	1	29	13	23834	8190	34,4	419	135	32,2	11	37,9	52	22825	96,0	6
Тернопільська	26	10	4	2	42	-22	11823	5477	39,6	615	246	40	20	47,6	36	4612	33,4	12
Харківська	0	4	8	2	14	8	31415	1753	13,4	458	62	13,5	0	0	58	30756	98,2	13
Херсонська	1	11	14	2	28	13	28461	8215	28,9	258	97	32,6	11	39,3	49	25605	96,8	7
Хмельницька	22	4	13	2	41	-9	20645	11027	53,4	605	329	54,4	10	24,4	45	16599	80,7	1
Черкаська	3	3	20	-	26	17	20900	3725	17,8	556	97	17,4	13	50	55	13451	64,4	20
Чернівецька	10	6	10	2	28	0	8097	3149	38,9	271	100	36,9	6	21,4	14	4818	59,5	9
Чернігівська	5	11	21	-	37	16	31865	16396	51,5	569	297	52,2	14	37,8	51	25258	75,4	5
Всього	159	207	299	45	710	140	575756	173921	30,2	15215	3353	29,5	254	35,8	1172	415811	72,2	

Джерело: розраховано автором [72]

Друга хвиля утворення об'єднаних територіальних громад прийшла на період 2017 року, вона визначена вже прикладом і результатами попередників, її можна назвати як «результативну». Тож на кінець 2017 року було утворено вже 299, на період 2018 року для об'єднання вже подано 45 об'єднаних територіальних громад, що знаходяться у процесі реформування. Також подано досить значну кількість заяв на об'єднання та формування об'єднаних територіальних громад, тож за період 2018 року має бути вже утворено на території України 710 ОТГ.

Якщо проаналізувати рейтинг областей у формуванні ОТГ, то слід зазначити, що Житомирська область знаходиться на першому місці, остання у рейтингу Запорізька область, знову ж це свідчить про недостатню обізнаність та активність населення та відсутність лідера.

Ефективність процесу реформування територіальних соціально-економічних систем необхідно визначати за різними якісними і кількісними критеріями. В презентованому дослідженні проаналізовано стан розвитку соціальної сфери в сільській місцевості та активність економічних агентів щодо забезпечення сталого розвитку території. В першу чергу, проаналізовані соціальні і економічні процеси та явища, які безпосередньо впливають на рівень розвитку території та якості життя сільського населення. Враховуючи поглиблення глобалізаційних і євроінтеграційних процесів, визначені основні чинники внутрішнього та зовнішнього середовища, від яких залежить конкурентоспроможність сільських територій не тільки на національному, але і міжнародному рівні.

Насамперед, піддано аналізу вплив адміністративно – територіальної реформи (яка проводиться в Україні) на формування ринкового бізнес – середовища в сільській місцевості, створення сприятливого інвестиційного клімату не тільки для національних, але і іноземних інвесторів. Така економічна оцінка сільської території здійснена в порівнянні із оприлюдненими відповідними міжнародними інтегральними індексами (Додаток А, Таблиці 37 – 38). Також визначені основні чинники зовнішнього і внутрішнього середовища, які безпосередньо впливають на інвестиційний клімат і інвестиційну привабливість

сільських територій, в першу чергу, для іноземних інвесторів. Оскільки, інституційна і економічна трансформація національної економіки спрямована на побудову відкритого ринкового типу системи.

За результатами проведеного дослідження виявлені чинники внутрішнього і зовнішнього середовища, які визначають інвестиційну привабливість та інвестиційний потенціал і можливості формування сприятливого клімату. Комплекс чинників об'єднаний в 5 груп, визначені їх якісні і кількісні характеристики (Додаток А, Таблиця 38), а саме: 1) група чинників соціального розвитку; 2) група чинників суспільно-політичного та інституційного розвитку; 3) група чинників економічного розвитку; 4) група чинників науково-технічного та інформаційно-комунікаційного розвитку; 5) група чинників ринково-географічного положення, природно-ресурсного забезпечення та екологічного розвитку.

В умовах поглиблення трансформаційних процесів в сільському соціально-економічному просторі важливим залишається формування ефективного механізму регулювання, прогнозування і фінансування інвестиційної діяльності. На вирішення цих та інших завдань і спрямована адміністративно-територіальна реформа, яка проводиться в країні. Крім того, що успішне проведення реформи покликане забезпечити формування фінансової бази інституцій місцевого самоврядування і управління територіями, в процесі реформування повинен бути створений ефективний механізм управління інвестиційною діяльністю в сільській місцевості. Отже, на нашу думку, індикатори успішного проведення адміністративно-територіальної реформи має стати покращення бізнес-середовища в регіоні та поліпшення інвестиційного клімату території і її інвестиційної привабливості. В іншому випадку, результативність такої реформи буде незадовільною, що безпосередньо, негативно вплине на рівень соціально-економічного розвитку території і рівень та якість життя сільського населення. Фактично, без вирішення питанні фінансового забезпечення діяльності місцевих органів управління, адміністративно-територіальна реформа не відповідатиме основним засадам розвитку ринкових відносин в сільській місцевості. Ринковий механізм організації і управління інвестиційним процесом в сільській місцевості за умов переходу до

ринкової моделі господарювання має свої особливості, Тому він повинен будуватися на основі наступних головних принципів: системності (інституційна модель інвестиційної політики являє собою систему взаємодій і взаємовідносин всіх її елементів); узгодженості (реалізації інвестиційної політики повинна бути погодженою із програмами соціального, економічного та екологічного розвитку території); принцип послідовності (інвестиційної політики – створення сприятливого інвестиційного клімату – формування інвестиційної привабливості території – формуванні інвестиційного потенціалу – нівелювання асиметрії розвитку територій - сталий економічний розвиток); принцип спільної взаємодії (узгоджена діяльність всі суб'єктів інвестиційного процесу, включаючи органи влади – державного, регіонального та місцевих рівнів; принцип збалансованості ресурсного забезпечення (реалізується шляхом активізації державно-приватного партнерства в інвестиційному процесі із системою стимулювання і гарантій в сфері інвестиційної діяльності); принцип гнучкості (інвестиційна політика, програми і проекти повинні корегуватися відповідно до зміни внутрішнього і зовнішнього середовища).

Для обґрунтування системи показників, за якою визначається рівень сприятливості інвестиційного клімату та інвестиційної привабливості сільської місцевості використані спеціальні методичні прийоми (система балів), які дозволили забезпечити їх співмірність і порівняння. До системи основних показників віднесено: обсяг валового внутрішнього і регіонального продукту, доходи і заощадження сільського населення, обсяг виробництва основних сільськогосподарських видів продукції, інвестиції в основний капітал сільської місцевості і прямі іноземні інвестиції (зокрема, в розрахунку на одну особу) та інші.

Методологічний і методичний підхід до аналізу і оцінки інвестиційного клімату сільської території здійснюється за послідовними взаємопов'язаними етапами: визначення системи чинників внутрішнього і зовнішнього середовища, які безпосередньо впливають на інвестиційний; кореляційно-регресійний аналіз статистичних показників; стандартизація значень розрахованих і інтегральних

показників, що впливають на розвиток структурних елементів і підсистем інвестиційної сфери; розрахунок спеціальних показників; розрахунок інтегральних показників для оцінки інвестиційного клімату сільської місцевості; порівняння інтегральних показників з міжнародними і європейськими показниками.

На наш погляд, обсяги інвестицій в розвиток сільської місцевості виступають в якості головного чинника, який визначає ефективність та стійкість функціонування територіальної соціально-економічної системи. Рівень сприятливості інвестиційного клімату безпосередньо впливає на основні показники соціально-економічного розвитку території та якості життя населення. Формування сприятливого інвестиційного клімату дозволить вирішити складні соціальні проблеми території, забезпечити високу зайнятість населення, накопичити ресурси для оновлення сільськогосподарського виробництва, провести модернізацію і оновити основні засоби агропідприємств, впроваджувати новітні технології тощо.

Загалом же, перехідна економіка України володіє значним потенціалом для забезпечення сталого розвитку. Вона займає стратегічно вигідне економіко-географічне положення (знаходиться на шляху активного руху сировини на захід і технологій на схід) , володіє значним потенціалом природні ресурси та трудових ресурсів з високим рівнем кваліфікації та освіти, формує привабливість інвестиційного середовища. Разом з тим, в умовах поглиблення трансформаційних процесів ще не вдалося сформувати відповідного власного інвестиційного потенціалу для забезпечення сталого розвитку її територій.

Трансформаційні процеси та процес реформування адміністративно-територіального устрою, що відбуваються в країні, мають безпосередній вплив на всі сфери економічного й соціального життя країни, зокрема і на територіальний розподіл інвестиційних ресурсів та інвестиційну активність в сільській місцевості. Трансформаційний процес обумовив посилення міжрегіональної диференціації інвестиційної діяльності та асиметрію рівня привабливості інвестиційного клімату в територіальному розрізі. Високий рівень інвестиційної привабливості як для внутрішніх так і зовнішніх інвесторів, відмічається (впродовж тривалого часу) в

м. Києві, Дніпропетровській, Харківській, Запорізькій та Полтавській областях. Вказані регіони мають також найвищі показники обсягів інвестицій на одну особу, а також поглинають левову частку і прямих іноземних інвестицій.

Інституційний вплив на розвиток інвестиційної діяльності у сільській місцевості, формування сприятливого інвестиційного клімату пов'язано з низкою проблем, обумовлених поглибленням трансформаційних процесів територіальної соціально-економічної системи. Крім того, в умовах переходу до ринкових форм господарювання, ще не відпрацьовані ефективні механізми державного регулювання і стимулювання інвестиційної сфери на рівні регіонів і сільських територій. Також, відсутня досконала системи діагностики і оцінки інституційного впливу на суспільно - господарське середовище території. При проведенні економічних реформ відмічається дезорганізація системи організаційно-управлінських структур, міжгалузевих і міжрегіональних соціально-економічних взаємодій і взаємовідносин тощо. Названі та інші процеси і явища обумовили значні соціальні і економічні диспропорції в рівні розвитку територій та економічної активності суб'єктів господарювання призвели до занепаду соціальної сфери в сільській місцевості.

Отже, на рівень формування сприятливого інвестиційного клімату сільських територій впливає комплекс чинників зовнішнього і внутрішнього середовища, серед яких наявні економічні ресурси (природний, фізичний і людський капітал), трансформоване інституційне середовище, нормативно-правові рішення органів влади в інвестиційній сфері та інвестиційна активність місцевого бізнесу, глобальні тенденції в процесу трансформації економічної системи (зміни технологічних укладів) та міжнародного поділу праці тощо. Виявлені чинники зовнішнього і внутрішнього середовища постійно змінюються, що обумовлює різні тенденції соціально-економічного розвитку сільської місцевості в перехідний період, де значну роль відіграє інституційна трансформація.

На сучасному етапі розвитку територіальної соціально-економічної системи регіональної економіки активізація інвестиційної активності та створення сприятливого інвестиційного клімату в сільській місцевості є проблематичним без скоординованої взаємодії органів державної влади, місцевих органів виконавчої

влади і органів місцевого самоврядування щодо регулювання інвестиційних процесів. Така взаємодія, в умовах трансформації соціально-економічної системи, повинна реалізовуватися на всіх рівнях. Важливим, в цьому плані, залишається розвиток системи захисту інвестиційного капіталів як внутрішніх так і іноземних інвесторів. Крім того, збільшення обсягу інвестицій, формування сприятливого інвестиційного клімату, в першу чергу, залежить від покращення національного макроекономічного середовища загалом, а також від розробки державою ефективного механізму забезпечення інвестиційної діяльності.

Ключовими завданнями оптимізації відносин між державою і регіонами в підвищенні сприятливого інвестиційного клімату є узгодження інтересів та гармонізація підходів обох сторін до головних напрямів і механізмів побудови цих відносин в контексті реалізації інвестиційної політики та стратегії. Це завдання покликана вирішити адміністративно-територіальна реформа на рівні сільських територій. Основний акцент у територіальній інвестиційній стратегії необхідно зробити на розвитку тих галузей господарства, які сприятимуть економічному зростанню, створюючи привабливий інвестиційний клімат території. Необхідно застосувати нові комплексні підходи до створення умов для забезпечення зростання інвестиційного іміджу сільських територій, які будуть відповідати сучасним інвестиційним пріоритетним інтересам держави та спрямовані на усунення територіальних диспропорцій у рівні розвитку і орієнтованих на інтеграцію Європейським Союзом.

Саме від лідера часто і залежить стан реформування та інтенсивність проведення децентралізації на селі. У тих селах, де лідери показують приклад та проявляють ініціативу. Наявність лідера в сільській місцевості свідчить про формування інституту старост, адже старости це ті лідери в селі, на яких орієнтується громадськість, думка старости є вагома у вирішенні значних проблем села.

На мапі України формування інституту старост виглядає так, що найбільш інтенсивніший його розвиток припадає на області, які позначені зеленим кольором, а саме відсоток обраних старост зростає і це є важливим показником,

адже саме в тій місцевості дійсно формується інститут старост, де люди усвідомлюють та схвалюють роботу, значення старости. Обирають старосту із лідера своєї громади.

Таблиця 3.24

Динаміка формування інституту старост об'єднаних територіальних громад України за період децентралізації

Кількість старост	2015	2016	2017	всього	Відношення 2015 до 2017 р.р.(±)
Загальна кількість старост по Україні	645	734	1078	2460	433
Обрано старост	256	188	115	610	-141
% до загальної кількості	39,7	25,3	10,7	10,7	-

Джерело: розраховано автором на матеріалах [72]

Отже, це не тільки кількісний, а й якісний показник, що безпосередньо впливає на формування інституту старост в об'єднаній територіальній громаді.

Проаналізувавши наступну таблицю, можна стверджувати, що ті старости, яких було обрано в 2015 році вже здобули підтримку у майже 40% населення тих сільських територій, де вони були призначені, адже такий відсоток було переобрано на наступний термін староства. Звичайно, ті старости яких обрано пізніше, знаходяться у процесі формування свого іміджу, шляхом аналізу суспільством його дій та вмінь. На рисунку наочно зображено в розрізі по областях України формування інституту старост.

Джерело: [72]

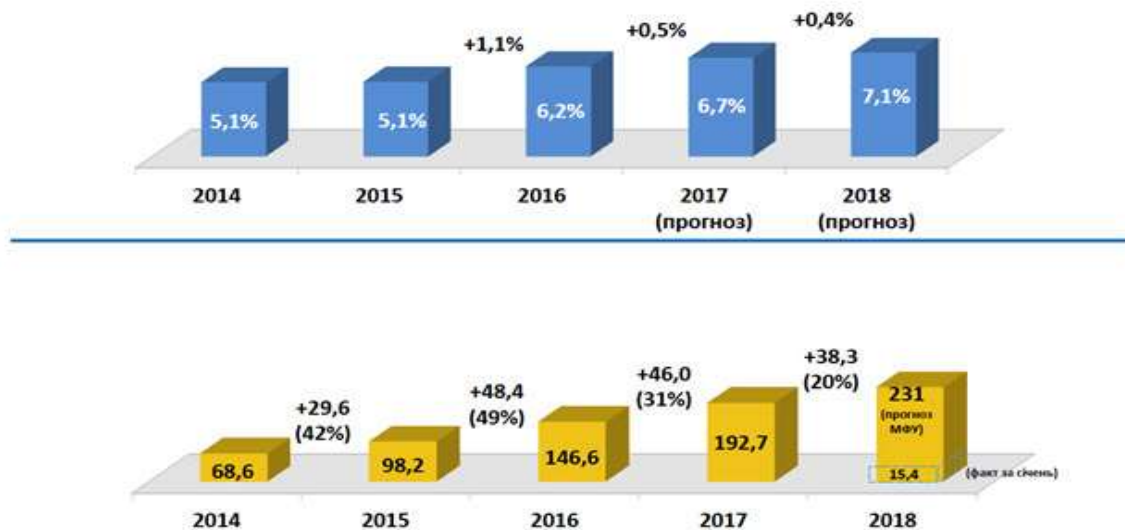
Рис. 3.9 Формування інституту старост в об'єднаних територіальних громадах України

Якщо проаналізувати стан соціально-економічного розвитку ОТГ, розподіл надходжень до місцевих бюджетів вже утворених ОТГ, проаналізувати результати фінансової децентралізації, то також можна зробити тільки позитивні висновки про ті результати, які постали веред суспільством після перших кроків проведення децентралізації в Україні.

Скориставшись даними сайту «децентралізації», можна зробити висновки, що з кожним роком частка власних доходів місцевих бюджетів (загального фонду) збільшується у валовому внутрішньому продукті, а це, якщо взяти в кількісному вимірі, збільшення на 31 % за три роки реформування, що свідчить про досить вагомий результат для розвитку сільських територій та ОТГ.

За прогнозами передбачено, що за 2018 рік цей показник зросте по відношенню до попереднього року на 20%, то ж результати успішності проведення децентралізації очевидні.

Частка власних доходів місцевих бюджетів (загальний фонд) у ВВП за 2014-2018 роки, %

Власні доходи місцевих бюджетів, млрд. грн..

Джерело: [72]

Рис. 3.10 Результати фінансової децентралізації, зростання місцевих бюджетів 2014-2018 роки

Також про успіх проведення реформування свідчать показники частки місцевих бюджетів у зведеному бюджеті України, а саме можна стверджувати з даних сайту «Децентралізація», що ця частка істотно збільшується щороку.

Якщо у 2015 році частка місцевих бюджетів складала 45,6%, то на 2017 рік вона склала 51,2% у зведеному бюджеті України. Також позитивну динаміку можна помітити і % відношенні частки місцевих податків у власних доходах місцевих бюджетів, коли у 2014 році вона склала 0,7%, а в 2017 році вже 27,3%, а головне слід наголосити, що основна маса цих надходжень залишиться в ОТГ. Коли набуде розвиток місцеве самофінансування без посередників, буде більше можливостей заповнити і вирівняти соціально економічні пустоти, які виникають у процесі проведення адміністративно-територіальної реформи, а саме відтік молоді (міграція), створення опорних шкіл на базі загальноосвітніх, а також відновлення аграрної освіти, відновлення соціальної інфраструктури у сільських територіях та інше.

Джерело: [72]

Рис. 3.11 Зростання частки місцевих бюджетів, податків та зборів місцевих бюджетів за 2014-2018 роки

За результатами аналізу зростання місцевих бюджетів у зведеному бюджеті України його частка помітно зростає: з 45,6% у 2015 році до 51,2% у 2017, на 2018 рік заплановано 51,5%. Частка місцевих податків та зборів у власних доходах місцевих бюджетів загального фонду зріс з 0,7% до 27,3%, в 2018 році прогнозовано 30,0%, а це значне зростання. Слід зазначити, що в результаті проведених адміністративно-територіальних реформ, більшість податків, які сплачують місцеві підприємства та організації, залишаються в ОТГ і можуть бути використані в цілях розвитку ОТГ на розвиток місцевої соціальної інфраструктури, організації ЦНАПу, ремонту та побудови доріг, лікарень, шкіл, дитячих садків, облаштування дитячих майданчиків, стадіонів та спортивних залів та інше. Ці заходи сприятимуть розвитку сільської громади та послужитимуть мотиваційним заходом до повернення молоді в село.

Джерело: [72]

Рис.3.12 Зростання доходів загального фонду місцевих бюджетів у розрахунку на 1 мешканця за січень 2016 – 2018 роки, %, грн..

Якщо порівняти зростання доходів загального фонду місцевих бюджетів у розрахунку на 1 мешканця на перше січня 2016-2018 років, то чітко можна визначити динаміку зростання як власних доходів, так податку з доходів фізичних осіб, так і місцевих податків. Ці всі надходження в більшості залишаються в бюджеті ОТГ і забезпечують того мешканця громади – сільського жителя, який проживає в конкретній ОТГ.

Загальний висновок, який можна зробити після аналізу проведення адміністративно-територіальної реформи в Україні, це загальна успішна динаміка її проведення, що позитивно впливає на сільські території у тих селах, які вже об'єдналися і утворили ОТГ.

Якщо проаналізувати детально надходження власних доходів ОТГ, порівнявши два періоди надходження в наступній таблиці, то також можна побачити позитивну тенденцію до збільшення.

Таблиця 3.25

Аналіз надходження власних доходів за січень 2018 року порівняно з січнем
2017 року

Платежі до бюджету	665 ОТГ всього:				З них:							
					366 ОТГ, які об'єдналися в 2015 та 2016 роках				299 ОТГ, які об'єдналися в 2017 році			
	Надходження		Відхилення		Надходження		Відхилення		Надходження		Відхилення	
	2017	2018	+/-	%	2017	2018	+/-	%	2017	2018	+/-	%
Всього, із них	901,8	1438,4	536,6	159,5	621,5	788,8	167,3	126,9	280,3	649,5	369,2	231,8
Податок на доходи фізичних осіб	541,1	729,1	188,1	134,8	299,1	404,8	105,7	135,3	-	324,3	-	-
Акцизний податок*	131,3	28,3	-103,0	21,6	68,8	14,5	-54,3	21,1	62,5	13,8	-48,7	22,1
Плата за землю	146,6	178,8	32,1	121,9	78,3	95,9	17,5	122,4	68,3	82,9	14,6	121,4
Єдиний податок	282,3	423,3	141,1	150,0	150,1	229,4	79,3	152,8	132,2	194,0	61,8	146,7
Податок на нерухоме майно	21,1	44,6	23,5	211,3	11,4	24,2	12,9	213,5	9,7	20,3	10,6	208,7

Джерело: [72]

Після того, як своїй більшій частині власні надходження залишаються в розпорядженні громади, в населення стало більш вмотивоване для легалізації свого бізнесу та сплатення податків. У тих громадах, де з'явилися додаткові надходження успішно реалізуються соціальні проєкти, розбудова соціальних об'єктів, будівництво, яких було призупинено.

Також варто зазначити, що і держава не стоїть осторонь успішних перетворень, які дозволяють розвиватись сільським територіям. Якщо взяти до уваги державну фінансову підтримку та стан субвенцій на соціально-економічний розвиток окремих територій, то можна зробити висновки, що відображені в таблиці 3.26.

Отже, за результатами наведеними в таблиці 3.26 можна стверджувати, що найбільшу частку від державних субвенцій отримала Дніпропетровська область.

Згідно рейтингу областей України щодо проведення адміністративно-територіальної реформи Дніпропетровська область знаходиться в першій трійці, також область активно бере участь у міжнародних проєктах.

Таблиця 3.26

Аналіз розподілу субвенцій на соціально-економічний розвитку окремих територій

Область	Розподілено розпорядженнями КМУ, млн., грн..	У % до загального фінансування	Кількість об'єктів	Використано коштів розподілених у 2017 році	
				Млн., грн..	%
Вінницька	418,9	6,7	731	305,5	72,2
Волинська	193,9	3,1	348	163,3	84,2
Дніпропетровська	599,0	9,6	516	432,5	72,2
Донецька	192,4	3,1	229	113,8	59,1
Житомирська	188,0	3,0	900	162,1	86,2
Закарпатська	127,1	2,0	120	97,4	76,6
Запорізька	238,9	3,8	285	200,0	83,7
Івано-Франківська	372,6	5,9	471	291,0	78,3
Київська	326,7	5,2	519	208,5	63,8
Кіровоградська	205,1	3,2	226	147,4	71,9
Луганська	60,5	0,9	77	41,0	67,8
Львівська	345,7	5,5	784	250,9	72,6
Миколаївська	199,9	3,2	453	121,2	60,6
Одеська	325,1	5,2	670	236,1	72,6
Полтавська	233,7	3,7	395	161,5	69,1
Рівненська	190,8	3,0	365	139,4	73,1
Сумська	229,8	3,6	602	165,2	71,9
Тернопільська	111,3	1,7	216	17,0	63,8
Харківська	348,2	5,5	272	212,6	61,1
Херсонська	140,5	2,2	175	96,5	68,7
Хмельницька	246,5	3,9	486	170,1	69,0
Черкаська	234,7	3,7	674	169,3	27,4
Чернівецька	258,1	4,1	311	185,5	71,9
Чернігівська	295,6	4,7	594	181,5	61,4
Київ	151,0	3,5	150	126,6	83,8
Всього	6234,0	100	10569	4447,6	71,3

Джерело: розраховано автором на матеріалах [72]

На сьогодні, сім закордонних проєктів втілюється на територіях Дніпропетровської області, тому логічним є те, що аналізуючи такі результати, дана область є лідером в отриманні державних субвенцій. Івано-Франківська область також отримала досить вагому частку субвенцій від держави під час проведення адміністративно- територіальної реформи. Важливо зазначити, що в області активно диверсифікують сільське господарство, яке на сьогодні є одним із лідерів виробництва продукції за рахунок сільського зеленого туризму, що призводить до покращення та відбудови інфраструктури сільських територій.

Також на території Івано-Франківської області реалізується ряд міжнародних проектів зокрема з відновлення навколишнього середовища та інші.

Висновки до розділу 3.

У розділі проаналізовано та оцінено сучасний економічний потенціал розвитку сільських територій та його компонентну структуру. Основу потенціалу території складає розвиток людського капіталу, який оцінений шляхом аналізу демографічних показників, також проаналізовано та визначено сучасний рівень розвитку сільського господарства, досліджено стан та проведений аналіз впливу адміністративно-територіальної реформи на розвиток територіальної соціально-економічної системи. Це дозволило зробити наступні висновки:

1. За результатами проведеного дослідження виявлені основні чинники, які впливають на демографічну ситуацію в країні. Несприятлива соціально - економічна ситуація, зниження рівня життя сільських жителів, погіршення медичного обслуговування сільського населення тощо обумовили загострення демографічного стану в сільській місцевості України. Серед проблем розвитку сільських територій, насамперед, є продовження погіршення кількісних і якісних демографічних показників. Низька народжуваність та високий рівень смертності досягли критичної межі. В основі демографічних проблем в сільській місцевості, насамперед, знаходяться економічні фактори. Скорочення чисельності населення, низька тривалість життя і стрімке падіння народжуваності, від'ємне сальдо міграції, що стали характерними ознаками негативних демографічних процесів сучасності. Все це дає підстави стверджувати про наявність у країні демографічної, і як наслідок, поселенської кризи. За останніх 18 років жителів сільської місцевості поменшало на чверть – з 16,9 млн. осіб до 13 млн. осіб. Крім того, трохи більше як половина (50,3%) сільських жителів мешкає у великих населених пунктах із населенням від 1 тис. осіб, понад 26% проживають у сільських населених пунктах, де чисельність мешканців становить від 500 до 999 осіб, а 17% сільських жителів проживає в населених пунктах із 200 – 499 мешканцями та 6,4% — у ще малолюдних населених пунктах. Також

скорочується кількість сільських населених пунктів. За період з 1990 р. до 2018 року з мапи України зникло 426 населених пункти, а в 2018 році в більше ніж 4600 населених пунктах проживало менше 50 осіб. Це означає, що в перспективі сільська поселенська структура України зменшиться приблизно на 17%. Відповідні зміни у системі сільських поселень прогнозуються в Сумській, Чернігівській і Харківській областях, де малолюдні села становлять відповідно 38,5%, 32,5% та 30,5% від загальної кількості сільських населених пунктів.

2. Демографічні проблеми загалом в Україні і, зокрема, в сільській місцевості виникли в зв'язку із погіршенням соціально-економічної ситуації в країні. Насамперед, економічні та соціальні проблеми обумовлюють зростання рівня безробіття, зокрема, і неповну зайнятість; поширення такого негативного явища як нелегальна трудова діяльність; суттєве зниження національного інтелектуального та освітнього потенціалу; значне розшарування населення за рівнем доходів, а також активізували міграційні процеси. Загострюються проблеми в соціальній сфері сільські територій. Зокрема, залишається низькою доступність сільського населення до послуг соціального спрямування з року в рік погіршується їх асортимент та якість. У 47,5% від загальної кількості сіл відсутній обов'язковий для кожного села фельдшерський (фельдшерсько-акушерський) пункт. Лише 31,4% сіл забезпечені дитячими установами, школами – 46,6%, закладами клубного типу – 57,9%. Майже повністю відсутнє на селі побутове обслуговування. У переважній частині сільських поселень відсутні житлово-комунальні підприємства, інженерне забезпечення та благоустрій знаходиться на незадовільному рівні. Як наслідок, повністю втрачена привабливість проживання сільського населення, особливо молоді, у сільській місцевості. Не краща ситуація і з доходами сільських домогосподарств, а також із рівнем оплати праці в сільській місцевості. Середньомісячні загальні доходи одного домогосподарства за 9 місяців 2017р. склали 7681 грн. Міське домогосподарство отримувало у середньому за місяць 7749 грн., сільське – 7542 грн. У середньому на одну особу, яка входить до складу домогосподарства, еквівалентні загальні доходи становили 3640 грн. на місяць, у міських

домогосподарствах – 3725 грн, у сільських – 3476 грн. Рівень середньомісячних доходів однієї особи у 2,3 рази перевищив рівень законодавчо встановленого на цей період прожиткового мінімуму (1588 грн). Середньодушові доходи домогосподарств у січні – вересні 2017р. порівняно з аналогічним періодом 2016р. зростали більшими темпами, ніж індекс споживчих цін: відповідно 131% проти 114,6%. Названі та інші соціально-економічні явища і процеси впливають на кількісний і якісний склад трудового потенціалу і рівень продуктивності його суспільної праці.

3. Ефективний розвиток національного аграрного сектору залежить від чисельних факторів зовнішнього і внутрішнього середовища. Серед головних чинників внутрішнього середовища виділяємо наявність сприятливого для організації сільськогосподарського виробництва природно-ресурсного потенціалу країни. Сільськогосподарські угіддя займають 42 млн. гектарів, або 70% – загального фонду країни. Структура сільськогосподарських угідь така: 79% – орні землі (рілля) і багаторічні насадження, 13% – пасовища, 8% – сіножаті. Найвища частка орних земель – у степових районах (70 – 80%) і лісостеповій зоні. Пасовища зосереджені, в основному, в Карпатах, на Поліссі та в південно-східних степових областях, сіножаті – в долинах рік лісової і лісостепової зон. Серед соціально-економічних передумов розвитку сільськогосподарського виробництва важливу роль відіграють трудові ресурси (сільські райони України ними забезпечені достатньо), а також особливості землеволодіння, тобто відносини власності на землю, й аграрна політика держави. В Україні тривалий час землею володіли держава і великі колективні господарства, зараз вона – у власності селянських спілок і фермерів. Зміни у землеволодінні відбуваються дуже повільно. Частка землі, що знаходиться у володінні фермерів (таких в Україні понад 46 тис. господарств) становить тільки 8% від площі сільськогосподарських угідь. Розвиток фермерства та створення кооперативів селян-власників землі дасть змогу значно підняти рівень розвитку сільськогосподарського виробництва у країні та підвищити конкурентоспроможність галузі на міжнародному ринку аграрної продукції.

4. Національний аграрний сектор забезпечує населення сільської місцевості не тільки продовольством, але і робочими місцями. Сільське господарство, як галузь, забезпечує 599,9 тис. осіб (2017 р.) робочими місцями, а це 10,4 відсотки від загальної кількості працевлаштованих в Україні. Майже 60% зайнятих в сільському господарстві є працівниками середніх підприємств, 38,2 відсотки працівники малих підприємств, 5,9 відсотки працівники великих підприємств. Найбільший відсоток зайнятих працює в середніх сільського господарства підприємствах – 55,6 відсотків, на відміну від транспортної галузі, яка заохочує працівників в великі підприємства – 58,9 відсотків. Тому слід зазначити, що на сучасному етапі розвитку сільського господарства потрібно стимулювати розвиток саме середніх підприємства, адже саме ця категорія підприємства є рушійною силою в розвитку сільських територій.

5. Поглиблення глобалізаційних процесів посилили конкуренцію між виробниками сільськогосподарської продукції різних країн. Тому, важливим завданням державної економічної політики являється підтримка національних агровиробників в конкурентній боротьбі на міжнародному ринку. Разом з тим, незважаючи на відносне зростання агропромислового виробництва, сьогодні в Україні склався специфічна організаційно -правова форма сільськогосподарської діяльності – від надзвичайно великих виробників, які вбачають певні ризики в розвитку земельної реформи, до фермерів, особистих селянських господарств та інших дрібних сільгоспвиробників, для яких держава не створила умови для саморозвитку, що, зокрема, призводить до втрати робочих місць та занепаду українського села. Порушення принципів системного реформування аграрного сектору також призвело до розвитку монополії не тільки на ринках продукції сільського господарства, але і ринках матеріально-технічних і фінансових ресурсів, експортно-імпоротної діяльності. В Україні формується сировинне експортно орієнтоване агропромислове виробництво, з'явилися на ринку сільськогосподарської продукції чисельні «паразитуючі» посередники, відмічається блокування розвитку обслуговуючої сільськогосподарської кооперації з одночасним пригніченням дрібнотоварного виробника, який в

основному працює для задоволення потреб внутрішнього продовольчого ринку. Загалом же, ці та інші економіко-інституційні процеси і явища являються причиною спотворення ще не розвинутої конкуренції та викривлення, наприклад, в бік вирощування монокультур, внутрігалузевої структури аграрного сектору національної економіки.

В умовах посилення внутрішнього і зовнішнього конкурентного середовища (в зв'язку із набуттям асоційованого членства України і ЄС) середнім господарствам аграрної сфери дедалі складніше виробляти конкурентоспроможну (в першу чергу за ціною) сільськогосподарську продукцію, використовуючи винятково традиційні методи та технології виробництва і збуту. Окремо взяте господарство не може задовольнити міжнародні вимоги до якості та безпеки продуктів харчування. На нашу думку, для успішного виходу вітчизняної сільськогосподарської продукції на світові агропромислові ринки існує, як мінімум, два перспективних шляхи розвитку:

- 1) об'єднання дрібних та середніх сільськогосподарських підприємств і фермерів у потужні кооперативні структури;
- 2) агрохолдингізація сільськогосподарської діяльності (створення агрохолдингів шляхом поглинання дрібних і середніх сільськогосподарських підприємств).

6. В Україні триває адміністративно-територіальна реформа. Наразі успіх реформи залежить від прийняття законопроекту про адміністративно-територіальний устрій, в якому пропонується залишити три рівні розподілу територій: область, район, громада. Запропонована схема відповідає європейській системі територіального устрою згідно номенклатури територіальних одиниць статистики (Nomenclature of Territorial Units for Statistical Purposes, NUTS), а саме: NUTC-1 (область), NUTC-2 (район), NUTC-3 (громада). Українські регіони відповідають європейським, тому не потрібно їх змінювати в розмірах та кількості населення. З іншої сторони повноваження району суттєво зменшується, в зв'язку з передачею на рівень громади певних управлінських функцій, таких як освіта, охорона здоров'я, управління земельними ресурсами, екологічна безпека та благоустрій територій тощо. Водночас на рівні району має залишитись функція

контролю за територію і реалізовувати її має районна префектура (державна адміністрація). Завершення реформи місцевого самоврядування необхідне для приведення повноваження і відповідальності громад до спільного знаменника. Вирішити цю та подібні проблеми життєдіяльності громад можливо шляхом ухвалення проекту Закону України «Про засади адміністративно-територіального устрою України», проте із додаванням до вже оприлюднених МінРегіоном текстів ще одного пункту, власне щодо встановлення оновлених меж громад та районів. Це дозволить всім громадам визначити їхню територію відповідно до узгоджених та прийнятих сесіями обласних рад і затверджених КМУ Перспективних планів. Межі однієї громади будуть дотичні до меж інших громад, тож уся земля матиме зрозумілу юрисдикцію і відповідального за неї. В свою чергу це створить основу для економічного та інфраструктурного розвитку громад на користь їх жителів. Слід продовжити і децентралізацію системи виконавчої влади із делегуванням більшої частини універсальних повноважень та відповідальності з національного на регіональний рівень, з регіонального на районний рівень, з районного на рівень сільських територіальних громад.

7. В межах проведеного дослідження аналізувався вплив адміністративно-територіальної реформи (яка проводиться в Україні) на формування ринкового бізнес-середовища в сільській місцевості, створення сприятливого інвестиційного клімату не тільки для національних, але і іноземних інвесторів. Така економічна оцінка сільської території здійснена в порівнянні із оприлюдненими відповідними міжнародними інтегральними індексами. Також визначені основні чинники зовнішнього і внутрішнього середовища, які безпосередньо впливають на інвестиційний клімат і інвестиційну привабливість сільських територій, в першу чергу, для іноземних інвесторів. Оскільки, інституційна і економічна трансформація національної економіки спрямована на побудову відкритої ринкового типу системи.

За результатами проведеного дослідження виявлені чинники внутрішнього і зовнішнього середовища, які визначають інвестиційну привабливість та інвестиційний потенціал, а також можливості формування сприятливого

інвестиційного клімату. Комплекс чинників об'єднаний в 5 груп, визначені їх якісні і кількісні характеристики, а саме: 1) група чинників соціального розвитку; 2) група чинників суспільно-політичного і інституційного розвитку; 3) група чинників економічного розвитку; 4) група чинників науково-технічного та інформаційно-комунікаційного розвитку; 5) група чинників ринково-географічного положення, природно-ресурсного забезпечення та екологічного розвитку. Отримані результати дозволять державним, регіональним, місцевим суб'єктам публічного управління розробити стратегічні програми соціально-економічного розвитку територій, спрямованих на формування конкурентоздатного ринкового середовища в сільській місцевості. Крім того, завершення процесу реформування адміністративно-територіального устрою в країні буде сприяти раціональному використанню різних за природою ресурсів, резервів і можливостей територіальних громад для організації якісних та доступних для сільського населення соціальних та інших видів послуг.

РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

4.1. Концептуальні засади вирішення соціально-економічних проблем розвитку сільських територій в альтернативно-енергетичних реаліях

Незворотне виснаження світових вуглеводневих запасів, зростаюча ціна на енергоносії, проблеми екологічного забруднення навколишнього середовища змушують більшість розвинених країн формувати свої енергетичні стратегії, спрямовані на розвиток альтернативної енергетики. За даними Міжнародного енергетичного агентства, до 2030 р. частка електроенергії, видобутої за допомогою альтернативних джерел, збільшиться вдвічі порівняно із сьогоденними показниками, що складають близько 16% від усього виробництва. У більшості розвинених країн, зокрема у США, Німеччині, Іспанії, Швеції, Данії, Японії, планують довести частку відновлюваних джерел енергії в загальному енергобалансі до 20-50%. Європейська комісія вважає, що у 2020 р. в Європі п'ята частина енергії вироблятиметься з екологічно безпечних джерел. Загальний світовий обсяг інвестицій в альтернативну енергетику до 2010 р. становив 51,8 млрд. дол. у вітроенергетику, 33,5 млрд. дол. у сонячну енергетику і 16,9 млрд. дол. на вироблення біопалива. Країни Європи у 2008 р. інвестували в альтернативну енергетику 50 млрд. дол., країни Америки – 30 млрд. дол., Китай – 15,6 млрд. дол., Індія – 4,1 млрд. дол.. нині ці показники збільшуються.

За історію розвитку людського суспільства споживання енергії з розрахунку на одну людину зросло більш ніж у 100 разів. Через кожні 10-15 років світовий рівень споживання енергії практично подвоюється. Запаси традиційних джерел енергії: нафти, вугілля, газу – виснажуються, а спалювання викопних видів палива все більше забруднює довкілля, що викликає потребу отримувати енергію за допомогою екологічно чистих технологій.

Щорічно у світі спалюється 5 млрд. т вугілля і 3,2 млрд. т. нафти, що супроводжується викидом в атмосферу $2 \cdot 10^{10}$ Дж теплоти, внаслідок чого зростає температура усієї планети, що також призводить до швидкого виснаження

багатьох сировинних джерел, внаслідок чого й виникає сировинна проблема. Запаси органічного палива на планеті розподілені нерівномірно, і за теперішніх темпів споживання вугілля вистачить на 300-500 років, нафти – на 40-50 років, а газу – приблизно на 60 років. Тому майбутнє – за екологічно чистою енергетикою, заснованою на новітніх технологіях.

Суспільство земної кулі занепокоєне станом енергетичної безпеки. Корисні копалини, які добуваються з надр Землі є лімітованими. В умовах сьогодення потреба в енергоносіях має тенденцію до стрімкого зростання. Тому постає питання в комплексному забезпеченні населення енергією з джерел, які можуть постійно оновлюватись. На Землі вдосталь ресурсів, які можна використовувати для забезпечення енергетичного попиту населення. Належним чином треба розкривати можливості біоенергетики.

Навколо виробництва біопалива продовжуються гострі дискусії у всьому світі. При цьому важливо відмітити, що учасники цієї дискусії активно розвивають біоенергетику, фінансують науково-дослідні програми і стимулюють розвиток ринку біопалива.

Світове виробництво біопалива зростає темпами, які перевищують 10% у рік. Більшість країн світу прийняли біоенергетичні програми. Особливо стрімкий розвиток біоенергетики спостерігається в країнах членах ЄС. Плани Європейського Союзу стосовно того, що в енергетичному балансі частка біомаси до 2020 року становитиме 20% скоріше всього будуть виконані.

Проведений аналіз розвитку біоенергетики в Європейському Союзі дозволяє зробити висновок про те, що успішний розвиток цієї інноваційної галузі обумовлений у тому числі й завдяки формуванню технологічних платформ. Значення та роль яких полягає у наступному: вони об'єднують основні зацікавлені сторони і забезпечують діалог суспільства й бізнесу; сприяють залученню інвестицій у науково-технічний розвиток; мобілізують і направляють існуючі можливості в сектор досліджень і розробок, сприяючи більш ефективному підходу до інновацій, стимулюють координацію європейських і національних дослідних програм; вносять вклад в зростання економіки.

За прогнозом Міжнародного енергетичного агентства (МЕА), світовий попит на первинні енергоресурси впродовж 2005-2030 рр. має зрости на 55% і досягти 17,7 млрд. т. нафтового еквівалента (за деякими даними – 25 млрд. т), проте видобувне паливо залишиться головним джерелом первинної енергії, досягаючи 85% в сумарному попиті на енергію, що створюватиме серйозну загрозу безпеці довкілля, економіці, здоров'ю населення, а також енергетичній безпеці внаслідок дефіциту енергоресурсів. Зокрема Євросоюз імпортує сьогодні близько 50 % усіх енергоресурсів [50].

Україна володіє потужним потенціалом відновлюваної енергетики, використання якого може вплинути на сталий розвиток соціально – економічної системи, особливо в сільській місцевості. Наприклад, створити додаткові робочі місця та стимулювати економічну діяльність тощо.

Зокрема, країна має сприятливі умови та нереалізований потенціал для виробництва біомаси, яка придатна для отримання енергії з відновлювальних джерел. За оцінками фахівців в сфері використання нетрадиційних джерел енергії, біомаса може забезпечити близько 10% загальної потреби в первинній енергії в країні, що еквівалентне збільшенню національного видобутку палива на 20%. Якщо в країні збережуться нинішні тенденції в галузі енергозбереження, то є підстави зробити прогноз, що до 2030 р. понад 10% загального споживання первинних енергоносіїв забезпечиться енергією з біомаси. Більше половини енергетичного потенціалу біомаси виробляють у сільському господарстві: солома зернових культур (23%), стебла, качани кукурудзи на зерно (10%), стебла та лущиння соняшнику (10%), біогаз з гною (7%), біодизель, біоетанол (9%).

Біомаса з продукції, яка вироблена національним аграрним сектором, відкриває нові напрями і можливості для реалізації стратегії сталого розвитку сільських територій на основі одержання дешевої, екологічно безпечної, теплової енергії від спалювання соломи, відходів переробки сільськогосподарської продукції, багаторічних енергетичних культур і дерев тощо.

При тому, що Україна володіє потужним потенціалом основних видів відновлюваних джерел енергії, на теперішній час вони становлять мізерну частку

в загальному енергобалансі держави. За даними Української асоціації відновлюваної енергетики частка електричної енергії, що була вироблена з відновлюваних джерел енергії складає близько 1,25%, що є досить незначним, тоді як в Європейському Союзі в середньому цей показник у валовому кінцевому енергоспоживанні складає понад 27%, а в Австрії –70 %, в Швеції –63%. Звідси, якщо Україна досягне середньоєвропейського показника, наприклад до 2030 р., тоді потенціал буде складати близько в 25 ТВт•год електроенергії на базі відновлювальних джерел енергії і близько 2 млн. т біопалива.

Розвиток альтернативної енергетики у країні має відповідати основним принципам Європейського співтовариства в області енергетики, відображеним у зеленій книзі «Європейська стратегія постійної, конкурентоспроможної та безпечної енергетики», В цьому випадку, за оптимістичними прогнозами цільовий показник сукупної потужності нетрадиційної й відновлюваної енергетики в Україні до 2030 р. складе не менше 10% від установленної потужності.

Методологічний підхід до оцінки потенціалу відновлюваних джерел енергії (ВЕД) країни і встановлення потенційних обсягів його практичного використання, а також обсягів заміщення традиційних паливно-енергетичних ресурсів використовують три його різновиди – загальний, технічний (технічно-досяжний) і доцільно-економічний.

Загальний потенціал (ВЕД) – це загальна кількість енергії, якою характеризується кожен із наявних ресурсів в країні. Фахівці Інституту відновлюваної енергетики НАН України оцінили потенціал використання ВДЕ в енергетичному секторі України. Економічна оцінка потенціалу проведена на основі зобов'язання України перед енергетичним співтовариством до 2020 року, а також помірковані темпи розвитку галузі. Найбільший потенціал розвитку має вітрова енергетика, встановлені потужності якої можуть сягнути 10 ГВт у 2030 році, а річні обсяги виробництва електроенергії – 30 тис ГВт*год. Потенціал сукупного виробництва електроенергії з ВДЕ складає 45,5 тис ГВт*год. За результатами проведеного дослідження було виявлено, що Україна володіє найбільшим серед країн Південно-Східної Європи технічним потенціалом

впровадження ВДЕ. Загальний потенціал виробництва електроенергії з ВДЕ в рік складає більше 1 млн ГВт*год. Найбільшу частку (85%) складає вітрова енергетика – 859 тис ГВт*год.

Основними складовими потенціалу відновлюваних джерел енергії в Україні вважають: енергію вітру, сонячну енергію, енергію малих річок, енергію біомаси, геотермальну енергію, енергію доквілля. Згідно з оцінками провідних фахівців, технічно-досяжний енергетичний потенціал відновлюваних джерел енергії в Україні в перерахунку на умовне паливо сягає близько 98 млн. т у.п./рік [264], що становить більше 50% загального енергоспоживання в Україні на теперішній час і 30% від енергоспоживання в 2030 році (таблиця 4.1). Нижче проведений економічний аналіз основних складових потенціалу відновлюваних джерел енергії в Україні.

Використання біомаси як палива – одна з небагатьох реальних альтернатив зниження парникового ефекту, оскільки рослинні відходи є нейтральними відносно балансу вуглекислого газу (CO_2) в атмосфері. Тобто при їх спалюванні виділяється така сама його кількість, яку було поглинуто в процесі росту рослин. Використання ж нафти, вугілля і газу для отримання енергії призводить до збільшення концентрації CO_2 в атмосфері, оскільки при цьому спалюється вуглець, який збирається в цих енергоносіях протягом мільйонів років.

Є багато причин використання деревинних пелет, як паливного матеріалу. Поряд із перевагами для навколишнього середовища, зокрема зменшення парникового ефекту, застосування пелет має й економічні переваги. Деревинні пелети – це високоякісний, завжди наявний паливний матеріал.

Одним із основних джерел біомаси для біопалива можуть бути відходи сільського господарства та вирощування енергетичних культур. Таке паливо, з точки зору забруднення атмосфери, у порівнянні з мазутом (тим більше з вугіллям), має практично "нульовий ефект" за викидами парникових газів, насамперед CO_2 . Використання деревного палива в якості енергоносія в повній мірі відповідає положенням Кіотського протоколу, що стосуються обмеження та скорочення викидів парникових газів.

В умовах зростаючої енергетичної залежності України від російських енергетичних поставок та постійного підвищення цін на енергоносії, енергоємна національна економіка, що розвивається, зазнає значних втрат, що призводить до зниження рівня виробництва та гальмування соціально-економічного розвитку. Тож питання зниження енергозалежності через формування ефективної програми енергозбереження та розвитку альтернативної енергетики України варто віднести до стратегічно важливих, які потребують нагального вирішення.

За офіційними даними Державного агентства енергоефективності і енергозбереження Україна, держава володіє значним технічно-досяжним потенціалом виробництва енергоносіїв з відновлюваних джерел та альтернативних видів палива, який (Таблиця 4.1) становить понад 98,0 млн. т у. п. на рік.

Таблиця 4.1

Технічно-досяжний потенціал виробництва енергоносіїв
з відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива

№ з/п	Напрями освоєння ВДЕ	Річний технічно-досяжний енергетичний потенціал, млн. т у. п.
1.	Вітроенергетика	28,0
2.	Сонячна енергетика, в тому числі	6,0
2.1.	- <i>електрична</i>	2,0
2.2.	- <i>теплова</i>	4,0
3.	Мала гідроенергетика	3,0
4.	Біоенергетика, в тому числі:	31,0
4.1.	- <i>електрична</i>	10,3
4.2.	- <i>теплова</i>	20,7
5.	Геотермальна теплова енергетика	12,0
6.	Енергія довкілля (теплові насоси)	18,0
Загальний обсяг заміщення традиційних ПЕР		98,0

Джерело:[71]

За даними Держенергоефективності України станом на 1 січня 2018 року в Україні встановлена потужність об'єктів відновлюваної енергетики, яким встановлено стимулюючий «зелений» тариф, становить 1421,8 МВт, з яких у поточному році було введено: об'єкти вітроенергетики – 179,8 МВт; об'єкти сонячної енергетики – 70,5 МВт; об'єкти енергетики, що виробляють

електроенергію з біогазу – 7,3 МВт; об'єкти енергетики, що виробляють електроенергію з біомаси – 18,0 МВт; об'єкти малої гідроенергетики – 5,0 МВт.

Зазначеними об'єктами в 2018 р. вироблено 2,01 млрд. кВт / год. електроенергії. В Україні внесок відновлюваних джерел енергії в загальний обсяг виробництва електроенергії складає біля 8% .[71]

В Україні загальний річний технічно досяжний енергетичний потенціал альтернативних джерел енергії у перерахунку на умовне паливо становить близько 63 млн. т. Частка енергії добутої за рахунок альтернативних джерел становить сьогодні близько 3%. Згідно з українською енергетичною стратегією до 2030 р. частку альтернативної енергетики на загальному енергобалансі країни буде доведено до 20%. Основними та найбільш ефективними напрямками відновлюваної енергетики в Україні є: вітроенергетика, сонячна енергетика, біоенергетика, гідроенергетика, геотермальна енергетика.

Слід зазначити, що через економічний спад останніх років динаміка розвитку ВДЕ в Україні суттєво відставала від цілей, що були затверджені у Національному плані дій з відновлюваної енергетики до 2020 року. Одним із головних факторів було обмежене або занадто дороге фінансування для проектів ВДЕ в Україні. Попри все, широке використання енергії відновлюваних джерел сприятиме підняттю рівня життя, особливо у сільських районах. Крім цього, реалізація Національного плану буде сприяти розвитку місцевих відновлювальних джерел енергії. Додаткова користь для України полягає в тому, що збільшення вітчизняних поновлюваних джерел енергії підвищує енергетичну безпеку, що є особливо важливим для країни. Трансформаційне зміщення в напрямку енергоефективності та розвитку відновлюваної енергетики потребуватиме державної підтримки зайнятості у суміжних сферах, дозволить створити робочу силу для забезпечення переходу на енергозберігаючі технології. Технологічна модернізація промислового сектору та сільськогосподарського виробництва, включаючи зусилля, спрямовані на забезпечення енергоефективності реального сектору національної економіки, як правило, буде формувати потребу у кваліфікованих працівниках. Звідси, інвестиції та політика в галузі зайнятості

повинні бути спрямовані на створення робочої сили, здатної забезпечити «зелений» перехід. Залучення працівників, зайнятих в секторах традиційної енергетики та викопного палива, може допомогти вирішити проблему потенційних втрат робочих місць у цих секторах та зайняти сільське населення.

Реалізуючи стратегію переходу до «зеленої економіки», доцільно передбачити залучення громадянського суспільства та створення коаліцій з ефективності. Україна має потужний сектор неурядових організацій, готовий співпрацювати з урядом. Залучення НУО до сприяння заходам з енергоефективності може стати одним із способів впровадження позитивних змін стосовно попиту. Це може бути і допомога державним програмам, які підтримують енергоефективність, і надання допомоги соціально незахищеним особам у доступі до підтримуючих механізмів для адаптації до змін цін на паливо, і кампанії в галузі освіти та розбудови потенціалу для інформування громадськості про економічні, екологічні та соціальні переваги енергозбереження тощо. Сайт державного агентства енергоефективності та енергозбереження України <http://saee.gov.ua/sites/default/files/IV%202017.pdf>

Таблиця 4.2.

Прогнозні показники розвитку використання нетрадиційних та відновлювальних джерел енергії за основними напрямками освоєння

Напрями освоєння НДЕ	Рівень розвитку НЕДЕ по роках				Відношення існуючих показників до прогнозних, %
	2005 р.	2010 р.	2020 р.	2030 р.	
Позабалансові джерела енергії	13, 85	15, 96	18, 50	22,20	62,4
В т. ч. шахтний метан	0,05	0,96	2,8	5,8	0,8
Відновлювальні джерела енергії, всього					
В т. ч. біоенергетика	1,3	2,7	6,3	9,2	10,8
Сонячна енергетика	0,003	0,032	0,284	1,1	0,2
Мала гідроенергетика	0,12	0,52	0,85	1,13	10,6
Геотермальна енергетика	0,02	0,08	0,19	0,7	2,8
Вітроенергетика	0,018	0,21	0,53	0,7	2,5
Енергія довкілля	0,2	0,3	3,9	22,7	0,8
Всього	15,51	19,83	30,55	57,73	26,8

Джерело: [6]

Судячи з даних таблиці 4.2 можна з упевненістю стверджувати, що за розвитком галузі нетрадиційних та відновлювальних джерел енергії велике майбутнє. З кожним роком виробництво альтернативної енергетики зростатиме, замінюючи собою традиційну енергетику, що є досить затратною та забруднює навколишнє середовище.

Проаналізувавши, прогностні показники розвитку використання нетрадиційних та відновлювальних джерел енергії за основними напрямками освоєння, можна відслідкувати помітне збільшення виробництва нетрадиційної енергетики в Україні на 26,8 % до 2030 року, що дозволить покращити екологічний стан, створювати нові робочі місця для виробництва біоенергетичних культур, диверсифікувати сільське господарство та економити на енергоносіях, що експортуються з-за кордону.

Досліджуючи регіони України слід зазначити, кожен із них є індивідуальним у використанні та виробництві альтернативної енергетики. Наприклад в українському Причорномор'ї найбільш перспективними є розвиток вітроенергетики, сонячної енергії та геотермальної енергетики.

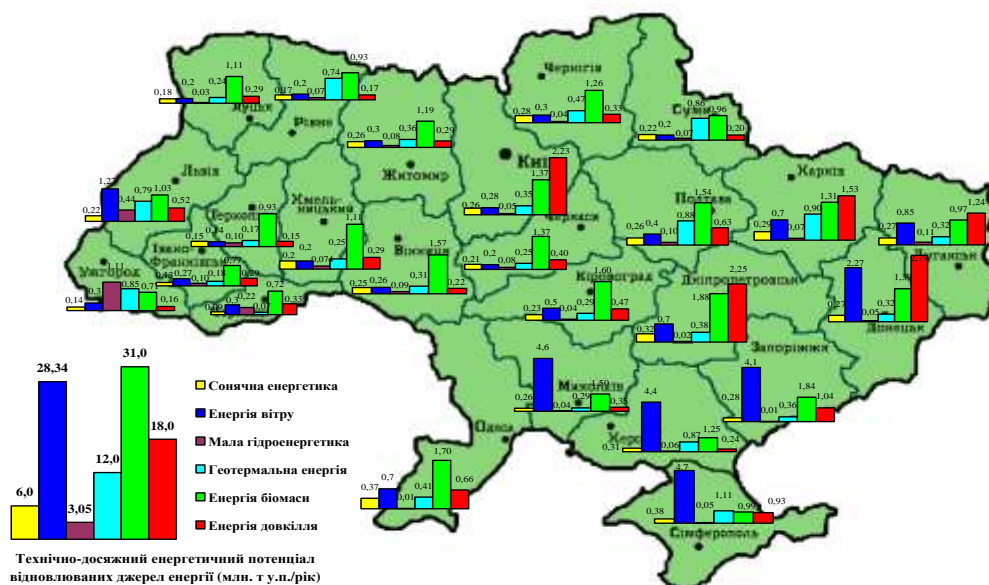

Рисунок 4.1. Потенціал розвитку відновлювальних джерел енергії України.
Джерело: [167]

У західних регіонах України краще розвиватиметься сонячна енергетика та біоенергетика, оскільки умови для цих видів альтернативної енергетики найкращі

на теренах Західної України. Причому, якщо на прирости частки сонячної енергетики можна впливати тільки розміщенням нових сонячних станцій, то розширення біоенергетики вимагає розширення виробництва біомаси, що входить в сферу агротехнічних робіт, тож має високий потенціал в регіонах України з високою агрокультурою. Як свідчать дані атласу енергетичного потенціалу відновлювальних джерел енергії України (рис 4.1), виробництво енергії біомаси має великі перспективи майже в усіх західних і північних регіонах, причому в деяких областях цей вид біоенергетики є найбільш перспективним з інших видів.

Серед проблем поширення біоенергетики може постати відповідність природно-кліматичних умов, наявність земель для впровадження нової культури в структуру посадок та логістика руху вантажопотоків відповідно до розміщення пунктів зберігання та перетворення біомаси на енергію. Наприклад, для поширених на сьогодні такої біоенергетичної культури як верба рекомендованими є середньорічна температура вище 6 °C і кількість опадів – не менше 650 мм.

Рисунок 4.2. Кліматичні зони для сприятливих умов вирощування деревовидної біомаси

Джерело: [167]

Судячи з рисунку 4.2 на мапі України зазначено, де за рік випадає найбільша кількість опадів, – а це північна і західна частини України. Тому логічно, що вирощування за пропонованими технологіями енергетичної верби

варто пропонувати на цих територіях, адже території є менш урбанізованими з переважною часткою сільських територій.

Другим питанням є наявність земель, які б дозволили впроваджувати енергетичні культури, без шкоди для інших сільськогосподарських культур. У зв'язку з цим інтерес становлять землі непридатні та малопридатні для ведення сільського господарства, причому у випадку енергетичної верби чи тополі надмірний для сільського господарства рівень вологи є позитивним фактором при вирощуванні. Моніторинг земель на Україні показав, що необхідні землі на Україні є.

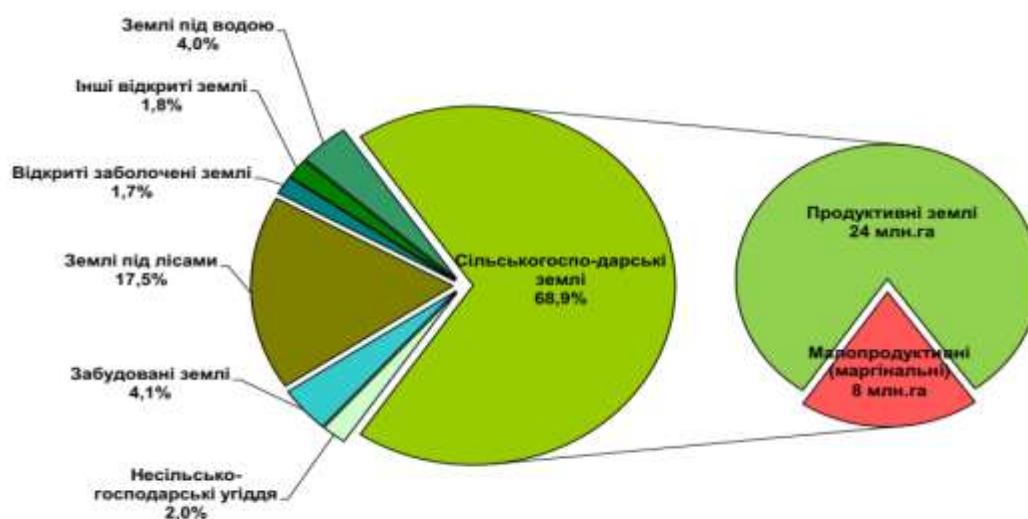

Рис.4.3. Структура земельних угідь України

Джерело: [167]

Аналізуючи рисунок 4.3, можна стверджувати, що на території України є території для вирощування і виробництва деревовидної біомаси. На територіях, що знаходяться під водою, відкриті заболочені ґрунти, не сільськогосподарські угіддя та інші території, які ми можемо успішно використати для виробництва сировини для котелень, що працюють, як альтернативні.

Ще одним можливим стримуючим фактором може бути наявність вільних трудових ресурсів для впровадження нових технологій. Як відомо за офіційними джерелами статистики України саме у західній частині України спостерігається найбільший відсоток безробіття та значна міграція селян за кордон у пошуках робочих місць та гідної заробітної плати.

Закладення плантацій верби – є повністю агрономічним питанням. Технологія підготовки ґрунту є аналогічна підготовці ґрунту під овочеву групу культур та залежить від стану земельної ділянки. Введення в обіг земель, які довгий час не були в обробітку, вимагають проведення більшої кількості операцій, та є більш затратними. Такі земельні ділянки оцінюються на наявність самосіву, ступеня забур'яненості, мікрорельєфу.

Класична підготовка ґрунту включає в себе боротьбу з багаторічними бур'янами хімічним способом (гліфосат), дискування для подрібнення решток кореневищ, глибока осіння оранка на глибину 20-25 см, внесення комплексного мінерального добрива, в залежності від результатів проб ґрунту, передпосадкове вирівнювання та ущільнення ґрунту. Закладення плантацій може відбуватись або ранньою весною (починаючи з кінця березня) як тільки дозволяє стиглість ґрунту, або восени (листопад), якщо дозволяють погодні умови (відсутність опадів та морозів).

Про ефективність впровадження технологій з виробництва біоенергії з енергетичної верби можна стверджувати з досвіду агро-енергетичної компанії «SALIX energy», які свої перші енергетичні плантації заклала на Волині ще у 2010 році. Основним видом діяльності компанія визначила вирощування енергетичної верби для виробництва біомаси. Кінцевим продуктом компанії є деревна тріска з енергетичних плантацій верби, яка може використовуватися для виробництва як теплової, так і електричної енергії [137]. Накопичений досвід закладання плантації, збору урожаю і його переробки дозволяє виділити структуру інвестицій у виробництво біомаси.

Як видно з рисунка 4.4 переважну частку інвестицій при впровадженні виробництва біомаси енергетичної верби складають затрати на придбання живців та їх садіння, тому на цих аспектах варто зупинитись детальніше.

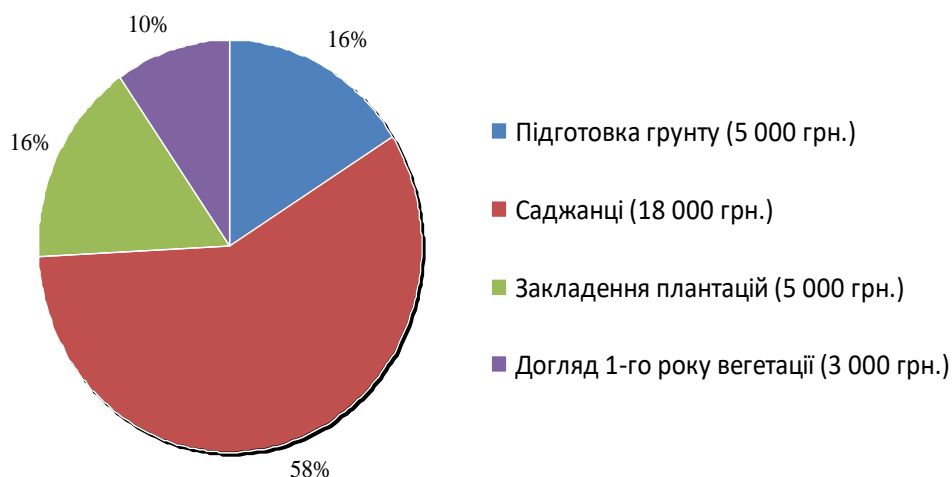

Рис 4.4 . Інвестиції в енергетичній плантації (за даними досвіду компанії SALIX energy)

Джерело: [167]

Оптимальним садивним матеріалом для створення енергетичних плантацій верб є однорічні здерев'янілі живці завдовжки 20-30 см і завтовшки 5-15мм. Такий садивний матеріал заготовляють із однорічних пагонів верби. Для садіння одного гектара необхідно придбати 15-20 тис. живців, а при закладанні маточних насаджень – до 30 тис. У зв'язку з тим, що українські види верби поступаються за своїми характеристиками вербам закордонної селекції, то для перших насаджень живці необхідно закуповувати, що призводить до високої частки інвестицій на ці потреби. Проте у подальшому є можливість заготовляти власний садивний матеріал, що може знизити загальні затрати на вирощування біомаси.

Садіння енергетичної верби теж може здійснюватись різними способами, однак кожний із них має свої недоліки. Так, садіння вручну є малопродуктивним і при закладанні великих площ не може забезпечити необхідної продуктивності процесу. З досвіду компанії «SALIX energy» відомо, що при ручній посадці, щоб засадити 1 га, потрібно робота 6 людей протягом 8 годин. На великих площах енергетичну вербу садять спеціальними садильними машинами, які також відрізняються тим, що можуть засаджувати як підготовлені живці, так і нарізати живці з 2...3-метрових прутів безпосередньо перед садінням. Недоліками таких машин є велика вартість таких машин, а подальше удосконалення в плані збільшення продуктивності може вестись у напрямку автоматизації усіх процесів

садіння, так як зараз усі саджалки обов'язково обслуговують саджальники по 1-2 на рядок.

Зазначимо, що збір першого урожаю енергетичної верби здійснюється на третій рік після садіння і далі урожай збирається не щороку, а раз у два-три роки. До того ж при першому зрізі урожайність складає 60-70% від потенціалу зрілої плантації. Тому потрібно зважати, що закладені інвестиції почнуть повертатись лише через досить тривалий час. Однак, один раз посадивши плантації енергетичної верби можна використовувати протягом 20-25 років, за які можливо зібрати урожай 7-10 разів, а загальноприйнятий стандарт приросту біомаси для неселекційних сортів складає 12-14 тонн/га/рік і для сортів шведської селекції для зрілої плантації складає 20/тонн/га в рік (при вологості 50%).

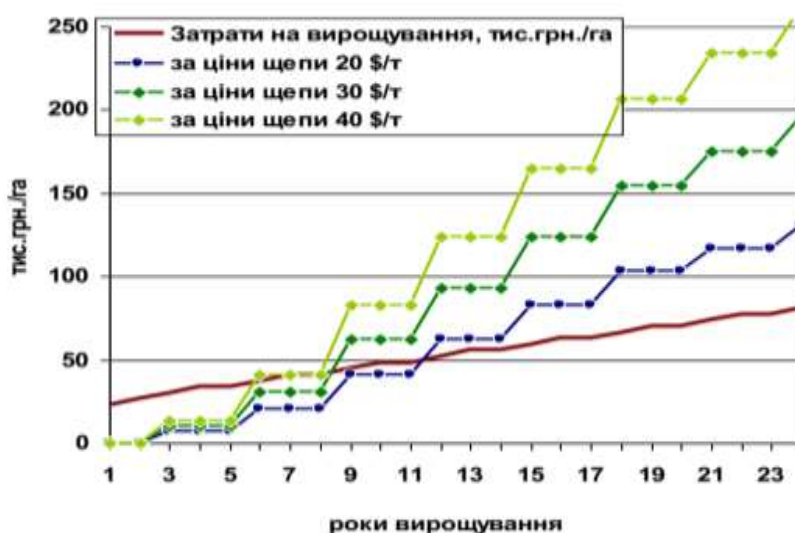

Рис. 4.5. Економічна ефективність вирощування енергетичної верби
Джерело: [167]

Таким чином, для збільшення різноманіття сировини для біопалива за рахунок сільськогосподарських рослин необхідне визначення ефективних нетрадиційних та альтернативних джерел фітосировини та створення технологій виробництва палива на основі енергетичної ефективності біомаси рослин.

Отже, запровадивши виробництво та вирощування енергетичної верби ми вирішуємо цілу низку питань, які нині є актуальними для розв'язання у сільських територіях України:

- 1) забезпечення населення альтернативним, дешевим джерелом енергії для використання його у побутових цілях;
- 2) забезпечення сільських громад альтернативним, дешевим видом енергії, що дозволить вирішити питання опалення соціальних об'єктів у селі;
- 3) забезпечення новими робочими місцями селян, які працюватимуть на виробництві з вирощування енергетичної верби та виробництва з неї готової продукції;
- 4) забезпечення сільської інфраструктури дешевою енергетикою, що дозволить громаді значно економити кошти;
- 5) залучення інвестиції при написанні екологічних й енергетичних проектів;
- 6) дбання про стан навколишнього середовища, оскільки виробництво даного продукту є екологічно чистим;
- 7) використання землі, що не були придатні для сільськогосподарського призначення для вирощування енергетичної верби (болота, чагарники).

На сучасному етапі розвитку енергетичного ринку в Україні, (який безпосередньо впливає на всю ринкову інфраструктуру України), існують значні санкційні та політичні перешкоди у зв'язку зі складною ситуацією між українською та російською державами. До несприятливої ситуації, що виникла в енергетичному комплексі України більшу частину паливної сировини складав газ, тепер, виходячи з ситуації все частіше постає питання використання альтернативної енергетики.

Судячи з даних таблиці 4.3 можна зробити висновок, що використовуючи можливості альтернативної енергетики, можна буде вирішити ряд проблем із забезпечення населення енергоресурсами. Якщо у 2015 році при виробництві біогазу з гною, досягнуто економії на 12128 млн. грн., за прогнозами, така економія складе на 22556 млн. грн., тобто на 10428 млн. грн. більше.

Таблиця 4.3

**Економічна ефективність виробництва альтернативних видів енергії в
сільському господарстві**

Показник	Вид продукції	Од. виміру	Обсяг		Економія, млн. грн..		Відхилення 2015 до 2020 (±)
			2015 р.	2020 р.	2015 р.	2020 р.	
Виробництво біогазу з гною	Солома	млн. т	6,25	11,62	12128	22556	10428
	Гній	млн. т	50	105,0			
	Біогаз	млн. м ³	3100	5766			
	НРК	млн. т	870	1618			
Виробництво біогазу з курячого послід	Біогаз	млн. м ³	790	1200	4803	7296	2493
	послід	млн. т	7,9	12,0			
	НРК	тис. т	310	480			
Використання соломи для виробництва і внесення гною в грунт	Солома	млн. т	12,7	23,4	6731	12402	5671
	Гній	млн. т	102	187			
	НРК	тис. т	1370	2530			
Використання соломи для одержання тепла (при вартості 1 м ³ газу – 360 дол. США	Солома	млн. т	55,8	84,1	26338	39696	13358
	Природний газ	тис. т	670	1000			
	НРК	млн. м ³	22300	33600			
Разом					54752	88136	33384
Буде одержано							
Гною		млн. т	159,9	304			144,1
НРК		тис. т	3856	6448			2592
Газ		млн. м ³	26190	40566			14376
Біодизель		млн. т	1,3	2,7			1,4
Біоетанол		млн. т	3,6	4,5			0,9

Джерело: розраховано автором на основі [307]

Також значну економію можна спрогнозувати завдяки виробництву біогазу з курячого посліду на 2493 млн. грн., відносно 2015 року. Використання соломи для одержання тепла (при вартості 1 м³ газу – 360 дол. США) дозволить зекономити коштів на 13358 млн. грн. у 2020 році порівняно з 2015 роком.

Значна економія коштів, дозволить вирішити проблеми соціально незахищеного населення, виділивши ці кошти на субсидіювання або монтаж населенню енергозберігаючих установок сонячної чи вітрової енергії для виробництва її в ОТГ.

У січні 2018р. субсидії для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг отримували 6265,8 тис. домогосподарств (41,8% від загальної кількості домогосподарств країни).

У січні 2018р. за субсидіями для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг звернулось 179,7 тис. домогосподарств, що у 2,7 раза менше, ніж у січні 2017р. При цьому на домогосподарства у міських поселеннях припадало 60,6% таких звернень, у сільській місцевості – 39,4%.

У січні 2018р. призначено субсидії 175,8 тис. домогосподарств (ураховуючи тих, що звернулися за субсидіями у 2017р., але призначено їм було тільки у 2018р., та тих, яким продовжено надання субсидії відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 21.10.1995 № 848 (зі змінами і доповненнями), із них у міських поселеннях – 125,8 тис. домогосподарств, у сільській місцевості – 50,0 тис. Порівняно з відповідним періодом 2017р. кількість таких домогосподарств зменшилась у 3,4 рази.

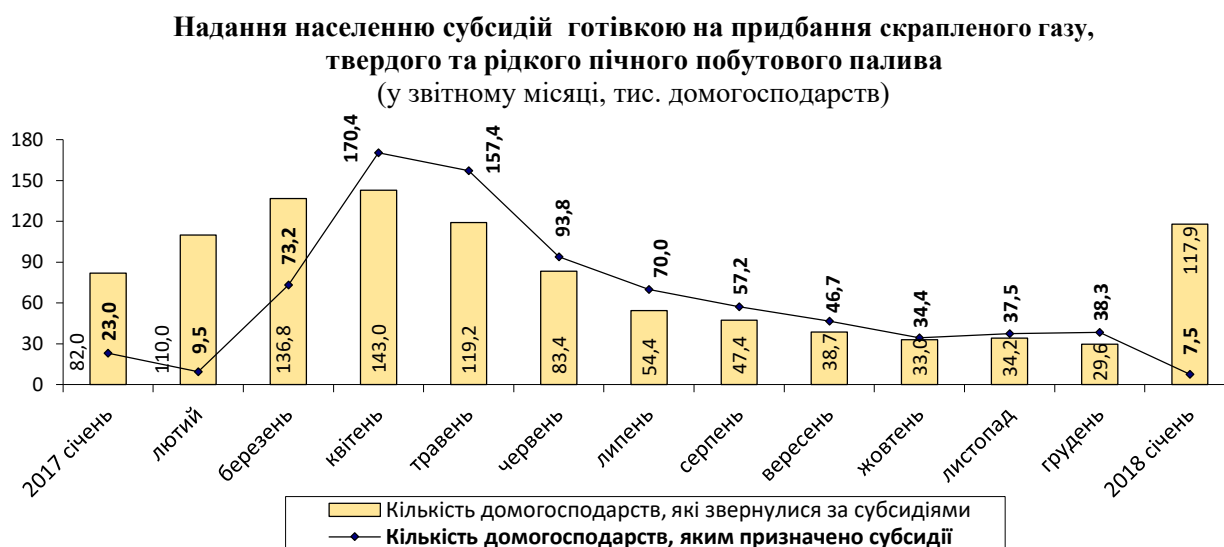

Рис. 4.6. Надання населенню субсидій готівкою на придбання скрапленого газу та рідкого побутового палива

Джерело: [278]

За січень 2018р. сума призначених субсидій становила 18,8 млн. грн. (у міських поселеннях – 3,5 млн. грн., у сільській місцевості – 15,3 млн. грн.), у відповідному періоді 2017р. – 49,0 млн. грн. (у міських поселеннях – 9,7 млн. грн., у сільській місцевості – 39,3 млн. грн.).

Середній розмір призначеної субсидії на одне домогосподарство у січні 2018р. збільшився порівняно з відповідним періодом 2017р. на 17,3% і становив 2495,3 грн..

Рис. 4.7 Надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг

Джерело; [278]

У січні 2018р. сума субсидій готівкою, отриманих домогосподарствами для придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива, становила 192,7 млн. грн., у відповідному місяці 2017р. – 143,6 млн. грн..

У січні 2018р. субсидії для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг отримували 6265,8 тис. домогосподарств (41,8% від загальної кількості домогосподарств країни).

У січні 2018р. за субсидіями для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг звернулось 179,7 тис. домогосподарств, що у 2,7 раза менше, ніж у січні 2017р. При цьому на домогосподарства у міських поселеннях припадало 60,6% таких звернень, у сільській місцевості – 39,4%.

У січні 2018р. призначено субсидії 175,8 тис. домогосподарств (ураховуючи тих, що звернулися за субсидіями у 2017р., але призначено їм було тільки у 2018р., та тих, яким продовжено надання субсидії відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 21.10.1995 № 848 (зі змінами і доповненнями), із них у міських поселеннях – 125,8 тис. домогосподарств, у сільській місцевості – 50,0 тис. Порівняно з відповідним періодом 2017р. кількість таких домогосподарств зменшилась у 3,4 рази.

Сума субсидій, призначених домогосподарствам, у січні 2018р. становила 204,7 млн. грн. (у міських поселеннях – 136,9 млн. грн., у сільській місцевості – 67,8 млн. грн.), у відповідному періоді 2017р. – 920,2 млн. грн. (у міських поселеннях – 581,9 млн. грн., у сільській місцевості – 338,3 млн.грн).

Середній розмір призначеної субсидії на одне домогосподарство у січні 2018р. зменшився порівняно з відповідним періодом 2017р. на 23,5% і становив 1164,4 грн..

У грудні 2017р. населенням країни сплачено за житлово-комунальні послуги 8,9 млрд. грн. (82,3% нарахованих за цей період сум), за електроенергію – 2,6 млрд. грн. (99,1% нарахованих за цей період сум).

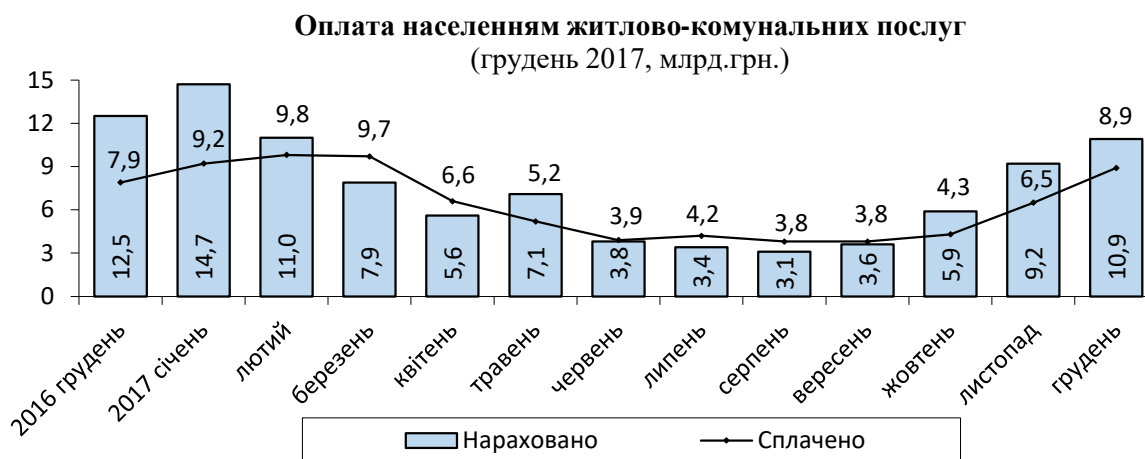

Рис. 4.8. Оплата населенням житлово-комунальних услуг

Джерело: [278]

На кінець грудня 2017р. заборгованість населення зі сплати за газопостачання становила 12,4 млрд. грн., за централізоване опалення та гаряче водопостачання – 11,1 млрд. грн., за утримання будинків і споруд та прибудинкових територій – 3,0 млрд. грн., за централізоване водопостачання та водовідведення – 1,8 млрд. грн., за вивезення побутових відходів – 0,4 млрд. грн., за електроенергію – 3,6 млрд. грн..

Середні нарахування за житлово-комунальні послуги, з урахуванням електроенергії (із розрахунку 150 кВт·год), на одного власника особового рахунку в грудні 2017р. становили 1476,4 грн..

На виконання постанови Кабінету Міністрів України від 27.06.2003 № 976 "Про затвердження Порядку погашення реструктуризованої заборгованості та внесення поточних платежів за житлово-комунальні послуги" у січні – грудні 2017р. з населенням було укладено 91,3 тис. договорів щодо погашення реструктуризованої заборгованості на загальну суму 430,9 млн. грн.. Сума внесених платежів, з урахуванням довгострокових договорів, становила 187,4 млн. грн..

4.2. Аграрна освіта як основна формуюча інституція розвитку сучасної сільської громади

Для кращого розуміння проблем, які у першу чергу постали на шляху відновлення та розвитку сільських територій, перспективи розвитку державної політики підтримки українського села важливо визначити їх пріоритет, їх значення не лише для економічного розвитку, а й для соціально-культурного.

Дійсно, економічний розвиток села є важливою ланкою його відновлення, розвитку та становлення на економічний шлях становлення. Та все ж, поряд з економічним розвитком, нога в ногу, не відстаючи має розвиватись соціально-культурна сфера. Від розвитку освіти, культури, обміну культурною спадщиною, запозичення світового досвіду й запровадження його в своє середовище залежить подальша доля села України, його подальший вектор, його спрямування.

Нині саме молодь, її освіченість, культура, бачення, лідерське спрямування і виховання сільської молоді є одним із важливих завдань для педагогів, політиків, лідерів та патріотів українського селянства.

Враховуючи, те що сучасна система освіти проявляє ознаки застарілої форми ведення освітньої діяльності, це стосується і аграрної освіти. Розвиток аграрної освіти, має чітко співпадати з розвитком сільського господарства, потребами сільськогосподарських виробників та сільських громад, всіх трендів і тенденцій, які цікавлять сучасну молодь. Сучасна сільська молодь немає відрізнятись світосприйняттям, розвитком від міської молоді, та має поставати питання сільської і міської дискримінації, через певну примітивність та наївність мислення

і поведінки. Розвиток аграрної освіти має бути невід’ємним від виробництва, розвиватись синхронно і бути опорою один одному, як це відбувається в країнах Європи, США та Ізраїлю.

Сільськогосподарська освіта в Україні формувалася тривалий час і має власну історію розвитку. Хоча спочатку доцільніше сказати «сільськогосподарська освіта на території України», адже на нашу державу поширювалася влада сусідніх держав таких як Російська імперія, Польща, Угорщина та інші.

У Російській імперії ще до появи сільськогосподарських центральних органів імперії правлячі монархи підписували закони про створення перших сільськогосподарських шкіл. І якщо перші закони, що регламентували діяльність держави в галузі сільського господарства належать до правління Петра I і Катерини II, то видання законодавчих актів, пов’язаних з уведенням сільськогосподарської освіти, належить до правління Павла I. Його розпорядженням у 1797 р. поблизу м. Павловська була заснована перша урядова сільськогосподарська школа. Однак, через невизначеність завдань, поставлених перед навчальним закладом, а також через різницю у попередній освіті учнів, що мало величезне значення для побудови навчальних програм школа у 1803 р. була закрита.

Після першого невдалого досвіду наступний крок в організації сільськогосподарської освіти належить першим сільськогосподарським товариствам: Імператорському вільному економічному (ІВЕТ) (1765) та Імператорському московському сільському господарству (1819). Завдяки їх ініціативі у 20-х рр. XIX ст. були відкриті Московська (1822) і Санкт-Петербурзька (1825) землеробські школи. Школа, заснована Московським товариством, була перетворена у перше російське сільськогосподарське училище, яке проіснувало до 1917 року. Санкт-Петербурзька спроба Вільного економічного товариства виявилася менш вдалою - у 1844 р. школа була закрита. Після першої невдачі товариство відкрило сільськогосподарський навчальний заклад на півдні. Так, завдяки ініціативі ІВЕТ у 1854 р. було відкрито перше сільськогосподарське

училище на українських територіях поблизу м. Харкова. Як бачимо, на початку XIX ст. мали місце поодинокі спроби створення сільськогосподарських навчальних закладів. Проте їх відкривали безсистемно, їх кількість була дуже незначною, термін існування – нетривалим. Вищі навчальні заклади, які створювалися в сільськогосподарських регіонах, ставали науковоосвітніми центрами, які мали сприяти розвитку головних регіональних виробництв, зумовлених місцевими природно-економічними умовами. Для губерній Київського шкільного округу головною економічною галуззю було сільське господарство та переробка його продукції. Закономірно, що створений у землеробському регіональному центрі – Києві – Університет святого Володимира упродовж XIX ст. був науковим сільськогосподарським центром, де, окрім підготовки кадрів, була зосереджена практично вся аграрна наука регіону. [208]

Для кращого розуміння перспектив розвитку державної політики інтеграції вищої аграрної освіти України до європейського освітнього простору надзвичайно важливо дослідити сучасний стан освітніх послуг у сфері вищої аграрної освіти в Україні. Враховуючи входження освітньої галузі України до світового, зокрема європейського, освітнього простору, різко загострилася проблема реформування системи вітчизняної освіти. Сучасна система вітчизняної аграрної освіти зберігає багато ознак застарілої моделі освіти й не відповідає реаліям сьогодення. Реформування сільськогосподарської освіти, науки як і промисловості повинно відбуватися одночасно з реформуванням аграрного виробництва.[145] Досить довго навчання та підготовка кадрів для сільськогосподарських підприємств у нашій державі було відокремлено від загальної системи освіти, аграрна освіта знаходилась в юрисдикції Міністерства аграрної політики і продовольства, саме Міністерство займалось визначенням пріоритетних напрямів аграрної освіти, від нього залежало фінансування і державне замовлення в даній галузі. Проте в лютому 2015 року аграрна освіта була інтегрована в систему загальної освіти і зазнало активних змін. Не дивлячись на те, що вища школа нині зазнає активної реформації, аграрна освіта також знаходиться на перехідному етапі, що зумовило набранням чинності прийнятого у 2014 році Закону України «Про вищу освіту».

На сучасному етапі ЗВО України набули автономію, самостійність у можливості вирішення питань самоврядування, пошуку нових можливостей у сфері використання своїх можливостей, частковим правом використанням власних коштів.

У системі аграрної освіти функціонують 116 ВНЗ I-IV рівня акредитації: з них 17 ЗВО III-IV рівня акредитації та 22 ЗВО I-II рівня акредитації – всього 39, у той же час у структурі ЗВО III-IV рівня акредитації знаходиться 77 навчальних закладів I-II з окремими правами юридичної особи. У 2014 р. загальний контингент студентів аграрних ЗВО I-IV рівнів акредитації склав 145,3 тисячі осіб. Із них понад 78,5 тисяч навчаються за державним замовленням, близько 60% з яких – сільська молодь. Щороку на денній формі навчання повну вищу освіту здобувають 9 тисяч осіб. Ще 8,8 тисяч – на заочній формі. Направлення на роботу у 2014 р. отримали понад 75% відсотків випускників, які навчались за державним замовленням. Навчальний процес забезпечують близько 6,2 тисяч науково-педагогічних працівників та 6,5 тисяч педагогічних працівників [216].

Сьогодні в системі аграрної освіти функціонує розгалужена мережа закладів післядипломної освіти, яка включає 34 установи, де щороку підвищують кваліфікацію до 25 тисяч керівників підприємств, спеціалістів АПК, викладачів. Підготовку робітничих кадрів здійснюють 26 професійно-технічних навчальних закладів першого атестаційного рівня. Там щороку проходять навчання понад 15 тисяч робітників для різних галузей економіки, але насамперед аграрної [216].

У вищих аграрних навчальних закладах України реалізується ступенева підготовка фахівців: за освітньо-кваліфікаційним рівнем «Молодший спеціаліст» – 63 спеціальності; «Бакалавр» – 40 напрямків; «Магістр» – 80 спеціальностей. У процесі підготовки цих фахівців досягнуто певних зрушень: постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 № 266 затверджено новий, істотно наближений до європейських вимог перелік галузей знань і спеціальностей. Згідно з цим переліком галузь знань «Аграрні науки і продовольство» об'єднує 8 спеціальностей (агрономія, захист і карантин рослин, садівництво та виноградарство, технологія виробництва і переробки продукції тваринництва,

лісове господарство, садово-паркове господарство, водні біоресурси та аквакультура, агроінженерія).[244]

У країнах ЄС вже тривалий час триває дискусія стосовно ролі й місця вищої аграрної освіти – наприклад, наскільки аграрна економіка є специфічною і чи не може просто бути інкорпорована в систему загальних економічних знань. Тож, на відміну від так званих професійних шкіл, де навчають спеціалістів робітничих спеціальностей, із потужним акцентом на отримання практичних знань, система вищої освіти поступово універсуалізується. Наразі маємо аналогічні процеси і в Україні. [145]

Таблиця 4.4

Освітній рівень голів сільських домогосподарств у 2017 році
(у відсотках)

	Чоловіки	Жінки
Голови домогосподарств, що мають освіту:		
повну вищу	9,3	9,4
базову вищу	1,1	1,3
неповну вищу	12,8	14,0
професійно-технічну	26,2	11,2
повну загальну середню	34,5	30,5
базову загальну середню	11,7	21,2
початкову загальну	3,9	11,4
Голови домогосподарств, що не мають початкової загальної освіти	0,4	0,9
Голови домогосподарств неписьменні	0,1	0,1

Джерело: [278]

Одним із важливих чинників розвитку сільської громади в культурній та освітній сфері, визначення сільського лідера є кількість домогосподарств, які мають відповідну освіту, це ті люди з яких беруть приклад, яким наслідують та ті люди, що користуються повагою у суспільстві. Нині відсоток осіб, які мають вищу освіту на селі серед жінок склав 1,3 %, а серед чоловіків 1,1%, це досить низький рівень освіченості, тому гостро постає питання, важливості аграрної освіти.

Нині спостерігається негативна тенденція до втрати популярності аграрної освіти, все частіше сільська молодь обирає вищу освіту, яка не має відношення до

села та сільського господарства. Молодь, через відсутність фінансової, інфраструктурної, побутової та культурної мотивації відмовляється від повернення у сільські території й відновлювати рідне село.

Аграрна освіта для сільських територій є надзвичайно важливою, саме вона нині є найбільш недооцінена міністерствами та освітніми установами. Питання аграрної освіти та післядипломної освіти замовчується та їй не надається важливого значення, а це призводить до значного освітньо-культурного занепаду на селі, що в свою чергу призводить до зросту злочинності, алкоголізму, наркоманії, нерационального використання вільного часу серед молоді.

Позбавленні можливості молоді люди, отримати вищу аграрну освіту, змушені мігрувати за кордон, виконувати там важку працю, а те населення, яке вже навіть і має певну освіту, позбавлене можливості через брак інформації вдосконалюватись і продовжувати розвиток у напрямку післядипломної освіти.

Також важливо підкреслити вагомий вплив на державну підтримку у розвиток аграрної освіти на селі та її популяризації. Потрібно чітко вказувати вагоме місце у державних програмах розвитку сільських територій важливість аграрної освіти, на жаль, часто ці пункти опускаються та ігноруються. Важливість аграрної освіти применшений шляхом нехтування проблем сільської молоді, відсутня мотивація підготовки молодого спеціаліста в аграрній галузі.

Для відновлення популярності аграрної освіти для сільських жителів, потрібно розробити ряд мотиваційних заходів, які стимулюватимуть сільську молодь до обрання ними сільськогосподарських спеціальностей, а це в свою чергу сприятиме відновленню популярності аграрної освіти.

Привернення уваги молоді до проблем відновлення та розвитку сільських територій потрібно мотивувати саме вирішенням проблем працевлаштування у селі, відновлення та розбудова інфраструктури, до цього потрібно привертати увагу сільськогосподарських виробників та сільських лідерів, які потребують кваліфікованого спеціаліста в себе на підприємства. Найголовнішим чинником вирішення цієї проблеми, це співпраця освітян-науковців з сільськогосподарськими виробниками. Потрібно дати можливість підприємцю

обрати спеціаліста ще із студентської лави, залучивши його до проходження практики у себе на підприємстві. Натомість студент уже з періоду навчання матиме змогу визначити для себе пріоритетний напрямок, який у першу чергу стане йому в пригоді на тому підприємстві, де він планує працювати.

Отже, щоб привернути увагу молоді до аграрної освіти потрібно надати майбутнім студентам певні гарантії, які зможуть їх запевнити в успішному майбутньому. Виходячи з того, що аграрні заклади нині більшу частину своїх проблем мають вирішувати керуючись своїми можливостями, то їм потрібно розробити чітку стратегію, яка б пропагувала їх освітні послуги й зацікавила державу у підтримці цієї стратегії:

- 1) Визначити свої головні напрямки розвитку, на які має працювати весь навчальний заклад, яка б була прописана і в державній тематиці, і в роботі кожної кафедри.
- 2) Створити відділ маркетингу (призначити особу), який має безпосередньо керувати профорієнтаційною роботою установи. Профорієнтаційна робота має відбуватися постійно, заклад має бути представлений у всіх заходах, які стосуються сільського господарства й сільських територій.
- 3) Має бути створена робоча група з представниками кожного з підрозділів, яка б займалася цією проблемою.
- 4) Потрібно відновити дорадництва на базі навчальних закладів, які безпосередньо мають також займатися популяризацією аграрної освіти як одного з важливих елементів відновлення сільських територій за рахунок повернення молоді на село.
- 5) Дорадництвам брати активну участь у процесі формування ОТГ і адміністративно територіальній реформі, навчанні, підвищенні кваліфікації, перекваліфікації сільськогосподарських товаровиробників, бути для них основним джерелом отримання інформації, через створення Інтернет ресурсу (газети, розсилки, презентації і т.д.)

- 6) Потрібно активно залучати студентів до проведення профорієнтаційної роботи навчального закладу, які б разом із викладачами могли донести своїм друзям про переваги навчання і здобування аграрної освіти.
- 7) Потрібно тісно співпрацювати з державними та приватними сільськогосподарськими підприємствами, які готові поділитись своїм досвідом господарювання.
- 8) Потрібно розробити яскраву та зрозумілу рекламну продукцію, яку можна розповсюджувати під час різних профорієнтаційних заходів, конференціях, семінарах (додаток буклет університету).

Рис.4.10 Модель відновлення популяризації аграрної освіти на селі

Джерело: розроблено автором.

Аналізуючи представлену модель можна зробити висновок, що за державної підтримки, підтримки місцевого самоврядування, підприємців, можна відновити імідж аграрної освіти її важливість та значення для культурно-освітнього розвитку у сільських територіях.

Основними перевагами результату від функціонування «моделі відновлення та популяризації аграрної освіти» є:

- 1) підвищення рівня культурно-освітнього розвитку селян;
- 2) можливість продовження освіти завдяки дорадчим службам;
- 3) поєднати в один освітньо-виробничий процес аграрну освіту – село – виробництво;
- 4) виховання сільської молоді;
- 5) збереження культури і традицій;
- 6) можливість для виробничників додатково рекламувати та реалізувати свою продукцію;
- 7) можливість для виробничників обирати собі молодого спеціаліста зі студентської лави і т.д.

Беручи до уваги усі ці переваги, варто зазначити, що аграрна освіта несе в собі тільки позитивний вплив на розвиток і відновлення сільських територій, через звернення уваги на сільську культуру і традиції, що є формуючим елементом української самобутності, культури й побуту.

При створенні моделі відновлення популяризації аграрної освіти, необхідно чинне місце відвести впровадженню світового досвіду розвитку аграрної освіти та імплементація його до наших реалій. Накопичений досвід варто акумулювати та розвивати, забезпечуючи можливість розвитку здорової конкуренції між навчальними закладами. Державі слід відзначати сильніших та стимулювати слабших, адже заклади аграрної освіти можуть також стати освітніми центрами не тільки для студентів і молоді, а й для сільськогосподарських виробників, де мають проходити всі конференції, семінари, презентації і фестивалі сільськогосподарського спрямування.

Сучасні умови розвитку України зумовлюють пошук нових підходів до організації навчально-виховного процесу у вищих аграрних навчальних закладах України. Узагальнюючи накопичений вітчизняний і зарубіжний досвід, дослідники пропонують реформувати систему вищої аграрної освіти з урахуванням таких аспектів: 1) оновлення змісту вищої аграрної освіти та визначення її стандартів на рівні досягнень аграрної науки, техніки і технологій, а також світового досвіду на основі використання ідей інтеграції загальноосвітньої та спеціальної підготовки; 2) визначення науково - обумовленої номенклатури професій і спеціальностей відповідно до вимог соціально-економічного та культурного розвитку українського суспільства в конкретний історичний період, а також урахування особливостей регіону та його потреби у фахівцях; 3) посилення поєднання теоретичної та практичної підготовки студентів; 4) посилення навчально-матеріальної бази та науково-методичного забезпечення навчального процесу у вищих аграрних навчальних закладах; 5) різноманітність джерел фінансування вищих аграрних навчальних закладів та оплати за навчання для розширення можливостей доступу до отримання вищої аграрної освіти молоддю. [155]

Важливо налагоджувати співпрацю у трикутнику «виробництво – освіта – наука», поглиблювати вплив науковців та фахівців на зміст галузевої освіти, наближати стандарти освіти до потреб і викликів реальної економіки, у вигляді оновлення галузевих стандартів вищої освіти, формування навчальних планів, впровадження нових методів навчання. Підготовка якісних фахівців можлива лише за умови моделювання принципів сучасних виробництв, зокрема з Євросоюзу. Необхідно посилювати позиції аграрних ЗВО як міжнародних освітніх та наукових центрів у рамках участі в Європейському освітньому просторі. Йдеться про практику та навчання студентів за кордоном, стажування викладачів, участь у міжнародних програмах, проведення спільних наукових досліджень. Українська система аграрної освіти має конкурентні переваги, які, попри загальну занедбаність, можна вважати унікальними на ринку освітніх послуг, має умови для створення і апробації інноваційних продуктів для різних

агрокліматичних зон у межах одного регіону. Це забезпечує відповідність наукомістких результатів реальним умовам ведення аграрного виробництва. Серед слабких місць системи освіти можна відзначити недостатню взаємодію із роботодавцями, недостатність матеріально-технічних та інформаційно-комунікаційних ресурсів, невідповідність сучасним інноваційним проектам і наукомістким технологіям. Отже, необхідно долати прогалину між змістом освіти й реальними потребами інноваційної економіки. Створювати бізнес-інкубатори для розвитку та підтримки молодіжних бізнес-проектів. Загалом, необхідно забезпечити можливість проходження довготривалої практики студентів на виробництві, що є безумовною необхідністю з точки зору підготовки кваліфікованого фахівця. На першому етапі це можна зробити на добровільній основі, із наданням індивідуального плану навчання. Необхідна реалізація концепції безперервної та багаторівневої аграрної освіти, орієнтованої на цілісний розвиток особистості, підвищення соціальної адаптації у сучасному мобільному світі. Важливо забезпечити взаємодію ЗВО із товаровиробниками, службами зайнятості. Ключові умови аграрної освіти європейського рівня – створення університетів дослідницького типу та розвиток науково-навчальних центрів. Це шлях до конкурентоспроможних наукових розробок, банку інноваційних розробок, просування результатів НДР вітчизняних вчених на міжнародний ринок наукомісткої продукції. Українські фахівці мають бути конкурентними на внутрішньому та світовому ринках. [145]

Вивчення даної проблеми було б не повним, якщо би не був проведений порівняльний аналіз ЗВО України, їх кількості, в тому числі кількості ЗВО аграрного напрямку, порівнявши їх з ЗВО обраної країни Європейського союзу, до прикладу Польщі.

Слід зазначити, що кількість ЗВО в Польщі постійно змінюється, як в позитивній динаміці так і негативній, щороку як відкривають так і закривають ЗВО, що є звичною практикою.

Таблиця 4.4

Аналіз загальної кількості ЗВО та коледжів України та Польщі з врахуванням аграрних

	Україна		Польща	
	кількість	%	кількість	%
ЗВО, всього (разом з філіями)	476	-	270	-
В т.ч. аграрні ЗВО, а також ті що готують фахівців аграрного напрямку	36	7,5	111	41,1
Коледжі та технікуми	743	-	394	-
В т.ч. аграрні	87	11,7	135	34,3

Джерело: розроблено автором

Отже при аналізі вище поданої таблиці, можна стверджувати, що популярність аграрної освіти в Польщі значно переважає її популярність в Україні. Якщо в Україні із загальної кількості аграрних ЗВО та ЗВО, що готують фахівців аграрного напрямку складає тільки 7,5 %, то в Польщі 41,1 % ЗВО готують фахівців аграрного напрямку. Відсоток коледжів і технікумів, які готують аграрного спеціаліста складає 11,7 в Україні, в Польщі ж він становить – 34,3.

Звісно, можна зауважити, що в Польщі до спеціалістів аграрного напрямку відносять: фахівців в сфері агротуризму, садово-паркового дизайну присадибних ділянок, готелярства на селі і т.п., але в нашому випадку, це всі ті спеціалісти, що обслуговуватимуть інфраструктуру сільських територій, сприятимуть розбудові та відновленню сільських територій, ті фахівці, що проживатимуть на сільських територіях.

4.3. Дорадництво як один із інституціональних елементів відновлення та розвитку сільських територій

Досвід і значення дорадництва, консалтингу чи інформаційно-консультативних служб є достатньо значний для відновлення і розвитку сільських територій України. Якщо організація дорадства у Республіці Польща основане на окремій організації, яка окремо існує на фінанси, дмін, держави та програм, то

організація інформаційно-консультаційних служб США організована на базі науково-дослідних установ чи університетів, фінансується державою, університетами чи програмами у яких вони активно беруть участь. Наприклад, інформаційно-консультаційні служби Ізраїлю функціонують як державні установи, так і приватні, але у своїй роботі практикують поєднання науки й практики науково-дослідного інституту ім. Вулкані та підприємств і організацій, які займаються виробництвом та збутом якісної сільськогосподарської продукції, розвитком сільських територій та їх проблем. [104]

Проблемою функціонування дорадництва є те, що ця форма освіти для села є невідосконалена та достатньо не організована на теренах України.

Саме дорадництво може бути ключовим елементом для відновлення сільських територій, який є вже століттями відпрацьований українськими селянами став традиційним для українського села. Дотримуючись культури і традицій розвитку сільських територій та запроваджуючи досвід передових країн світу у розвитку сільського господарства, відновлення сільських територій, яке нині необхідне, оскільки занепад рівня життя у селах України призводить до вимирання сіл, тотальної міграції у пошуках кращого життя для українського селянина.

Дорадництво може стати провідником у сільській місцевості інноваційних технологій, інновацій у виробництві та технологій, саме дорадники зможуть донести до сільських жителів ту потрібну й важливу інформацію, якої не вистачало, щоб започаткувати свою справу, диверсифікувати своє сільськогосподарське виробництво, чи, можливо, відновити його, відкрити агротуристичний бізнес, організувати дозвілля сільської молоді, проводити курси для садівників, аграріїв, фермерів, об'єднати сільську громаду.

Нині дорадництво є новим видом відносин в аграрній сфері, що останнім часом отримало нормативну основу свого функціонування та розвитку. Зважаючи на триваючі кризові явища в діяльності аграрних товаровиробників, сільськогосподарська дорадча служба має надавати різноманітні консультаційні та інші послуги суб'єктам аграрного господарювання. Дорадча діяльність

покликана сприяти аграрним товаровиробникам у збільшенні прибутковості їх виробничо-господарської діяльності, тому з'ясування правової природи дорадчих послуг має важливе як теоретичне так і практичне значення.[1]

На сьогодні в усіх регіонах України сформовані та функціонують сільськогосподарські дорадчі служби, працюють і надають дорадчі послуги на постійній основі 692 професійних сільськогосподарських дорадників, а також 777 експертів-дорадників, яких внесено до державного Реєстру.

Правові засади здійснення сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні визначає Закон України "Про сільськогосподарську дорадчу діяльність".

Сільськогосподарська діяльність спрямована на задоволення потреб селянських та фермерських господарств, сільськогосподарських підприємств усіх форм власності, а також сільського населення у підвищенні рівня знань та вдосконаленні навичок прибуткового ведення господарства. Успішність аграрного сектора в значній мірі залежить від його динамічності щодо освоєння новітніх технологій, використання ринкової кон'юнктури, а також організаційних змін, необхідних для його поступального розвитку.

Водночас згідно зі статтею 404 Угоди про Асоціацію між Україною та Європейським Союзом передбачено, що Співробітництво між Сторонами у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій охоплює, зокрема поширення знань шляхом проведення навчальних та інформаційних заходів, а також сприяння інноваціям шляхом проведення досліджень та просування системи дорадництва до сільськогосподарських виробників.

Умови надання соціально спрямованих дорадчих послуг визначені в затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1131 «Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки сільськогосподарської дорадчої служби».

Переліки соціально спрямованих дорадчих послуг, обсяги їхнього фінансування для кожного виконавця та районів, де надаються послуги, передбачені у планах заходів, які щорічно затверджуються відповідними

структурними підрозділами обласних державних адміністрацій. Надання соціально спрямованих дорадчих послуг, що здійснюється відповідно до плану заходів, оформляється актом, який підписують суб'єкт сільськогосподарської дорадчої діяльності, голова сільської (селищної) або районної ради, начальник відповідного структурного підрозділу агропромислового розвитку обласної державної адміністрації і споживач дорадчих послуг.

Бюджетні кошти спрямовуються на оплату дорадчих послуг, які мають найбільшу ефективність: проведення навчальних семінарів, індивідуальних дорадчих послуг, випуску і розповсюдження друкованої продукції, демонстраційного показу форм і методів роботи суб'єктів господарювання. [104]

Згідно Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу службу» сільськогосподарська дорадча діяльність (далі - дорадча діяльність) - сукупність дій та заходів, спрямованих на задоволення потреб особистих селянських та фермерських господарств, господарських товариств, інших сільськогосподарських підприємств усіх форм власності й господарювання, а також сільського населення у підвищенні рівня знань та вдосконаленні практичних навичок прибуткового ведення господарства, а сільськогосподарська дорадча служба (далі – дорадча служба) - юридична особа незалежно від її організаційно-правової форми та форми власності, структурний підрозділ аграрного навчального закладу, науково-дослідної установи, які внесені до Реєстру дорадчих служб, здійснюють дорадчу діяльність, у складі яких працює не менше трьох дорадників, які пройшли реєстрацію відповідно до законодавства і внесені до Реєстру дорадників; { Абзац сьомий статті 1 в редакції Закону N 2754-VI ([2754-17](#)) від 02.12.2010 }; сільськогосподарський дорадник (далі - дорадник) - фізична особа, яка на професійній основі проводить дорадчу діяльність, склала кваліфікаційний іспит та одержала кваліфікаційне свідоцтво і внесена до Реєстру сільськогосподарських дорадників та сільськогосподарських експертів-дорадників (далі - Реєстр дорадників); сільськогосподарський експерт-дорадник (далі - експерт-дорадник) - фізична особа, яка проводить дорадчу діяльність не на постійній основі, має достатній

фаховий рівень та одержала кваліфікаційне свідоцтво відповідно до вимог законодавства і надає дорадчі послуги на запит дорадчих служб та дорадників і відповідає вимогам, передбаченим цим Законом. Експертами-дорадниками є працівники закладів науки та освіти, інші вузькоспеціалізовані фахівці, які внесені до Реєстру дорадників. [246]

Окрім Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» відносини щодо здійснення сільськогосподарської дорадчої діяльності й надання відповідних послуг регулюються як постановами Кабінету Міністрів України (наприклад, «Про затвердження Порядку надання всеукраїнській громадській професійній організації статусу саморегулювальної організації» від 18 листопада 2009 р., № 1221 [146], «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки сільськогосподарської дорадчої служби» від 19 вересня 2007 р., № 1131 [145] та ін.), так і низкою наказів Міністерства аграрної політики та продовольства України (регламентують професійну підготовку сільськогосподарських дорадників та експертів-дорадників, ведення їх Реєстру та Реєстру сільськогосподарських дорадчих служб тощо). Наявність певного нормативного масиву щодо регламентування сільськогосподарської дорадчої діяльності дозволила дослідникам дійти висновку, що у складі аграрного права України сформовано інститут правового регулювання сільськогосподарської дорадчої діяльності, основу якого становлять норми Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» [1]. На наше переконання, такий висновок потребує певного уточнення. Дійсно, у праві України вже існує певна сукупність правових норм, що регламентують вузьку, однорідну групу пов'язаних між собою суспільних відносин у сфері сільськогосподарського дорадництва, тобто правовий інститут сільськогосподарської дорадчої діяльності. Проте, як видається, навряд чи варто відносити цей правовий інститут виключно до інститутів аграрного права. Як було зазначено вище, відповідні комплексні суспільні відносини, будучи урегульованими нормами аграрного, інформаційного та адміністративного права, постають комплексними правовідносинами, що мають міжгалузевий характер, а

саме: аграрно-інформаційними та аграрно-адміністративними. Звідси, цілком логічно йдеться про комплексний правовий інститут сільськогосподарської дорадчої діяльності, що має міжгалузевий характер. Водночас у аграрному законодавстві виокремлюється відповідний інститут – інститут сільськогосподарської дорадчої діяльності.

Певним чином унормовують відносини сільськогосподарського дорадництва нормативно-правові акти адміністративного та інформаційного законодавства України, наприклад, закони України «Про адміністративні послуги» від 6 вересня 2012 р., «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. [247], «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» від 9 січня 2007 р. [249].

Однією з популярних послуг у сфері їх реалізації є навчання та консультації власників агросадіб та осіб, що зацікавлені агротуристичним бізнесом на селі.

Сільський зелений туризм є багатоаспектною і багатоцільовою формою розв'язання великої кількості проблем розвитку села та задоволення потреб зацікавлених у відпочинку та оздоровленні.

Отже, сільський зелений туризм – це вид туризму, який сконцентрований на сільській території, передбачає розвиток центрів обслуговування туристів, забезпечує туриста усіма видами відпочинку цієї місцевості та ознайомлює з місцевими фольклором, традиціями, кухнею, господарюванням та іншими атракціями, водночас забезпечуючи селян прибутком.

Аналізуючи досвід Європейських країн у яких сільський туризм успішно розвивається, (до прикладу Польща), організаційну фазу розвитку агротуристичних об'єднань, бере на себе саме дорадництво.

При дорадництвах існують невеличкі, так звані, відділи чи департаменти, що здійснюють інформаційну, коригуючу та навіть дещо контролюючу функцію у розвитку сільського туризму тієї території, де вони знаходяться.

Дорадчі організації допомагають власникам агроосель у:

- проведення добровільної категоризації агроосель;
- проведення фестивалів чи ярмарок;

- надання юридичних та фінансово-економічних послуг;
- забезпечення інформаційним сприянням для новачків;
- залучення уже досвідчених власників агроосель для навчання новачків та інше.

Тому, варто зазначити, що дорадництво може сприяти розвитку сільського зеленого туризму як на початкових етапах його становлення так і у подальших стадіях його розвитку. Оскільки дорадництво може стати потужним осередком розвитку сільських територій та сільського господарства України, також може суттєво сприяти диверсифікації сільського господарства, що теж є позитивним і для розвитку сільського зеленого туризму.[100]

Формування існуючої системи сільськогосподарського дорадництва в Україні було започатковане в 2003 – 2007 рр. за сприяння проектів міжнародної технічної допомоги, коли в усіх областях було створено сільськогосподарські дорадчі служби. За час свого існування вони відіграли суттєву роль у забезпеченні процесів приватизації і роздержавлення землі та майна, становленні фермерства, реформування колишніх колгоспів і радгоспів у ринкові організаційні утворення, формування ринкової інфраструктури та інших перетворень у селі. На даний час дорадчі структури в Україні набувають усе більшого поширення. Вони представлені державними управлінськими структурами (департамент дорадництва Міністерства аграрної політики та продовольства, відділи та служби обласних і районних управлінь агропромислового розвитку), дорадчими структурами ВНЗ та наукових установ аграрного профілю, дорадчими осередками на місцях, приватними дорадчими організаціями, підрозділами окремих вітчизняних та зарубіжних структур агробізнесу. Як правило, організація їх діяльності має на меті забезпечення відповідними послугами сільськогосподарських товаровиробників на рівні аграрних підприємств та фермерських господарств як масштабних користувачів. Практично поза увагою цих структур залишаються особисті господарства населення та сільські домогосподарства. За оцінками фахівців дорадчими послугами сьогодні охоплено лише близько 5% селян, проте саме їх діяльність

забезпечує виробництво 60 – 80% сільськогосподарської продукції. Це вимагає не тільки розширення спектра дорадчих послуг, але й визначення нових принципів, методів та форм їх здійснення. [1]

На сучасному етапі, варто зауважити, що дорадчі служби найефективніше працюватимуть на базі ВНЗ, адже саме тут можна сформувати найефективнішу інформаційну платформу із залученням міжнародних фахівців та підприємств лідерів, які готові ділитися своїм досвідом.

На сучасному етапі розвитку дорадчих служб України слід розглянути досвід ефективного розвитку подібних служб в інших країнах світу, наприклад Ізраїлю.

Консультаційна служба Міністерства сільського господарства Ізраїлю – структура, яка об'єднує фахівців у різних галузях сільського господарства і є професійним ядром Міністерства.

Одна з головних цілей консультаційної служби – вирішення державних завдань розвитку сільськогосподарської галузі, поєднання дослідницької роботи та інструктажу.

Структура функціонує для збору і обробки інформації з метою поширення знань серед ізраїльських фермерів, підвищення доходів і ефективності сільськогосподарського сектора.

У 1965 році консультаційна служба почала функціонувати у своєму сьогоdnішньому форматі. Це включає управління інструктажу, що знаходилося під відповідальністю Сохнута, і професійні підрозділи, які підпорядковуються Міністерству сільського господарства.

Сьогодні консультаційна служба складається з професійних підрозділів відповідно до напрямів сільськогосподарської галузі. Відділ овочівництва на відкритих площах і в захищеному ґрунті, відділ фруктів, що охоплює цитрусові плантації і сади, відділ квітництва – ландшафтне рослинництво і ботанічні сади, відділ тваринництва, що включає м'ясне і молочне тваринництво, вівчарство, птахівництво, рибництво, бджільництво. Департамент допоміжних галузей, до яких входять ґрунтознавство, механізація та захист рослин, управління

агроекології, що включає рільництво і органічне землеробство й управління інструктажем.

Додаткова служба в департаменті – це економічний відділ, що займається розрахунками і аналізом економічної ефективності різних галузей сільського господарства.

У 2008 році науково-дослідним центром Кнесету був представлений звіт, в якому встановлено, що діяльність консультативної служби удостоєна високої оцінки як в Ізраїлі, так і в усьому світі у справі розвитку й просування сільського господарства.

Технології та системи, розроблені в Ізраїлі, вивчаються сьогодні у всьому світі, що доводить їх високу ефективність в сільськогосподарському виробництві.

Головні завдання консультативної служби Ізраїлю:

- консультативна служба надає свої послуги в реальному часі (невідкладно) з метою підвищення професійного та управлінського рівня сільгоспвиробників, забезпечення їх прибутків і гідного рівня життя;
- забезпечення використання виробничих засобів, що знаходяться в розпорядженні сільського господарства – земля, вода і фонди;
- створення бази даних у галузі сільського господарства для Міністерства сільського господарства і розвитку села, а також інших державних структур, громадських та приватних установ, пов'язаних з сільськогосподарським сектором;
- створення, поширення і впровадження передових технологій у сільському господарстві;
- задоволення вимог якості сільськогосподарського виробництва і реалізації сільськогосподарської продукції;
- дотримання стійких параметрів при збереженні природних ресурсів, навколишнього середовища і відкритих площ;
- підвищення обізнаності про роль сільського господарства та навколишнього середовища.

Громадська роль консультаційної служби також є важливою, оскільки досвідчені фермери та сільгоспвиробники з цікавістю об'єднуються та діляться своїм досвідом з молоддю та між собою.

Значення сільського господарства для національного господарства країни величезне, це не тільки центральний економічний фактор для районів розвитку, а й суспільний фактор розвитку в Країні. Сільськогосподарська галузь забезпечує охорону відкритих площ сільськогосподарських насаджень, зменшення використання шкідливих для здоров'я засобів, зменшення викидів вуглецю, вуглекислого газу, збереження навколишнього середовища, вторинного використання води, знищення стічних вод та інше.

Сільське господарство стоїть на сторожі історичних і культурних традицій села як невід'ємної частини держави.

Тому діяльність консультаційної служби, крім іншого, розглядається як суспільно важлива і необхідна інституція, яка потребує державного фінансування.

Консультаційна служба веде сільське господарство до нових економічних та суспільних цілей, сприяє підвищенню рівня життя громадян Ізраїлю.

Досліджуючи багаторічний досвід функціонування дорадчих чи консультаційних служб Ізраїлю, можна стверджувати, що він є досить корисним та цінним для українських реалій. Також, варто зауважити, що переймати досвід Ізраїлю в галузі розвитку дорадництва, може бути для України досить функціональним через ряд чинників, що сприятимуть нашій плідній співпраці, а саме наявність спеціалістів вихідців з колишнього СРСР, тому відсутність мовного бар'єру часто актуальна. Це дозволяє фахівцям успішно співпрацювати, розробляти спільні проекти та організовувати спільний бізнес.

Завдяки таким програмам, які організовує нині Ізраїльське Міністерство сільського господарства і успішно реалізовує їх через МАШАВи та МАТС, де вже нині наші фахівці можуть отримати певні знання з обраної галузі сільського господарства, на цій базі вже можна розпочинати нашу співпрацю.

Дещо іншою є модель організації і функціонування дорадств у Польській Республіці. Дорадчі служби Польщі є державного підпорядкування, але окремими

організаціями, що працюють та фінансуються місцевими бюджетами, програмами Європейського союзу та різними грантами. Експерти дорадника на свій розсуд визначають і вивчають проблеми того регіону, де працює їх дорадцтво. На цій основі розробляється програма, подається на конкурс інвесторам, де презентується програма, порушується проблема регіону та пропонуються шляхи її вирішення.

Саме після того як починається реалізація програми, дорадцтво визначає фахівців, які будуть задіяні у програмі, а це можуть бути запрошені як науковці, так фахівці, які мають позитивні досвід у вирішенні зазначеної в програмі проблеми. Тобто дорадцтво Польщі незалежна державна організація, яка виконує замовлення підприємств, організацій та свої проекти.

Зовсім іншою формою організації дорадництва є побудова моделі інформаційно-консультативних та консалтингових служб у США. Основою дорадчих служб у США є університети та науково-дослідні університети, які займаються проблемами сільських територій, сільського господарства та всього що є дотичним до сільського розвитку. Така модель як у США найбільше може бути корисною для розвитку українського дорадництва, адже на базі аграрних ВНЗ України є всі можливі ресурси для діяльності дорадництва, а саме спеціалісти, які зможуть ділитися досвідом з фермерами, селянами, підприємцями, які проводять свою діяльність у сільських територіях.

На рисунках можна порівняти моделі організації інформаційно-консультаційних, консалтингових служб, дорадництв та на їх основі та досвіді побудувати досконалу модель організації та функціонування дорадництва в Україні, як елемента відновлення сільських територій на основі їх культури, традицій та досвіді з запровадженням новітніх технологій та інновацій.

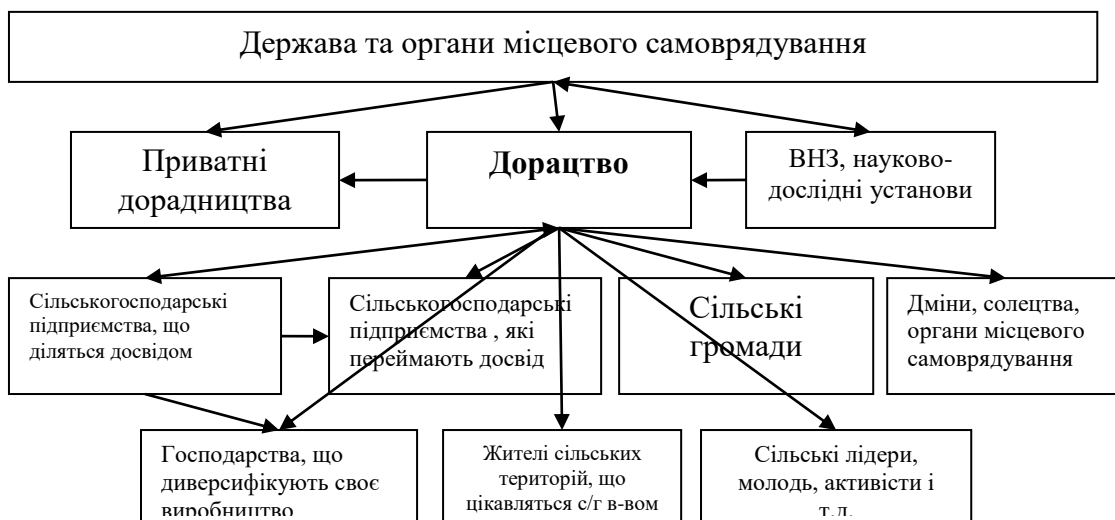

Рис. 4.11 Модель організації та функціонування Польського дорацтва.

Джерело: розроблено автором

З наведеної моделі можна зробити висновок, що дорацтво Польщі автономна державна організація, яка співпрацює з приватними дорацтвами, сільськогосподарськими підприємствами, органами місцевого самоврядування, всі співпрацюють між собою, щоб надавати послуги, фермерам, селянам, сільській молоді, громаді, часто за рахунок програм розвитку і відновлення.

Рис. 4.12 Модель організації та функціонування інформаційно-консультативних служб Ізраїлю

Джерело: розроблено автором

Аналізуючи побудовану модель організації та функціонування інформаційно-консультативних служб в Ізраїлі, то можна зробити висновки, що

інформаційно-консультаційні служби Ізраїлю – це організації, які тісно співпрацюють з науково-дослідними установами, кібуцами та сільськогосподарськими підприємствами, фермерами, переробними підприємствами. Дуже часто інвестори та меценати спонсорують запропоновані програми розвитку та відновленню тих чи інших проектів, що мають відношення до сільських територій. Також варто відмітити, що інформаційно-консультативні служби Ізраїлю, а саме їх база є державною від міністерства сільського господарства, де функціонує разом із агенцією якості сільськогосподарської продукції. Важливим є те, що між всіма інституціями, які задіяні у цій моделі, існує тісний зв'язок, коли проводиться впровадження певної новітньої технології, то задіяні всі компоненти, від науково-дослідних установ, сільськогосподарських виробників, агенції якості сільськогосподарської продукції до споживача.

Що стосується організації та функціонування інформаційно-консультативних служб США, то проаналізувавши її, можна побудувати наступну модель (рис.4.13)

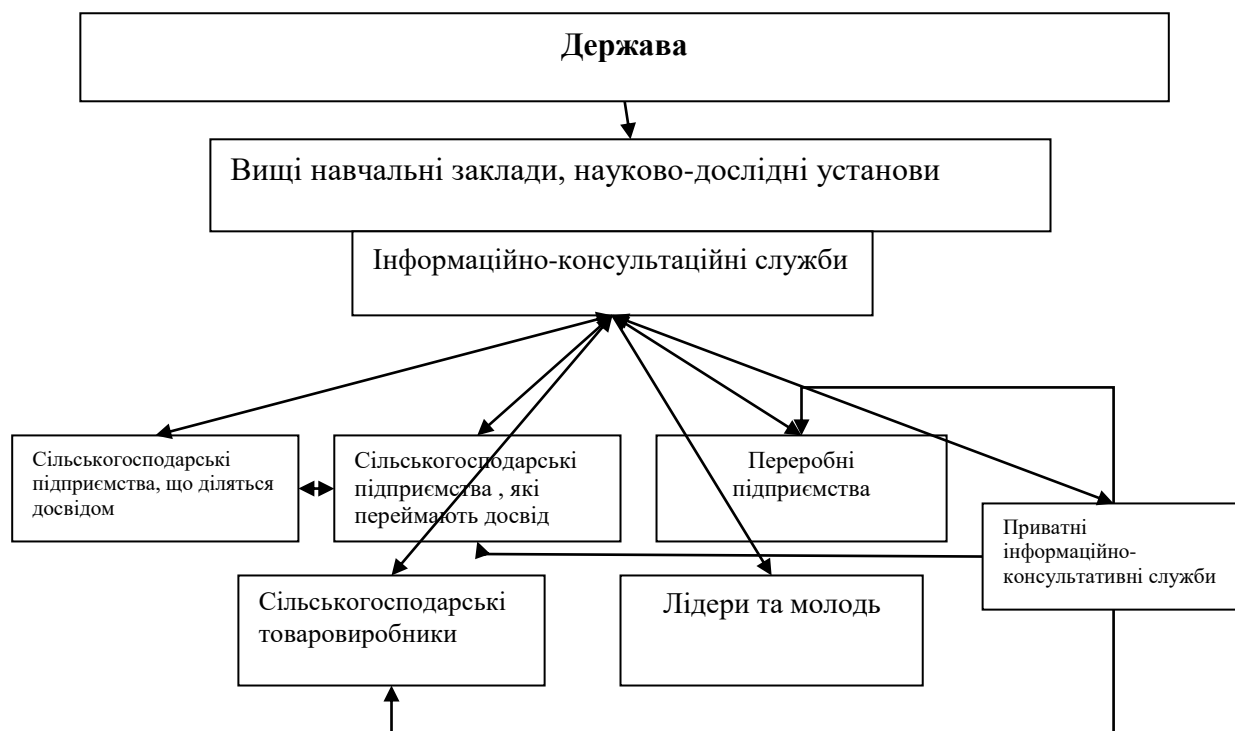

Рис.4.13 Модель організації та функціонування інформаційно-консультативних служб США

Джерело: розроблено автором

Проаналізувавши модель організації та функціонування інформаційно-консультативних служб США, можна зробити висновок, що це одна із тих моделей, яка найбільше підходить до українських реалій. Завдяки державній підтримці на базі ЗВО та науково-дослідних установ створюють функціонування інформаційно-консультативних служби, які забезпечують своїми консалтинговими послугами тих, хто у них зацікавлений.

На основі цих моделей можна сформуванати і побудувати модель організації та функціонування дорадництва в Україні, де б можна було охопити всі сфери соціально-економічного функціонування сільських територій їх культурно-етнічною спрямованістю з усіма можливостями та перевагами.

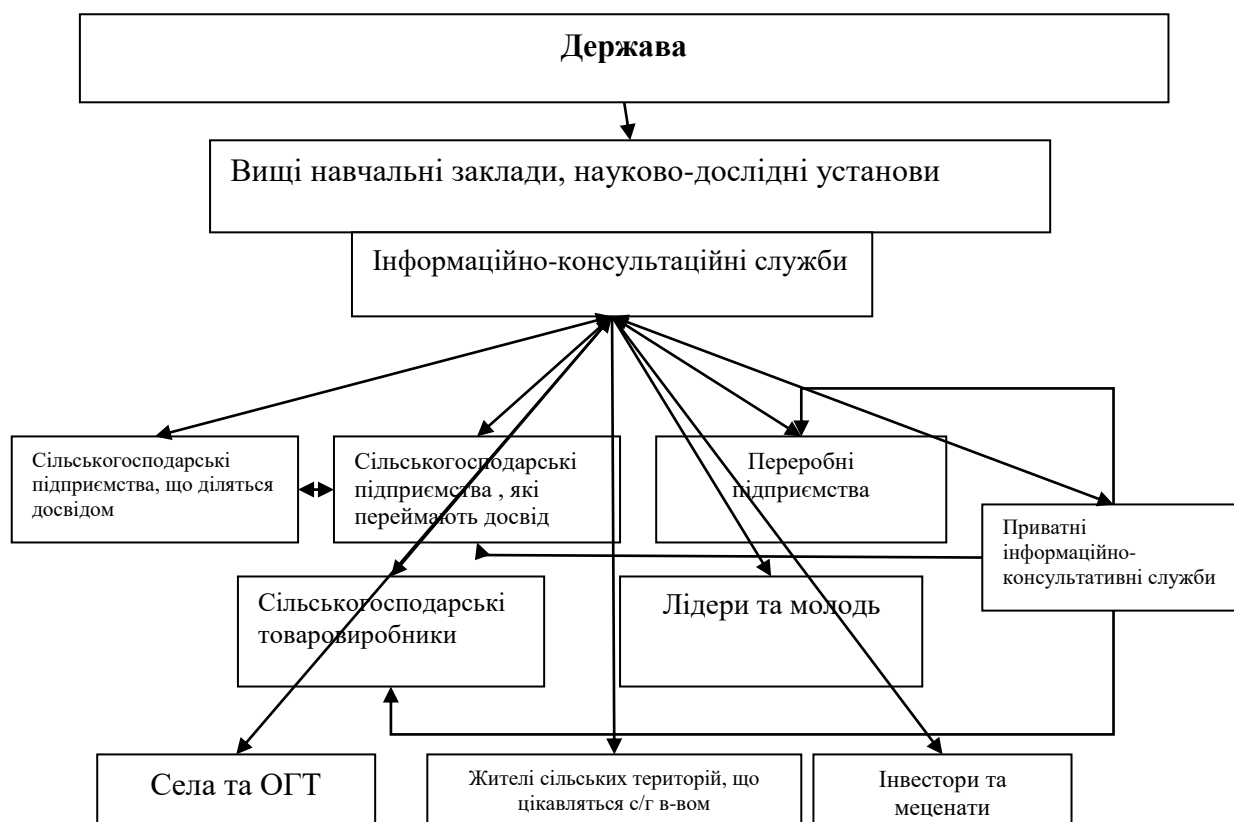

Рис.4.14 Модель організації та функціонування дорадчих служб України

Джерело: розроблено автором

За основу розвитку дорадництва України найбільш логічніше взяти модель розвитку інформаційно-консультативних та консалтингових служб США, через те що в основі стоїть державне регулювання і підтримка, а базою є Вищі навчальні заклади та науково-дослідні установи за якими має бути закріплене дорадництво.

Оскільки саме на базі науково дослідних установ та вищих навчальних закладів знаходяться всі можливі навчальні засоби для здійснення діяльності, поєднуючись із сільськогосподарськими виробниками, які погоджуються на базі своїх господарств проводити дослідження та у подальшому ділитись досвідом з іншими.

Велике значення в цій моделі займає держава, адже саме так як в США вона є ключовим елементом, що мотивує до розвитку дорадництва. Державне стимулювання розвитку дорадництва на базі вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ сприятиме зв'язку між наукою та виробництвом, а об'єднуючим елементом цього зв'язку є дорадництво, яке регулюватиме ці відносини. Стимулом цього зв'язку має стати державна підтримка, інвестиційна підтримка за рахунок написання програм, які мають базуватися на проблемах сіл, сільського господарства та ОТГ.

Нині в Україні існує перелік громадських дорадчих організацій, які є неприбутковими і одні знаходяться на стадії формації, інші не функціонують у повній мірі.

При розробці стратегії дорадництва України має бути врахована головна мета організації дорадництва – сприяння відновленню та розвитку сільського населення, покращення його добробуту через підвищення рівня знань і вдосконалення практичних навичок сільського населення та сільськогосподарських товаровиробників, задоволення й захист соціальних, економічних, фахових та інтересів.

Основними завданнями дорадництва визначено:

1. впровадження культурно-освітньої діяльності для жителів сільського населення та сільськогосподарських товаровиробників;
2. допомога сільським жителям у вирішенні проблем організацій підприємств: менеджмент, право, маркетинг, інноваційні технології, екологія, диверсифікація та інші дорадчі послуги;
3. впровадження на селі наукових прогресивних технологій, техніки, організації агровиставок, показів та демонстрацій технологій і техніки;

4. проведення навчань та професійної підготовки експертів-дорадників на базі ЗВО, підвищення їх кваліфікації;
5. популяризація дорадництва серед жителів сільської місцевості та сільськогосподарських виробників;
6. поширення інформації про інноваційні технології, можливість диверсифікувати своє сільськогосподарське підприємство тощо;
7. сприяння зовнішнім зв'язкам із дорадництвами інших країн та можливість організовувати спільні навчання, обмін досвідом;
8. розробка методичного забезпечення для осіб, які проходять навчання;
9. надання правового, економічного супроводу жителям сільської місцевості.

Визначивши мету та завдання розвитку дорадництва, що базуватиметься на науково-дослідних установах чи ЗВО потрібно зауважити, що їх спільна діяльність має бути побудована на об'єднанні науки й виробництва що нині є не досить розвинено.

Мотивуючи зв'язок науки та виробництва держава зможе вирішити низку проблем:

- створення нових робочих місць у сільських територіях;
- залучення сільських жителів до проведення демонстрацій, навчань, підвищення кваліфікації;
- популяризація аграрної освіти;
- соціально-культурний розвиток селян;
- поширення інформації серед сільських жителів;
- проведення навчань та підвищення кваліфікації для працівників сільськогосподарських підприємств та інше.

Тому, принагідно зазначимо, що дорадництво виконує важливу роль саме у відновленні сільських територій, адже на основі традицій українського селянства та сільського господарства, за допомогою дорадництва, шляхом впровадження зарубіжного досвіду прогресивних країн, інноваційних технологій,

енергозберігаючих та екологічних впроваджень, можна відновити і спонукати подальший розвиток сільських територій України.

Також варто відмітити такий напрямок дорадництва, як «е-дорадництво, що також може стати популярним видом надання дорадчих послуг, які можуть надаватись сільським жителям, фермерам, сільськогосподарським товаровиробникам та працівникам органів місцевого самоврядування.

Маючи змогу використовувати сучасні інформаційні технології можна створювати на базі дорадчих служб систему е-дорадництва, що являє собою інформаційно-інтелектуальне об'єднання спеціалістів, що надаватимуть свої послуги on-line.

Основою для інформації має стати публікації статей, методологій, рекомендацій, інформаційних фільмів, блогів, майстер-класів, які розміщатимуть на створеному сайті. Це суттєво допоможе користувачу у вирішенні їх питань, бути завжди у курсі новинок.

Модератор сайту зможе аналізувати часті питання, щ допоможе формувати програму для дорадництва взагалі, де має бути чітка й організована співпраця. У чаті можна організовувати обговорення, on-line конференції та майстер-класи. Експерти зможуть проводити on-line лекції та інше.

Принагідно, можна зазначити, що при функціонуванні е-дорадництва необхідно створити групи за видами діяльності, де можуть брати участь, експерти дорадники, викладачі, спеціалісти, які готові ділитися досвідом та ті, хто бажає його переймати.

Е-дорадництво надасть змогу об'єднувати спеціалістів різних напрямків із різних точок держави для написання програм та стратегій, постійно взаємодіяти між собою, завжди мати відповідь на питання, які їх цікавлять.

Якщо кожна дорадча служба зможе утворити таку систему, як е-дорадництво, приєднати її до загальноукраїнської подібної системи, тоді буде можливість проводити глобальні дослідження у різних сферах народного господарства разом із впровадженням його у виробництво.

Висновки до розділу 4

У розділі 4 розглянуто питання і проаналізовано концептуальні засади вирішення соціально-економічних проблем розвитку сільських територій в альтернативно-енергетичних реаліях, визначивши, насамперед, потенціал відновлювальних джерел енергії в регіональному розрізі, досліджено роль аграрної освіти, як важливого чинника забезпечення сталого розвитку території, а також такий важливий територіальний громадський інститут як дорадництво та його місце в соціально-економічному середовищі. Це дозволило зробити наступні висновки:

1. В умовах зростаючої енергетичної залежності України від російських енергетичних поставок та постійного підвищення цін на енергоносії, енергоємна національна економіка, що розвивається, зазнає значних втрат, що призводить до зниження рівня виробництва та гальмування соціально-економічного розвитку. При цьому, країна, як засвідчують результати дослідження, володіє потужним потенціалом альтернативних енергетичних ресурсів. Потенціал відновлювальних джерел енергії формують : енергія вітру, сонячна енергія, енергія малих річок, енергія біомаси, геотермальна енергія, енергія довкілля та інші. Разом з тим, на нашу думку, потенціал альтернативних джерел енергії в Україні абсолютно недовикористаний і це є одним з тих пріоритетних напрямів економічного розвитку, який міг би стати привабливим для прямих іноземних інвестицій. Крім вітрової і сонячної енергетики, кожна з яких більше підходить для конкретних областей країни, додатковий акцент може бути зроблений на біомасі і біогазі, що, до речі, і було рекомендоване Міжнародним енергетичним агентством і іншими міжнародними організаціями для інтенсивного розвитку енергетичного сектору України. Отже, враховуючи аналіз наведеної інформації щодо сучасного стану альтернативної енергетики в Україні, слід зазначити, що результативність механізмів державного регулювання її розвитку в сучасних умовах є недостатньою і потребує суттєвого підвищення. Альтернативна енергетика має зіграти важливу роль у подоланні економічної кризи і підвищити рівень

енергетичної незалежності України. Тому кожний регіон країни має ефективно використовувати, як мінімум, кілька джерел альтернативної енергії: біомасу, воду, вітер, геотермальну і сонячну енергію. Для цього необхідно підвищити результативність механізмів державного регулювання розвитку альтернативної енергетики, що сприятиме сталому соціально-економічному розвитку України і підвищенню рівня енергетичної безпеки держави. Україна володіє значним потенціалом розвитку відновлюваних джерел енергії: як технічно можливим, так і економічно доцільним. Найбільш оптимістичний прогноз наданий IRENA – майже 22 ГВт встановлених потужностей з ВДЕ у 2030 році, що у 20 разів більше ніж у 2016 році. За умови виконання прогнозу IRENA, річна економія викидів CO₂ може скласти 13,4 млн. тон. Факторами, якими будуть сприяти розвитку ВДЕ у всьому світі та, зокрема, в Україні є подальше здешевлення технологій та вартості електростанцій на ВДЕ. До 2025 року прогнозується суттєве здешевлення вартості встановлення електростанцій: витрати на встановлення СЕС промислового масштабу знизяться за 10 років на 57%, а витрати на встановлення ВЕС – на 13%.

2. Розглянуті питання, щодо потенціалу розвитку відновлюваної енергетики в Україні та світі. Приведено, що теоретично-можливий річний потенціал відновлюваних енергоресурсів планети перевищує потенційні запаси органічного і ядерного палива в 15 разів і майже у 80 разів перевищує розвідані запаси традиційних енергоресурсів. Доцільно-економічний потенціал відновлюваних енергоресурсів планети приблизно в 2 рази перевищує об'єм річного видобутку всіх видів органічного палива. Також, розглянуто енергетичний потенціал відновлюваних джерел енергії в Україні, який, за оцінками, складає більше 98 млн. ТНЕ. що становить більше 50% загального енергоспоживання в Україні на даний час і 30% від енергоспоживання в 2030 році. Розглянуто загальні проблеми енергетичної галузі, врахування екологічних наслідків використання того чи інших джерел енергії. Також приведено проблеми вичерпності основних видів енергоресурсів – нафти та природного газу. Розглянуті екологічні загрози, наприклад, парниковий ефект. Як висновок приведено, що для вирішення

проблеми енергозабезпечення людства все більшої значимості набуває роль відновлюваних джерел енергії у сучасній енергетиці. Для всієї світової спільноти роль ВДЕ не обмежується однією енергетикою – їх застосування позитивно вплине на вирішення трьох взаємопов'язаних глобальних проблем людства: на енергетику, екологію, продовольство. Приведені дані, щодо сучасного розвитку відновлюваної енергетики. Стратегія розвитку світової енергетики на найближчі 50 років прогнозує, що вже у 2020 р. 20% електроенергії буде вироблятися з енергії відновлюваних джерел, у 2040 р. – 50%, а наприкінці XXI століття частка енергії відновлюваних джерел може перевищити 85%. Згідно Директиви Європейської Комісії, до 2020 року частка використання відновлюваних джерел енергії має зрости із сьогоднішніх 6,5% до 20%. Розвиткові відновлюваної енергетики сприяє високий рівень сучасного технологічного прогресу, поступове зниження цін та інновації у схемах фінансування, які стимулюються правильною державною політикою підтримки. В роботі, також, приведено дані сучасного розвитку відновлюваної енергетики. Станом на 1 листопада 2014 року в Україні встановлена потужність об'єктів відновлюваної енергетики, яким встановлено стимулюючий «зелений» тариф, становить 1421,8 МВт, з яких у поточному році було введено 240,2 МВт. Зроблено висновок, що для ефективної реалізації завдань щодо освоєння енергії відновлюваних джерел в Україні в першу чергу необхідне створення української моделі розвитку відновлюваної енергетики як окремої енергетичної галузі – створення нормативно-правової бази з урахуванням особливостей освоєння кожного з видів відновлюваних джерел енергії, визначення основ економічної стимулюючої політики держави і створення законодавчої бази відновлюваної енергетики, основаної на проведенні пільгової політики для виробників та споживачів енергії відновлюваних джерел, визначення механізмів фінансування. Окремо розглянуто питання перспективності використання вітрової, сонячної та геотермальної енергетики в комунальних господарствах, житлових та нежитлових будівлях та зроблено позитивний висновок, щодо розвитку цих напрямків розвитку галузі відновлюваної енергетики.

3. Проблема розвитку альтернативної енергетики присутня у всіх галузях народного господарства України, невиключно вона також існує і у формуванні напрямку відновлення і розвитку сільських територій. Через нераціональне використання енергії сільське господарство потерпає від надмірного використання коштів, які б могли бути використанні для розвитку соціальної інфраструктури, розвитку і диверсифікації виробництва та інше.

Незворотне виснаження світових вуглеводневих запасів, зростаюча ціна на енергоносії, проблеми екологічного забруднення навколишнього середовища змушують більшість розвинених країн формувати свої енергетичні стратегії, спрямовані на розвиток альтернативної енергетики. За даними Міжнародного енергетичного агентства, до 2030 р. частка електроенергії, видобутої за допомогою альтернативних джерел, збільшиться вдвічі порівняно із сьогоденнішніми показниками, що складають близько 16% від усього виробництва.

Щорічно у світі спалюється 5 млрд. т вугілля і 3,2 млрд. т нафти, що супроводжується викидом в атмосферу $2 \cdot 10^{10}$ Дж теплоти, внаслідок чого зростає температура усієї планети, що також призводить до швидкого виснаження багатьох сировинних джерел, внаслідок чого й виникає сировинна проблема. Запаси органічного палива на планеті розподілені нерівномірно, і за теперішніх темпів споживання вугілля вистачить на 300-500 років, нафти – на 40-50 років, а газу – приблизно на 60 років. Тому майбутнє – за екологічно чистою енергетикою, заснованою на новітніх технологіях.

Використання біомаси як палива – одна з небагатьох реальних альтернатив зниження парникового ефекту, оскільки рослинні відходи є нейтральними відносно балансу вуглекислого газу (CO_2) в атмосфері. Тобто при їх спалюванні виділяється така сама його кількість, яку було поглинуто в процесі росту рослин. Використання ж нафти, вугілля і газу для отримання енергії призводить до збільшення концентрації CO_2 в атмосфері, оскільки при цьому спалюється вуглець, який збирається в цих енергоносіях протягом мільйонів років.

Є багато причин використання деревинних пелет як паливного матеріалу. Поряд із перевагами для навколишнього середовища, зокрема зменшення

парникового ефекту, застосування пелет має і економічні переваги. Деревинні пелети – це високоякісний, завжди наявний паливний матеріал.

Одним із основних джерел біомаси для біопалива можуть бути відходи сільського господарства та вирощування енергетичних культур. Таке паливо, з точки зору забруднення атмосфери, у порівнянні з мазутом (тим більше з вугіллям), має практично "нульовий ефект" за викидами парникових газів, насамперед CO₂. Використання деревного палива в якості енергоносія у повній мірі відповідає положенням Кіотського протоколу, що стосуються обмеження та скорочення викидів парникових газів.

Дуже важко змінити мислення населення та менталітет, що до того як потрібно раціонально використовувати енергію, як її заощаджувати, як використовувати для своїх потреб енергію довкілля, яка у свою чергу має забезпечити зміну бачення про чистоту довкілля. Все це потрібно виховувати у сільського населення, ще з дитинства і у світі селянства, яка є невід'ємною ланкою його розвитку має бути, в першу чергу, передбачена програма, яка має бути спрямована саме на формування екологічної культури у сільських територіях.

4. Аграрна освіта для сільських територіях є надзвичайно важливою, саме вона нині є найбільш недооцінена міністерствами та освітніми установами. Питання аграрної освіти та післядипломної освіти замовчується та йому не надається важливого значення, а це призводить до значного освітньо-культурного занепаду на селі, що, в свою чергу, призводить до зросту злочинності, алкоголізму, наркоманії, нераціонального використання вільного часу серед молоді.

Позбавленні можливості молоді люди, отримати вищу аграрну освіту, змушені мігрувати за кордон, виконувати там важку працю, а те населення, яке вже навіть і має певну освіту, позбавлене можливості через нестачу інформації вдосконалюватись і продовжувати розвиток у плані післядипломної освіти.

Також важливо підкреслити вагомий вплив державну підтримку на розвиток аграрної освіти на селі, її популяризації. Потрібно чітко вказувати

вагоме місце у державних програмах розвитку сільських територій важливість аграрної освіти, на жаль, часто ці пункти пропускаються та ігноруються. Важливість аграрної освіти применшений шляхом нехтування проблем сільської молоді, відсутня мотивація підготовки молодого спеціаліста в аграрній галузі.

Для відновлення популярності аграрної освіти для сільських жителів, потрібно розробити ряд мотиваційних заходів, які стимулюватимуть сільську молодь до обрання ними сільськогосподарських спеціальностей, а це, в свою чергу, сприятиме відновленню популярності аграрної освіти.

Для досягнення мети донесення до селян новинок науково-технічного прогресу, інноваційних технологій, переконання сільського населення у тому, що без інновацій та нових технологій у виробництві розвиток неможливий, допоможе дорадництво.

Саме дорадництво може бути ключовим елементом для відновлення сільських територій, ґрунтуючись на досвіді, який є вже століттями відпрацьований українськими селянами, став традиційним для українського села. Дотримуючись культури і традицій розвитку сільських територій та запроваджуючи досвід передових країн світу у розвитку сільського господарства, відновлення сільських територій, яке нині потрібне, оскільки занепад рівня життя у селах України призводить до вимирання сіл, тотальної міграції у пошуках кращого життя для українського селянина.

5. Дорадництво може стати провідником у сільській місцевості інноваційних технологій, інновацій у виробництві та технологій, саме дорадники зможуть донести для сільських жителів потрібну та важливу інформацію, якої не вистачало, щоб започаткувати свою справу, диверсифікувати своє сільськогосподарське виробництво, чи можливо відновити його, відкрити агротуристичний бізнес, організувати дозвілля сільської молоді, проводити курси для садівників, аграріїв, фермерів, об'єднати сільську громаду.

Нині дорадництво є новим видом відносин в аграрній сфері, що останнім часом отримало нормативну основу свого функціонування та розвитку. Зважаючи на триваючі кризові явища в діяльності аграрних товаровиробників,

сільськогосподарська дорадча служба має надавати різноманітні консультаційні та інші послуги суб'єктам аграрного господарювання. Дорадча діяльність покликана сприяти аграрним товаровиробникам у збільшенні прибутковості їх виробничо-господарської діяльності, тому з'ясування правової природи дорадчих послуг має важливе як теоретичне так і практичне значення.

РОЗДІЛ 5. НАПРЯМКИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ВІДНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

5.1. Інфраструктурне забезпечення сталого розвитку сільських територій в умовах трансформацій

Передумовою сталого розвитку сільських територій в умовах трансформації соціально-економічної системи є гармонійне поєднання зростаючої сільської економіки з мінімальним впливом на довкілля та соціальне середовище. Перехід до сталого розвитку території передбачає проведення комплексних реформ всіх сфер життєдіяльності людини, кінцевою метою яких має бути забезпечення зростання сільської економіки, збільшення чисельності населення і тривалості життя, досягнення повної зайнятості, підвищення рівня і якості життя на сільських територіях, раціональне використання та відтворення природно-ресурсного потенціалу території. Однією із умов забезпечення сталого розвитку є ефективне функціонування інфраструктури сільської місцевості та агро – продовольчого комплексу.

Методологічний підхід, застосований для дослідження інфраструктури в контексті сталого розвитку, ґрунтується на основних засадах інституційної економічної теорії. Зокрема, О. І. Уїлямсон розділяє інфраструктуру на парадигми: технологічну та інституційну [324]. В межах технологічної парадигми (з позицій інституційної теорії) інфраструктура розглядається в якості об'єкту через призму виробничих функцій та взаємозв'язків. Звідси, інфраструктура - це сукупність організаційних, правових форм, що забезпечують рух цінностей. Функціонально інфраструктура здійснює правове, інформаційне забезпечення, систему освітнього та наукового обслуговування. Інституційна парадигма розглядає інфраструктуру як інститут, організацію чи середовище взаємодії та взаємовідносин. У цьому випадку інфраструктура виступає як сукупність інститутів, підприємств, що обслуговують ринок та виконують функції із забезпечення його стабільного функціонування [279].

В межах класичної економічної теорії інфраструктура досліджувалася також в контексті теорії економічного зростання. Зокрема, У. Ростоу, обґрунтовуючи необхідність інвестицій в інфраструктуру, доводив можливість отримання потрійного ефекту за рахунок скорочення витрат обігу, швидкого зростання зовнішньої торгівлі та експортних галузей та створення капіталів для розвитку промисловості. Звідси, інфраструктура виступає важливим інструментом інституційного регулювання, підтримки, стимулювання та захисту приватного підприємництва. Наприклад, в розвиток інфраструктурних об'єктів в США спрямовується майже половина всіх обсягів капіталовкладень [369].

Дослідження проблем розвитку інфраструктури сільської місцевості та аграрного сектору національної економіки займається багато українських вчених. Зокрема, Л.Потравка і В.Бралатан займаються проблемою формування і функціонування регіональної інфраструктури аграрного ринку; Н.Стоянець в межах проведеного дослідження запропонував модель розвитку соціальної сфери у сільській місцевості та об'єктів соціальної інфраструктури; І.Сембай оперуючись на результати своїх досліджень запропонував схему функціонування інфраструктури ринку продукції скотарства, а В. Туржанський вивчав функціонування та розвиток маркетингової інфраструктури ринку тваринницької продукції.

Поняття «інфраструктура» широко використовується в наукових дослідженнях та економічній літературі, В представленому дослідженні обґрунтована соціально-економічної сутність та функції, які вона виконує у виробничих та соціальних процесах сільської території.

Автор розглядає інфраструктуру в якості цілісної функціонуючої підсистеми територіальної соціально-економічної системи, діяльність якої створює загальні умови суспільного виробництва та соціального розвитку. Трактування інфраструктури як підсистеми, що обслуговує основне виробництво та населення, є фактично загальновизнаним. В представленому дослідженні інфраструктура розглядається в межах територіальної соціально-економічної системі сільської місцевості. Дослідження територіальної соціально-економічних

систем базується на положеннях загальної теорії систем і спирається на напрацювання вітчизняних та зарубіжних вчених. Територіальна система розглядається в якості складного утворення, у межах якого існують чисельні багатофункціональні взаємопов'язані та взаємодіючі соціально - економічні явища, структури та процеси. В межах регіональних систем відмічається єдність трьох складових: природи, населення і господарства, тому її слід розуміти в якості сукупності взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів демографічного, соціального, природничого, виробничого та інституційного характеру, без яких функціонування загальної (національної соціально-економічної) системи стає неможливим.

Територіальна, як і інші системи володіє визначними властивостями: складається з сукупності елементів та підсистем, які постійно взаємодіють і мають тісні взаємозалежності; цілісність, що утворюється сукупністю елементів, при цьому кожен із елементів володіє певною автономністю; відносини взаємозалежності між елементами і цілісність підпорядковані певним закономірностям та можуть набувати різних організаційних форм. Цілісність і взаємозалежність являється загальносистемною властивістю, Тобто, зміна будь-якого структурного компоненту системи впливає на всі інші компоненти, що обумовлює зміни системи загалом і навпаки, будь-які зміни безпосередньо системи позначається на всіх її структурних елементах. Територіальні соціально-економічні системи здійснює дві взаємопов'язані функції: зовнішню, виробництво продукції та надання послуг, та внутрішню, забезпечення власного існування і розвитку. Реалізація Зовнішня функція спрямована на задоволення попиту на продукцію та послуги, при цьому соціальне навантаження, яке присутнє, не повинно суперечити зовнішнім інституційним обмеженням (сукупності правових норм, державного, регіонального і місцевого рівня, а також внутрісистемним документам, що регламентують її функціонування. Для реалізації внутрішньої функції територіальної соціально-економічної системи необхідне наступне ресурсне забезпечення: матеріально-технічне, фінансове, організаційне, кадрове, нормативно-правове і інформаційне.

Для здійснення аналізу рівня розвитку інфраструктури територіальної системи та побудови динамічної моделі формування соціально-економічного простору сільської місцевості в умовах до ринкової форми господарювання побудови зовнішньої моделі використана інформація про зовнішні умови, яка визначає комплекс екзогенних змінних: показники і дані, які характеризують соціально-демографічну ситуацію; рівень розвитку інституційного середовища та соціальної напруженості; рівень розвитку регіонального господарського комплексу та стан місцевого споживчого ринку, економічна активність місцевих суб'єктів господарювання; рівень життя населення та купівельна спроможність; зовнішнє і внутрішнє конкурентне середовище тощо. Звідси, проведена вибірка системи комплексних показників, за допомогою яких проаналізовано чотири середовища природне, економічне, інституційне та соціальне. Останні три середовища мають свої субсередовища.

Соціальна середовище відіграє важливу роль у процесах суспільного відтворення, відновлення і збереження сільської місцевості і територіальних утворень, сільських поселень та забезпечує сталий сільський розвиток. В трансформаційній соціально-економічній системі інституційне регулювання і стимулювання процесів сільського розвитку потребує не лише підтримки аграрного виробництва, а і створенню ефективної системи сприяння формуванню якісного трудового потенціалу, покращення якості умов життя, праці, побуту тощо населення сільської місцевості та оздоровлення демографічної ситуації. Соціальне інфраструктурне забезпечення сільського розвитку спрямоване на комплексне забезпечення процесів сільського розвитку, оскільки впливає на формування галузей, призначенням яких у суспільному поділі праці є задоволення потреб населення у соціальних, побутових, освітніх та інших послугах. Отже, вона не тільки дозволяє безпосередньо поліпшити якість життя селян, а й допоможе досягти іншої мети, яка поставлена перед сільським господарством.

Соціальній інфраструктурі відведена роль задоволення загальнолюдських запитів, пов'язаних з життєдіяльністю, проживанням у сільській місцевості, забезпеченням належних умов праці, відпочинку, культурно-освітнього рівня,

споживання матеріальних благ, що в цілому є запорукою добробуту, благополуччя, розвитку головної продуктивної сили суспільства – людини. Сучасний соціально-економічний стан розвитку сільських територій та аграрного сектора економіки загалом є критичним, що спричиняє дестабілізацію всього народногосподарського комплексу країни. Проблема занепаду соціальної інфраструктури села залишається актуальною на теперішній час, а тому в умовах економічної кризи і трансформації всієї соціально-економічної системи виникає потреба детального дослідження та визначення всіх організаційно-інституціональних, економічних і соціальних чинників, які безпосередньо впливають на розвиток сільських територій і сільського господарства країни в загалом.

Людський і економічний розвиток у сільській місцевості неможливий за умов відсутності об'єктів соціальної інфраструктури необхідної якості. Основну частину соціальної економіки формує соціальна інфраструктура. Категорії «інфраструктура» і «соціальна інфраструктура» сформувалися в процесі виробництва та розвитку продуктивних сил суспільства, і вони тісно пов'язані. Соціальну інфраструктуру села складають: житлове та комунальне господарство, служба побуту, палаци культури (клуби), транспорт, що обслуговує населення, служба побуту, школи, дитячі дошкільні установи, лікарні, медпункти та ін. У найзагальнішому розумінні соціальна інфраструктура є системою елементів штучного місця існування, що виконує важливу соціальну функцію – забезпечення умов для відтворення населення. У такому тлумаченні соціальна інфраструктура не просто сфера обслуговування населення, покликана задовольняти ряд вагомих традиційних потреб населення, але і, ще більшою мірою, певний механізм, керівник розвитком наявних меж способу життя, які працюють на формування перспективних соціальних форм життєдіяльності суб'єктів. Як відомо, від соціальних умов залежить розвиток і ефективність сільськогосподарського виробництва і розвиток села. Сьогодні сільське населення послуги отримує в райцентрах і містах. За останнє десятиліття в результаті різкого спаду сільськогосподарського виробництва і погіршення фінансового

становища галузі, демонтажу старих організаційно-економічних механізмів розвитку соціальної інфраструктури села і соціального захисту населення, без заміни їх на нові, зумовило значне відставання сільських об'єктів соціальної інфраструктури від міських за рівнем і умовами життєдіяльності, наростання негативних змін в способі життя сільського населення і в цілому – кризовий стан соціальної інфраструктури села.[192]

Рівень життя населення оцінюється по тому, наскільки воно задоволене усім комплексом життєвих умов: наявністю та якістю житла, комунально-побутовим обслуговуванням, можливостями якісного виховання та навчання дітей, охорони здоров'я, фізичного вдосконалення, духовного розвитку тощо.

Загальна відсталість соціальної сфери села, демонстративна, а пізніше скрита політика обмежень щодо «неперспективних» сіл, перекладання турбот про поліпшення умов життя на селі на плечі сільськогосподарських підприємств, інші деформації суспільного життя породжували у сільського населення відчуття неповноцінності, зневіру у сподіваннях на краще майбутнє. Все це справляло вирішальний вплив на життєвий вибір багатьох поколінь.

Перед більшістю галузей соціальної інфраструктури села стоять схожі завдання, серед яких особливо виділяються наступні:

- прискорення темпів розвитку, що диктується необхідністю подолання їх відсталості порівняно з міською інфраструктурою;
- перехід до більш високого, якісного нового, рівня матеріально-технічної бази, що забезпечує надання відповідних послуг не гірше, ніж у міських установах загального призначення (не спеціалізованих) та ще й з урахуванням особливостей села;
- просування об'єктів соціальної сфери у «глибинку», що пов'язано з децентралізацією і деконцентрацією їх мережі, розповсюдженням на низовому рівні різноманітних комбінованих та кооперованих закладів і т.ін.

Соціальну інфраструктуру села формує житлове і комунальне господарство, освіта, культура і мистецтво, охорона здоров'я, фізична культура, зайнятість і безробіття; служба побуту, транспорту і зв'язку в частині, яка пов'язана з

обслуговуванням населення, інші галузі невиробничої сфери, а також торгівля і громадське харчування [192]

Інфраструктура – це сукупність складових частин якого-небудь об'єкта, які мають підпорядкований допоміжний характер та забезпечують умови для нормальної діяльності об'єкта загалом. В інфраструктурі села виділяють виробничу і соціальну складові. У сучасних умовах досягнення високих техніко-економічних показників виробництва неможливе без збалансованого розвитку як основного виробництва, так і виробничої та соціальної інфраструктури. У найзагальнішому розумінні соціальна інфраструктура представлена сукупністю об'єктів, що забезпечують задоволення потреб населення шляхом надання благ та опосередковано впливають на ефективність суспільного виробництва через основну продуктивну силу – людей. Найвагомішу частку в соціальній інфраструктурі на селі займає житлово-комунальне господарство, яке об'єднує в собі: житловий фонд, ресурсну базу, організаційно-технологічну базу та нормативно-правову базу [192].

Безумовно, що для прийняття рішень з розбудови, функціонування та розвитку соціальної інфраструктури села потрібна достовірна інформація про її стан, а така інформація може бути отримана в результаті об'єктивного економічного аналізу. За допомогою соціально-економічного аналізу досліджуються соціальні процеси господарської діяльності і пов'язані з ними витрати живої та уречевленої праці. Розрахунки здійснюються з метою з'ясування причинно-наслідкових взаємодій, що формують соціально-економічний розвиток країни. За їхніми результатами вишукують резерви прискорення цього розвитку, вдосконалення соціальної інфраструктури. Про її стан свідчить цілий комплекс відповідних характеристик, починаючи з демографічної ситуації сільського населення. Важливою складовою частиною соціально-економічного аналізу є вивчення забезпеченості житлом і його комфортності, грошових доходів і видатків, обсягів наданих побутових послуг за видами у натуральних вимірниках, сум товарообігу, стану охорони здоров'я, культури, освіти. Сюди належить і аналіз забезпеченості місцями дітей у сільських школах, дошкільних закладах.

Будівництво об'єктів соціальної сфери вимагає відповідних витрат, що фінансуються в основному за рахунок прибутку. Але це позитивно впливає у селі насамперед на збереження трудових ресурсів, а потім і на продуктивність праці. Однак на сьогоднішній день село відстає за всіма показниками соціального розвитку від будь-яких поселень міського типу. Економія на соціальних видатках, антигуманний принцип залишкового фінансування соціального розвитку обумовить обезлюднення села, старіння його населення, порушень у відтворенні трудового потенціалу. А це, у свою чергу, позначається на рівні розвитку всього сільськогосподарського виробництва і спричиняє кризову ситуацію на ринку продуктів харчування, що безпосередньо вплине на продовольчу безпеку країни.

В певній мірі, ці та інші соціально-економічні проблеми покликана вирішити реформа місцевих органів самоврядування, яка реалізується сьогодні в Україні. В основу реформи поставлений позитивний досвід країн – членів Європейського Союзу. Метою якої, зокрема, і є забезпечення територіальних громад необхідними ресурсами для прискореного розвитку сільської місцевості. Зважаючи на те, що реформування місцевих органів самоврядування проходить з різним рівнем активності, виникли значні територіальні диспропорції або територіальна асиметрія в обсягах державної підтримки і субвенцій на розвиток соціальної інфраструктури. Впродовж 2016 – 2018 рр. на вирішення цієї проблеми спрямовано з державного бюджету від 1 млрд. грн.(2016) до 1,9 млрд. грн. (2018). Більша частка державних фінансових ресурсів спрямовувалася в Житомирську, Дніпропетровську і Хмельницьку області, найменше – в Закарпатську, Кіровоградську і Київська області (ДОДАТОК С. Рис. 5.1)

В сучасній економічній теорії відмічається проблема визначення взаємозв'язку між науково – теоретичними парадигмами, економічною політикою і господарською практикою. В теоретичних роботах опис взаємозв'язків економічних явищ і процесів різної природи і якості представлений фрагментарно, недостатньо та мозаїчно. Наприклад, недостатньо досліджено (на теоретичному рівні) вплив інституційного середовища на поведінка суб'єктів господарської діяльності території. Мова ведеться не тільки про вплив інститутів

на суб'єкт господарювання, його економічну активність, чи навпаки, занепад його господарської діяльності. Невирішеною, навіть на теоретичному рівні, проблемою для трансформаційних економік залишається вплив окремих економічних агентів на формування або зміну діючих національних і наднаціональних інститутів. В перехідній економіці, особливо на етапі формування інститутів ринку, на практиці це призводить до прийняття економічних рішень і формування національної економічної політики, положення яких не відповідають соціально-економічним запитам і потребам переважної більшості населення країни. Звідси, на практиці залишається проблематичним запровадження ефективного і універсального динамічного організаційно – економічного механізму погодження інтересі різних соціальних груп і територій в системі прийняття рішень.

В наукових роботах представників неокласичної економічної теорії зазначена проблема розглядається в межах системи раціонального господарювання (Англійці В. Джевонс, Ф. Еджуорт і А. Маршалл, австрійці К. Менгер, О. Бем-Баверк і Ф. Візер, француз Л. Вальрас, американці Дж. Б. Кларк і І. Фішер, італієць В. Парето) як сукупність взаємодіючих агентів (фізичних і юридичних осіб), які здійснюють свою господарську діяльність, котра зводиться до організації процесу виробництва, споживання і обміну з метою отримання прибутку, тобто в своїх особистих інтересах. Вони започаткували основу того, що і на теперішній час становить фундамент економічної науки, а саме – неокласичний аналіз. Такий аналіз ґрунтується на принципово новій методологічній базі. В досліджуваному соціально-економічному просторі об'єктом дослідження виступає економічний агент, а предметом дослідження – його економічна взаємодія на ринку.

Представники інституційної теорії, які мали визначальний вплив на її формування і розвиток (Т. Веблен, В. Гамільтон, Дж. Коммонс, Дж. К. Гелбрейт, Нобелівські лауреати в Дж. Бьюкенен (1986), Р. Коуз (1991), Г. Беккер (1992), Д. Норт (1993), а також О. Вільямсон, М. Грановеттер, Т. Еггертссон, Дж. Кемпбелл, Е. Остром, Е. Фуруботн і Е. Ріхтер.) вважають, що економічна взаємодія агентів

вільного ринку здійснюється під впливом різноманітних інституцій і інститутів. Мотивацією економічної діяльності суб'єктів виступає не стільки отримання максимального прибутку, а прагнення в своїй діяльності дотримуватися встановлених інституційних норм і правил і покращити своє функціонування в структурі діючих інститутів. В такій системі об'єктом дослідження виступають інститути, а предметом – взаємовідносини між інститутами і економічними агентами, а також між самими інститутами різних рівнів.

В межах сучасних економічних досліджень заслуговує на увагу еволюційна парадигма, яка розглядає соціально – економічний простір як динамічну систему, яка володіє уже сформованими механізмами економічної і соціальної взаємодії, а поведінка агентів піддана еволюції і змінюється разом із системою. При цьому, поведінка економічного агента розглядається в контексті еволюції зовнішніх і внутрішніх факторів і потребує виявлення і вивчення діючих механізмів взаємовідносин.

Поглиблення глобалізації і інтеграційних процесів, які спостерігаються як наднаціональному так і на національному рівні, в певній мірі стосуються і сільської місцевості. Особливості функціонування соціально-економічної системи сільських територій полягають в тому, що вони піддані впливу не тільки факторам внутрішнього середовища, але і відмічається суттєвий вплив зовнішніх економічних і соціальних факторів. До основних чинників зовнішнього середовища, які безпосередньо впливають на сталий розвиток сільських територій відносимо інституційні (в першу чергу правові – право власності на землю); макроекономічні і ринкові. Окремо слід відзначити вплив зовнішньоекономічних чинників на розвиток сільських територій, обумовлених поглибленням євроінтеграційних процесів в країні. Серед групи чинників внутрішнього середовища виділяються визначеним впливом економіко-географічні, природно ресурсні, демографічні ресурси, інституційно-організаційні і структурні, а також інфраструктурні (соціальна і економічна) та чинники суспільних взаємодій і взаємовідносин (наприклад, громадської ініціативи тощо). Проаналізуємо та визначимо чинники зовнішнього і внутрішнього середовища, що впливають на

розвиток сільського туризму. До групи зовнішніх факторів розвитку сільського туризму відносимо економіко-географічне положення території та наявність унікальних рекреаційних ресурсів, зовнішньоекономічні і політичні відносини між країнами, міжнародний розподіл праці, рівень цін на міжнародному ринку та в різних країнах, співвідношення валют тощо. Суттєвий вплив мають демографічні фактори, зокрема посилення процесу урбанізації і зростання населення. Зокрема, нерівномірна щільність і концентрація населення у великих містах обумовлює збільшення туристичного потоку в сільську місцевість. Велику роль відіграють такі фактори, як, близькість до транзитних шляхів і країн, які поставляють туристів, віддаленість території від зон і точок соціальної і військової напруги тощо. Відзначимо, що на формування світових туристичних потоків суттєвий вплив має співвідношення рівнів соціально- економічного розвитку різних країн світу.

Вирішальний вплив на сталий розвиток сільського туризму мають внутрішні чинники. Насамперед, до цієї групи відносимо наявні рекреаційні ресурси території та її рекреаційний потенціал. Важливе значення для його сталого розвитку мають природно-географічні особливості й кліматичні умови країни, наявність та якість природних ресурсів і можливість їх зручного використання; економічна ситуація в країні; внутрішньополітичне становище країни, соціально - економічна стабільність; суспільний лад, рівень розвитку продуктивних сил, структура і рівень добробуту населення тощо.

Зауважимо, що із розглянутих вище наукових підходів жоден із них не дозволяє розглянути наукову проблему в комплексі, зокрема в умовах трансформації національної соціально-економічної системи. Виходячи із цього, запропонуємо авторський підхід до вирішення досліджуваної проблеми.

Єдиний соціально-економічний простір країни розглядається як сукупність суб'єктів економічної і соціальної підсистем об'єднаних із інститутами та сформованими і такими що знаходяться на етапі формування механізмами взаємодії і взаємовідносин між ними. Під впливом зовнішніх і внутрішніх економічних, соціальних, інституційних та інших чинників, в сільські території

формується «соціально-економічні простори», де з тих чи інших причин відмічається спад економічної активності або припиняється господарська діяльність, що обумовлює занепад і соціальної підсистеми. Тому, доцільно реалізувати комплексний і системний підхід до виявлення соціально-економічних утворень в межах сільських територій, які набувають рис технологічних, економічних, соціальних, інституційних, природно-ресурсних систем і комплексів. За такого підходу, об'єктом наукового пошуку виступає соціально-економічна система, а предметом – розвиток таких систем, базоване на взаємодія внутрішніх підсистем та впливу зовнішніх систем і середовищ.

Спираючись на основні положення концепції нової теорії економічних систем, досліджувану територію на сучасному розвитку розглядаємо в межах змішаної економіки. Німецькі економісти А. Шеффле та А. Вагнер в ряді економічних праць виступили з обґрунтуванням ідеї змішаної економіки. Будь яке втручання держави в економічне життя Шеффле називав «соціалізмом», а А. Вагнер – «державним соціалізмом». Український економіст С. Мочерний відзначає що, змішана економіка – це модель соціально-економічного розвитку, що передбачає поєднання приватної і державної форм власності, плану і ринку, проведення інституціонально-соціальних реформ для побудови прогресивнішого ладу[343]. Тому, сучасна національна соціально-економічна система змішаного типу зберігає риси, що належать вільному ринку: приватна власність, вільне підприємництво, особистий інтерес, функціонування ринкового координуючого механізму. В умовах поглиблення трансформаційних процесів і структурних реформ з'являються нові ознаки економічної і соціальної взаємодії і взаємозв'язків між суб'єктами системи. В першу чергу, вони обумовлені змінами в інституційному середовищі та новою економічною роллю держави в організації суспільного виробництва і споживання. Авторський підхід до визначення систем соціально-економічного простору сільських територій полягає в тому, що такого типу системи в своїй основі мають універсальну внутрішню структуру. Базовими елементами такої структури виступають взаємодіючі функціональні підсистеми, а саме: ментальна, культурна, матеріально-

технологічна, інституційна, імітаційна та історична. При цьому, кожна із названих підсистем продукує власний тільки їй унікальний «товар», який використовується не тільки іншими підсистемами, але і спрямовується у зовнішнє середовище. Крім того, діяльність системи не обмежується тільки продукуванням товарів або профільної продукції (надання послуг), але і формує ментальну, культурну, інституційну на інші підсистеми суспільних взаємовідносин та взаємодій.

Отже, внутрішню структуру систему соціально-економічного простору сільської місцевості в умовах поглиблення трансформаційних процесів та функціонування і взаємодію і взаємовідносини підсистем представлено на малюнку 5.1. Цілісність такої системи обумовлена наявністю межі (в нашому випадку – адміністративного кордону) між системою і зовнішнім середовищем. При цьому, не зважаючи на те, що такого типу системи є відкритими, що найменше в країнах із розвинутою ринковою економікою, для трансформаційних економік межі системи допускають обмежень, а в окремих випадках і зовсім припиняють, обмін матеріальними, інформаційними та іншими потоками .

Мал.5.1 Внутрішня структура системи соціально-економічного простору сільської території та внутрішня і зовнішня взаємодія її підсистем.

Джерело: розроблено автором

За характером інтенсивністю взаємодії такого типу систем із зовнішнім середовищем можна класифікувати системи соціально – економічного простору сільської місцевості та спрогнозувати їх розвиток. Зазначимо, що вирішення цієї наукової проблеми має не тільки наукове, але і практичне значення. Пропоновані науково-теоретичні підходи до визначення типів систем соціально-економічного простору сільської місцевості дозволить удосконалити положення державної економічної політики в частині розвитку сільських територій. Визначення і економічна оцінка ресурсної бази та потенціалу розвитку конкретної сільської території дозволить запропонувати реальні державні програми підтримки і стимулювання розвитку, реалізувати їх наявні та потенційні можливості з метою

переходу до сталого розвитку. Якщо розглядати такі системи відповідно до предмету даного дослідження, то в залежності від того на якому етапі трансформації знаходиться національна соціально-економічна система ми можемо запропонувати сучасну класифікацію і виділити типи сільських територій та визначити можливі напрями їх переходу до прискореного або сталого розвитку.

За результатами проведеного дослідження, дійшли висновку, що на сучасному рівні розвитку продуктивних сил і суспільних відносин, системи, у внутрішній структурі яких переважають економічні відносини і суспільні взаємодії минулої економічної системи (традиційна організація виробництва і суспільних відносин – історична підсистема) приречена на занепад і зникнення, тобто відмічається «соціально – економічна депресія» (в окремих випадках припинення будь якого виду економічної діяльності) у розвитку сільської території. Зазвичай це сільські території, які експлуатували один вид ресурсу, що втратив економічну цінність в нових умовах господарювання, або продукт, який втратив ринкову цінність. Такі території, як правило географічно віддалені від промислових центрів, транспортних мереж і мають слабкі (або відсутні) взаємодії із зовнішнім середовищем. За нашими розрахунками площа такого типу сільської місцевості перевищує 32% території держави (гірські території. Полісся, окремі райони Півдня України, зона Чорнобильської АС тощо).

Якщо домінує інституційна підсистема, особливо коли, наприклад, інститути ринкової економіки «штучно» формуються без врахування соціально-економічних потреб сільських територій, рівня їх ресурсного забезпечення, традицій тощо, то в такому випадку розвиток сільських територій призупиняється або гальмується, а показники соціально-економічного розвитку територій знижуються. Відмічається спад економічної активності агентів, занепадає соціальна сфера, територіальна соціально-економічна система переходить в стан рецесії. Неефективне використання наявного потенціалу території, відсутність національних програм стимулювання або підтримки їх розвитку не дозволяє створити умови для переходу до сталого розвитку. Такі ознаки притаманні сільським територіям, які знаходяться на периферії економічних центрів і полюсів

росту національної економічної системи, але задіяні в різноманітних програмах інтеграційної (наприклад, євро регіони) і міжнародної співпраці (тобто, відмічаються постійні зовнішні взаємодії), експлуатують виключний або унікальний економічний ресурс. При цьому, економічна активність агентів спрямовується на надання послуг або виконують допоміжну функцію в системі масового товарного виробництва (вирощування сільськогосподарської сировини для товаровиробників із зовнішнього середовища). Розрахунки засвідчують, що таким ознакам відповідає більше 50% сільської території в усіх регіонах держави.

Решта сільської території держави характеризується домінуванням у внутрішній структурі соціально-економічної системи матеріально-технологічної, когнітивної підсистем. Такі території характеризуються географічною близькістю до промислових центрів, полюсів і точок економічного зростання. Таке розташування дозволяє ефективно використовувати наявний ресурсний потенціал території, в окремих випадках в межах сільських територій розташовуються сучасні виробництва чи об'єкти соціальної сфери і інфраструктури. В межах такого типу сільських територій спостерігає підвищена активність економічних агентів, відповідний розвиток соціальної сфери і інфраструктури, показники соціально-економічного розвитку території і якості життя сільського населення вищі від середнього значення держави. Зазначені сільські території володіють відповідним власним потенціалом для переходу до сталого розвитку. А розвиток економічних інститутів і ринкових взаємодій і взаємовідносин дозволяють їм активно співпрацювати із зовнішнім середовищем.

Для економічного аналізу і, на основі його результатів, визначення типів системи соціально-економічного простору сільських територій в умовах переходу до ринкової економіки використаний комплекс статистичних показників і даних, які відображають розвиток трьох основних підсистем, а саме, інституційної, матеріально-технологічної (макроекономічної) і соціальної. Вибірка статистичних показників за такими групами дозволяє не тільки аналізувати суспільно-економічні процеси і явища, які мають місце в межах сільських територій, але, і це головне, визначити їх соціально-економічну стійкість в умовах переходу до

нових умов господарювання та взаємодії із зовнішнім ринковим середовищем. До показників економічної стійкості належать чисті заощадження населення, ресурси, які спрямовуються на обслуговування зовнішнього боргу, склад валового капіталу, рівень кваліфікації трудових ресурсів, структура експорту та витрати на науку тощо. Соціальну стійкість характеризують низка показників, головними із яких є співвідношення обсягів витрат на освіту та охорону здоров'я порівняно із витратами на оборону, зміни в нерівності розподілу ІЛР та гендерної нерівності, а також нерівності в доходах населення в розрізі регіонів.

При дослідженні інституційного середовища функціонування системи соціально-економічного простору сільської території підданий науковому аналізу комплекс показників і індикаторів, які відповідають цілям роботи. Кількісний і якісний аналіз та оцінка інституційної підсистеми територіальної соціально-економічного системи та її рівня розвитку може бути гуртується на використанні чисельних методах, які рекомендуються в різних наукових джерелах. Маємо на увазі наукові праці вітчизняних вчених: А. Антонова, О. Бородіної, В. Борщевського, І. Гончаренка, Ю. Губені, О. Дем'янишина, М. Долішнього, І. Костирка, М. Маліка, О. Павлова, Н. Рідей, Г. Черевка та інші. Дане дослідження інституційної підсистеми сільських територій проведене на основі відкритих макроекономічних показників (статистичні дані приведені в Додатку А. Таблиці 1- 36), даних про надання державних послуг економічним агентам і населенню та прямих вимірів конкретних якісних характеристик. Оцінка розвитку інституційної підсистеми сільської території проводилася у співставленні із регіонами інших (з розвиненою ринковою економікою) держав, а також динаміку цих відносних показників. Використовуючи світовий досвід і практику, оцінка інституційної підсистеми сільських територій проведена на основі різних індикаторів і показників (Додаток А.Табл.37). На базі отриманих інтегральних показників проведено групування і районування сільських територій країни, що дозволяє сформулювати уяву про положення сільських територій в національній системі координат.

За змістом і внутрішньою структурою підсистему інституційного середовища формують чисельні різномірні елементи, які в даному дослідженні оцінені в динаміці і порівнянні за допомогою відповідних індексів. Для оцінки розвитку інституційного середовища в сільській місцевості автором (спираючись на міжнародну практику) використані наступні індекси та індикатори:

1. Індекс економічної свободи, який розрахований на базі 10 груп показників, по кожному з яких розрахований свій субіндекс (право власності, рівень корупції, фіскальне регулювання, втручання держави в економіку, регулювання бізнесу, регулювання ринку праці, монетарне регулювання, торгівельна політика, інвестиційне регулювання, регулювання фінансового сектору);

2. Індекс умов ведення бізнесу, який розраховується на базі наступних індикаторів – відкриття нового бізнесу, ліцензування, прийняття і звільнення робітників, дозвіл на будівництво, підключення до електромережі, отримання кредиту, реєстрація власності, захист інвесторів, виплата податків, зовнішньоекономічна діяльність, забезпечення виконання контрактів, банкрутство і закриття бізнесу;

3. Індекс якості державного управління, який включає наступні субіндекси – права громадян і підзвітність державних органів, стабільність політичної системи і відсутність насильства, ефективність органів державного управління, кількість інститутів регулювання, якість інститутів права, антикорупційний контроль;

4. Інтегральний показник інноваційного розвитку, який розраховується за допомогою індикаторів, що характеризують інноваційну активність, а саме: чисельність зайнятого в НДДКР персоналу, кількість вчених, витрати держави на

НДДКР, у відсотках до ВВП, патентна активність, індикатор взаємодії – взаємозв'язку між науковим виробничим сектором;

5. Оцінка масштабів тіньової економіки, яка проводиться за опосередкованими показниками.

За функціональною ознакою в межах зазначеної підсистеми нами виокремлено три базові елементи, а саме:

а) ступені соціально-економічної відкритості (взаємодії із зовнішнім середовищем);

б) стійкість в період поглиблення процесу ринкової трансформації;

в) потенційні можливості забезпечення саморозвитку і прогресу.

Зважаючи на особливість функціонування інституційної підсистеми та специфічний вплив на розвиток елементів і інших підсистем територіальної системи, необхідно застосовувати низку спеціальних прийомів і методів. Це дозволить забезпечити співмірність показників і даних із розрахунковими показниками інших підсистем з метою отримання інтегральних показників і межах цілісної територіальної системи. Наприклад, для розрахунку Інтегрального індексу економічної свободи використано 10 груп різнорідних за своєю природою показників. Відповідно, по кожній групі розрахований субіндекс на основі оцінки окремих індикаторів і статистичних даних. Такий підхід застосовувався і для розрахунку індексу умов ведення бізнесу, якості державного управління, індикатора інноваційного розвитку. Для оцінки масштабу тіньової економіки у регіоні використані опосередковані дані порівняння та висновки експертів. Індивідуальний субіндекс регіонального рівня корупції розрахований на базі трьох індексів – агрегатних Індексу якості державного управління і Індексу людського розвитку та індивідуального індексу зовнішньоекономічної діяльності, скорегованого на показник темпів економічного росту національної економіки. Використання автором такого підходу зумовлений тісним взаємозв'язком і взаємодією між вибраними соціально-економічними явищами і процесами, що безпосередньо впливають на ефективність функціонування трансформаційної економіки. Інший підхід застосований для розрахунку субіндексу ступеня регулювання бізнесу в сільській місцевості регіонів України. Розрахунок узагальнюючого показника здійснений на основі оцінки ефекту, отриманого бізнес середовищем з одного боку і , загалом, соціально-економічної системою регіону з іншого. Для цього використані показники, які дають можливість визначити соціальний (чисельності зайнятих в сфері МіС підприємництва; частки зайнятих в цьому секторі від

загальної кількості найманих в цілому по області; середньомісячної заробітної плати; рівня безробіття, збільшення (зменшення) кількості осіб, які заснували власну справу за допомогою державних та інших програм тощо), економічний (обсягів виробництва малого і середнього бізнесу; частки в обласних обсягах виробництва; частки у надходженнях до місцевого бюджету; частки прибуткових підприємств; обсягів прибутку; частки позикових коштів у власному капіталі; збільшення (зменшення) кількості кредитів, отриманих в процесі реалізації державних і регіональних програм; рівень доступності отримання кредитів; рівень доступності регіональних замовлень; рівень сприятливості бізнес-середовища тощо) і соціальний (кількості підприємств МіС на 10000 осіб населення; частки діючих суб'єктів малого і середнього підприємництва до зареєстрованих; кількості МіС підприємств у сфері виробництва; кількості об'єктів інфраструктури; кількості МіС підприємств, створених за допомогою бізнес-інкубатора; рівень доступності та якості послуг, які надають установи інфраструктури; рівень доступності бізнес-інформації тощо) ефекти (статистична база для розрахунків зведена в Таблиці 1 -37, Додатку А)

В основі розрахунку субіндекси рівня втручання держави в регіональний розвиток є система соціально-економічних показників, запропонована Департаментом економіки ОЕСР для порівняння країни-членів ЄС і країн-партнерів цієї організації (1998р. www.oecd.org). Методика авторських розрахунків дослідження викладена в Додатку В.

На основі показників і даних, які відібрані для характеристики розвитку регіональної підсистеми, розраховується комплексний індекс регулювання ринків товарів і послуг. Агрегований індекс представлений у вигляді середньої арифметичної трьох складових, які прямо або опосередковано характеризують вплив держави на економіку: участь держави в господарській діяльності і регулюванні на макроекономічному рівні; бар'єри на шляху підприємницької діяльності; обмеження в сфері торгівлі і інвестицій.

Інтегральний індекс розвитку інституційної підсистеми складається із середньозважених субіндексів. Отже, визначення рівня розвитку та загальна

оцінка інституційної підсистеми здійснена в декілька етапів, а саме формування переліку індикаторів і показників, визначення їх якісних і кількісних значень, нормування індикаторів, визначення вагових коефіцієнтів, розрахунок інтегрального індексу по кожній групі та інтегрального індексу підсистеми. Такий підхід автором використаний для розрахунку інтегрального індексу соціальної і матеріально-технологічної підсистеми. Перелік показників і індикаторів, а також джерел інформації приведені в Табл. 2, Додатку А.

Досліджуючи функціонування соціальної підсистеми в сільській місцевості, автор виходить із того, що для кожної держави на будь-якому етапі розвитку приманна тільки її міра співвідношення якісних і кількісних показників. Це зумовлено постійною зміною матеріальних і духовних потреб, які формуються під дією низки внутрішніх і зовнішніх чинників, зокрема, суспільного ладу, рівня освіти, політичних, соціально-економічних, екологічних, культурних тощо.

В нашому дослідженні соціальна підсистема оцінювалася на основі комплексу показників і індикаторів, оснований з яких є Індекс людського розвитку (ІЛР). Зазначений індекс що найбільш повно відображає суспільний розвиток не тільки всієї країни, але і окремих територій. ІЛР визначає досягнення країни за трьома основними напрямками, для розрахунку якого використовуються три спеціальних індекси, а саме: індекс очікуваної тривалості життя; індекс освіти і індекс валового національного доходу (ІВНД).

Важливим для нашого дослідження залишається оцінювання сучасно рівня розвитку соціальної сфери в межах сільської території у порівнянні із попередніми періодами та із країнами світу. Для цього доцільно використати комбінований показник, а саме Індекс соціального прогресу, який використовується у міжнародній практиці. Індекс розроблений в 2013 році під керівництвом Майкла Портера, професора Гарвардського університету і призначений для оцінки благополуччя в країні. Оскільки, для розрахунку індексу не використовуються економічні показники, а оцінюються тільки досягнення в соціальній сфері, це дозволяє глибоко вивчити взаємозв'язок між економічним і соціальним розвитком на визначеній території, та із високим ступенем

достовірності спрогнозувати виникнення нових соціально-економічних пустот в сільській місцевості. Оцінка досягнення країни в сфері соціального прогресу здійснюється на основі більше ніж 50-ти показників, які об'єднані в три групи, а саме:

1. Основні потреби людини – харчування, доступність медичного обслуговування, забезпеченість житлом, забезпеченість чистою водою, електроенергією і санітарними послугами, рівень особистої безпеки;
2. Основи добробуту людини – доступ до базових знань і рівень грамотності населення, доступ до інформації і засобів комунікації, рівень охорони здоров'я, екологічна стійкість;
3. Можливості розвитку людини – рівень особистих і громадянської свобод, забезпечення прав і можливостей людини приймати рішення і реалізувати свій потенціал.

Зважаючи на те, що предметом цього дослідження виступають сільські території країни, де відмічаються нерівності в рівні соціально-економічного розвитку, запропоновані спеціальні індекси були скореговані з урахуванням ступеня соціально – економічної нерівності розвитку для кожного із виділених типів сільських територій. Необхідність введення нових індикаторів обумовлена тим, що статистичні дані, які використовуються для розрахунку спеціальних індексів відображають середні показники в країні, без врахування ступеня внутрішньої нерівності в рівні соціально-економічного розвитку сільських територій. Отже, в дослідженні ІЛР сільських територій розрахований на базі спеціальних індексів очікуваної тривалості життя і освіти, розраховані із урахуванням ступеня нерівності, а індекс валового національного доходу із врахуванням прибутку і споживання населення конкретної території, тобто враховувалася ступінь нерівності у купівельній спроможності сільського населення. Такий методологічний підхід автором застосовувався для розрахунку інтегральних показників і індексів, спеціальних індексів і субіндексів інституційної та матеріально-технологічної підсистем сільських територій.

Серед чисельних показників і індикаторів розвитку соціальної підсистеми, зупинимося на більш детальному розгляді показника дійсних заощаджень населення. Зважаючи на те, показник валових внутрішніх заощаджень (показник офіційної статистики) не дозволяє зробити порівняльний аналіз рівня розвитку різних регіонів країни в єдиній системі координат. Для вирішення цієї практичної проблеми показник валового внутрішнього заощадження потребував корегування, а саме показник валових внутрішніх заощаджень спочатку були збільшений на величину витрат на нові утворення, після чого вилучилися амортизаційні витрати, понесені збитки від забруднення довкілля на визначеній території та величину виснаження природних ресурсів в регіоні. Отриманий показник дійсних заощаджень (в разі збільшення) свідчить про територія володіє відповідним потенціалом і ресурсами для переходу до сталого розвитку, якщо ж показник негативний в продовж декількох років, то у близькій перспективі негативні соціально-економічні процеси в регіоні будуть поглиблюватися. Відповідно, в такому регіоні залишається високою ймовірність формування соціально-економічної пустоти.

Дослідження соціальної підсистеми та оцінка її розвитку здійснюється на засадах концепції сталого розвитку сільських територій. Вирішення практичної проблеми оцінки сталості розвитку країни, регіону чи окремої території можливе, використовуючи методику розрахунку індексу стійкого економічного добробуту, розроблену американськими вченими Дж. Коббі і Г.Делі. Зокрема, вони досліджують сутність якості життя, принципи її формування, оцінювання на рівні окремих територіальних утворень та порівнюють із якістю життя населення в економічно розвинутих країнах світу.

Індекс відображає величину валового регіонального продукту (ВРП) на душу населення із вирахуванням витрат на функціонування соціально-економічної системи та екологічні витрати в регіоні. В контексті завдань дослідження, слід зазначити, що інтегральний індекс сталого економічного добробуту є одним із небагатьох, які широко використовуються в міжнародній і вітчизняній практиці, при розрахунку котрого у складі екологічних витрат поряд

із такими змінними як вартість забруднення води, повітря тощо, обов'язково враховуються втрати (у вартісному виразі) сільськогосподарських земель та компенсацію майбутнім поколінням за втрату не відновлюваних ресурсів.

Матеріально-технологічна підсистема. Для виміру і оцінювання розвитку підсистеми в межах сільської території застосовуються спеціально підібрані показники (індикатори), а саме інтегральні показники (агреговані або зважені). По кожному із проблемних сфер підсистеми окремо визначаються вагові коефіцієнти. В практиці наукових досліджень, оцінюючи матеріально-технологічну (макроекономічну) підсистему території, широко використовують індикатор – валовий національний дохід на душу населення. Тобто, валовий національний дохід поділений на середньорічну чисельність населення країни. Отримана величина дозволяє скласти уяву про те, яка кількість виробленого в країні товару і послуг за рік припадає в середньому на одного жителя. Вказаний показник трактується як індекс рівня життя або благополуччя в державі чи регіоні. Разом із тим, він є наближеною мірою добробуту населення, тому що низку важливих чинників він не враховує, а саме:

відсутня територіальна диференціація показника (представляється як середня величина в межах країни). Розрахований показник не показує на скільки рівномірно чи навпаки, нерівномірно розподіляється дохід між членами суспільства. Особливо це актуально для країн, які знаходяться в стані трансформації її соціально-економічної системи. В перехідних економіках відмічається, як правило, реальна концентрація національного доходу в невеликій групі людей, тоді як переважна частина населення відносяться до групи малозабезпечених (для України до цієї групи належить понад 57%);

органами державної статистики в країні не враховується неоплачувана робота, яка виконується в домогосподарствах (особливо це актуально для сільських територій) та виробнича діяльність в тіньовому секторі;

показник не враховує нанесені збитки довкілля, також не відображає корисність чи шкідливість продуктованих товарів для людини тощо.

В дослідженні, не зважаючи на вище вказані недоліки, індекс нами розраховується з метою виявлення відхилень від оптимального показника в територіальному розвитку соціально-економічних систем та визначення ефективності їх функціонування в межах національної економіки. На базі зазначеного показника розраховувався ваговий коефіцієнт для вирахування Інтегрального індексу розвитку підсистеми.

Сучасний розвиток країн світу засвідчує, що конкурентні переваги в майбутньому будуть мати ті країни, які розбудовують національну соціально-економічну систему на знаннях, тобто «економіку знань». Тому, автором оцінюється розвиток підсистеми з позиції готовності сільських територій до реалізації основних засад концепції розбудови «економіки знань» в країні. В процесі дослідження підсистеми використані основні положення методології, яка розроблена групою Світового банку для аналізу і оцінки здатності країни створювати, сприймати та поширювати знання (2004. The World Bank). Цей комплексний показник відомий як Індекс економіки знань, який широко використовується в практиці різноманітних досліджень. Він застосовується для виявлення та аналізу проблем у розвитку національної і регіональної соціально-економічної системи в цій сфері. Також, дозволяє оцінити здатність країни до переходу на модель розвитку, побудовану на знаннях. Для розрахунку Індексу використовуються (за «Методологією оцінки знань») понад 100 структурних і якісних показників, які об'єднані в чотири групи.

До першої групи належать показники, які характеризують умови, в яких розвивається національна економіка і суспільство загалом, економічне і правове середовище, якість регулювання, розвиток бізнесу і приватної ініціативи, здатність суспільства і його інститутів до ефективного використання наявних і створенню нових знань. На базі цих показників розраховується субіндекс - Індекс економічного і інституційного режиму (Іеір).

Другу групу показників формують дані про рівень освіти населення та наявність стійких навичок створення, розповсюдження і використання знань. Крім цього, для розрахунку субіндексу цієї групи (Індекс освіти – Іо)

використовуються показники грамотності дорослого населення, співвідношення учнів (студентів) до кількості осіб відповідного віку, а також низку інших даних.

Показники третьої групи характеризують рівень розвитку національної і регіональної інноваційної системи. Субіндекс (Індекс інновацій- Іі) в цій групі розраховується на базі даних про компанії, установи та дослідницькі центри, університети, професійні об'єднання та інші організації, які сприймають та адаптують до місцевих потреб нові знання і технології. Крім того, використані показники, які характеризують науковий потенціал, зокрема, кількість вчених і зайнятих в сфері наукових досліджень та дослідно-конструкторських робіт, наукових видань, зареєстрованих патентів тощо.

В четверту групу включені показники, за допомогою яких оцінюється рівень розвитку інформаційної та комунікаційної інфраструктури, яка сприяє накопиченню, передачі та збереженню інформації. В цій групі розраховується інтегрований субіндекс – Індекс інформаційних і комунікаційних технологій (Іікт).

Для співмірності різних явищ і процесів, представлених індикаторами і показниками, по кожній групі оцінка проведена в балах (від 0 до 10). Для розрахунків використовуються, також, і загальні економічні і соціальні індикатори (ВВП, значення Індексу розвитку людського потенціалу тощо), на базі яких розраховані два інтегральних індекси – Індекс економіки знань та Індекс знань.

Перший - комплексний показник, за допомогою якого оцінюється здатність країни чи регіону використовувати знання з метою її економічного і суспільного розвитку. Він дозволив виявити рівень розвитку регіоні відносно основних параметрів становлення економіки знань.

Другий індекс дозволяє оцінити здатність країни чи регіону створювати, застосовувати і розповсюджувати знання, тому має більшу економічну ознаку. Використання інтегрального Індексу знань в нашому дослідженні дозволяє оцінити потенційні можливості території перейти до економіки знань.

Отже, інтегрований Індекс економіки знань (I_{ez}) підсистеми досліджуваного соціально-економічного простору представляється в нашому дослідженні, як середнє величина чотирьох субіндексів (I_i ; I_{ikt} ; I_o ; I_{eip}).

Інтегрований Індекс знань (I_z) розрахований як середній показник трьох субіндексів – Індекс освіти, Індекс інновацій та Індекс інформаційних технологій і комунікацій.

Такий методологічний підхід дозволив порівняти окремі показники різних регіонів країни, а також відхилення кожного регіону від середнього показника країни. Порівнюються не тільки субіндекси, але і окремі індикатори, оскільки, в результаті дослідження в певних сільських територіях явища і процеси підсистеми відсутні, що спотворює результативність інтегрального субіндексу, тому порівняння можуть бути не коректними.

Дослідження процесу взаємодії і взаємовідносин матеріально-технологічної підсистеми із зовнішнім середовищем в репрезентованому дослідженні здійснено на основі використання показників і даних, які характеризують національну і територіальну конкурентоспроможність.

Світовий економічний форум [372] визначає національну конкурентоспроможність, як здатність країни і її інститутів забезпечувати стабільні темпи економічного зростання.

Для сільських територій, які функціонують в умовах поглиблення трансформації національної соціально-економічної системи важливим є загальний стан розвитку економіки. Тому, важливо проаналізувати стартові умови і сучасний стан соціально-економічного розвитку країни. Оперуючись результатами проведеного дослідження, дійшли висновку, що сучасний стан функціонування перехідної економіки визначається впливом чисельних і різнопланових чинників. Наприклад, в умовах трансформації на стан розвитку соціально-економічної системи негативно впливають неефективне управління державними фінансовими ресурсами і інфляційні процеси тощо. Разом із економічними і інституційними чинниками, важливими залишаються і показники, які характеризують галузеву структуру суспільного виробництва та її

територіальну диференціацію. Комплексний підхід до вирішення такої науково – практичної проблеми можливий, використовуючи методологією, запропоновану Світовим економічним форумом для вирахування Індексу глобальної конкурентоздатності та Індексу конкурентоздатності бізнесу. Використання методології розрахунку цих індексів в представленому дослідженні відповідає визначеним завданням. Теоретичні і емпіричні дослідження засвідчують, що жоден із окремих чинників не в стані самостійно забезпечити ефективний розвиток соціально-економічних систем всіх рівнів. Запропонований методологічний підхід (за яким розраховується Індекс глобальної конкурентоздатності) для проведення аналізу і оцінки функціонування підсистеми базується на виявленні взаємозалежності, взаємозв'язку і взаємодії між собою всіх внутрішніх підсистем і окремих елементів територіальної соціально-економічної системи. Для розрахунку індексу використовуються понад 110 різноманітних перемінних показників, за допомогою яких розраховується 12 контрольних показників, які визначають конкурентоздатність економіки. Відповідно до висновку експертів Світового економічного форуму, рівень конкурентоздатності країни та виявлення і оцінити конкурентні переваги країни чи регіону можна за допомогою аналізу комплексу показників і індикаторів, що характеризують якість інститутів, інфраструктуру (виробничу і соціальну), здоров'я і шкільну освіту, вищої і професійної підготовки, ефективність ринку праці, розвиток фінансового ринку, рівень технологічного розвитку, ємність внутрішнього ринку, конкурентоздатність національних компаній і інноваційний потенціал. Значення окремих чинників і їх вплив на конкурентоздатність економіки залежить від стартових умов, в яких перебуває економічна система, а процес формування конкурентних переваг пов'язаний із інституційними і структурними характеристиками. Свідченням цього є розвинені країни світу із ринковою економікою, серед яких не має жодної країни, де, наприклад, в структурі національної економіки переважав би агропромисловий комплекс. Для кожного регіону проведений розрахунок інтегральних показників не тільки по загальних позиціях (Додаток А. Таблиця 38). На основі аналізу показників, які були

використані для розрахунку, виявлені конкурентні переваги регіону та стримуючі чинники зо безпосередньо впливають на конкурентоздатність країни і окремих територій. Результати таких досліджень наведені графічно в Додатку С, Рис 5.2; 5.3; 5.4, які дозволяє виявити сильні і слабкі сфери конкурентоздатності регіонів у внутрішньому і зовнішньому середовищі, Це, в свою чергу, дозволить визначити пріоритетні галузі економічного розвитку країни і територій і напрямів проведення інституційних, економічних і соціальних реформ тощо.

Як уже зазначалося, формування соціально-економічних пустот і сільській місцевості в певній мір залежить від умов діяльності економічних агентів. Тобто, ефективне функціонування підсистеми залежить від того, умови для ведення бізнесу сільській місцевості оцінюються як сприятливі чи несприятливі. Умови ведення бізнесу оцінені за методикою Світового банку (дослідження «Ведення бізнесу»),[368] використання якої дозволяє комбінувати в процесі аналізу нормативно – правову базу, яка забезпечує правову основу ведення бізнесу та статистичні дані, які характеризують сучасну підприємницьку діяльність. Методологія, яка використана для розрахунку дозволяє проаналізувати діяльність національних, насамперед, малих і середніх підприємств впродовж всього їх життєвого циклу – від створення до припинення діяльності і виходу із ринку. Узагальнюючим результатом ефективності підприємницької діяльності в аграрній сфері економіки, на нашу думку, може виступати, наприклад, рівень самозабезпеченості України продовольчими товарами (Рис. 5.4. Додаток С). Наприклад, показники виробництва зерна, м'яса і молока значно перевищують внутрішнє споживання. Результати проведеного дослідження сільських територій країни, які отримані на основі адаптованої до умов трансформаційної соціально-економічної системи методики Світового банку, дозволяють об'єктивно оцінити нормативно-правову базу функціонування малого і середнього бізнесу на національному рівні, а також дослідити забезпечення їх дотримання і виконання на регіональному і місцевому рівнях. Метою такого аналізу є виявлення взаємозв'язку між державним регулюванням підприємницької діяльності на рівні агентів економічної діяльності (зокрема і компаній) і місцевому рівні та

показниками розвитку національної економіки. Результатом такого дослідження є розрахований інтегральний показник, який характеризує умови ведення бізнесу як в окремих регіонах, так і загалом, в країні. Умови ведення бізнесу оцінюються показником, який розраховується за допомогою обчислення середньоарифметичної досліджуваних контрольних індикаторів. Слід зауважити, що при дослідженні інституційної підсистеми також розрахований інтегральний індекс умов ведення бізнесу, однак, його застосовано для аналізу організації бізнессередовища на національному рівні, а запропонований підхід стосується впливу регуляторної політики держави безпосередньо на результати господарської діяльності економічних агентів на рівні первинних елементів регіональної чи місцевої соціально-економічної системи (малий і середній бізнес). Крім того, частину в країні частина регуляторних функцій в сфері організації підприємницької діяльності (мала і середні підприємства) передані на місцевий рівень. Тому, важливим проаналізувати і порівняти діючі норми регулювання підприємницької діяльності в регіональному розрізі. Що є важливим для сільських територій, де в основному підсистема сформована саме такого типу суб'єктами господарської діяльності.

В оприлюднених результатах проведеного дослідження автором був запропонований та обґрунтований методологічний підхід і методику аналізу в умовах поглиблення трансформаційних процесів функціонування соціально – економічної системи сільської території, її структури, горизонтальній та вертикальній (із зовнішнім середовищем) взаємодії її підсистем та елементів. Опираючись на запропоновану методику, проведемо аналіз рівня розвитку соціально-економічної системи сільської території. Що дозволить виявити просторові диспропорції та відхилення від рівноваги, здійснити прогноз виникнення соціально-економічних просторових пустот, зон, полів або точок економічної і соціальної активності з подальшою територіальною інтерпретацією отриманих результатів, провести зонування сільських територій країни тощо.

Аналіз соціально-економічних процесів в сільській місцевості в країні потребує опрацювання великої кількості різноманітних показників і індикаторів

різної природи і якісних характеристик. Тому, важливим залишається методи відбору таких даних, забезпечення їх співмірності для проведення порівняльного аналізу. Критеріально-орієнтована вибірка показників, які необхідні для аналізу розвитку територіальних соціально-економічних систем в умовах трансформації базуються на методологічних підходах, які широко застосовуються в світовій і вітчизняній практиці. Застосування такого методу обумовлене мінливістю статистичних даних, непостійністю досліджуваних соціально-економічних явищ і процесів на регіональному і місцевому рівнях. В нашому дослідженні всі процеси і явища, а також показники і індикатори, які можуть дати загальну уяву про функціонування соціально-економічних систем на національному і регіональному рівнях, а також її зовнішні взаємодії поділені на три групи (підсистеми). Використано 78 статистичних показників, які поділені на умовні групи – основні (первинні), обчислені і похідні (перехресні). Отже, всі показники і індикатори аналізуються в межах таких підсистем – інституційної; соціальної і матеріально-технологічної. Вибірка показників соціально-економічного розвитку проведена по сільських територіях 24 адміністративних областей і Автономній Республіці Крим до яких належать 490 сільських адміністративних районів, 19307 сільських населених пунктів та 316 об'єднаних територіальних громад.

Наступний підхід, який застосовується – зведення показників і індикаторів розвитку по кожній підсистемі до методично сумісного вигляду. Так як відібрані статистичні дані характеризують різномірні елементи підсистеми та різні соціально-економічні явища і процеси, виникає необхідність їх узагальнити з метою наступного аналізу у просторі і часі. Необхідним в цьому напрямі є перегляд традиційних агрегатних схем індексного аналізу (складні і взаємопов'язані просторові і часові соціально-економічні процеси і явища) в зв'язку із необхідністю їх кількісного і якісного відображення. Для цього був введений спеціальний для кожної підсистеми і групи показників коефіцієнт, що одержав назву структурного коефіцієнта (k). Застосування такого коефіцієнта в індексному методі дозволяє значно розширити можливості аналізу, зокрема дослідити роль і місце структурних чинників у підсистемі та цілісній системі, при

побудові системи взаємозалежних агрегатних індексів (на базі кількісних і якісних показників) по кожній із груп підсистем, при аналізі і оцінці змін структури соціально-економічних явищ і процесів та при аналізі окремих статистичних даних і соціально-економічних показників. Методи розрахунку і характеристика комплексних показників і індикаторів, а також інтегральних індексів і субіндексів наведено в Таблиці 38, Додатку А.

Зважаючи на те, що соціально-економічні системи сільських територій в умовах трансформації є нестабільними, мають різний рівень розвитку, піддані суттєвому впливу як внутрішніх, так і зовнішніх чинників тощо, необхідно інтегральні субіндекси досліджуваних підсистем відповідним чином скорегувати. Зокрема, розраховані інтегральні субіндекси інституційної, соціальної і матеріально-технологічної підсистем (Додаток А, Таблиця 3) національної соціально-економічної системи характеризує досягнутий рівень розвитку в конкретний проміжок часу(середньорічний). Тому, крім показника, який характеризує досягнутий сільською територією результат (K_p), автором застосовано ще два коригуючі показники – динаміки (K_d) та якості (K_t) трансформації соціально-економічних процесів. Відповідно, загальні формули інтегральних індексів досліджуваних підсистем будуть такими:

для інституційної підсистеми сільської території

$$I_{iipc} = (K_p * I_{iip} + K_d * I_{iip} + K_t * I_{iip}) / 3 \quad (5,1);$$

для соціальної підсистеми сільської території

$$I_{irpc} = (K_p * I_{irp} + K_d * I_{irp} + K_t * I_{irp}) / 3 \quad (5,2)$$

для матеріально – технологічної підсистеми сільської території

$$I_{imtpc} = (K_p * I_{imtp} + K_d * I_{imtp} + K_t * I_{imtp}) / 3 \quad (5,3).$$

Розрахунок інтегральних індексів розвитку соціально-економічної системи в регіональному розрізі (інтегральних субіндексів підсистем) опускається, так як це масив математичних розрахунків, але отримані результати цього етапу використовуються для аналізу і оцінки сучасного розвитку регіональних і національної системи в порівнянні із зовнішнім середовищем та розрахунку

інтегрального індексу – регіонального соціально-економічного розвитку та Індекс соціально-економічної збалансованості сільської території України.

Важливим методичним прийомом залишається визначення часткових коефіцієнтів кореляції для досліджуваних трьох підсистем регіональної соціально-економічної системи сільських територій. На основі аналізу емпіричних даних про рівень розвитку (у динаміці) кожної із підсистем (інституційної, соціальної, матеріально-технологічної) визначена її вага. Результати розрахунків дозволили визначити вагу кожної із підсистем у комплексному розвитку соціально-економічного середовища сільських територій, а саме: інституційна – 0,03; соціальна - 0,08; матеріально-технологічна – 0,1. Низький ваговий коефіцієнт інституційної підсистеми пояснюється несистемними трансформацій-ними процесами, які проходять в сільській місцевості. Особливо, це стосується питання набуття права власності на землю, організації економічної діяльності населення, формування інвестиційного клімату в межах сільських територій тощо. Отримані вагові коефіцієнти досліджуваних нами підсистем дозволяють розрахувати інтегральний індекс розвитку регіональних соціально-економічних систем в сільській місцевості. Отже, інтегральний індекс регіонального соціально-економічного розвитку розрахований на основі даних (додаток А) за формулою:

$$I_{сер} = 0,03 * I_{ііп} + 0,08 * I_{ірсп} + 0,1 * I_{імптп} \quad (5,4)$$

Інтегральний індекс регіонального соціально-економічного розвитку сільських територій розрахований для 27 адміністративних одиниць України на основі показників і даних за 2014-2018 роки. В межах запропонованого підходу рівень регіонального соціально-економічного розвитку сільських територій варіює в діапазоні від 0 до 1. Звідси, чим ближче показник до 1, тим вищий рівень регіонального соціально-економічного розвитку. Розрахунок інтегрального індексу соціально-економічного розвитку регіону чи конкретної сільської території дозволяє спрогнозувати (на теоретичному рівні) формування соціально-

економічних пустот, визначити місце і вплив досліджуваних територій держави на розвиток національної соціально-економічної системи. Зазначимо, що розрахований показник не носить конкретного економічного навантаження, але дозволяє визначити місце окремої сільської території в загальному розвитку системи.

Економічний аналіз, порівняльна оцінка та групування регіонів відповідно до інтегрального індексу розвитку соціально-економічної системи дозволяє визначити соціальні і економічні поля (зони) та їх участі у процесі суспільного відтворення і створені національного багатства.

На основі отриманих розрахункових даних (формули 5,1;5,2;5,3) сформована інформаційна база даних, тобто будується матриця вихідних показників (Таблиця 5,1), за допомогою яких можна провести ранжування територій та визначити різні типи соціально-економічних систем в межах сільських територій. На базі отриманих результатів автором запропоновано виділити три типи соціально-економічного простору сільських територій із інтервальними межами (крок 0,33) інтегрального індексу, а саме: 1 тип – від 0 до 0,33; 2 тип – від 0,34 до 0,66; 3 тип – більше 0,66. Якщо характеризувати соціально-економічні системи сільських територій з позиції їх участі у суспільному відтворенні та у формуванні національного багатства, то простори із інтегральним показником більше 0,66 в умовах трансформації можна вважати активними. А сільські території із інтегральним показником від 0,34 до 0,66 вважаються нейтральними в системі соціальних і економічних взаємодій як на національному так і місцевому рівнях, також не прослідковуються і взаємовідносини із зовнішнім (наднаціональним) середовищем. Третій тип соціально-економічних систем сільських територій із інтегральним показником менше 0,33 в умовах поглиблення трансформаційних процесів зазнав кардинальних змін. Насамперед, уповільнюється економічна активність населення, занепадає соціальна і виробнича інфраструктура тощо, розриваються внутрішні і зовнішні взаємозв'язки і взаємодії, що дає підстави вважати їх пасивними. Як правило, такі територіальні соціально-економічні

системи функціонують завдяки бюджетним дотаціям і різноманітним програмам підтримки.

Таблиця 5.1

Інтегральні індекси розвитку підсистем сільських територій України
(скорегований середньозважений показник за 2014 – 2018 рр.)

Адміністративні одиниці	Значення показника (бали від 0 до 1)			Відхилення від серед. зн в Україні і баланс (*10) (+/-)		
	Інституційна підсистема (1)	Соціальна підсистема(2)	Матеріально – технологічна підсистема (3)	1	2	3
АР Крим	Дані відсутні	Дані відсутні	Дані відсутні			
Вінницька	0,21	0,67	0,52	-4/-10	+13/+34	+10/+25
Волинська	0,11	0,34	0,23	-6/-20	-20/-1	-19/-4
Дніпропетровська	0,23	0,69	0,75	+4/-8	+15/+34	+33/48
Донецька	0,07	0,28	0,24	-10/-24	-26/-18	-18/-4
Житомирська	0,18	0,55	0,48	+1/-13	+1/+20	+6/+21
Закарпатська	0,19	0,33	0,58	+2/-12	-21/-2	+14/+31
Запорізька	0,22	0,57	0,64	+5/-9	+3/+22	+18/+37
Івано-Франківська	0,19	0,41	0,38	+2/-12	-13/+6	-4/+11
Київська	0,24	0,71	0,78	+7/-7	+17/+36	+36/+51
Кіровоградська	0,18	0,39	0,56	+1/-13	-15/+4	+14/+29
Луганська	0,06	0,19	0,38	-11/-25	-25/-16	-4/+11
Львівська	0,22	0,68	0,61	+5/-9	+14/+33	+17/+34
Миколаївська	0,19	0,37	0,48	+2/-12	-17/+2	+6/+21
Одеська	0,22	0,64	0,58	+5/-9	+10/+29	+16/+31
Полтавська	0,17	0,48	0,39	0/-14	-6/+13	-3/+12
Рівненська	0,16	0,35	0,31	-1/-15	-19/0	-11/+7
Сумська	0,18	0,44	0,34	+1/-14	-10/+9	-8/+7
Тернопільська	0,20	0,39	0,29	+3/-11	-15/+4	-13/+2
Харківська	0,21	0,63	0,82	+4/-10	+9/+28	+40/+55
Херсонська	0,17	0,31	0,39	0/-14	-23/-4	-3/+12
Хмельницька	0,19	0,56	0,51	+2/-12	+2/+21	+9/+24
Черкаська	0,18	0,45	0,38	+1/-13	-9/+10	-4/+11
Чернівецька	0,16	0,41	0,26	-1/-15	-13/+6	-16/-1
Чернігівська	0,18	0,49	0,31	+1/-13	-5/+14	-9/+4
Україна	0,17	0,54	0,42			
Соціально – економічна збалансованість	0,31	0,35	0,27			

*Показники розраховано автором для сільських територій адміністративних областей України. Відхилення показників підсистем соціально-економічної системи адміністративної області розраховані відносно середнього показника України та індексу соціально-економічної збалансованості розвитку територій держави.

Зважаючи на поглиблення трансформаційних процесів у державі, автором (враховуючи відхилення інтегрального показника кожної із досліджуваної підсистеми від загальнонаціонального показника) пропонується виділити три базові типи систем соціально-економічного простору у межах сільських територій, а саме:

перший тип – система соціально-економічного сільського простору із позитивною динамікою;

другий тип — система соціально-економічного сільського простору із нульовою динамікою;

третій тип – система соціально-економічного сільського простору із негативною динамікою.

До першого типу систем (Рис. 5.2) відносяться частина сільських територій Київської (які знаходяться на відстані до 100 км від м. Київ), Харківської (в 60-ти км від м. Харків), Одеської і Дніпропетровської (в 50-ти км від м. Одеса і Дніпро), а також Львівської (в 40 –ка км від м. Львів) та навколо інших обласних центрів, де є сільські райони в 20 – ти км зоні.

Рис. 5.2. Сільський соціально-економічний простір позитивної динаміки сталого розвитку

Джерело: розроблено автором

На сільські території першого типу припадає майже 11% площі сільських територій держави. Їх частка у створенні ВРП (2018 рік) коливається від 21 до 37%, а ВНП – 12%. На територіях цього типу, як правило, прослідковується підвищена економічна активність, сприятливий інвестиційний клімат, фіксується постійне зростання інвестицій (зокрема і іноземних) у розвиток не тільки матеріально-технологічної підсистеми, а і соціальної.

Другий тип систем визначений в межах сільських територій переважної більшості адміністративних областей України (Рис. 5.3.). До цієї групи належать сільські адміністративні райони, які знаходяться на віддалі від 40 до 100км від обласного центру. Також до цього типу слід віднести всі сільські райони адміністративних областей, які межують із країнами ЄС.

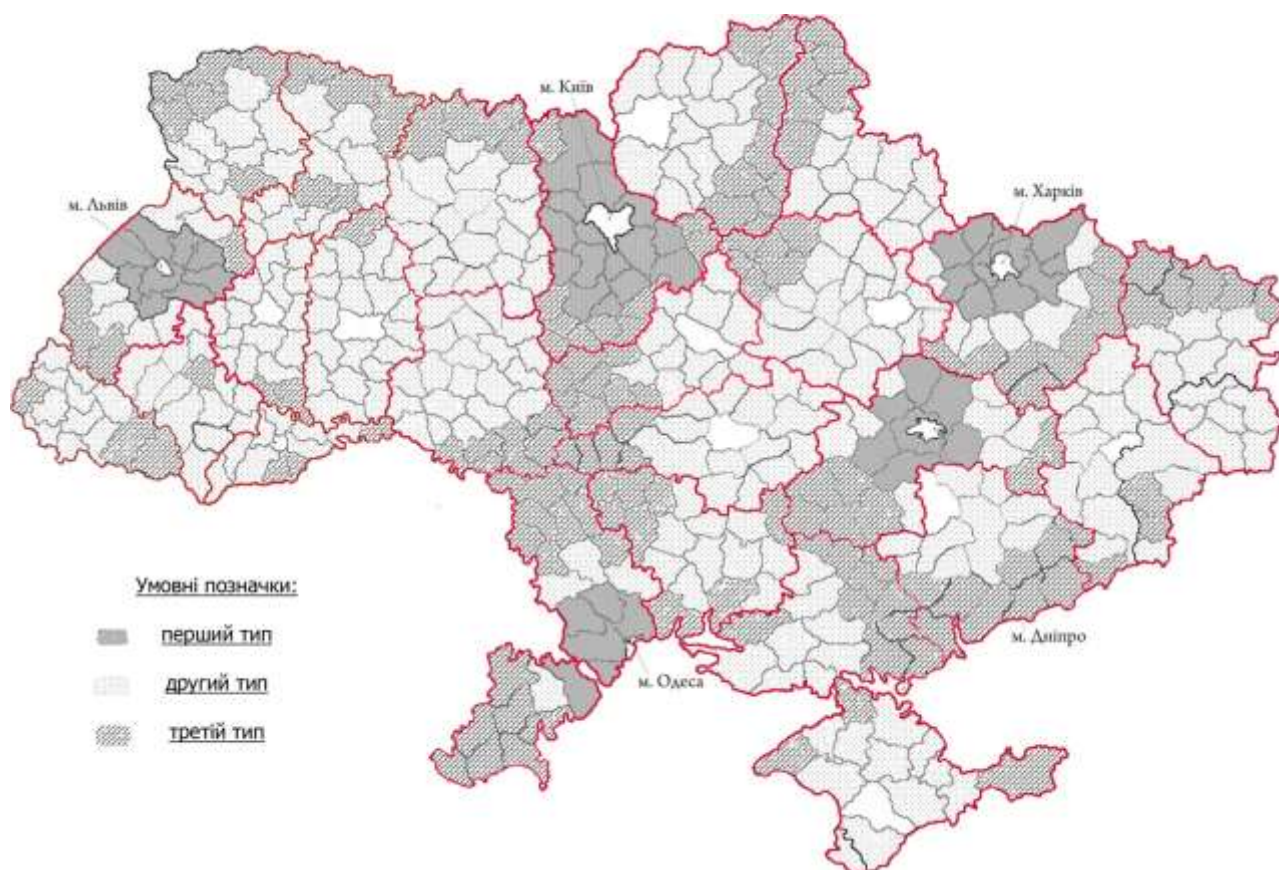

Рис. 5.4. Сільський соціально-економічний простір негативної динаміки сталого розвитку.

Джерело: розроблено автором

Соціально-економічні системи цього типу займають 38% території України. Як правило, це депресивні території країни. Частка їх у ВРП не перевищує 5%, а в ВВП – 1%. Основні показники соціально-економічного розвитку сільських територій цієї групи є негативними.

В процесі дослідження розвитку сільських територій, зокрема аналізу трансформаційних процесів інституційної і соціальної підсистем, автором виявлені окремі простори, де на теперішній час не відмічаються будь-які соціально-економічні процеси або вони представлені фрагментарно. Не дивлячись на те, що зазначені території в попередній (командно-адміністративній або плановій економіці) соціально-економічній системі вони активно функціонували. Тобто це сільські території, які не можемо віднести до жодного із визначених типів систем. В межах національної (регіональної) соціально-економічної системи, зокрема, в сільській місцевості сформувалися особливі середовища

(зони, поля), які пропонується назвати «соціально-економічними пустотами» (Рис. 5.4). Одним із аргументів, які посилюють позицію автора у питанні формування «соціально-економічних пустот» в межах сільських територій виступають дані демографічної і соціальної статистики. Насамперед, це статистичні дані про сільські населені пункти, де фіксується відсутність будь якої сфери економічної діяльності і підприємництва (Таблиця 4.1. Додаток А). Дані офіційної статистики також засвідчують, наприклад, кількість зниклих населених пунктів в Україні починаючи із 1990 року до теперішнього часу. Отже, опираючись на дані Державної служби статистики України, за вказаний період зникло більше 460 сільських населених пунктів. При цьому, за результатами досліджень Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ(2017), ситуація із сільськими поселеннями ще складніша, тому що в 2014 р. понад 360 безлюдних сіл не були зняті з державного обліку. На межі зникнення перебуває ще 4684 села, де станом на 2015 р. мешкало до 50 осіб. Тобто, впродовж кількох десятиліть сільська поселенська структура України зменшиться приблизно на 17%. Звідси, очікуються суттєві зміни в системі розміщення сільських поселень, зокрема, в Сумській, Чернігівській та Харківській областях, де малолюдні села становлять відповідно 38,5%, 32,5% і 30,5% від загальної їх кількості. Загалом, чисельність сільського населення станом на 2018 рік порівняно із 1992 роком скоротилося майже на 3,8 млн осіб. Необхідно врахувати і те, що впродовж останніх років суттєво збільшується чисельність депресивних районів в сільській місцевості. Зокрема, така тенденція прослідковується, крім названих вище областей, в Хмельницькій, Вінницькій, Миколаївській та Одеській областях. Відповідно, зважаючи на тенденції, які прослідковуються у процесі розвитку сільських територій та поглиблення територіальної соціально-економічної трансформації, можна прогнозувати виникнення нових «соціально-економічних пустот» в межах сільських територій України.

Не зважаючи на те, що в завданнях даного дослідження не передбачено розв'язання даної наукової проблеми (вивчення природи формування таких локальних середовищ та аналізу зовнішніх і внутрішніх чинників на їх

розповсюдження тощо – завдання самостійного наукового дослідження), зупинимось на аналізі процесу їх виникнення в умовах поглиблення соціально – економічної трансформації на шляху переходу до ринкових відносин. Отже, на відміну від депресивних сільських районів, які достатньо повно висвітлені в наукових працях вітчизняних і зарубіжних вчених-економістів (дослідження І. Прокопи, А. Лісового, О. Павлова, Ю. Губені та інші), соціально-економічні пустоти в межах сільських територій характеризуються специфічними особливостями, кількісними і якісними ознаками тощо, обумовленими трансформаційними процесами в усіх сферах суспільних відносин. Відповідно, актуальним залишається питання розробки загальноприйнятої методології дослідження таких специфічних соціально-економічних явищ і процесів в умовах трансформації та концептуальних підходів до визначення даної категорії, аналізу і оцінки зовнішнього і внутрішнього середовища, які обумовлюють природу їх виникнення і функціонування тощо.

Зазначимо, що «соціально-економічна пустота» сільської території, в першу, чергу це соціальна, а не економічна категорія. Звідси, автором пропонується аналізувати процес їх формування та ідентифікувати такі локальні утворення в сільській місцевості за допомогою показників та індикаторів, які відносяться до демографічної та соціальної статистики. Економічні статистичні показники та індикатори, які дозволяють аналізувати господарську діяльність, а також індикатори рівня розвитку інституційного середовища в сільській місцевості використовуються для здійснення допоміжних розрахунків (у представленому науковому дослідженні) агрегованих даних, за допомогою яких аналізуються явища і процеси у територіальній соціальній підсистемі трансформаційного типу(Додаток А, таблиця 38).

В сучасній економічній теорії ще не сформований загальноприйнятий підхід до визначення категорії «соціально-економічної пустоти». Оприлюднені науково-теоретичні праці зарубіжних вчених-економістів в більшій мірі стосуються функціональних і структурних економічних пустот (наприклад роботи Р.Л.Хейлбронера, Р.Берта та інших). Природа їх формування пов'язана із зміною

технологічного укладу, втрати ринків сировини і збуту готового продукту тощо. Тобто, науковий пошук і дискусія ведеться, в основному, в сфері організації економічних взаємодій і взаємовідносин. Тоді як для соціально-економічних систем, які функціонують в умовах трансформації всіх сфер суспільного життя і на всіх рівнях (національному, регіональному і місцевому), природа їх виникнення буде мати інший характер. В процесі проведення дослідження, при аналізі функціонування соціально-економічної системи сільських територій, автором виявлені локальні простори, в межах яких не фіксуються будь-які показники економічної діяльності суб'єктів господарської діяльності. Також, виявлені окремі сільські території, де занепали об'єкти соціальної, транспортної чи виробничої тощо інфраструктури. Це території, які в недалекому минулому були економічно активними, відмічався, зокрема, певний вид господарської діяльності. Можна припустити, що в процесі трансформації суспільних і соціально – економічних взаємодій і взаємовідносин (маємо на увазі перехід від планової до ринкової економіки) формуються соціально – економічні простори, які під дією різних за природою внутрішніх і зовнішніх чинників залишилися за межами активних економічних і соціальних відносин. При цьому, втрачена не тільки внутрішня соціально – економічна взаємодія між елементами і підсистемами територіальної системи (внутрішні взаємодії і взаємовідносини), але втрачені зв'язки із зовнішнім середовищем (національним чи міжнародним). Тобто, проходить трансформація базису економічних відносин в суспільстві. Для такого типу економіки природним є виникнення гострого протиріччя базису нової системи (способу господарювання) і надбудови (взаємодіючої системи суспільних явищ). Адже надбудова яка створювалася як базис для ефективного функціонування попередньої системи, має вищу ступінь інертності, ніж, власне, сам економічний базис. Отже, надбудова, сформована в межах попередньої економічної системи, не може виконувати функції, які необхідні для ефективного функціонування нової (ринкової) економічної системи. Відповідно, в процесі трансформації змінюється не скільки економічна політика і методи господарювання, а проходить докорінна трансформація системи соціально –

економічних відносин. Змінюються практично всі складові соціально – економічних відносин: відносини в сфері власності; способи розподілу ресурсів і пропорційності розвитку; тип відтворення; моделі мотивації економічної діяльності; цілі і ресурси економічного розвитку; інститути і інституції тощо. Слід зауважити, що жодний елемент чи підсистеми цілісної «старої» соціально – економічної системи в умовах трансформації не володіє достатніми ресурсами для самовідновлення. Звідси, в просторі, де відмічається нерівномірний регрес «старої» і прогрес «нової» системи, ймовірно формуються поля нестабільності (зони, точки), де фіксується занепад економічної діяльності і деградація інститутів, «розрив» єдиного соціально – економічного простору, негативна економічна динаміка розвитку територіальної системи (спад або стагнація господарської діяльності) тощо. Як засвідчують результати дослідження, негативні процеси в соціальній і економічній сферах, в першу чергу, вражають території, які географічно віддалені від економічних центрів і полюсів зростання (промислових зон і районів), транспортної інфраструктури та шляхів сполучення тощо. В процесі трансформації соціально – економічної системи (переходу від планової до ринкової економіки) відмічаються суттєві протиріччя між розвитком базису і надбудови, обумовлених різною швидкістю проведення економічних реформ та зміни інституційного середовища в країні. Звідси, не вдаючись до комплексного аналізу сучасних трансформаційних процесі в національній економіці і суспільних відносин (вказана проблема не являється предметом даного дослідження), для визначення «соціально – економічних пустот» в сільській місцевості автором використані тільки комплексні показники, які характеризують сучасний розвиток соціальної підсистеми, а саме:

- віддаленість сільської місцевості від економічних центрів і промислових районів;
- розміщення досліджуваної території відносно основних транспортних мереж і наявності шляхів сполучення;
- наявність в межах сільської території постійно проживаючого населення;
- показник динаміки (темпи скорочення) економічно активного населення;

- наявність ефективної взаємодії (соціальної і економічної) території із зовнішнім середовищем (розвитку транспортної інфраструктури);
- показники, які характеризують територіальний розвиток елементів соціальної інфраструктури;
- наявність суб'єктів господарської діяльності, зареєстрованих в сільській місцевості;
- активність інститутів в сільській місцевості, які формують сприятливе соціально – економічний простір;
- сукупний дохід і ресурси розвитку, якими володіють домогосподарства сільської місцевості та інші допоміжні комплексні показники, наведені в таблицях додатку А.

5.2 . Соціо-екологічні взаємодії і взаємовідносини як основа відновлення та розвитку сільських територій

На сьогодні диверсифікація сільського господарства є однією з проблем, яка гостро стоїть перед сільгоспвиробниками та споживачами продуктів та послуг сільського господарства. Найчастіше сільське господарство України виступає, як сировинна база для споживачів сільськогосподарської продукції таким як: переробним підприємства, заводам чи фабрикам. Однак, сільськогосподарська продукція також може реалізовуватись не тільки як сировина, а як високоякісний, екологічно чисті товари та послуги. Тому питання розвитку сільського зеленого туризму на сьогодні є досить актуальне, через те, що на базі розвитку цієї підприємницької діяльності можна успішно зайнятись реалізацією, малими фермерськими підприємствами, своїх товарів і послуг. Розвиток сільського туризму сприяє відновленню та поліпшенню інфраструктури та економіки сільських територій.

Нині диверсифікація сільського господарства є важливою проблемою, яка стримує розвиток господарювання на селі, вона зумовлює розвиток інфраструктури села, дозволяє селянам поповнювати додатково свій бюджет.

Диверсифікація (пізнелат. *diversificatio* – зміна, різноманітність, від латів.(латинський) *diversus* – різний і *facio* – роблю), одна з форм концентрації капіталу. Диверсифікуючи своє виробництво, фірми проникають в нові для себе галузі і сфери, розширюють асортимент товарів і поступово перетворюються на багатогалузеві комплекси. У основі диверсифікації — прагнення фірм встояти в умовах нерівномірного розвитку економіки: швидкого зростання одних галузей, занепаду або стагнації (застою) інших. [189]

Одним із ефективних варіантів диверсифікації сільського господарства в Україні є сільський зелений туризм, що все більше стає популярним на всіх сільських територіях.

Поняття туризму, відпочинку і рекреації часто вживають як синоніми, але вони різняться між собою. Відпочинок – це стан спокою або діяльність, яка знімає стомлення і сприяє відновленню працездатності. Потреба у відпочинку є відмітною властивістю будь-якого живого організму. Відпочинок передбачає вільний час для відновлення сил і включає чотири стадії: стомлення, розслаблення, відновлення сил, розвага [336]. Переміщення у приємне місце й пошук різноманітності також є відпочинком.

Закон України «Про туризм» дає визначення туризму як тимчасового виїзду людини з місця проживання в оздоровчих, пізнавальних, професійно-ділових чи інших цілях без зайняття оплачуваною діяльністю [закон про туризм]. Подібне визначення дає й Ареф'єв В.Є. Він визначає туризм як подорож за межі постійного місця проживання з будь-якою метою, крім заробітку й переїзду на нове місце проживання, а також як задоволення громадських потреб (рекреаційних, ділових, політичних, освітніх та ін.), пов'язаних із необхідністю переміщення у просторі людей. Людину, що здійснює таку подорож, називають туристом [101,102].

Сільський туризм - це один із видів туризму. Поняття «сільський зелений туризм» у його звичайному трактуванні існує давно. Ще в Римській імперії серед членів імперської родини існувала мода на відпочинок у сільській місцевості. Нині на зміну концепції звичайного відпочинку на морському узбережжі

(концепції трьох «S» (Sun-Sea-Sand) - сонце, море, пісок) прийшла концепція пізнавальних подорожей у сільську місцевість з ознайомленням з місцевими традиціями та вживанням екологічно чистих продуктів (концепція трьох «L» (Landscape-Lore-Leisure) - пейзажі, традиції, дозволя). Це відродило інтерес до сільського туризму [271]

У Законі України «Про сільський зелений туризм» від 23 травня 2017 року, наведено визначення сільського зеленого туризму як виду туризму, який передбачає тимчасове перебування туристів у сільській місцевості (селі) для відпочинку та отримання ними послуг сільського зеленого туризму. До послуг сільського зеленого туризму належить діяльність членів особистого сільського господарства, власників котеджів, міні-готелів у сільській місцевості з надання послуг бронювання, розміщення, харчування, інформаційного обслуговування та інших послуг, які спрямовані на задоволення потреб туристів, як сказано в Законі України «Про туризм» .

Важливим залишається питання економічної складової цього напряму забезпечення сталого розвитку сільських територій. Зокрема, населення сільських територій, за умови розвитку цієї сфери діяльності, здатне отримувати реальні додаткові доходи від: облаштування одноденних туристичних маршрутів; облаштування й експлуатація місць розміщення туристів; транспортного обслуговування; організації полювання та рибальства; прокату туристичного спорядження; надання послуги приймання туристів; виробництва та реалізації туристам екологічно чистих продуктів харчування; реалізації ягід та грибів тощо.

Окрім того, як зазначалося вище, у створенні цікавої відпочинкової пропозиції власник агрооселі повинен дбати про якість двох ключових аспектів агротуристичного продукту: матеріально-технічної якості та емоційно-абстрактійної якості.

При розгляді туристичної привабливості будь-якої території та її оцінки важливим є розгляд туристичних потоків, наявних на території що підлягає туристичні оцінці.

Незважаючи на позитивні зрушення на національному ринку туристичних послуг, які позначені зростанням обсягів діяльності на внутрішньому ринку і зростанням потоку іноземних відвідувачів, помітною ще залишається тенденція перевищення виїзного потоку над в'їзним у структурі міжнародного туризму. Слід відмітити певне падіння темпів виїзного туризму і його мотиваційний та географічний перерозподіл, що позитивно характеризує зміни на національному туристичному ринку. Основними партнерами країни на ринку зарубіжного туризму залишаються країни-сусіди, до яких спрямовані як туристичні, так і транзитні поїздки: Польща (31,4%), Росія (30,5%), Молдова (11,5%), Білорусь (6,5%), Угорщина (5,7%), Словаччина (4,2%). Запровадження візового режиму у відносинах із Словаччиною позначилось зменшенням виїзного потоку майже на 19 % за рік. Відпрацьовується механізм роботи візового режиму з Польщею та Угорщиною, які з 01.05.2004 р. стали членами Європейського Співтовариства.

В тих районах де збільшується кількість агроосель, збільшується кількість працюючого населення через розвиток сільського туризму, помітно покращується інфраструктура, як соціальна так і ринкова. Та все ж є деякі моменти, що негативно впливають на агротуристичну привабливість регіону, один з них це стан дорожнього покриття [184.]

Сьогодні туристичний бізнес широко охоплює всі регіони України і є складовою їх економіки. Проте для одних він носить локальний характер, а для інших - має не тільки національне, але й міжнародне значення. Разом з тим, слід відмітити, що в структурі українського туризму близько 43% належить відпочинку та лікуванню на курортах, і лише 9% - це сільський, мисливський та інші спеціалізовані види туризму.

Основа територіальної організації «зеленого туризму» полягає в наявності на цій території рекреаційних ресурсів. Виділяють такі їх типи: природні, історико-культурні, соціально-економічні. Природні рекреаційні ресурси формують компоненти ландшафтних комплексів. їх властивості повинні мати сприятливі для рекреаційної діяльності якісні та кількісні параметри, що відповідають потребам відпочинку, лікування та оздоровлення суб'єкта рекреації.

Рельєф, залежно від ступеня розчленованості, сприяє формуванню пішохідного, гірськолижного, водного та інших видів відпочинку, зумовлює естетичність території. Кліматичні характеристики повинні враховувати сонячний, температурний, вітровий режими, вологість повітря та опади, що оцінюються з урахуванням теплового стану людини та її потреб.

Агротуризм не може виступати тільки нішовим гравцем на регіональному ринку, оскільки дає можливість розвивати дорожнє господарство, систему водо-газо-електро забезпечення, транспорт, реалізацію сільськогосподарської продукції, торгівлю товарами широкого вжитку, народні ремесла, культурологічні заходи тощо. Крім того, він є географічно близьким для вітчизняних туристів, не потребує вивчення нового менталітету та іноземних мов, вчить дітей любити природу. [73].

Отже, слід відмітити, що диверсифікація сільського господарства тільки позитивно впливатиме на розвиток сільських територій. Хибне те ствердження коли ми селянина ототожнюємо тільки з хліборобом, хоча за це тільки низький уклін селянам. Необхідно пам'ятати, що селяни для свого як фінансового, культурного, соціального розвитку повинні успішно реалізувати себе у всіх галузях, які ми можемо застосовувати та розвивати на сільських територіях, а це ремісництво, переробка сільського господарської продукції, реалізація послуг, та сільський зелений туризм. Сільський зелений туризм, це такий вид господарської діяльності, який дозволяє поєднати і реалізувати всі вище перераховані можливості сільського господаря і принести користь не тільки родині, що успішно займається цим бізнесом, а й сільській громаді. [101]

Поряд із термінами “продукція” у промисловому виробництві та “товар” у торгівлі виникає нове економічне поняття – “туристичний продукт”. Науковці з маркетингу в туризмі називають його особливим товаром і визначають специфічні особливості. Нинішні економісти дискутують з приводу виробничого або невиробничого характеру праці.

Значного поштовху розвитку економічної науки надало вчення А. Сміта про конкуренцію, а виявлені ним загальні економічні принципи та закономірності

органічно увійшли у туристичний сектор економіки. Поява у першій половині ХХ ст. перших праць у сфері менеджменту та маркетингу суттєво збагатили його фундаментальні основи вчення про конкуренцію, надали економічній науці новий імпульс для її швидкого розвитку [223].

За останні роки ми все частіше можемо почути такі вирази, як агротуризм, сільський туризм, зелений туризм, екотуризм, агроекотуризм та інші, та незважаючи на те, що цей вид туристичної діяльності має досить очевидне соціально-економічне значення, він залишається маловивченим як з боку юристів, так і економістів. Поки ми ще не можемо спостерігати єдності поглядів щодо сутності цієї категорії, які саме цільові завдання вона виконує та як класифікується. В поодиноких джерелах можна побачити спроби класифікувати та визначити функції цього виду господарювання та вони є не досить повними і виваженими потребують низки доповнень[227]

Отже, сільський зелений туризм – це вид туризму, який сконцентрований на сільській території, передбачає розвиток центрів обслуговування туристів, забезпечує туриста всіма видами відпочинку цієї місцевості та ознайомлює з місцевими фольклором, традиціями, кухнею, господарюванням та іншими атракціями, водночас забезпечуючи селян прибутком.

Слід зазначити, що агротуризм – це вид сільського туризму, який забезпечує туристів відпочинком у самому фермерському господарстві чи на його території, що знаходиться в сільській місцевості, з метою вивчення місцевого господарювання та до його активного залучення з обов'язковим винайманням житла.

Поняття “сільський зелений туризм” з'явилося в Україні в останні роки головним чином завдяки діяльності Спілки сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні. Це поняття охоплює широкий спектр відпочинку у сільській місцевості (власне сільський туризм), а також орієнтований на перебування в агроселях відпочинок (агротуризм). Словом “зелений” підкреслюється екологічна спрямованість цього виду туризму. Під зеленим

туризмом часто також розуміється відпочинок саме у селах, у “зеленій місцевості” [271].

Сільський туризм виникає на границі двох різних за формою та змістом галузей, що виконують різні функції і багато чим відрізняються один від одного.

Тому природно виникає ряд питань: до якого виробництва належить сільський зелений туризм та до якого товару відноситься вироблений продукт у сільському зеленому туризмі – до товару, до послуги чи до товару-послуги?

Існує дві сфери суспільного виробництва: матеріальне та нематеріальне. Матеріальне виробництво – це сукупність галузей і сфер, які виробляють матеріально-речові блага та надають матеріальні послуги. Нематеріальне виробництво – це сукупність галузей і сфер, що виробляють нематеріальні блага та нематеріальні послуги, які задовольняють духовні й соціальні потреби людей [140].

Специфіка туристичних послуг полягає у тому, що вони не існують до тих пір, поки не надані, тобто у туризмі виробництво та споживання послуг є нерозривним процесом. Ця обставина дозволяє стверджувати, що туризм слід розглядати як єдину динамічно функціонуючу систему послуг, яка представлена господарюючими суб'єктами різноманітних видів діяльності. Міжгалузевий характер туристичної системи та активна участь у відтворювальному суспільному процесі характеризує її як макроекономічну систему. Однак, як відомо, кожен елемент системи, що утворює певну підсистему, може розглядатися як окрема система. У цьому контексті підприємства та організації туристичної сфер мають властивості системи і тому дослідження туристичного бізнесу зосереджується в основі своїй на мікрорівні [188].

З точки зору економічної теорії продукт визначається як результат людської праці, господарської діяльності, що представляється в матеріально-речовій формі (матеріальний продукт), в духовній, інформаційній формах (інтелектуальний продукт) або у вигляді виконаних робіт та послуг, та з позиції маркетингу, де у термін “продукт” поєднують поняття “товари” та “послуги” [271].

Економічна система суспільства базується на основі суспільного виробництва, що направлене на його розвиток та удосконалення, що є базисом для реалізації різноманітних інтересів й потреб суб'єктів виробничо-господарської діяльності всіх членів суспільства.

Суспільне виробництво можна розглядати за його галузевою структурою, яка і має два основні напрямки – це матеріальне та нематеріальне виробництво.

Рис. 5.5 Структура суспільного виробництва

Джерело: авторська розробка

На рисунку 5.5 зображена структура суспільного виробництва, що включає в себе матеріальне та нематеріальне виробництво.

Отже, в суспільному виробництві особливе місце належить як туризму, так і сільському господарству, хоча вони й знаходяться в різних галузях суспільного виробництва та при їхньому поєднанні товар, який вони спільно виробляють, набуває дещо іншої форми, ніж вони виробляють окремо. Продукт, що виробляється в галузі сільського зеленого туризму, набуває форми “товару-послуги”, що має певні характеристики, які відрізняють його від товарів та послуг.

І.Ю. Смирнов вказує, як ще можна класифікувати послугу за загальним визначенням, що запропонував вчений К.Лавлок. Головне завдання полягає у з'ясуванні – на кого (на що) спрямовані послуга та її відчутність. Тому автор пропонує використовувати загальні визначення К.Лавлока для класифікації туристичних послуг.

Це головна класифікація послуг (Таблиця 5.2), яку використовують у західних компаніях, зокрема діяльність яких пов'язана з міжнародним бізнесом та маркетингом [292].

Таблиця 5.2

Класифікація туристичної послуги за загальним значенням

Основні класи послуг	Сфери послуг
5. Відчутні дії фізичного впливу на людину	Охорона здоров'я , пасажирський транспорт, салони краси, перукарні, спортивні заклади, готелі, ресторани, кав'ярні, рекреація та туризм
6. Відчутні дії, спрямовані на товари	Вантажний транспорт, ремонт устаткування, охорона, підтримка чистоти, пральні, хімчистки, ветеринарні послуги
7. Невідчутні дії, спрямовані на свідомість людини	Освіта, радіо-, телемовлення, інформація, культурні послуги
8. Не відчутні дії з невідчутними активами	Банківсько-фінансові, юридичні, консалтингові послуги.

Джерело: авторська розробка

В.Д. Базилевич у своїх працях вказує на такі ознаки товару-послуги як:

- ✓ сутність послуги, як правило, полягає не в матеріально-речовій формі, а в корисному ефекті певної трудової діяльності;
- ✓ процес виробництва послуги збігається з її споживанням у часі і просторі;
- ✓ послуга, як правило, не може транспортуватись, накопичуватись [108].

У літературі особливу увагу звертають на те, що об'єднує різні види трудової діяльності з надання послуг, а саме – виробництво таких споживчих

вартостей, які переважно не набувають матеріальної форми. Тому для послуг як товару, незважаючи на їх різноманітність, характерні такі загальні ознаки, як невідчутність, нездатність до зберігання, мінливість якості, нерозривність виробництва і споживання. На цій підставі роблять правильний висновок про те, що ринки послуг абсолютно не схожі на інші ринки (мають на увазі, насамперед, ринки товарів). Диференціація послуг поглиблюється і нині. Наприклад, за СОТ виокремлюють 12 секторів послуг, зокрема бізнес-послуг із включенням професійних; послуг зв'язку будівельні й інженерні; дистриб'юторські; освітні; екологічні; фінансові, у тому числі банківські; страхові; медичні; послуги в галузі туризму та подорожей; рекреаційні, культурні та спортивні; транспортні та інші, які часто, у свою чергу, поділяють на 155 підсекторів [292].

З методичної точки зору сільський туризм охоплює усі види туристично-відпочинкової діяльності, які здійснюються з використанням людських, природних та матеріальних ресурсів сільських територій. За цих вихідних умов він відрізняється від інших видів туристичної діяльності місцем здійснення, причому чітку лінію розмежування між цими видами туризму провести важко. Водночас специфічним видом сільського туризму є агротуризм, який передбачає використання ресурсів сільських домогосподарств для розміщення і харчування туристів і відпочиваючих. В агротуризмі важливим є його зв'язок не лише з сільською місцевістю, але й із сільським господарством, оскільки надавачі його послуг певною мірою (більшою чи меншою) займаються сільськогосподарським виробництвом.

Тому можна стверджувати, що між сферами матеріального і нематеріального виробництва існує дуже тісний зв'язок. Як ми бачимо на прикладі розвитку сільського зеленого туризму вони, є невід'ємними у своєму існуванні разом в даній галузі. Тому, судячи з описів товару-послуги, що надається підприємствами агротуризму, можна стверджувати, що сільський зелений туризм належить до матеріального виробництва, оскільки споживач (турист) даного специфічного продукту цікавиться життям та виробництвом на

селі, а саме сільським господарством та побутом та ще бажає брати активну участь у виробництві сільськогосподарської продукції.

В 23 вересня 2015 року Кабінетом Міністрів України схвалено концепцію розвитку сільських територій України.

Концепція окреслює головні пріоритети розвитку сільських територій та механізм підготовки аграрного та сільського сектору держави до функціонування в умовах зони вільної торгівлі з ЄС.

Серед її важливих напрямків значну увагу приділяється і сільському зеленому туризму, який нині є важливим елементом диверсифікації сільського господарства України.

При розгляді туристичної привабливості будь-якої території та її оцінки важливим є розгляд туристичних потоків, наявних на території що підлягає туристичні оцінці. Крім цього, важливим залишається оцінка потенціалу розвитку сільського туризму в регіоні. Показниками розвитку сфери туризму в сільській місцевості може слугувати кількість садіб, кількість розміщених туристів, обсяг туристичного потоку тощо. Сучасні рекреаційні ресурси сільського зеленого туризму формують природні туристичні, культурно – історичні, інфраструктурні (поселення, будівлі, споруди тощо), а також сільськогосподарська діяльність в сільській місцевості. Оцінка рівня розвитку сільського зеленого туризму здійснюється на базі показників, оприлюднених Державною службою статистики України (Додаток А. Таблиця 39.). Аналізуючи структуру туристичного потоку сільського зеленого туризму можна зробити висновок про високий територіальний рекреаційний потенціал щодо розвитку даного напрямку туризму. Незважаючи на позитивні зрушення на національному ринку туристичних послуг, які позначені зростанням обсягів діяльності на внутрішньому ринку і зростанням потоку іноземних відвідувачів, помітною ще залишається тенденція перевищення виїзного потоку над в'їзним у структурі міжнародного туризму. Слід відмітити певне падіння темпів виїзного туризму і його мотиваційний та географічний перерозподіл, що позитивно характеризує зміни на національному туристичному ринку. Основними партнерами країни на ринку зарубіжного туризму залишаються

країни-сусіди, до яких спрямовані як туристичні, так і транзитні поїздки: Польща (31,4%), Росія (30,5%), Молдова (11,5%), Білорусь (6,5%), Угорщина (5,7%), Словаччина (4,2%). Запровадження візового режиму у відносинах із Словаччиною позначилось зменшенням виїзного потоку майже на 19 % за рік. Відпрацьовується механізм роботи візового режиму з Польщею та Угорщиною, які з 1.05. 2004 р. стали членами Європейського Співтовариства [5, 9].

В тих районах де збільшується кількість агроосель, збільшується кількість працюючого населення через розвиток сільського туризму, помітно покращується інфраструктура, як соціальна так і ринкова. Та все ж є деякі моменти, що негативно впливають на агротуристичну привабливість регіону, один з них це стан дорожнього покриття [192].

Нині можна стверджувати, що в Україні відсутність інфраструктури – це один з тих факторів, що чинить перешкоду розвитку таким галузям, як туризм, адже не всі, наприклад, історико – культурні або інші туристичні об'єкти мають між собою навіть елементарне, повноцінне дорожнє сполучення. Також, на розвиток сільського зеленого туризму має визначений вплив економічна активність населення сільських територій (Таблиця 5.3).

Місцевим керівникам потрібно чітко усвідомити, що якість і кількість дорожнього покриття є важливим чинником до успішного розвитку сільських територій України. Від розвиненої інфраструктури залежить успішна динаміка туристичного потоку, а це додаткові робочі місця, додаткове наповнення місцевого бюджету, соціально-економічний розвиток сільських територій.

Продовживши дослідження впливу сільського туризму на розвиток сільських територій, обрано села, що підпадають під загальні групи, котрі носять відповідний характер:

- села, де не розвивається сільський туризм (с. Заліся-1);
- села, де розвивається сільський туризм (с. Оринин).

З таблиці 5.3 видно, що в тих селах де розвивається сільський туризм більша кількість населення, менше безробіття, більший відсоток економічно активного населення [101].

Таблиця 5.3

Загальна характеристика економічної активності сіл за групам розвитку
сільського зеленого туризму

I		II	
В селах I групи сільський зелений туризм, не розвивається, хоча для цього є природні і екологічні умови.		У селах II групи сільський зелений туризм присутній в господарюванні селян, приносить їм прибуток і користь сільській громаді.	
с. Залісся 1		с. Оринин	
Загальна чисельність населення, осіб	1156	Загальна чисельність населення, осіб	3006
Безробітні, осіб	411	Безробітні, осіб	397
Рівень безробіття, %	35,5	Рівень безробіття, %	13,2
Економічно активне населення, %	31,2	Економічно активне населення %	51,1

Джерело: Розроблено автором

Якщо ж проаналізувати можливості розвитку сільського зеленого туризму за економічною активністю населення на рівні конкретної ОТГ, яку обрано для дослідження (Більче-Золотецька ОТГ) то варто зазначити, що в тих селах в яких туризм вже розпочав свій розвиток, економічна активність населення вища ніж в тих селах в яких потенціал є, але за рядом причин сільський туризм все ще не досить активно розвивається, або взагалі відсутній.

Таблиця 5.4

Загальна характеристика економічної активності сіл Більче-Золотецької ОТГ за
групам розвитку сільського зеленого туризму

		Всього населення, осіб	В т.ч. безробітних, осіб	Рівень безробіття, %	Економічно-активне населення, осіб	Рівень економічно-активного населення, %
У селах II групи сільський зелений туризм присутній в господарюванні селян, приносить їм прибуток і користь сільській громаді.						
1	с. Більче-Золоте	1700	24	1,4	1042	61,3
2	с.Монастирок	206	6	2,9	114	55,3
В селах I групи сільський зелений туризм, не розвивається, хоча для цього є природні і екологічні умови						
3	с.Мушкарів	97	4	4,1	32	33,0
4	с. Юрямпіль	265	12	4,5	105	39,6
5	с. Олексинці	875	16	1,8	430	49,1
6	с. Шершенівка	634	9	1,4	344	54,3
	Всього	3777	71	1,8	2067	54,7

Джерело: Розроблено автором

За даними, які були проаналізовані на основі показників, наведених в таблицях 5.3 і 5.4, можна стверджувати, що трудовий потенціал, для розвитку сільського туризму досить великий, а якщо поєднати з туристичною привабливістю та наявністю ліжкомісць в агросадибах (наявність житлового фонду, досліджено в Розділі 3), то потенціал для розвитку сільського зеленого туризму досить високий.

Після одержаних результатів дослідження можна впевнено стверджувати, що сільський туризм позитивно впливає на розвиток сільських територій України. Туризм на селі диверсифікує сільське господарство і допомагає в культурному розвитку сільського населення, поповненню сімейних бюджетів, поверненню молоді в село, що сприятиме відродженню села.

Однак як село Оринин, так Більче-Золотецька об'єднана територіальна громада знаходяться на великому туристичному маршруті Львів Кам'янець-Подільський, але досліджувані населені пункти не позбавленні інфраструктурних проблем, що негативно впливають на розвиток сільського туризму, а саме:

- незадовільне дорожнє покриття;
- часто незадовільний стан нічліжної бази;
- відсутність категоризованих агроосель;
- недостатньо розпланований туристичний маршрут;
- брак інформації про туристичну атракційність території та інше.

Варто зауважити, що поряд із термінами “продукція” у промисловому виробництві та “товар” у торгівлі виникає нове економічне поняття – “туристичний продукт”. Науковці з маркетингу в туризмі називають його особливим товаром і визначають специфічні особливості. Нинішні економісти дискутують з приводу виробничого або невиробничого характеру праці.

Значного поштовху розвитку економічної науки надало вчення А. Сміта про конкуренцію, а виявлені ним загальні економічні принципи та закономірності органічно увійшли у туристичний сектор економіки. Поява у першій половині XX ст. перших праць у сфері менеджменту та маркетингу суттєво збагатили його

фундаментальні основи вчення про конкуренцію, надали економічній науці новий імпульс для її швидкого розвитку [318].

Важко дати однозначне визначення туризму. Багатофункціональність, розмаїтий спектр впливу на суспільне життя зробили його об'єктом вивчення багатьох наук. Але професійний підхід до вирішення проблеми туризму потребує створення галузі наукових знань, робить необхідним розвиток галузевої науки [292].

Основні поняття, що використовуються при вивченні туристичної індустрії, відображають сутність тієї чи іншої складової частини функціонування туризму в Україні. Згідно із Законом України "Про туризм" визначаються так:

- туризм – тимчасовий виїзд людини з місця постійного проживання з оздоровчою, пізнавальною або професійно-діловою метою без зайняття оплачуваною діяльністю.
- турист – (мандрівник) особа, яка здійснює подорож по Україні або до іншої країни з різною, не забороненою законом країни перебування, метою на термін від 24 години до 6 місяців без здійснення будь-якої оплачувальної діяльності.
- туристичні послуги – послуги суб'єктів туристичної діяльності щодо розміщення, харчування, транспортного, інформаційно-рекламного обслуговування, а також послуги закладів культури спорту, побуту, розваг, тощо, спрямовані на задоволення потреб туристів.
- туристичний продукт – комплекс туристичних послуг, необхідних для задоволення потреб туриста під час подорожі [327].

За останні роки ми все частіше можемо почути такі вирази, як агротуризм, сільський туризм, зелений туризм, екотуризм, агроекотуризм та інші, та незважаючи на те, що цей вид туристичної діяльності має досить очевидне соціально-економічне значення, він залишається маловивченим як з боку юристів, так і економістів. Поки ми ще не можемо спостерігати єдності поглядів щодо сутності цієї категорії, які саме цільові завдання вона виконує та як класифікується. В поодиноких джерелах можна побачити спроби класифікувати

та визначити функції цього виду господарювання та вони є не досить повними і виваженими потребують низки доповнень [97].

На новітній характер категорії сільського зеленого туризму вказує те, що вона не трапляється навіть у порівняно у недавніх, у тому числі найновіших, енциклопедіях та словниках. Наприклад, серед великої кількості видів туризму, названих у найвідомішому радянському енциклопедичному словнику, розглядаються внутрішня, міжнародна, самодіяльна, організована, близька, далека, пізнавальна, водна, гірська, автомобільна, пішохідна, спортивна форми туризму. Проте жодна із розглянутих вище назв туризму сільського (сільсько-лісового) призначення не згадує.

Якщо цей аспект розгляду категорії сільського зеленого туризму не належить до принципових, то істотніше розглянути категорії, що стосуються його сутності. Дещо повніше ця категорія розглядається у Великому тлумачному словнику сучасної української мови. Туризм у ньому трактується як подорожі, що здійснюються за певними маршрутами і поєднують відпочинок з пізнавальною метою, а також у ряді випадків мають елементи спорту, пізнавальне призначення. Проте є підстави вважати, що таке розуміння обмежує і збіднює цю категорію[293].

Суб'єктами сільського зеленого туризму є:

- господарі сільських житлових фондів, які пройшли категоризацію, що надають проживання та супутні послуги туристам, а також розміщення інформації про свої послуги в спеціалізованих виданнях та каталогах;
- турист, що проживає і отримує туристичні послуги на території села, задовольняючи свої потреби у відпочинку, покращенні свого фізичного стану, враженнях та інше, що вступив в економічні відносини з сільським господарем та іншими суб'єктами туристичної діяльності;
- інші фізичні та юридичні особи, що надають господарям агросадиб чи туристам допоміжні послуги (посередницькі, транспортні, рекламні, інформаційні тощо);

– об'єднання громадян, діяльність яких спрямована на забезпечення необхідних умов діяльності сільського зеленого туризму (рисуюнок 5.6).

Сільський туризм можна трактувати подвійно:

- 1) як форму діяльності сільського населення з надання послуг проживання та харчування у власній садибі;
- 2) як форму відпочинку міського населення з використанням туристично-рекреаційного потенціалу сільської місцевості.

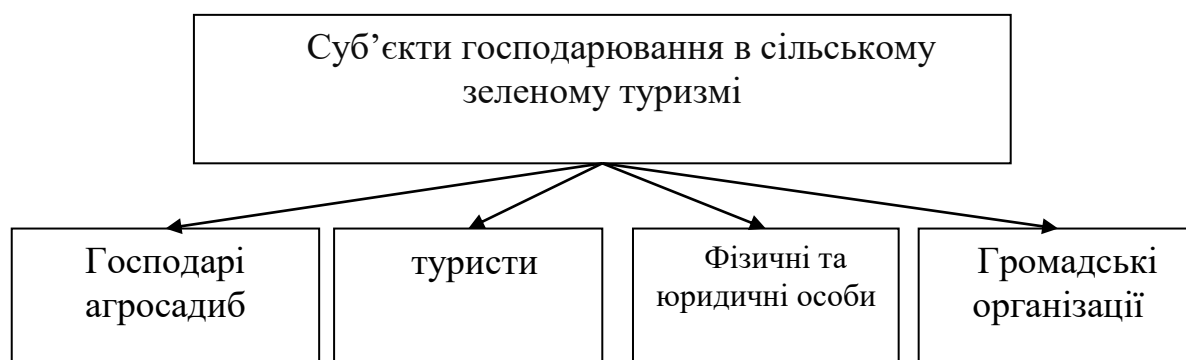

Рис. 5.6. Суб'єкти господарювання в сільському зеленому туризмі

Джерело: розроблено автором.

Нині у науковій і практичній ниві ще досі дискутують про зміст і напрям таких понять і явищ, як “сільський туризм” і “агротуризм”. Звернемось з цим питанням до словника з подорожей, туризму та гостинності британця С. Медліка (1993). Згідно з цим словником, сільський туризм (rural tourism) – відпочинковий вид туризму, сконцентрований на сільських територіях. Він передбачає розвиток туристичних шляхів, місць для відпочинку, сільськогосподарських і народних музеїв, а також центрів з обслуговування туристів з провідниками та екскурсоводами [271].

Поняття сільський “туризм” часто ототожнюють з “агротуризмом”, але “сільський туризм” значно ширше поняття. Агротуризм (farm tourism) – відпочинковий туризм, що передбачає використання сільського (фермерського) господарства. Агротуризм може проявлятися у різних формах, але завжди включає наймання помешкання. Розрізняють дві базові форми агротуризму: наймання помешкання з обслуговуванням безпосередньо в межах

дворогосподарства або розміщення на нічліг з самообслуговуванням на землях, що належать до дворогосподарства, наприклад у кемпінгах та наметах. Агротуризм таким чином виступає однією з форм сільського туризму. В агротуризмі дворогосподарство (фермерське господарство) становить одночасно нічліжну базу та головний предмет інтересу для туриста.

На думку авторів, поняття “сільський туризм” або “сільський зелений туризм” близьке за змістом проведення дозвілля до поняття “екологічний туризм”.

Екологічний туризм (екотуризм) – це пізнавальний і відпочинковий вид туризму, зосереджений на природних (мало змінених людиною) територіях, який передбачає заняття різними формами активної рекреації у природних ландшафтах без заподіяння шкоди навколишньому середовищу.

Спілка екотуризму США подає таке поширене у західній науці визначення:

“Екотуризм – це подорожі в місця з відносно недоторканою природою, які не ведуть до порушення цілісності екосистеми, з метою одержати уявлення про природні та культурно-етнографічні особливості цієї території, що створює такі економічні умови, коли охорона природи стає вигідною місцевому населенню”.

Синонімом поняття “екотуризм” є зелений туризм (*greentourism*), природний туризм (*naturetourism*) [200].

Різниця між екотуризмом і традиційним туризмом полягає в тому, що в екотуризмі перевага надається екологічній освіті туристів, розумному природокористуванню, особистій участі туристів у соціально-економічному розвитку території, зменшенні ресурсо- і енергоємності. Також значна увага надається переважно природнім, а не культурним об’єктам туризму.

Тому, на нашу думку, екотуризм поєднує у собі такі напрямки:

- відпочинок на природі, не змінений людиною (ліс, ріка, незаселені території);
- відпочинок на природі, змінений людиною (село, хутір, окремі помешкання подалі від населених пунктів).

Також можна сказати, що екотуризм включає в себе сільський зелений туризм, агротуризм. Тоді закономірним є питання: чим відрізняються один від одного ці види туризму.

Отже, сільський зелений туризм – це вид туризму, який сконцентрований на сільській території, передбачає розвиток центрів обслуговування туристів, забезпечує туриста всіма видами відпочинку цієї місцевості та ознайомлює з місцевими фольклором, традиціями, кухнею, господарюванням та іншими атракціями, водночас забезпечуючи селян прибутком.

Слід зазначити, що агротуризм – це вид сільського туризму, який забезпечує туристів відпочинком у самому фермерському господарстві чи на його території, що знаходиться в сільській місцевості, з метою вивчення місцевого господарювання та до його активного залучення з обов'язковим винайманням житла.

Поняття “сільський зелений туризм” з'явилося в Україні в останні роки головним чином завдяки діяльності Спілки сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні. Це поняття охоплює широкий спектр відпочинку у сільській місцевості (власне сільський туризм), а також орієнтований на перебування в агрооселях відпочинок (агротуризм). Словом “зелений” підкреслюється екологічна спрямованість цього виду туризму. Під зеленим туризмом часто також розуміється відпочинок саме у селах, у “зеленій місцевості” [271].

Також зазначимо, що поняття сільського зеленого туризму, агротуризму, екотуризму, зеленого туризму можна узагальнити в понятті агроекотуризм або екоагротуризм, що також зустрічається в літературі та є близьким за своїм тлумаченням до визначення сільського зеленого туризму.

Отже, можна стверджувати, що екотуризм є більш ширшим поняттям, що поєднує в собі чимало видів екологічного відпочинку не лише на територіях сіл, а також за їх межами (ліс, поле, річка тощо). За ним слідує агроекотуризм, що в свою чергу прив'язується до певної території а саме в нашому випадку – до сільської. Потім – сільський зелений туризм, що підкреслює свій зв'язок з селом та його громадою.

Далі ми можемо спостерігати за таким явищем як агротуризм, що ґрунтується в основному на базі певного сільського господарства.

Як раніше вже зазначалось, сільський зелений туризм поєднує в собі, здавалось би, зовсім різні галузі народного господарства: туризм та сільське господарство. Названі галузі суттєво відрізняються одна від одної навіть тим, що перебувають в різних сферах суспільного виробництва.

Сільське господарство належить до галузей, які займаються матеріальним виробництвом та вважається однією з найважливіших галузей України, є найдавнішою, оскільки і держава є аграрною. Галузь туризму ж належить до галузей нематеріального виробництва та є досить новою та маловивченою на теренах України, хоча досить стрімко розвивається. Туризм в нашій країні почав свій інтенсивний розвиток після розпаду СРСР. Україна стала відкритою для іноземців, новою та цікавою.

Нині сільський зелений туризм набуває все більшої популярності серед споживачів туристичного продукту. Сільський туризм приваблює до себе своєю самобутністю, неповторністю, екологічністю історичною атракційністю. Любителі сільського туризму є серед різних верств населення: молоді і людей старшого віку; людей з скромним достатком, та тих хто має можливість не економити на відпочинку; людей, які люблять екстремальний відпочинок та людей які шукають втечі від урбанізованої місцевості. Всі ці чинники поєднує в собі сільський туризм.

В умовах посилення негативних процесів в Українському селі, а саме: депопуляція, безробіття, зростання масштабів бідності, зменшення реальних доходів селян – сільський туризм є основним з перспективних і ефективних напрямків сталого розвитку села. Не вимагаючи значних капіталовкладень, він сприяє відродженню і поширенню народних українських традицій та культури, соціально-економічному розвитку села та його інфраструктури. З розвитком сільського туризму також розвивається і екологічна свідомість та обізнаність жителів села, що сприяє покращенню екологічної ситуації довкілля у туристично-привабливих регіонах. При цьому ресурси, які є джерелом розвитку не тільки

сільського туризму, а народного господарства в цілому (людські, житлові, культурні, природничі), не виснажуються, а навпаки, відновлюються, що є головною ознакою і умовою сталого розвитку.[293] Часто, переймаючи досвід відновлення та розвитку сільських територій, ми використовуємо досвід країн, які нам близькі ментально, культурно і географічно. Польща – це країна, яка охоче ділиться з Україною своїм досвідом, за вдяки різноманітним спільним проектам та програмам. Такі програми варто започаткувати і у вивченні сільського зеленого туризму (агротуристички), розробити спільні туристичні маршрути, культурні та релігійні екскурсії.

Порівнюючи досвід різних країн, можна для себе вибрати оптимальні напрямки галузі сільського зеленого туризму як в Україні, так і в Польщі, визначити пріоритетні завдання, які в першу чергу потрібно виконати для успішного розвитку сільського зеленого туризму на сільських територіях зазначених країн – що є корисне для них, а від чого потрібно відмовитись.

Однією з країн, яка нині являється близько ментально, культурно та історично це є Республіка Польща. Розвиток агротуристички в Польщі також на сьогодні досягає свого піку, все більше туристів бажає отримати відпочинок в сільській місцевості, спробувати національної польської кухні, побачити побут та життя польських селян.

Найбільшого розвитку в Польщі сільський туризм набуває в гірській місцевості та в Поморі.

Перевагою розвитку даного виду господарської діяльності є те, що це підприємництво врегульовано законодавчо. В Польщі прийнято окремий закон про агротуристичку, чого на жаль немає в Україні.

Сільський зелений туризм є багатоаспектною і багатоцільовою формою розв'язання великої кількості проблем розвитку села і задоволення потреб заінтересованих у відпочинку і оздоровленні. Отже визначення, сільського зеленого туризму в Україні – це вид туризму, який сконцентрований

на сільській території, передбачає розвиток центрів обслуговування туристів, забезпечує туриста всіма видами відпочинку цієї місцевості та ознайомлює з місцевими фольклором, традиціями, кухнею, господарюванням та іншими атракціями, водночас забезпечуючи селян прибутком. [298]

В Польщі агротуристка (сільський туризм) – форма відпочинку в умовах, близьких до сільської місцевості. Це можуть бути об'єднані спільною діяльністю особи, що надають житло. Ця діяльність представлена в якості альтернативного джерела доходу для сільського господарства, сільського населення. [298]

Таблиця 5.5

**Аналогічні та відмінні аспекти розвитку сільського зеленого туризму
(агротуристички) Польщі та України**

Показники	Україна	Польща
Загальне визначення	Сільський туризм це - вид туризму, який сконцентрований на сільській території, передбачає розвиток центрів обслуговування туристів, забезпечує туриста всіма видами відпочинку цієї місцевості та ознайомлює з місцевими фольклором, традиціями, кухнею, господарюванням та іншими атракціями, водночас забезпечуючи селян прибутком.	Агротуристка (сільський туризм) – форма відпочинку в умовах, близьких до сільської місцевості. Це можуть бути об'єднані спільною діяльністю особи, що надають житло. Ця діяльність представлена в якості альтернативного джерела доходу для сільського господарства, сільського населення.
Законодавство	Відсутнє	Урегульоване та потребує уточнень
Ментальність	Гостинність населення, бажання поділитись культурою та досвідом, розуміння до інших релігій та культур.	
Кількість та якість туристичних атракцій	На території досліджуваних країн міститься безліч туристичних атракцій, що відрізняються самотністю та екологічною привабливістю. для туриста.	
Подібність культури	Культура України і Польщі дуже подібні, це можна побачити на прикладі кухні, національного вбрання та побуту. Жителі цих країн чудово розуміють мову один одного, мають спільну історію.	
Мета розвитку сільського туризму (агротуристички)	Розвиток сільських територій, збереження культури та побуту села, диверсифікувати сільське господарство, наповнити бюджет сільської сім'ї.	

Джерело:[298] розроблено автором

За даними таблиці 5.5 можна зробити висновки, що у своєму розвитку сільський туризм Польщі та України досить подібні, через культурну подібність, ментальністю, мету розвитку даного виду підприємництва на селі.

Та все ж різниця існує в тому, що в Україні сільський туризм нерегульований законодавчо, що призводить до ряду перешкод в своєму

розвитку, а саме: страх невизначеності серед сільського населення, брак інформації про даний вид діяльності на селі, інформації про переваги розвитку сільського зеленого туризму.

Використовуючи досвід Польщі на теренах України слід зазначити, що необхідно запозичити, організаційно-правову базу для позитивного розвитку сільського туризму. Також проблемою розвитку туризму на селі став брак спеціалістів, які мають досвід в даному виді підприємництва.

Польський досвід свідчить, що для розвитку сільського туризму необхідно залучати Доради, які в свою чергу, сприятимуть навчанню селян, їх детальній інформації про туризм на селі, популяризації і рекламі сільського туризму.

Польські Доради сьогодні є важливою рушійною силою розвитку сільського господарства Республіки Польща, за допомогою Дорад сільський туризм набуває все більшої популярності і підтримки. Також слід зазначити, що держава також приймає активну участь у допомозі розвитку сільського туризму. Дуже часто можна зустріти в ЗМІ презентації все нових і нових програм розвитку туризму на селі.

Розвитку сільського туризму нині приділяють значну увагу в різних країнах. В Україні сільський туризм також є популярним видом відпочинку, але все ж є досить проблем в його організації та розвитку.

На думку фахівців практиків і науковців, найпершою країною, що може стати для нас прикладом є Республіка Польща, що є для нас близька ментально, територіально, культурно та історично.

Багато туристів відвідавши Польщу, можуть, завдяки складеним туристичним маршрутам також відвідати і Україну. Для цього нашим країнам потрібно тісно співпрацювати в даному напрямку, розробляти спільні програми розвитку сільського туризму, разом готувати спеціалістів, що працюватимуть в даному туристичному господарстві.

Новим видом відносин в аграрній сфері є сільськогосподарське дорадництво, що останнім часом отримало нормативну основу свого функціонування та розвитку. Зважаючи на триваючі кризові явища в діяльності

аграрних товаровиробників, сільськогосподарська дорадча служба має надавати різноманітні консультаційні та інші послуги суб'єктам аграрного господарювання. Дорадча діяльність покликана сприяти аграрним товаровиробникам у збільшенні прибутковості їх виробничо-господарської діяльності, тому з'ясування правової природи дорадчих послуг має важливе як теоретичне, так і практичне значення.

Зазначимо, що окремі проблеми функціонування сільськогосподарського дорадництва в Україні були предметом наукового аналізу в юридичній та економічній літературі [234], проте правова природа сільськогосподарської дорадчої діяльності досі окремо не вивчалася.

Також принагідно слід зазначити, що однією з популярних послуг в сфері їх реалізації є навчання та консультації в дорадництві є навчання та консультації для власників агросадіб та осіб, що зацікавлені агротуристичним бізнесом на селі.

Судячи з досвіду Європейських країн в яких сільський туризм успішно розвивається, (Польща наприклад), організаційну фазу розвитку агротуристичних об'єднань, бере на себе саме дорадництво.

При дорадництвах існують невеличкі так звані відділи чи департаменти, що здійснюють інформаційну, коригуючи і навіть дещо контролюючу функцію в розвитку сільського туризму тієї території де вони знаходяться.

Дорадчі організації допомагають власникам агроосель у:

- Проведенні добровільної категоризації;
- Проведенні фестивалів чи ярмарок;
- Надають юридичні та фінансово-економічні послуги;
- Забезпечують інформаційне сприяння для новачків;
- Залучають вже досвідчених власників агроосель для навчання новачків та інше.

Тому, дорадництво може сприяти розвитку сільського зеленого туризму, як на початкових етапах його становлення, так і на подальших стадіях його розвитку. Оскільки дорадництво може стати потужним осередком розвитку сільських територій та сільського господарства України, також може суттєво сприяти

диверсифікації сільського господарства, що також є позитивним і для розвитку сільського зеленого туризму.

Необхідно також звернути увагу на соціально-економічні вигоди, які можемо спостерігати на території сіл з розвитком агротуристичної галузі. Жителі сільських територій за допомогою сільського зеленого туризму зможуть значно диверсифікувати своє сільськогосподарське виробництво, з'явиться додатковий ринок збуту як сільськогосподарській продукції, так і послуг, які можуть надавати селяни. Селянин зможе залучити засоби та активи, які раніше ним були забуті чи не використовувались. Наприклад, туристам цікаво буде подивитись на приладдя, якими раніше користувались у сільському господарстві, а нині вони є музейними чи раритетними, але ще чимало їх є в сільських господарствах. Це різноманітні прялки, маслобійки, діжі та інший інвентар, який ми на сьогодні можемо зустріти тільки в селах. Також часто в селах пустують житлові приміщення, які досить придатні для використання в агротуристичній галузі, вони і можуть служити для отримання значного поповнення сімейного бюджету. Економічні ж вигоди від цієї господарської діяльності — це диверсифікація сільськогосподарського виробництва, розвиток нових форм господарювання на селі, додаткові ринки збуту для сільськогосподарського продукту (детальніше на рис. 5.6).

На рисунку 5.7. можна побачити які соціально-економічні ефекти (вигоди) можна очікувати з впровадженням сільського зеленого туризму на території Хмельницької області.

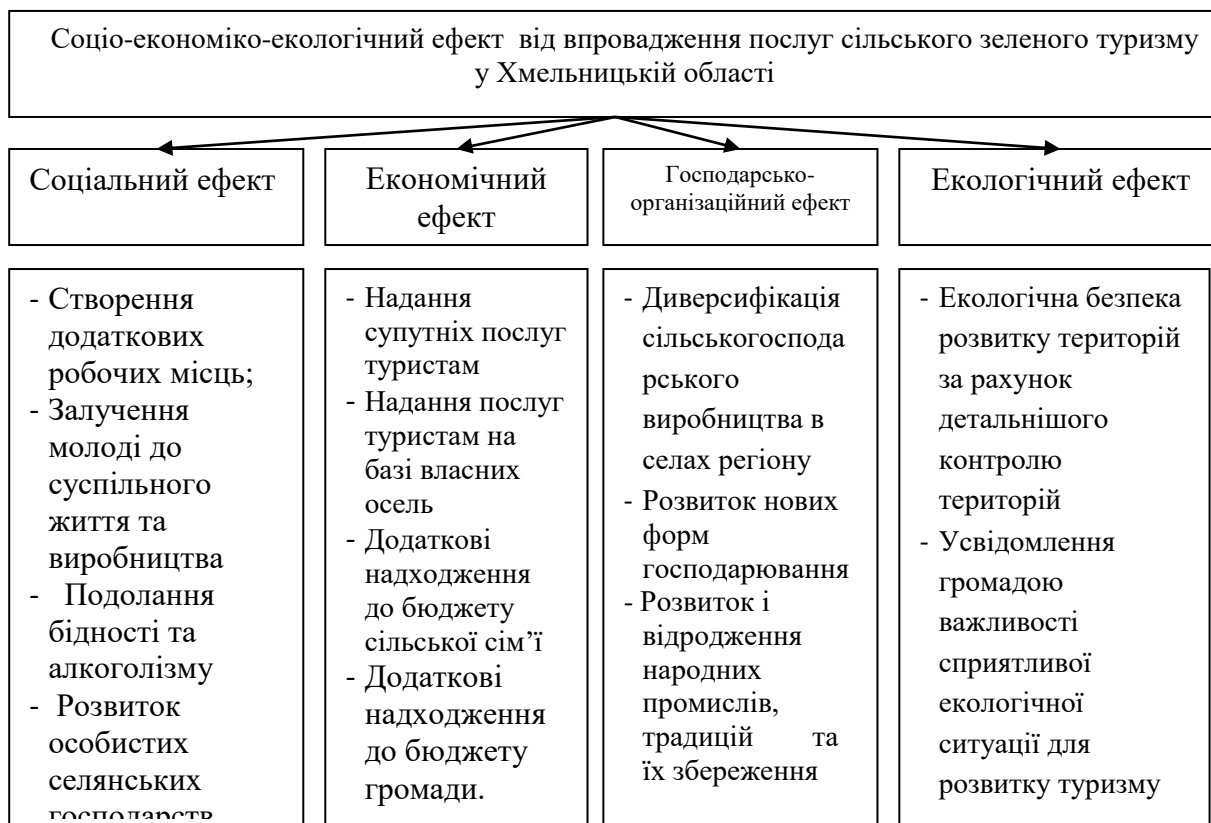

Рис. 5.7. Види ефекту від функціонування сільського туризму на сільських територіях

Джерело: розроблено автором

Часто в селах проводяться різноманітні фестивалі та ярмарки, які притягують туристів. Сільська громада в цей період повністю залучена до приготувань. Селяни усвідомлюють, що агротуризм сприяє чималому економічному, соціально-культурному розвитку села та його інфраструктури.

Фестивалі – це одна з важливих туристичних атракцій нашого регіону, що приваблює туристів з різних країн світу. Ми розглянемо одні з найпопулярніших. Тому селяни, що цікавляться сільським зеленим туризмом чи вже зайняті у цій сфері виробництва, мають робити ставку на вказані атракції і широко їх застосовувати. В свою чергу органам місцевої влади потрібно заохочувати власників агросадиб для участі в подібних заходах. Це буде корисно як і для господарів агросадиб, так і для державних туристичних організацій через приваблення потенційних споживачів (туристів), оскільки розвиток будь-якого виду туризму приносить користь для регіону.

На базі проведених виявлено, що господарства, які займаються агротуристичним бізнесом, отримують основний процент своїх прибутків від того, що працюють із залученням до свого виробництва сільського зеленого туризму, вони більше реалізують свою продукцію та послуги саме туристам.

В переважній більшості сільських населених пунктах економічно активного регіону існує постійний попит на послуги з розміщення гостей – відрядників, туристів та інших відвідувачів. У двічі потрібнішими виявляються такі послуги, якщо в населеному пункті немає готелів і єдина надія в приїжджого на розміщення на нічліг залишається тільки на власників агросадиб. У такому разі власники садиб виявляються в цьому населеному пункті монополістами на надання готельних послуг і тут дуже важливо дотримуватися цінової пропорції між якістю послуг, що надаються, і їхньою ціною. При цьому бажано, щоб власників садиб було більше і клієнтові було з чого вибирати, не підпадаючи під диктат одного найбільш наполегливого власника агросадиби. У будь-якому разі, навіть за наявності у власників агросадиби спільної домовленості про єдину монопольну ціну, невідповідність ціни і якості послуг необхідним параметрам в остаточному підсумку призведе до зниження попиту і привабливості туристської дестинації.

Якщо розглянути інфраструктуру сільського зеленого туризму, то зможемо чітко побачити роль її складових у формування ціни туристичного продукту. Важливе місце в її формуванні займає маркетинг, реклама та засоби інформації.

Також держава повинна проводити інформаційну політику, яка має сприяти розвитку сільського зеленого туризму, виділяти цю галузь як інноваційну і дуже перспективну, проводити різні навчання та семінари в сільській місцевості, де б людям за допомогою дорадчих служб роз'яснювались значення туризму на селі, його переваги та недоліки.

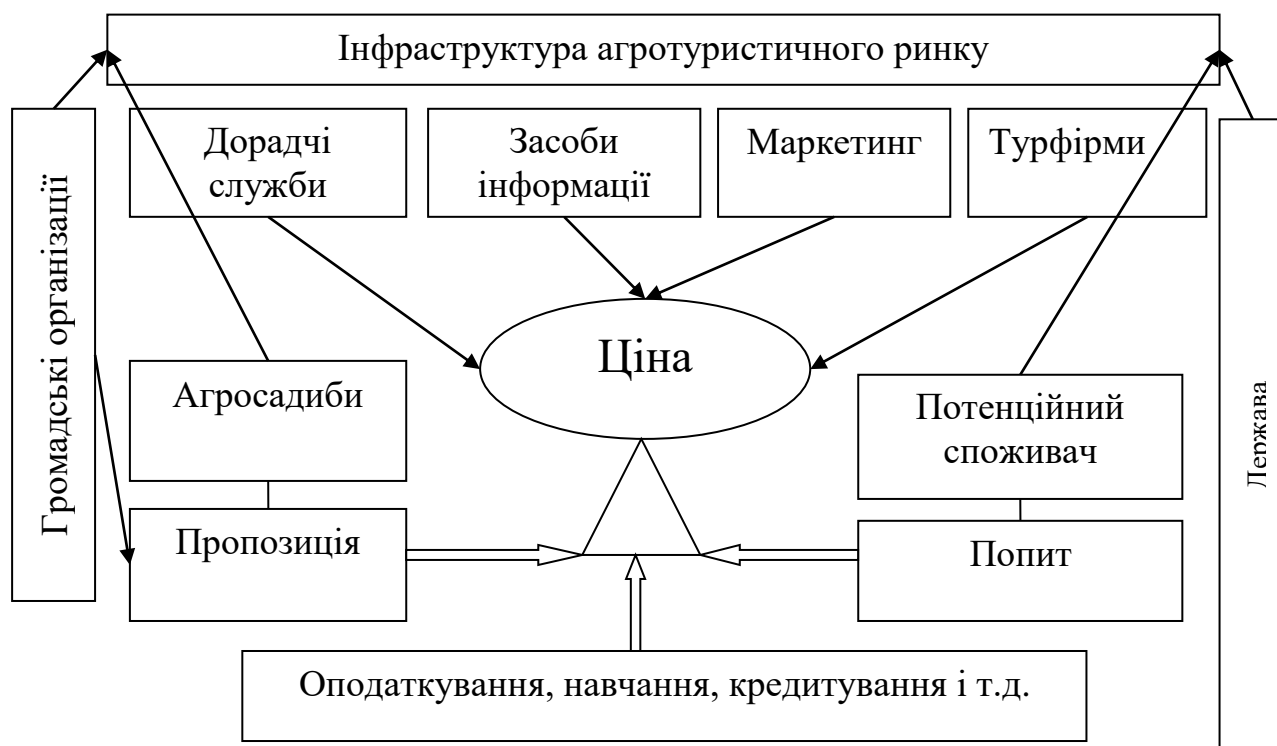

Рис. 5.8. Інфраструктура агротуристичного ринку, та вплив її чинників на ціну туристичного продукту

Джерело: розроблено автором

У Польщі нині приділяють велику увагу розвитку сільських територій. Уряд розробляє чимало програм щодо розвитку села і цілком успішно їх впроваджує. У Республіці Польща проводиться спільна аграрна політика, яка передбачає в собі;

- спільну аграрну політику Польщі з Європою;
- зрівняння субсидіювання господарств з господарствами в Європі;
- стабілізація ринку;
- підвищення продуктивності аграрного сектора за рахунок новітніх технологій та безвідходного виробництва;
- зменшення дисбалансу розвитку різних регіонів;
- забезпечення сільського населення належними умовами життя;
- забезпечення рівномірного і справедливого розподілу субсидій.

В 2005 році затверджена політична програма розвитку громад (2007 – 2013), що включає в себе наступні програмні блоки:

- 1) програма реструктуризації аграрного сектора;
- 2) програма розвитку сільськогосподарського виробництва;

3) програма розвитку сільських територій.

Під час виконання програми планується збільшення субсидіювання для сільських територій. Село має бути не тільки місцем для виробництва сільськогосподарської продукції, а й повноцінною базою для соціального розвитку селян та громади.

Також розроблено 4 основні напрямки розвитку сільських територій:

- 1) економічний напрямок
- 2) середовищний напрямок
- 3) суспільний напрямок
- 4) створення програми розвитку сільських територій, як в цілому так по окремих видах виробництва та діяльності.

Нині серед туристів стають поширеними полювання та рибальство тож слід підкреслити, що потенціал у цих напрямках в області також дуже великий. Великий природний запас флори і фауни дозволяє проводити туристам повноцінний відпочинок у лісах та на водоймах, брати участь в полюванні та риболовлі на мисливських угіддях.

Таблиця 5.7

Склад земельних площ, які можна використати для розвитку сільського зеленого туризму в Україні на 01.2017 рік

Види основних земельних угідь придатний для туризму	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2017 р. у % до 2013 р.	% до загальної площі
Площа лісу, тис. га	10633,1	10633,1	10633,1	10630,3	10630,3	99,9	17,6
Площа мисливських угідь, тис. га	1573,4	1575,4	1575,4	1575,2	1573,0	99,9	2,6
Площа поверхневих вод, тис. га	2426,4	2426,4	2426,4	2426,4	2426,4	-	4,0
Інші види угідь (болота, чагарники)	982,3	982,2	982,3	982,6	982,6	100,1	1,6
Загальна земельна площа, тис. га	60354,9	60354,9	60354,9	60354,9	60354,9	100	100

Джерело: Розраховано автором на матеріалах [278]

Показники наведені в таблиці 5.7. засвідчують, що в Україні має досить земельних ресурсів, які можна використати для розвитку сільського зеленого туризму, оскільки за останні роки їх площа практично не змінилась. Оскільки споживачі агротуристичної послуги перш за все цікавляться туристичним продуктом, який носить екологічно чисту складову, наявність лісових, водних атракцій, то на території нашої держави вони наявні в достатній мірі. Площа лісів займає 17, 6 % від усієї території, площа поверхневих вод 4,0 % без урахування вод Чорного моря, 2,6 % території відведено під мисливські угіддя.

5.3 Концептуальні засади вирішення соціально-економічних проблем сільських територій та напрями відновлення і розвитку сільських територій

Сучасну екологічну ситуацію в Україні можна охарактеризувати як кризову, що формувалася протягом тривалого періоду внаслідок ігнорування законів розвитку і відтворення природно ресурсної системи держави. Після екологічної катастрофи у 1986 р. на ЧАЕС 7% території України є радіоактивно забрудненими. За даними Державного агентства земельних ресурсів України, її територія характеризується надзвичайно високим показником сільськогосподарського освоєння (71,7%), який значно перевищує екологічно обґрунтовані межі та аналогічні показники більшості країн світу. Порівняно з європейськими країнами, де орні землі становлять 30–32% загальної площі суходолу, розораність українських земель сягає 53,8%. Близько 40% розораних земель потерпають від ерозії. В Україні антропогенне і техногенне навантаження на навколишнє природне середовище у 4–5 разів перевищує відповідні показники у розвинутих країнах світу. Особливо небезпечним є техногенний вплив у великих агломераціях. Відбулися структурні деформації економіки, за яких перевага віддавалася розвиткові ресурсо- та енергомістких виробництв, найбільш екологічно небезпечних галузей промисловості. Ці та інші фактори (зокрема, низький рівень екологічної свідомості суспільства) призвели до значної деградації навколишнього природного середовища України, надмірного забруднення поверхневих і підземних вод, повітря та земель, нагромадження у дуже великих

кількостях шкідливих (у тому числі високотоксичних) відходів виробництва. Це призвело до погіршення здоров'я людей та збільшення смертності, що, у свою чергу, загрожує біологічногенетичною деградацією населення нашої держави. Як наслідок, екологічна ситуація в Україні перетворилася на проблему державного значення, яка потребує пріоритетного розв'язання, як і у всьому світі (201).

Однією з важливих проблем екології України це низька самосвідомість населення, щодо глобальності, безповоротності проблем, які виникли в екологічній площині. Відновлення на сільських територіях не можливе при ігноруванні проблем екологізації території України.

Щороку, за офіційними даними, українці продукують 11 млн. тонн сміття, це десь 300 кг на людину. Майже все сміття в Україні захоронюють на звалищах. В країні переробляють лише 3% відходів.

Спочатку з'являлися «прикрашені» целофаном немов листям дерева. Потім в повітрі починали літати пакети і папірці.

Щороку, за офіційними даними, українці викидають 11 млн. тонн сміття – це біля 300 кг на людину.

Уявити все накопичене в Україні сміття можна так – це 14 тисяч футбольних полів, на яких стоять 500 пірамід Хеопса.

За даними з Мінекології, Мінрегіонбуду і екологів, площа всіх сміттєзвалищ України становить понад 10 тис. га, а об'єм сміття – близько 1,2 км кубічних. (202)

В Україні налічується 6,5 тис. законних і близько 35 тис. незаконних сміттєзвалищ, загальна площа яких становить 7% від території країни.

За підрахунками екологів, Україна накопичила 54 млн куб. м. відходів, а сміттєві полігони країни щорічно поповнюються приблизно на 15-17 млн т.

Відзначається, що на переробку йде лише десята частина сміття.

"Навіть на сьогоднішній день Україна має великий потенціал для вторинної переробки сміття. Нараховується 15 підприємств з переробки макулатури, переробки скла - також 15 підприємств, металу - 16 підприємств, ПЕТ

(поліетилентерефталат) - 19 підприємств, вторинних полімерів - 37 підприємств", - пояснив депутат.

Ринок переробки відходів став дуже прибутковим в Європі, в той час як в Україні він просто відсутній. Жителі Польщі платять приблизно 100 євро на рік за переробку сміття, в Україні - лише 20-30 гривень, зазначив експерт.

Нагадаємо, Міністерство екології та природних ресурсів України розпочало інвентаризацію сміттєзвалищ в Україні. Зокрема, розробляється інтерактивна карта звалищ і полігонів, на яку нанесено вже близько 3000 сміттєзвалищ.

У той же час в парламенті зареєстровано 4 законопроекти, покликаних ввести нові правила використання відходів.

Серед них проект Закону про відходи (№ 4838), проект про внесення змін у деякі закони України щодо стимулювання використання побутових відходів як альтернативного джерела енергії (№4835), про внесення змін до Податкового кодексу (щодо оподаткування розміщення побутових відходів) (№4836), про внесення змін до Бюджетного кодексу (щодо використання деяких видів екологічного податку)(№4837).(203)

Після проведених соціологічних досліджень масової екологічної свідомості в контексті сталого розвитку 2030 року, де польовий етап здійснено Центром соціальних і маркетингових досліджень «Социс» у лютому – березні 2017 року (автор звіту виконавчий директор Центру «Социс» Олександр Стегній, результати наведені в таблицях 5.8 і 5.9.

Варто зауважити, що такій важливій проблемі, як «забруднення довкілля» переймаються в більшій мірі жінки, особи старші 51 року, з неповною вищою освітою, та вищою освітою, в Південному регіоні та місті Києві. Всі інші респонденти більше переймаються проблемами бідності та їх більше турбують проблеми економічного розвитку.

Отже, можна зробити висновок, що проблеми забруднення навколишнього середовища турбують більш досвідченого прошарку населення, яке усвідомлює всю глобальність екологічної проблеми в Україні.

Таблиця 5.8

Визначення проблем бідності, рівня економічного розвитку та забруднення довкілля в 2017 році.

Категорії респондентів	Найважливіші проблеми %		
	Бідність	Рівень економічного розвитку	Забруднення довкілля
Стать			
Чоловіки	29,7	28,8	11,6
Жінки	35,1	29,3	14,8
Вікові групи			
18–30 років	25,3	30,1	12,9
31–50 років	30,1	31,4	11,9
51 рік і старше	38,7	26,5	14,7
Рівень освіти			
Повна середня	39,3	20,0	13,8
Середня спеціальна	35,3	29,9	12,8
Неповна і повна вища	27,0	31,4	15,1
Макрорегіон			
Північний	35,0	22,7	14,7
Східний	43,3	42,7	7,0
Західний	30,7	21,8	14,3
Центральний	30,3	20,5	11,4
Південний	33,0	41,9	16,8
Київ	23,4	40,0	17,8
СЕРЕД УСІХ	32,7	29,1	13,4

Джерело: [157]

З метою визначення ієрархії проблем для сучасного українського суспільства учасникам опитування пропонувався перелік із 11 проблем, поміж яких вони мали назвати дві найважливіші. Як і у попередньому запитанні, респонденти мали змогу назвати свій варіант проблем.

Судячи з результатів опитування, можна стверджувати, що проблеми довкілля хвилюють населення в більшості в урбанізованих регіонах та ця проблема також зачіпає людей старшого покоління.

В наступній таблиці проаналізовану динаміку найважливіших проблем для України.

Таблиця 5.9

Динаміка найважливіших проблем для України, на думку населення %

Перелік проблем	2014 рік	2017 рік	%
Корупція	34,9	37,6	107,7
Рівень економічного розвитку країни	28,4	29,1	103,4
Бідність	23,5	32,7	139,1
Тероризм	20,5	12,1	92,5
Якість медичного обслуговування	20,2	18,7	92,6
Безробіття	19,6	20,0	102,4
Злочинність	14,9	15,9	106,7
Забруднення навколишнього середовища	12,9	13,4	103,8
Вичерпання природних ресурсів	6,0	5,8	96,7
Можливість впливати на прийняття рішень владою	5,0	4,4	88,0
Якість освіти	3,9	6,9	176,9

Джерело: Розроблено автором на основі [157]

Порівняно з першим національним опитуванням ієрархія найгостріших проблем для респондентів у цілому зберігається. Тобто проблема корупції, на думку 37,6% респондентів, все ще є головним викликом для України. Виняток становить загострення проблеми бідності, яка за частотою згадування стала другою нагальною проблемою для населення нашої країни (певною мірою через драматичне зростання комунальних тарифів).

Водночас істотно зменшилася кількість людей, які вказують на важливість проблеми тероризму, що важко інтерпретувати на тлі довготривалого збройного конфлікту на Сході України. Також зауважимо, що порівняно з першим опитуванням зросла частка респондентів, які вказали на гостроту проблеми якості освіти.

Нинішня екологічна ситуація на сільських територіях зумовлена впливом багатьох природних і техногенних чинників, зокрема деградацією ґрунтів, неочищенням поверхневих стоків та стоків з тваринницьких комплексів, не вирішеністю проблем сміттєзвалищ тощо. В Україні щороку виявляють близько

32 тис. несанкціонованих звалищ твердих побутових відходів (ТПВ) загальною площею понад 1 тис. га, які переважно розташовуються в сільській місцевості. Стихійне захоронення ТПВ у природних рельєфних утвореннях (вибалках, ярах, долинах малих річок) являє собою серйозну екологічну небезпеку. Крім цього, на сільських територіях практично не реалізуються заходи щодо створення систем роздільного збирання, сортування побутових відходів та вилучення їх ресурсоцінних компонентів. Основними причинами зазначеної ситуації є дефіцит коштів у територіальних громад, відсутність спеціалізованих підприємств, а також складність отримання дозвільно-погоджувальних документів. Існуюча система санітарного очищення населених пунктів недосконала, її фрагментарність і різноманітність не дозволяють забезпечити достатній контроль за санітарним станом сіл. [205]

Середня за рік концентрація формальдегіду в Україні, де проводились спостереження, була на рівні 2,3 гранично допустимих концентрацій (ГДК_{с.д.}), діоксиду азоту – 1,5 ГДК_{с.д.}. Середньорічна концентрація фенолу становила 1,0 ГДК_{с.д.}

Перевищення відповідних ГДК_{с.д.} за середньорічними концентраціями спостерігалось із формальдегіду у 24 містах, діоксиду азоту – у 21, завислих речовин – у 9, фенолу – у 8, оксиду вуглецю – у 4, фтористого водню – у 2, оксиду азоту, аміаку і сажі – в одному місті. Тому ситуація з викидами є не критичною, але все ж перевищення меж існують, тому щоб не допустити нових катастроф і забруднень потрібно контролювати ситуацію та боротися з тими проблемами, які виникли (Таблиця 5.10).

Таблиця 5.10

Вміст основних забруднюючих речовин в атмосферному повітрі за даними спостережень гідрометеорологічних організацій, 2017 р.

Речовина	Клас небезпеки	Кількість міст, охоплених спостереженнями	Середньорічний вміст, мг/м ³	Середньодобовий ГДК	Максимальний вміст, мг/м ³	Максимально разовий ГДК	Частка міст (%), де середньорічний вміст перевищував:			Частка міст (%), де максимальний разовий вміст перевищував:		
							1 ГДК	5 ГДК	10 ГДК	1 ГДК	5 ГДК	10 ГДК
Завислі речовини	3	39	0,14	0,15	2,2	0,5	23	0	0	44	0	0
Діоксид сірки	3	39	0,016	0,050	0,271	0,500	0	0	0	0	0	0
Оксид вуглецю	4	37	1,8	3,0	21,0	5,0	11	0	0	54	0	0
Діоксид азоту	3	39	0,06	0,04	1,14	0,20	54	0	0	51	3	0
Оксид азоту	3	23	0,03	0,06	0,23	0,40	4	0	0	0	0	0
Сірководень	2	11	0,002	-*	0,025	0,008	-	-	-	36	0	0
Фенол	2	17	0,003	0,003	0,043	0,010	47	0	0	100	0	0
Фтористий водень	2	11	0,004	0,005	0,055	0,020	18	0	0	55	0	0
Хлористий водень	2	10	0,06	0,20	0,63	0,20	0	0	0	40	0	0
Аміак	4	16	0,02	0,04	0,57	0,20	6	0	0	6	0	0
Формальдегід	2	30	0,007	0,003	0,134	0,035	80	3	0	43	0	0

* - відповідні ГДКс.д. для сірководню не встановлено

Джерело: [278]

На сьогоднішній день Україна продовжує потопати в горах сміття. 95% твердих побутових відходів (ТПВ) в країні відправляються на звалища, половина з яких вичерпали свій експлуатаційний ресурс. Зокрема, 327 звалищ перевантажені, а 1 339 звалищ (24% від загальної кількості) не відповідають нормам екологічної безпеки, 516 сміттєзвалищ потребують рекультивації, з яких фактично рекультивовані тільки 86. За оцінками Міністерства екології та природних ресурсів України, потрібно побудувати ще 464 нових сміттєвих полігонів. [278]. Кожен українець щорічно генерує близько 330 кг сміття. У рік на полігони і неофіційні смітника вивозять до 11 млн. тон побутових відходів. Система збору побутових відходів охоплює лише 78% населення, а значить реальний обсяг ще на 15-25% більше [278].

Судячи з проведених спостережень варто зауважити. Що державі необхідно звернути свою увагу на організацію утилізацію відходів та розробити систему поводження та переробки відходів. Ця система в Україні не набула належного розвитку, а де в свій час була розвинута, нині знаходиться в занепаді через низку проблем, що на думку суспільства є пріоритет ніші ніж проблеми довкілля. Тому часто можна спостерігати бездіяльність місцевої влади, що мала б організувати збір та утилізацію відходів життєдіяльності людини, мала б забезпечити доступні тарифи для населення, щоб ці відходи не просто транспортувати, а й утилізувати, мотивувати населення заохоченнями та стягненнями для прибирання присадибної території та тих територій де вони проживають, проводити роз'яснювальну та виховну роботу, щодо значення довкілля в житті громади.

Проблема поводження з відходами життєдіяльності людини потребує нагального вирішення, нині сотні тисяч гектарів є непридатними для використання, спостерігається загальне погіршення стану природного середовища, що загрожує екологічною катастрофою державного масштабу.

Щоб раціонально вирішити окреслену проблему, потрібно розробити детальну стратегію на рівні держави, закріпити її на законодавчому рівні з подальшим запровадженням її на регіональному та обласному рівні. Ця стратегія має в собі поєднати програм з організації територій щодо утилізації та системи поводження з відходами; програми розвитку сільських територій запровадження методологічної основи на засадах інтегральної сукупності економічних, екологічних та технічних складових; в програмі має обов'язково зазначатися план відновлення екологічного стану території, куди б з боку держави з метою створення інвестиційно привабливої платформи мають залучатися інвестори, високваліфіковані спеціалісти в сфері екології, маркетингу та відновлення територій; потужне бюджетне фінансування залучення сучасних технології переробки та утилізації сміття; запровадження коректної системи управління ризиками сільських територій відведених під полігони та сміттєзвалища; виховання та культивування екологічної культури жителів з приводу сортування сміття; тісна співпраця з європейськими країнами в сфері обміну досвідом та

поводження з сміттям та раціональної організації території для утилізації та переробки відходів.

В одно час, на державному рівні має бути стимульована програма організації територій для утилізації сміття з обов'язковою системою моніторингу та показниками переліку сміттєзвалищ, облік якості та кількості сміття, розробка чіткого плану заходів щодо виявлення та ліквідації стихійних сміттєзвалищ. Також обов'язковими є подання параметрів стану складових компонентів біосфери навколо територій (а це зазвичай сільські), складування, сортування, утилізації сміття.

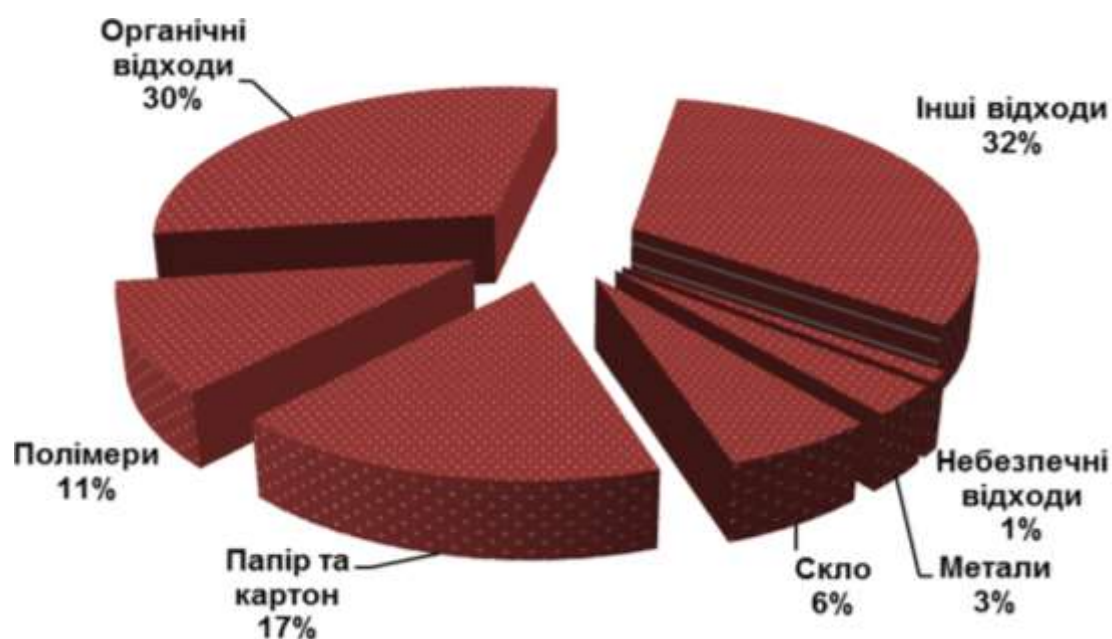

Рис. 5.8.0Обсяг побутових відходів за регіонами України у 2017 році та частка їх оброблення

Джерело:[229]

На рисунку 5.8. показано обсяги побутових відходів за регіонами України у 2017 році, а саме, що 30% від усієї маси складають органічні відходи, 17% складає папір, 11% – полімери, але лєвова частка 32% інші відходи, які найчастіше є не перероблені відходи, які часто складаються на полігонах і становлять небезпеку для навколишнього середовища.

Як що розглянути в розрізі по регіонах України то найбільше перероблено відходів в Київській області, але найбільше відходів і випroduковує Київська область. Найбільший відсоток перероблених відходів відносно до випroduкованих має Полтавська область, цей відсоток складає 98, 4% від 210 кг. сміття виробленого на особу.

Згідно наданих даних найменше перероблено сміття в Тернопільській області, але і випroduковано його не критично, як у Київській, наприклад. Тож, як з усього випroduкованого сміття на Тернопільщині перероблено, тільки 25,3 %, то як би мало його не було воно все одно накопичується, тож проблема не вирішується.

Що до загального стану України і місця нашої держави в рейтингу переробки сміття то, це можна показати на наступному рисунку 5. 6. (Додаток С).

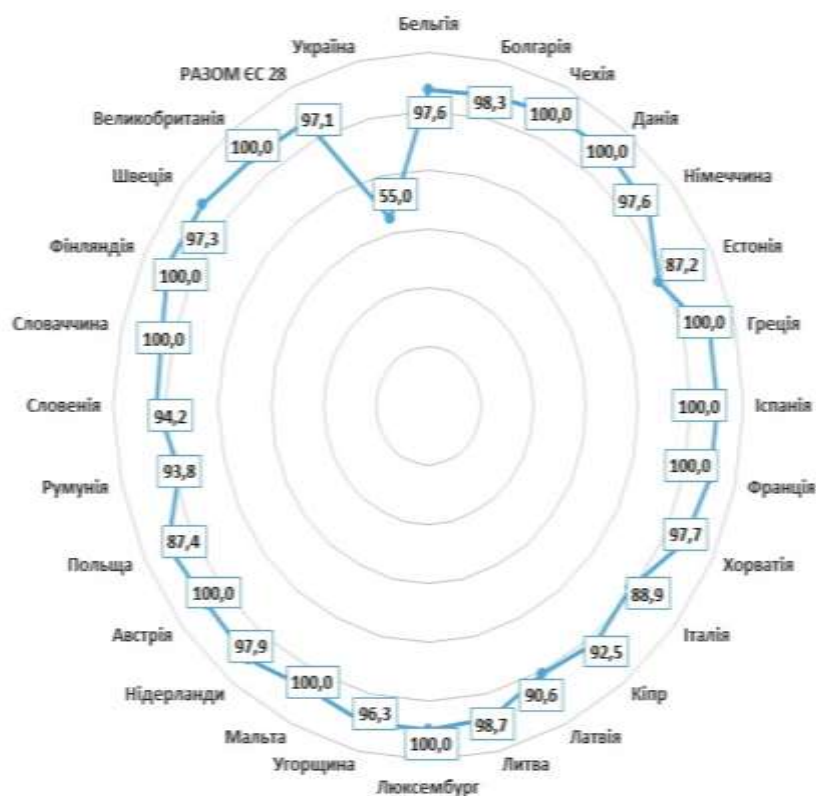

Рис.5. 9 Частка оброблених побутових відходів по відношенню до зібраних [229]

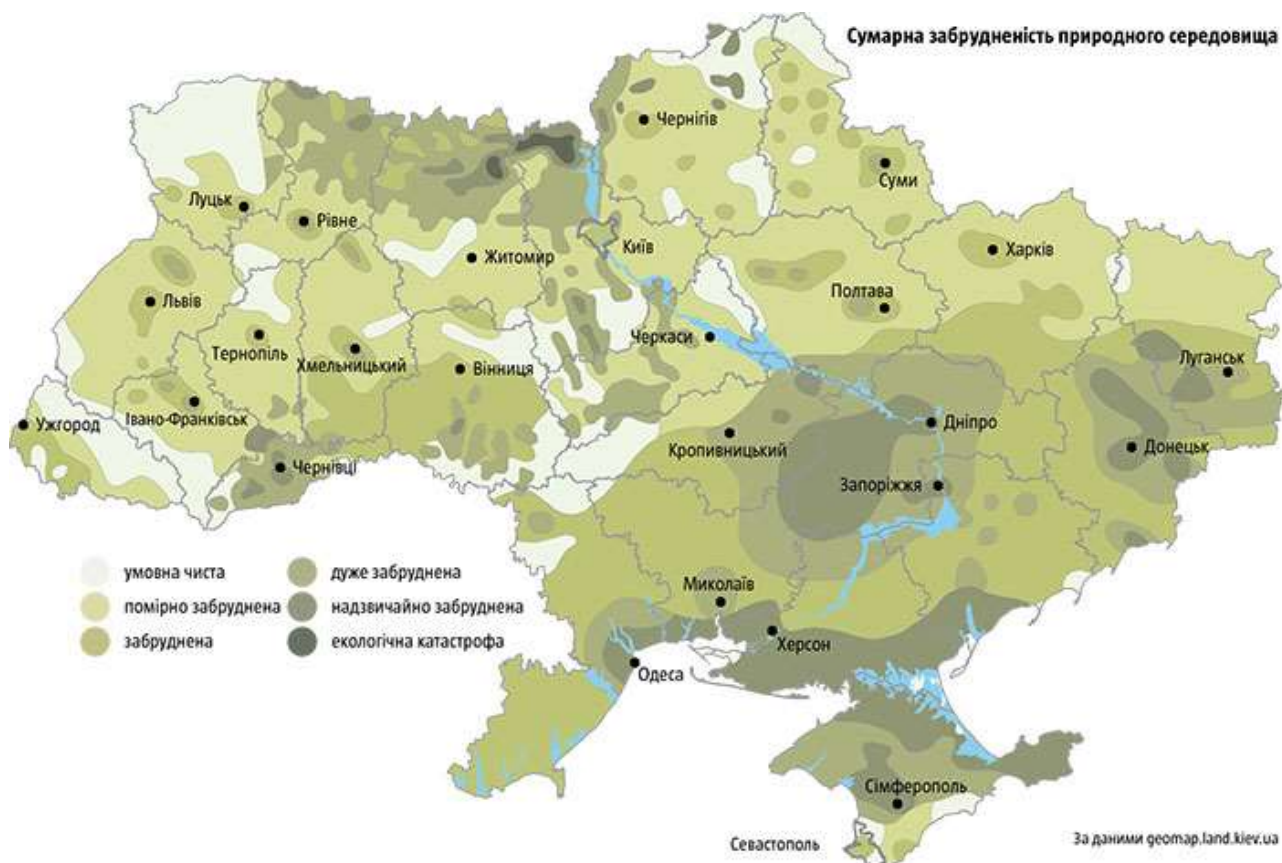
З рисунку 5.9. видно, що Україна знаходиться на останньому місці в рейтингу Європи по переробці випroduкованих побутових відходів у Європі. Якщо такі країни як Данія, Греція, Іспанія, Франція, Люксембург, Мальта, Австрія,

Словаччина, Фінляндія, Великобританія, Чехія повністю переробляють побутові відходи.

Інші країни Європи також 80-90 % переробляють побутових відходів, чим покращують екологічне становище в Європі, до того ще й частково при переробці побутового сміття вирішують питання альтернативної енергетики.

Дуже часто, ті країни, які використовують переробку побутових відходів в обігріві приміщень навіть купують сміття для вказаної галузі, оскільки зазначена переробка сміття є економічно вигіднішою за спалення природного газу.

Якщо, провести географічне порівняння мапи України з територіями, які на сучасному етапі знаходяться в незадовільному екологічному стані (Рис. 5,10.) , з територіями, які відображають на мапі України (Рис. 5.3) соціально-економічні пустоти, то в своїй більшості вони співпадають.

Джерело:[137]

Рис. 5.10 Сумарна забрудненість природного середовища України

Отже, проаналізувавши загальний стан забрудненості території України, можна зробити висновки, що в найбільш забруднених регіонах країни, сільські території,

які знаходяться найближче до таких зон, залежать від їх функціонування. Дуже часто в урбанізованих регіонах будувалися села і містечка, де зосереджено проживало населення, яке обслуговувало велике виробництво. Проблема виникала в тому разі коли те виробництво занепадало через неефективність, застарілі технології, а в випадку ЧАС – катастрофи.

Тому, як бачимо на рисунку території де позначені найбільш забруднені регіони, потерпають від утворення соціально-економічних пустот, як невід'ємного явища, що супроводжується після тотального забруднення територій.

Оскільки, в регіонах Запоріжжя та Дніпропетровщини, це ще не так повсемісно, то там де вже зафіксована екологічна катастрофа, явище соціально-економічних пустот вже знаходиться в стадії свого повного формування.

Зважаючи на всі дослідження, слід зазначити, що вектор розвитку сільських територій має бути спрямований не на збільшення обсягів виробництва, а на те, що загальний потенціал сільських територій характеризується умовами поліпшення екології, збереження навколишнього природного середовища і переходу до політики, яка б якісно призводила до поліпшення її якісних показників. Звернувши увагу на створення і застосування екологічно-чистих технологій перш за все стане вагомим чинником покращення екологічної ситуації. Детально мають проводитись аналізи впливу на екологічну ситуацію новітніх технологій та техніки, яку часто використовують бездумно та стихійно, вчиняючи руйнівний вплив на екологію сільських територій.

Для відновлення та розвитку сільських територій як екосистеми потрібно враховувати особливості соціального, економічного та екологічного середовища, вплив його компоненти на розвиток, поновлення та не поновлення елементів природного середовища. Важливо зосередити увагу на ті елементи, що знаходяться під загрозою і потребують відновлення.

Взаємовідносини екологічних чинників та сільського населення формують певний простір, що формує первинні компоненти життєдіяльності з умовами відтворення соціально-економічної сфери, що підпорядкована законам природи, а

сільське населення є ключовою складовою цієї сфери і має керуватись цими умовами та законами та взаємодіяти.

Сільське населення має бути не лише споживачем, а й має бути регулятором відтворення природних благ. В свою чергу, природне середовище, в свою чергу, впливає на розвиток сільського населення і пояснюється це тенденціями розвитку суспільства.

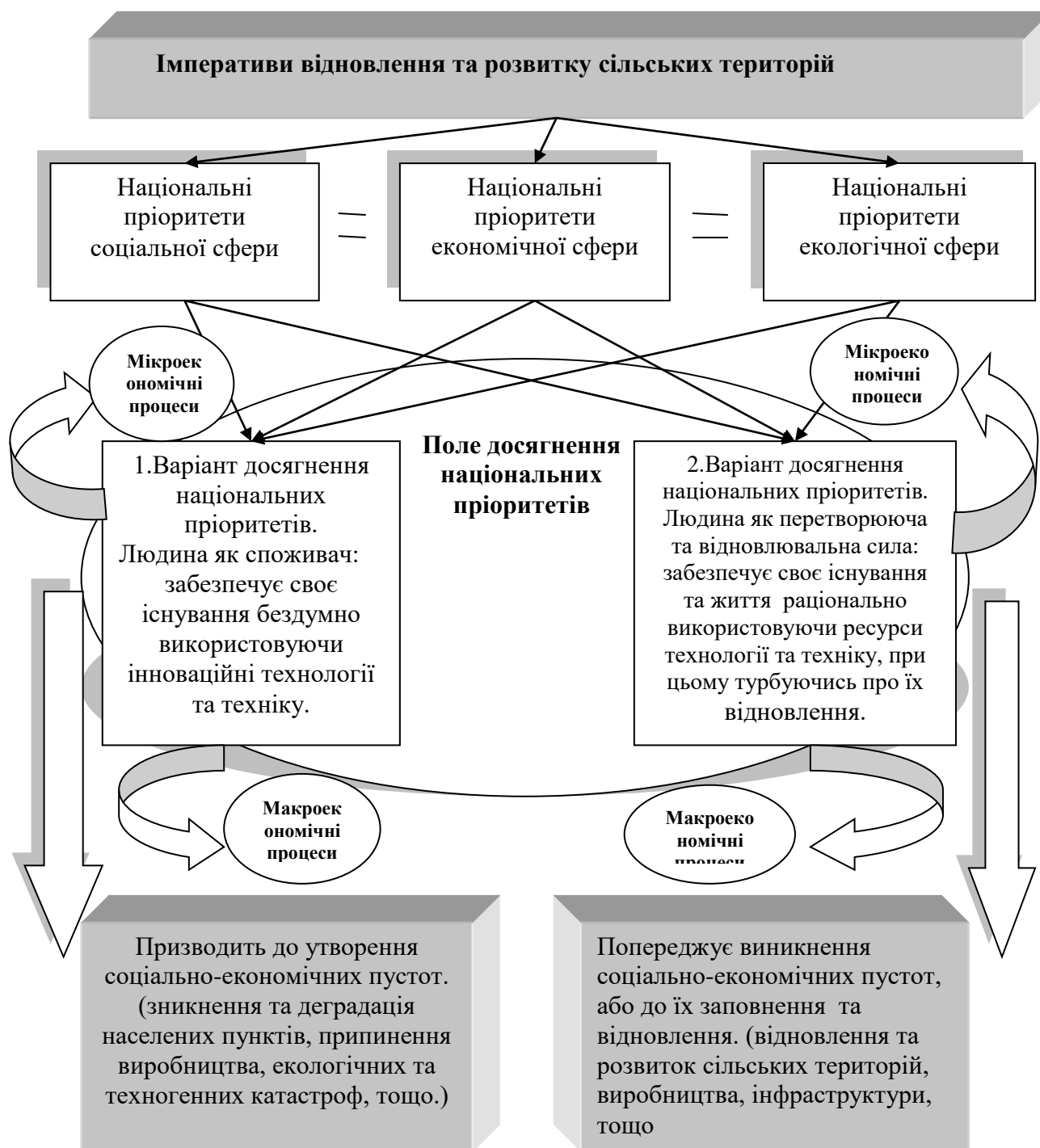
Тому дослідження відновлення та розвитку сільських територій має реалізовуватись у напрямі пошуку механізмів узгодженості екологічних, соціальних та економічних законів на різних етапах розвитку суспільства. В випадку, коли під імперативом розуміють обов'язковість, то в цьому випадку імперативними складовими розвитку сільських територій потрібно прирівняти екологічну, соціальну та економічну складову.

Судячи з рисунку, можна розглянути два варіанти досягнення національних пріоритетів і два варіанти досягнення цілі.

В першому випадку людина виступає лише, як споживач який не переймається результатом бездумного використання ресурсів, що призводить до утворення соціально-економічних пустот.

В другому випадку людина виступає як перетворююча та відновлювальна сила: забезпечує своє існування та життя раціонально використовуючи ресурси технології та техніку, при цьому турбуючись про їх відновлення.

В обох випадках поле досягнення національних інтересів є однаковим, а це умовно однакове забезпечення виробництва ресурсами, функціонування виробництва, можливість використання інноваційних технологій та техніки, але в першому випадку людина поводить себе бездумно та нераціонально, а в другому випадку застосовує енергозберігаючі інноваційні технології, відновлювальні технології, використовує екологічно-безпечну техніку, прораховуючи найоптимальніші варіанти екологічного виробництва.

Джерело: розроблено автором

Рис. 5.11 Імперативна модель розвитку сільських територій з впливом національних соціо-економіко-екологічних пріоритетів

Варто зазначити, що національні пріоритети соціальної, економічної та екологічної сфер є між собою рівнозначними, оскільки вони мають бути однаково важливими в розробках національних регіональних програмах розвитку та відновлення сільських територій, де в загальній стратегії розвитку сільських

територій, що розробляється зазвичай на десять років, має бути відведено особливе місце екологічній компоненті.

М.І. Стегній в своєму дослідженні виділяє екологічні проблеми ряду регіонів України, які можна дещо доповнити, залежно від регіону і які мають бути відображені в програмах та стратегіях розвитку сільських територій:

- порушення екологічної рівноваги на територіях, що зазнали шкідливого впливу внаслідок діяльності підприємств гірничо-видобувної, хімічної та паливно-енергетичної промисловості;
- хімічне та біологічне забруднення поверхневих водойм басейнів великих водних артерій;
- забруднення довкілля промисловими та побутовими відходами, а також недостатньо застосовані зусилля щодо їх переробки та утилізації;
- розвиток небезпечних процесів внаслідок шкідливої дії повеней, паводків, селів, зсувів;
- деградація унікальних природних екосистем, втрата біологічного різноманіття. [304]

Також М.І. Стегній зазначає, в своїх роботах, що охорона довкілля стає невід'ємним складником державного управління. І тому у своїй політиці в га лузі екології та природних ресурсів Україна повинна виходити із забезпечення загальної екологічної без пеки і розвитку міжнародного природоохоронного співробітництва в інтересах нинішнього і майбутнього поколінь. Об'єктивний аналіз, виходячи із ситуації, що склалася, показує, незважаючи на надзвичайно гострі суперечності світового співтовариства з проблеми майбутнього розвитку людини і цивілізації, реально існує система заходів, яка сприяє їх подоланню. Але це не можливо зробити самотужки. Необхідна добра воля і скоординовані дії міжнародної спільноти, адже екологічний стан та культура природокористування перестають бути внутрішньою справою окремих держав, оскільки сучасне людство існує за умов глобальної взаємозалежності.

Ефективність стратегії екологічно сталого розвитку сільських територій в значній мірі залежить та визначається вмінням розробників врахувати складну

взаємодію об'єктивних екологічних та економічних законів, включаючи їх специфічні прояви в аграрній сфері. При цьому особливе значення має використання законів пропорційного розвитку економіки і соціальної інфраструктури, земельної ренти, законів циклічності відтворення, закономірностей трудової діяльності і так далі. Крім того, обов'язковим є розгляд законів функціонування ресурсного потенціалу сільських територій, який є основою стійкого життєзабезпечення сільського населення і має прямий вплив на розвиток і функціонування аграрного ринку праці, ефективність сільсько-господарського виробництва, диверсифікацію агробізнесу, рівень зайнятості сільського населення, якість життя, та ін.

Отже, щоб окреслити загальні положення, які мають бути зазначені в концепції відновлення та розвитку сільських територій, потрібно виділити основні вектори екологічного спрямування:

1. аналіз стану нераціонального використання ресурсного потенціалу територій та його негативний вплив на екологічне середовище;
2. розробка і обґрунтування планів та заходів реалізації цілей та завдань екологічної політики регіону з врахуванням його особливостей та можливостей;
3. обґрунтування фінансових та інвестиційних можливостей території, структуризація витрат на реалізацію програми розвитку сільських територій;
4. розробка важелів впливу та механізми формування сфер розвитку соціально-економіко-екологічних пріоритетів сільських територій;
5. прогноз соціально-економіко-екологічних показників розвитку та відновлення сільських територій, а також їх вплив рівень життя населення.

Зважаючи на ці положення можна сформулювати концепцію, яка всебічно охарактеризує територіально-екологічний показник розвитку сільських територій за тими напрямками, які є першочерговими для регіону.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 5.

Основні результати проведеного дослідження дають змогу вирішити важливе наукове завдання, яке полягає в обґрунтуванні науково-практичних основ функціонування інфраструктури сільської місцевості для забезпечення сталого розвитку територіальної соціально-економічної системи в умовах переходу до ринкових форм господарювання, що сприятиме побудові нової мультифункціональної моделі розвитку нашої національної економіки.

Результати проведеного дослідження дозволили сформулювати такі теоретико-методологічні, методичні та практичні висновки:

1. Досвід країн Європейського Союзу щодо реалізації політики розвитку сільських територій засвідчує необхідність проведення кардинальних зміни у підходах до розвитку сільської місцевості та переходу від аграрної до мультифункціональної моделі їх розвитку. Оскільки, аграрна (одно галузева) модель на теперішній час не забезпечує комплексний розвиток сільської території, особливо в умовах переходу до ринкової форми господарювання. Виходимо з того, що змістом економіки перехідного періоду є модернізація всієї системи соціально-економічних відносин, а не реформування її окремих елементів або коректування національної економічної політики. Сучасна національна соціально-економічна система в дослідженні розглядається не як ринкова, а як змішана економічна система – це органічне поєднання вільного підприємництва з економічним контролем суспільства над приватними інститутами. Виявлено, в процесі проведеного дослідження, її наступні ознаки: взаємодія колективної, приватної і державної власності та різних форм господарювання, породжених ними; державне регулювання національної соціально-економічної системи здійснюється (в умовах поглиблення трансформаційних процесів) стимулювання внутрішньої сукупної пропозиції та сукупного попиту; відносна стійкість і стабільність розвитку на основі збалансування різнорідних економічних інтересів держави, бізнесу і соціальних груп в різних регіонах; здатність нівелювати циклічні коливання, запобігати глибоким економічним спадам і пом'якшувати соціальні конфлікти; забезпечення свободи і економічної рівності суб'єктів

господарювання; чітка соціальна спрямованість розвитку національного господарського комплексу на основі економічного зростання. В той же час, кардинальна зміна підходів до розвитку сільської місцевості вимагає розробки та практичної реалізації, в першу чергу, заходів інституційного спрямування, без яких буде проблематичним функціонування мультифункціональної моделі розвитку сільської місцевості.

2. Застосований методологічний підхід для дослідження інфраструктури в контексті сталого розвитку сільської місцевості, ґрунтується на основних засадах інституційної економічної теорії, яка дозволяє поділити інфраструктуру на парадигми: технологічну та інституційну. В межах технологічної парадигми (з позицій інституційної теорії) інфраструктура розглядається в якості об'єкту через призму виробничих функцій та взаємозв'язків. Звідси, інфраструктура – це сукупність організаційних, правових форм, що забезпечують рух цінностей. Функціонально інфраструктура здійснює правове, інформаційне забезпечення, систему освітнього та наукового обслуговування. Інституційна парадигма розглядає інфраструктуру як інститут, організацію чи середовище взаємодії та взаємовідносин. У цьому випадку інфраструктура виступає як сукупність інститутів, підприємств, що обслуговують ринок та виконують функції із забезпечення його стабільного функціонування. Інфраструктура сільської території досліджувалася також в контексті теорії економічного зростання, обґрунтована необхідність інвестицій в розвиток сільської інфраструктури, доведено можливість отримання потрійного ефекту за рахунок скорочення витрат обігу, швидкого зростання зовнішньої торгівлі і експортних галузей та акумулювання капіталів для розвитку місцевого виробництва. Також виявлено, що інфраструктура виступає важливим інструментом інституційного регулювання, підтримки, стимулювання та захисту приватного підприємництва.

4. Особливості функціонування соціально-економічної системи сільських територій полягають в тому, що вони піддані впливу не тільки факторів внутрішнього середовища, але і відмічається суттєвий вплив зовнішніх економічних і соціальних факторів. До основних чинників зовнішнього

середовища, які безпосередньо впливають на сталий розвиток сільських територій відносно інституційні (в першу чергу правові – право власності на землю); макроекономічні і ринкові. Окремо слід відзначити вплив зовнішньоекономічних чинників на розвиток сільських територій, обумовлених поглибленням євроінтеграційних процесів в країні. Серед групи чинників внутрішнього середовища виділяються визначеним впливом економіко-географічні, природно ресурсні, демографічні ресурси, інституційно-організаційні і структурні, а також інфраструктурні (соціальна і економічна) та чинники суспільних взаємодій і взаємовідносин (наприклад, громадської ініціативи тощо). Проаналізовано та визначено фактори зовнішнього і внутрішнього середовища, що впливають на розвиток сільського туризму. До групи зовнішніх факторів розвитку сільського туризму відносно економіко-географічне положення території та наявність унікальних рекреаційних ресурсів, зовнішньоекономічні і політичні відносини між країнами, міжнародний розподіл праці, рівень цін на міжнародному ринку та в різних країнах, співвідношення валют тощо. Суттєвий вплив мають демографічні фактори, зокрема посилення процесу урбанізації і зростання населення. Зокрема, нерівномірна щільність і концентрація населення у великих містах обумовлює збільшення туристичного потоку в сільську місцевість. Велику роль відіграють такі фактори, як, близькість до транзитних шляхів і країн, які поставляють туристів, віддаленість території від зон і точок соціальної і військової напруги тощо. Відзначимо, що на формування світових туристичних потоків суттєвий вплив має співвідношення рівнів соціально-економічного розвитку різних країн світу. Вирішальний вплив на сталий розвиток сільського туризму мають внутрішні чинники. Насамперед, до цієї групи відносно наявні рекреаційні ресурси території та її рекреаційний потенціал. Важливе значення для його сталого розвитку мають природно-географічні особливості й кліматичні умови країни, наявність та якість природних ресурсів і можливість їх зручного використання; економічна ситуація в країні; внутрішньополітичне становище країни, соціально-економічна стабільність; суспільний лад, рівень розвитку продуктивних сил, структура і рівень добробуту населення тощо.

5. В результаті проведеного дослідження встановлено, що сучасну екологічну ситуацію можна охарактеризувати як кризову, що формувалася протягом тривалого періоду внаслідок ігнорування законів розвитку і відтворення природно-ресурсної системи держави. Сільська територія характеризується надзвичайно високим показником сільськогосподарського освоєння (71,7%), який значно перевищує екологічно обґрунтовані межі та аналогічні показники більшості країн світу. Порівняно з європейськими країнами, де орні землі становлять 30–32% загальної площі суходолу, розораність українських земель сягає 53,8%. Близько 40% розораних земель потерпають від ерозії. В Україні антропогенне і техногенне навантаження на навколишнє природне середовище у 4–5 разів перевищує відповідні показники у розвинутих країнах світу. Особливо небезпечним є техногенний вплив у великих агломераціях. Відбулися структурні деформації економіки, за яких перевага віддавалася розвиткові ресурсо- та енергомістких виробництв, найбільш екологічно небезпечних галузей промисловості. Ці та інші фактори (зокрема, низький рівень екологічної свідомості суспільства) призвели до значної деградації навколишнього природного середовища України, надмірного забруднення поверхневих і підземних вод, повітря та земель, нагромадження у дуже великих кількостях шкідливих (у тому числі високотоксичних) відходів виробництва. Це призвело до погіршення здоров'я людей та збільшення смертності, що, у свою чергу, загрожує біологічно-генетичною деградацією населення нашої держави. Як наслідок, екологічна ситуація в Україні перетворилася на проблему державного значення, яка потребує пріоритетного розв'язання.

6. З'ясовано, що для відновлення та розвитку сільських територій як екосистеми потрібно враховувати особливості соціального, економічного та екологічного середовища, вплив його компоненти на розвиток, поновлення та не поновлення елементів природного середовища. Важливо зосередити увагу на ті елементи, що знаходяться під загрозою і потребують відновлення.

Взаємовідносини екологічних чинників та сільського населення формують певний простір, що формує первинні компоненти життєдіяльності з умовами

відтворення соціально-економічної сфери які підпорядкована законам розвитку природи, а сільське населення є ключовою складовою цієї сфери і має керуватись цими умовами та законами в своїй взаємодії.

Сільське населення має бути не лише споживачем, але і регулятором відтворення природних благ. В свою чергу, природне середовище, впливає на розвиток сільського населення. Тому дослідження відновлення та розвитку сільських територій має реалізовуватись у напрямі пошуку механізмів узгодженості екологічних, соціальних та економічних законів на різних рівнях і етапах розвитку суспільства. Варто зазначити, що національні пріоритети соціальної, економічної та екологічної сфер є між собою рівнозначними, оскільки вони мають бути однаково важливими в розробках національних регіональних програмах розвитку та відновлення сільських територій, де в загальній стратегії розвитку сільських територій, що розробляється зазвичай на десять років, має бути відведено особливе місце екологічній компоненті.

7. Визначено, що основним завданнями державної політики забезпечення сталого розвитку територіальних соціально-економічних систем в умовах поглиблення трансформаційних процесів, оптимізації відносин між державою і регіонами в соціо - екологічній сфері є узгодження інтересів та гармонізація підходів обох сторін до головних напрямів і механізмів побудови ефективних соціо-еколого-економічних взаємодій і взаємовідносин. Ефективність стратегії сталого розвитку сільських територій в значній мірі залежить та визначається вмінням розробників врахувати складну взаємодію об'єктивних екологічних та економічних законів, включаючи їх специфічні прояви в аграрній сфері. При цьому особливе значення має використання законів пропорційного розвитку економіки і соціальної інфраструктури, земельної ренти, законів циклічності відтворення, закономірностей трудової діяльності і так далі. Крім того, обов'язковим є розгляд законів функціонування ресурсного потенціалу сільських територій, який є основою стійкого життєзабезпечення сільського населення і має прямий вплив на розвиток і функціонування аграрного ринку праці, ефективність

сільськогосподарського виробництва, диверсифікацію агробізнесу, рівень зайнятості, якість життя сільського населення тощо.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі на основі вивчення і концептуалізації новітніх підходів запропоновано нове бачення та шляхи вирішення актуальних проблем – формування теоретичних і методологічних засад відновлення і розвитку сільських територій України, а також обґрунтовано необхідність реалізації комплексу заходів у межах розроблених концептуальних положень. Результати наукового дослідження дали можливість сформулювати низку висновків методологічного, організаційного та практичного характеру:

1. Узагальнивши та систематизувавши розуміння поняття розвитку сільських територій з їх попереднім відновленням, визначено основні етапи аналітичного дослідження сталого розвитку сільських територій з врахуванням необхідності відновлення та обґрунтовано логарифм цього аналітичного процесу із прийняттям до уваги впливу низки чинників (історії, традицій, менталітету сільських територій України), а також кращої зарубіжної практики.

2. Виокремлено та систематизовано особливості розвитку сільських територій, як умови подальшого ефективного розвитку України, а саме: диверсифікація сільського господарства шляхом активізації туристичної галузі, відновлення екологічного балансу та посилення його значення для села, створення екологічних програм конкретних населених пунктів та забезпечення їх взаємозв'язку з регіональними і державними програмами та концепціями розвитку сільських територій.

3. Надано обґрунтовану характеристику ролі трансформаційних процесів для розвитку сільських територій та формування їх соціально-економічних напрямків функціонування, виявлено їх вплив на покращення життя населення на основі заходів адміністративно-територіальної реформи, створення об'єднаних територіальних громад, обміну досвідом між новоствореними та існуючими об'єднаними територіальними громадами; також у роботі визначено

концептуальні напрями подальшого розвитку села на основі трансформаційних процесів та організаційних перетворень.

4. Розроблено методологічні підходи формування та реалізації загальної стратегії і стратегічної програми відновлення та розвитку сільських територій, обґрунтовано інструментарій підготовки та розроблено стандартизовану структуру програм розвитку сільських територій, що орієнтовані на потенційного інвестора, запропоновано алгоритм створення та послідовність виконання і контролю програми відновлення сільських територій.

5. На основі вивчення досвіду функціонування інформаційно-консультативних служб у зарубіжних країнах (Польща, США, Ізраїль та ін.) запропоновано порядок створення інформаційно-консультаційних служб в Україні (дорадництва) та ефективну модель надання ними послуг, доведено позитивний вплив інформаційно-консультативних служб на відновлення та розвиток сільських територій, формування сільського лідера і можливість запровадження передового досвіду на основі якісного інформаційного забезпечення села, умотивовано доцільність співпраці інформаційно-консультаційних служб з аграрними закладами освіти України.

6. Висвітлені аспекти розвитку аграрної освіти та її популяризації на сільських територіях, вплив на формування та виховання потужного сільського лідера, актуалізовано можливості впливу аграрної освіти на мотивацію сільської молоді щодо проживання в сільській місцевості за підтримки держави та приватних організацій; визначено форми, джерела та механізми мотивації повернення сільської молоді на сільські території, заохочення до руху сільського лідерства.

7. Розроблено концептуальні засади відновлення та розвитку сільських територій опираючись на зарубіжний досвід з рахуванням українського сьогодення і ментальних особливостей регіону. Доведено доцільність імплементації цього досвіду та практичного запровадження на основі стратегій та програм розвитку і відновлення сільських територій у тих місцевостях, які зазнали занепаду і стали чинником утворення соціально-економічних пустот на

теренах України в наслідок зникнення виробництва, техногенних катастроф та інших негативних впливів, значної уваги заслуговує вивчення досвіду реалізації численних міжнародних програм, які нині запроваджуються в Україні.

8. Синергія застосованих наукових підходів, соціологічних та емпіричних досліджень доводить ефективність проходження адміністративно-територіальної реформи в Україні. Автором проведено оцінку формування інституту старост в Україні, визначено механізм впливу руху сільського лідерства на прийняття рішень місцевими мешканцями та на процес відновлення і розвиток сільських територій України загалом.

9. Особливості функціонування соціально-економічної системи сільських територій полягають в тому, що вони піддані впливу не тільки факторам внутрішнього середовища, але і відмічається суттєвий вплив зовнішніх економічних і соціальних факторів. Звідси, такий простір розглядається як сукупність суб'єктів економічної і соціальної підсистем об'єднаних з сформованими і такими що знаходяться на етапі формування інститутами і інституціями, та розвиненими механізмами взаємодії і взаємовідносин між підсистемами і елементами системи. Під впливом зовнішніх і внутрішніх економічних, соціальних, інституційних та інших чинників (як правило, їх вплив негативний), в сільські території формуються «соціально-економічні простори», де з тих чи інших причин відмічається спад економічної активності або припиняється господарська діяльність, що обумовлює занепад і соціальної підсистеми.

10. Спираючись на основні положення концепції нової теорії економічних систем авторський підхід до визначення систем соціально-економічного простору сільських територій полягає в тому, що такого типу системи в своїй основі мають універсальну внутрішню структуру. Базовими елементами такої структури виступають взаємодіючі функціональні підсистеми, а саме: ментальна, культурна, матеріально-технологічна, інституційна, імітаційна та історична. При цьому, кожна із названих підсистем продукує власний, тільки продукований нею унікальний «товар», який використовується не тільки іншими підсистемами, але і

спрямовується у зовнішнє середовище. Крім того, діяльність системи не обмежується тільки продукуванням товарів або профільної продукції (надання послуг), але і формує ментальну, культурну, інституційну на інші підсистеми суспільних взаємовідносин та взаємодій.

11. За характером і інтенсивністю взаємодії такого типу систем із зовнішнім середовищем можна класифікувати системи соціально-економічного простору сільської місцевості та спрогнозувати їх розвиток. Зазначимо, що вирішення цієї наукової проблеми має не тільки наукове, але і практичне значення. Пропоновані науково-теоретичні підходи до визначення типів систем соціально-економічного простору сільської місцевості дозволить удосконалити положення державної економічної політики в частині розвитку сільських територій. Визначення і економічна оцінка ресурсної бази та потенціалу розвитку конкретної сільської території дозволить запропонувати реальні державні програми підтримки і стимулювання розвитку, реалізувати їх наявні та потенційні можливості з метою переходу до сталого розвитку. Якщо розглядати такі системи відповідно до предмету даного дослідження, то в залежності від того на якому етапі трансформації знаходиться національна соціально-економічна система ми можемо запропонувати сучасну класифікацію і виділити типи сільських територій та визначити можливі напрями їх переходу до прискореного або сталого розвитку.

12. За результатами проведеного дослідження, дійшли висновку, що на сучасному рівні розвитку продуктивних сил і суспільних відносин, системи, у внутрішній структурі яких переважають економічні відносини і суспільні взаємодії минулої економічної системи (традиційна організація виробництва і суспільних відносин – історична підсистема) приречена на занепад і зникнення, тобто відмічається «соціально-економічна депресія» (в окремих випадках припинення будь якого виду економічної діяльності) у розвитку сільської території. Зазвичай це сільські території, які експлуатували один вид ресурсу, що втратив економічну цінність в нових умовах господарювання, або продукт, який втратив ринкову цінність. Такі території, як правило географічно віддалені від

промислових центрів, транспортних мереж і мають слабкі (або відсутні) взаємодії із зовнішнім середовищем.

Список використаних джерел

1. Аграрне право України: підручник / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк та ін.; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 608 с.<http://minagro.gov.ua/node/4386>
аграрного сектору / Т. В. Беркута // Агроінком. – 2008. – № 11 – 12. – С. 46 - 50.
2. Адміністративна реформа в Україні: сучасний стан, проблеми та перспективи: кол. моногр. Дніпропетровськ, 2009. 177 с.
3. Адміністративно-територіальний устрій України. Історія. Сучасність. Перспективи: моногр. Київ, 2009. 615 с.
4. Адміністративно-територіальний устрій України. Проблемні питання та можливі шляхи їх вирішення. Київ, 2003. 321 с.
5. Актуальные проблемы реформы местного самоуправления // Аналит. вести. Совета Федерации Федерального Собрания Рос. Федерации. - 2004. - № 26 (246). - С. 23 – 44
6. Альтернативні джерела енергоресурсів в Українському Причорномор'ї. Аналітична записка Електронний ресурс Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/232/>
7. Аналітичні дослідження показників продуктивності у галузі тваринництва особистих селянських господарств за 2015 рік. Київ, 2016. 86с.
8. Андрійчук В. Г. Економіка аграрних відносин. Підручник. — 2-ге вид., доп. і перероблене. / В. Г. Андрійчук. — К.: КНЕУ, 2002. — 624 с
9. Андрійчук В.Г. Капіталізація сільського господарства: стан та економічне регулювання розвитку: моногр. – Ніжин: Аспект_Поліграф, 2007. – С. 47.
- 10.Афонін Є. Закономірності та особливості суспільно-трансформаційних процесів в Україні. Український соціум. 2011. № 4. С. 7–30.
- 11.Бабаєв В.М. Управління міським господарством: теоретичні та прикладні аспекти: моногр. Харків, 2004. 204 с.

- 12.Бажал Ю. Еволюційна парадигма економіки перехідного періоду / Ю. Бажал // Економіка України. – 1993. №3 с.462
- 13.Базилук А. В. Інклюзивне зростання як основа соціально-економічного розвитку. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eut_2015_1_5.
- 14.Бандур С.І. Сучасна регіональна соціально-економічна політика держави: теорія, методологія, практика. Київ, 2002. 250 с.
- 15.Барановський М. В. Комплексна типологія сільських територій України [Електронний ресурс] / М. В. Барановський. – Режим доступу:http://esteticamente.ru/portal/Soc_Gum/Chseg/2009_6/Baranovsky.pdf.
- 16.Бардіна Т. О. Європейський досвід обґрунтування програм соціально-економічного розвитку сільських територій. Інноваційна економіка. 2014. № 5 (54). С. 169–173.
- 17.Бардіна Т.О. Розвиток сільських територій в умовах децентралізації. Дис. Полтава – 2018 р. с. 225.
- 18.Басовский Л.Н. Прогнозирование и планирование в условиях рынка. Москва, 2006. 385 с.
- 19.Батанов О.В. Конституційно-правовий статус територіальних громад в Україні : моногр. Київ, 2003. 512 с.
- 20.Безпалько О. В., Галустьян Ю. М., Гулевська-Черниш А. В. Благодійні інституції України: сучасний стан та перспективи. Київ, 2008. 120 с.
- 21.Безсмертний р. Проблеми реформування адміністративно-територіального устрою. Київ, 2009. С. 141–152.
- 22.Белехова Г. В. Об оценке социальной инфраструктуры сельских
- 23.Беркута Т. В. Малі форми господарювання як органічна складова електронний ресурс. Режим доступу http://base.dnsgb.com.ua/files/journal/Agroinkom/agroinkom2008-11-12/agroinkom2008-11-12_46-49.pdf
- 24.Блейклі Е.Дж. Планування місцевого економічного розвитку: Вид 2. Львів, 2002. 416 с.

- 25.Бобкова О. Ю. Державне регулювання диспропорцій соціально-економічного розвитку регіонів: дис. ... канд. екон. наук: 08.00.03. Харківський національний економічний університет. Харків, 2013. 228 с.
- 26.Бойко-Бойчук О.В. Стратегії розвитку міст України : практ. Посібник. Київ, 2002. 156 с. Борденюк В.І. Місцеве самоврядування та державне управління: конституційно-правові основи співвідношення та взаємодії : моногр. Київ, 2007. 576 с.
- 27.Бородіна О., Прокопа І. Сільський розвиток в Україні: проблеми становлення / О.Бородіна, І.Прокопа // Економіка України. – 2009. - №4. – С. 74-85.
- 28.Бородіна О.М. Корегування політики державної підтримки сільського господарства України / О.М. Бородіна, О.М. Могильний // Економіка АПК, 2007. – № 6. – С. 55 – 61
- 29.Борщевський В.В. Розвиток сільських територій в системі євроінтеграційних пріоритетів України : [монографія] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень; наук. ред. В. В. Борщевський. – Львів, 2012. – 216 с. (Серія “Проблеми регіонального розвитку”).
- 30.Булавка О.Г. Формування нового механізму управління соціальним розвитком сільських територій на основі децентралізації - нагальна потреба сьогодення. URL: <http://www.iae.org.ua/presscentre/archnews/900--n.html/> (дата звернення: 15.08.2014) Булах Т. М. Соціальний розвиток села: стан, проблеми, перспективи: моногр. Київ, 2013. 434 с.
- 31.Булах Т.М. Соціальний розвиток села: стан, проблеми, перспективи: моногр. Київ, 2013. 434 с. Бутко М. А. Розв'язання проблем регіонального розвитку. Економіка України. 2002. № 1. С. 12–15.
- 32.Бурда Н. Тенденції розвитку соціальної інфраструктури села Режим доступу https://econa.at.ua/Vypusk_7/burda.pdf
33. Бутко М. Генезис соціальної відповідальності бізнесу та її становлення в Україні. Фінанси України. 2008. №8. С. 74–84.

- 34.В.Д.Залізко Вплив агрохолдингізації на сільськогосподарських підприємств на соціально-економічний розвиток сільських територій / Залізко В.Д. / Економіка України — 2013. — 6 (619)
- 35.Василенко Г.В. теоретичні аспекти ефективних стратегій місцевого розвитку Менеджмент і маркетинг URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vchtei_2009_3_19
- 36.Верхоляд І.М. Інвестиційний механізм підприємства: принципи побудови, складові та особливості реалізації URL: http://economy.kpi.ua/files/files/71_kpi_2012.doc.
- 37.Визначено, які регіони лідирують за кількістю осіб працюючих в сфері сільського господарства. Електронний ресурс. Режим доступу: [<https://smartfarming.ua/ua-blog/selskoe-hozyajstvo-glazami-ekspertov>]
- 38.Виробнича інфраструктура, словник визначень. Вікіпедія. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%B0_%D1%96%D0%BD%D1%84%D1%80%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BA%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0
- 39.Вікіпедія. Економічний словник визначенн. [Електронний ресурс. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D0%B9_%D0%BF%D0%BE%D1%8F%D1%81
- 40.Гадзало Я.М., Лузан Ю.Я. Земельна реформа: проблеми і перспективи розвитку аграрної економіки / Економіка АПК, № 1 2017
- 41.Газуда Л. М., Сільський розвиток регіону: монографія / В. Й. Ерфан, С. М. Газуда., – Ужгород: Видавництво ФОП Сабов А. М., 2015. – 250 с.
- 42.Гайдучський П. І. Про основні засади реформування системи державної підтримки сільського господарства та сільської території. Економіка АПК. 2005. №11. С. 43–48.
- 43.Галузева структура економіки регіону Режим доступу <http://um.co.ua/7/7-3/7-30762.html>
- 44.Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітаного режиму (1917-1927 рр.). — К., 2000. — 208 с.

45. Гарін В.Б. І.А Кіпцар О.В. Кондратенко Історія України Навч. посіб. - К.: Центр учбової літератури, 2012. - 240 с. Режим доступу [http://pidruchniki.com/76019/istoriya/stanovlennya_ukrayinskoyi_natsiyi]
46. Геєць В.М. Інноваційна Україна – 2020: основні положення національної доповіді. Вісник НАН України. 2015. № 7. С. 14–22.
47. Гелей С. Д. Політологія: навч. посіб. // С. Д. Гелей, С. М. Рутар. – 6-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2007. – 309 с.
48. Гераклит Эфесский : все наследие : на языках оригинала и в рус. пер. : крат. изд. [Електронний ресурс] / подгот. С.Н. Муравьев. – М. : ООО «Ад Маргинем Пресс», 2012. – 416 с.— Режим доступу : http://www.ereading.club/bookreader.php/1015500/Geraklit_Efesskiy_-_Vse_nasledie.html. Годун В. М. Інформаційні системи і технології в статистиці : навч. посібник / В. М. Годун, Н. С. Орленко, М. А. Сендзюк ; за ред. д-ра екон. наук, проф. В. Ф. Ситника. – К. : КНЕУ, 2003. – 267 с.
49. Герасимчук З.В. Стан, проблеми та перспективи стратегічного управління розвитком міст України. Збірник наукових праць ЛНТУ. Економічні науки. 2012. № 9(35) Частина 1. С. 104–111с.
50. Гінгул А. Новий адміністративний устрій: три рівні розподілу територій Укрінформ Мультимедійна платформа іномовлення України.» [Електронний ресурс]. – Сайт державної служби статистики України – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2232674-novij-administrativnij-ustrij-tri-rivni-rozpodilu-teritorij.html>
51. Гірняк М.В. Європейська хартія місцевого самоврядування в Україні: питання реалізації та контролю. Львів, 2004. 58 с.
52. Гісем О.В. Історія України. Становлення Української нації. [Електронний ресурс] Режим
доступу: https://pidruchniki.com/76019/istoriya/stanovlennya_ukrayinskoyi_natsiyi

53. Гоголь Т.В., Багатофункціональний розвиток сільських територій – стратегічна мета державної регіональної політики. Електронний ресурс. Режим доступу: [<http://academy.gov.ua/ej/ej13/txts/Gogol.pdf>]
54. Гончаренко О.М. Методологічні засади розробки нової редакції Концепції Національної безпеки України. Київ, 2001. 26 с.
55. Гончарук Т.П. Діяльність дорадчих служб – умова поліпшення соціально – економічного забезпечення регіонального розвитку // Вісник аграрної науки Причорномор'я. – 2004. – Спец. випуск № 2 (26), том 1. – С. 88
56. Гораль Л.Т. Концептуальні питання управління технічним розвитком та інвестуванням газотранспортних підприємств в умовах реструктуризації галузі : моногр. Сімферополь, 2013. С. 338–348.
57. Гречко Т.Л., С. А. Лісовський, С. А. Романюк, Р. Г. Руденко Публічне управління в забезпеченні сталого (збалансованого) розвитку [навч. посіб.] / Т.К. Гречко, С.А. Лісовський, С.А. Романюк, Л.Г. Руденко. – Херсон: Грінь Д.С., 2015. – 264 с.
58. Гром'як Д.М. Соціально-економічні засади комплексного розвитку сільських територій [Електронний ресурс] / Д.М. Гром'як // Міжнародна інтернет-конференція «Актуальні проблеми економіки, обліку та менеджменту». — Режим доступу: http://www.viem.edu.ua/konf_V4_1/art.php?id=0606.
59. Громов О.А. Формування складових механізму інноваційної діяльності аграрних підприємств. Вісник Харківського нац. техн. ун-ту с.г. ім. П. Василенка: Економічні науки. 2010. № 98. С. 204–210.
60. Громов О.А. Сутність інновацій та розвиток інноваційної діяльності аграрних підприємств. Таврійський наук. вісник: зб. наук. праць. 2010. №70. С. 231–236.
61. Груб'як С.В. Методичні підходи до аналізу і оцінки ефективності функціонування газорозподільних підприємств. Інноваційна економіка. 2013. №8. С. 307–313.

- 62.Губені Ю. Розвиток сільських територій: деякі аспекти європейської теорії і практики /Ю. Губені // Економіка України. – 2007. – № 4. – С. 62 – 70.
- 63.Губені, Ю. Є. Розвиток сільських територій: вибрані тези до конструювання [Текст] / Ю. Е. Губені // Соціально–економічні проблеми сучасного періоду України. –2013. – Вип. 6. – С. 14–19.
- 64.Даниленко Л. І., Поліщук І. В.. Перспективи та виклики євроінтеграційних процесів для України : навч.-метод. матеріали /– К. : НАДУ, 2013. – 132 с
- 65.Данилишин Б. М. Безпека регіонів України і стратегія її гарантування. Київ, 2008. 392 с.
- 66.Данько Ю.І. Конкурентні засади сталого розвитку сільських територій. Регіональна економіка. 2017. № 3. С. 70–76.
- 67.Дем'яненко С.І., Кузнєцова А.В. Агрохолдинги в Україні: добре чи погано? : Серія консультативних робіт. – К. : Німецько_Український Аграрний Діалог ; Інститут економічних досліджень та політичних консультацій, 2008. – С. 8.
- 68.Демографічна і поселенська база та трудові ресурси села. Демографічна ситуація. Аграрний сектор України. Режим доступу: [<http://agroua.net/economics/documents/category-10/doc-7/>]
- 69.Демчак І.М. Соціально-економічна сутність категорії «особисте селянське господарство». Економіка і управління АПК. 2014. №1. С. 92–99.
- 70.Державна служба статистики України. Режим доступу [<http://www.ukrstat.gov.ua/>]
- 71.Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження. Офіційний сайт. <http://saee.gov.ua/sites/default/files/IV%202017.pdf>
- 72.Децентралізація. Державний сайт України. Електронний ресурс Режим доступу:[<https://decentralization.gov.ua/about>]
- 73.Дишлюк Н.І. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. - 2011. - Вип. 163 частина 1
74. Дієсперов В. С. Економіка сільськогосподарської праці. Київ, 2004.488 с.

75. Дієсперов В. С. Сільські території як об'єкти організації економічної діяльності. Економіка АПК. 2014. № 5. С. 56–60.
76. Долішній М.І. Регіональна політика та механізми її реалізації. Наукова думка. 2003. №2. 503 с.
77. Долішній М.І. Регіональна політика на рубежі XX-XXI століть: нові пріоритети. Київ, 2006. 511 с.
78. Доходи 159 об'єднаних громад зросли більше ніж у 7 разів, – експерт про результати фінансової децентралізації 2016 року URL: <http://www.goradm.gov.ua/vyvchenniahromadskoidumky?tmpl=component&print=1>.
79. Дробенко Ю.Г. Механізм управління інвестиційними процесами URL: <http://ena.lp.edu.ua>
80. Дробот І.О. гарантування місцевого самоврядування в Україні: теоретико-методологічний аспект : моногр. Львів, 2010. 312 с.
81. Дудзяк О.А. Вплив сільського туризму на розвиток сільських територій. Науковий вісник Ужгородського університету. 2016. №2 (48). с. 133
82. Дудзяк О. А. Вплив енергетичної ситуації України на добробут сільського населення [Текст] / О.А. Дудзяк // Формування ринкових відносин в Україні : зб. наук. пр. – Київ, 2019. – № 1. – С. 151-156.
83. Дудзяк О. А. Демографічна ситуація на сільських територіях України в період відновлення та розвитку [Електронний ресурс] / Дудзяк О.А. // Ефективна економіка : електрон. журн. – 2018. – № 5. – URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6348>
84. Дудзяк О. А. Імплементация світового досвіду ведення політики розвитку сільських територій до українських реалій [Електронний ресурс] / Дудзяк О.А. // Ефективна економіка : електрон. журн. – 2018. – № 2. – URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6129>
85. Дудзяк О. А. Історія розвитку сільських територій України, основні соціально-економічні фактори./ О.А. Дудзяк //Ефективна економіка. – 2017

№10 режим доступу <http://www.csi.org.ua/pro-rozvytok-silskyh-terytorij-i-ne/#sthash.IittBSxg.dpuf>

- 86.Дудзяк О. А., Покотильська Н. В. Загальна методологія дослідження розвитку сільських територій. Інноваційна економіка. 2018. № 3-4 (74). С. 75-79.
- 87.Дудзяк О.А. Агротуристичний продукт: товар чи послуга? / О.А. Дудзяк // Наукові праці Полтавської державної аграрної академії. – Спец. вип. – Полтава: ПДАА. – 2015. – С. 88-93.
- 88.Дудзяк О.А. Вплив агроосвіти на відновлення та розвиток сільських територій [Текст] / Дудзяк О.А. // Агросвіт. – 2019. – лют., № 3. – С. 9-14.
- 89.Дудзяк О.А. Вплив агрохолдингів на розвиток сільських територій [Текст] / Дудзяк О.А. Гуменюк І.І. // Формування ринкових відносин в Україні : зб. наук. пр. / НДЕІ, М-во екон. України. – Київ, 2019. – Вип. № 2. – С 9-13.
- 90.Дудзяк О.А. Вплив нетрадиційних джерел енергії та енергозбереження на розвиток сільських територій [Текст] / О.А. Дудзяк // Формування ринкових відносин в Україні : зб. наук. пр. – Київ, 2017. – Вип. 7. – С. 107-111.
- 91.Дудзяк О.А. Вплив сільського господарства на працевлаштування на сільських територіях [Текст] / Дудзяк О.А. // Агросвіт. – 2019. – січ., № 1-2. – С. 13-15.
- 92.Дудзяк О.А. Вплив сільського туризму на розвиток сільських територій [Текст] Науковий вісник Ужгородського університету. – 2016. – Вип.2 (48). – с. 133
- 93.Дудзяк О.А. Впровадження польського досвіду сільського зеленого туризму на території Хмельницької області/ О.А.Дудзяк// Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства: Економічні науки. Вип.112. – Харків: ХНТУСГ, 2011р. – 519с.
- 94.Дудзяк О.А. Загальна методологія дослідження розвитку сільських територій [Текст] / Дудзяк О.А., Покотильська Н.В. // Інноваційна економіка. – 2018. – № 3-4 (74). – С. 75-79

- 95.Дудзяк О.А. Значення екології для розвитку сільських територій [Текст] / Дудзяк О.А. // Агросвіт. – 2019. – черв., № 6. – С. 55-58.
- 96.Дудзяк О.А. Організаційні аспекти розвитку сільського туризму в Україні [Текст] / Дудзяк О.А. // Актуальні проблеми менеджменту: теоретичні і практичні аспекти : матеріали Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. молодих науковців, аспірантів та студентів, 10 листоп. 2015 р. – Кам'янець-Подільський Подільський державний аграрно-технічний університет
- 97.Дудзяк О.А. Оцінка агротуристичної привабливості регіону: основні фактори та показники./ О.А.Дудзяк // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія “Економіка та менеджмент” Вип. 5/2 (40). 2010
- 98.Дудзяк О.А. Порівняльна характеристика розвитку сільського зеленого туризму (агротуристички) в західних регіонах України та прикордонних регіонах Польщі [Електронний ресурс] / Дудзяк О.А. // Ефективна економіка : електрон. журн. – 2018. – № 3. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6348>
- 99.Дудзяк О.А. Проблема диверсифікації в сільському господарстві та її вплив на розвиток сільських територій [Текст] / Дудзяк О.А. // Матеріали VI Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. «Актуальні аспекти розвитку підприємств аграрної сфери: облік, аудит та оподаткування» до 30-річчя заснування кафедри обліку і оподаткування, 21-21 листоп. 2017 р. Херсонський державний аграрний університет, Херсон.
100. Дудзяк О.А. Роль дорадництва в розвитку сільського зеленого туризму / О.А Дудзяк // Збірник наукових праць Подільського державного аграрно-технічного університету. Економічні науки. – Кам'янець-Подільський. – Вип. 23. – 2015. – С. 398-400.
101. Дудзяк О.А. Сільський зелений туризм як елемент диверсифікації сільського господарства та розвитку сільських територій [Електронний ресурс] / О.А. Дудзяк // Ефективна економіка : електрон. журн. – 2017. – № 10. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6348>.

102. Дудзяк О.А. Сільський туризм один з видів диверсифікації аграрного бізнесу і розвитку сільських територій [Текст] / Дудзяк О.А. // Матеріали V міжнар. наук.-практ. Інтернет конф. «Сучасний рух науки», 7-8 лют. 2019 р. – Дніпро, 2019. – С. 864с. (0,22 друк. арк.)
103. Дудзяк О.А. Соціально-економічний ефект лідерства для розвитку сільських територій. Інноваційна економіка. Науково-виробничий журнал 3-4 2017 (68)
104. Дудзяк О.А. Сучасні методи підвищення ефективності використання економічного потенціалу у напрямку розвитку регіональної економіки [Текст] / Дудзяк О.А. // Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Інформаційно-консультативних служб та дорадчих організацій для відновлення та розвитку сільських територій, (Львів, 26 січ. 2019 р.) / ГО «Львівська економічна фундація». – Львів : ЛЕФ, 2019. – С76-78. 148 с.
105. Дудзяк О.А. Вплив польського досвіду на розвиток сільського туризму в селах України [Текст] / О.А. Дудзяк, Н.А. Славіна, І.І. Гуменюк // Агросвіт. – 2018. – груд., № 24. – С. 10-13
106. Дудзяк, порівняльна характеристика розвитку сільського зеленого туризму (агротуристички) в західних регіонах України та прикордонних регіонах Польщі Режим доступу http://tourlib.net/statti_ukr/dudziak.htm
107. Дудзяк О.А. Сільський зелений туризм як елемент диверсифікації сільського господарства та розвитку сільських територій [Електронний ресурс] / О.А. Дудзяк // Ефективна економіка : електрон. журн. – 2017. – № 10. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6348>
108. Економічна теорія: Політекономія: підручник / [За редакцією В.Д. Базилевича]. – 7-ме вид., стер. – К.: Знання-Прес, 2008. – 719с., ст.116
109. Європейська хартія місцевого самоврядування Страсбург, 15 жовтня 1985 року, офіційний переклад Режим доступу: [\[https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036\]](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036)
110. Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства і сільських територій на 2015-2020 роки. URL: <http://minagro.gov.ua/node/16025>.

111. Жук Л.І. Проблеми зайнятості та працевлаштування населення в умовах прийняття нового Закону України «Про зайнятість населення». Економіка та держава. 2013. № 10. С. 13–15.
112. Жук, М.В. Розміщення продуктивних сил і економіка регіонів України : підручник / М. В. Жук, В. П. Круль; Чернів. нац. ун-т імені Юрія Федьковича. – Київ: Кондор, 2004. – 293 с.
113. Забуранна Л. В. Соціально- економічний розвиток сільських територій: теорія, організація і управління [Текст] : моногр. / Л. В. Забуранна, О.О. Корнійчук. - К.: ЦП „Компринт”, 2017. - 266 с.
114. Вплив агрохолдингізації на сільськогосподарських підприємств на соціально-економічний розвиток сільських територій / Залізко В.Д. / Економіка України — 2013. — 6 (619) Захарченко В.И. Формирование инфраструктуры инновационной деятельности в регионе. Прометей. 2013. № 3. С. 66–76.
115. Захарчук О. Вишневецька О. Техніко-технологічне забезпечення малих форм господарювання в Україні та досвід Польщі. Електронний ресурс. Режим доступу [[http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Ttar_2014_18\(1\)___38.pdf](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Ttar_2014_18(1)___38.pdf)]
116. Збарський В.К. Соціальна інфраструктура села як фактор відтворення робочої сили. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Збірник наукових праць. 2010. №154. Ч. 1. С. 152–160.
117. Збарський В. К. Теоретичні аспекти підприємництва. Вісник СНАУ. Серія -Фінанси і кредит. 2009. №1. С. 171–177.
118. Зінчук Т.О. На початку пошуку стратегії інклюзивного зростання сільської економіки: світовий та європейський підхід. Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія: Економіка і менеджмент. 2016. №4. С. 132–137.

119. Зона вільної торгівлі з ЄС – це можливість, якою треба вміти скористатися : [Електронний ресурс] / Тиждень.ua. –Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/33526>
120. Зубець М.В. Механізм реалізації моделі інноваційного провайдингу в системі УААН. Вісн. аграр. науки : наук.-теорет. журн. 2009. № 7. С. 5–11.
121. Зубко Є. 30% українців проживають у сільській місцевості: такого немає ніде в Європі. Електронний ресурс. Режим доступу. https://censor.net.ua/ua/news/3046049/30_ukrayintsiv_projyvayut_u_silskiyi_mistsevosti_tako_go_nemaye_nide_v_yevropi_zubko
122. Іванишин В.В. Дудзяк О.А. Застосування в Україні досвіду розвитку сільських територій Європейських країн та США Збірник наукових праць Подільського державного аграрно-технічного університету. 2015. № 24. Том 3. С. 5–10.
123. Іванишин В. Аграрна освіта, як основний з ключових елементів розвитку сільських територій [Текст] / Іванишин Володимир, Дудзяк Оксана // Аграрна наука та освіта в умовах євроінтеграції : зб. наук. пр. міжнар. наук.-практ. конф., [20-21 берез. 2019 р], м. Кам'янець-Подільський. – Тернопіль : Крок, 2019. – Ч. 2. –С. 169-171.
124. Іванишин В. В., Дудзяк О. А. Лідер як позитивний рушій розвитку сільських територій. / В.В. Іванишин В. В., О.А.Дудзяк / Актуальні проблеми управління та адміністрування: теоретичні і практичні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції науковців, аспірантів та студентів 10 листопада 2016 р. / Подільський державний аграрно-технічний університет. – К.-П., 2016. - С. 5-7.
125. Іванишин В.В. Вплив державної політики на розвиток сільських територій [Текст] / Іванишин В.В., Дудзяк О.А. // Національне виробництво й економіка в умовах реформування: стан і перспективи інноваційного розвитку та міжрегіональної інтеграції : зб. наук. пр. II міжнар. наук.-практ. конф., 28 жовт. 2016 р. / ПДАТУ. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 176-178.

126. Іванишин В.В. Вплив досвіду Ізраїлю при організації дорадчих служб на сільських територіях [Текст] / Іванишин В.В., Дудзяк О.А., Бордман Б.Я. // Формування ринкових відносин в Україні : зб. наук. пр. / НДЕІ, М-во екон. України. – Київ, 2018. – № 12 (211). – С. 77-82.
127. Іванишин В.В. Дудзяк О.А. Вплив земельної реформи на розвиток сільських територій. Формування ринкових відносин в Україні. НДЕІ. Мін.екон України – 2018 Випуск № 10(209) с. 76-81
128. Іванишин В.В. Дудзяк О.А. Застосування в Україні досвіду розвитку сільських територій Європейських країн та США . /В.В. Іванишин О.А. Дудзяк // Збірник наукових праць Подільського державного аграрно-технічного університету. – 2015. – Вип. 24. – том. 3. С.5 – 10.
129. Іванишин В.В. Дудзяк О.А. Проблема мотивації повернення молоді на сільські території. Актуальні проблеми аграрної економіки: теорія, практика, стратегія. Збірник тез міжнародної конференції, присвяченої 45-річчю економічного факультету Подільського державного аграрно-технічного університету. Кам'янець-Подільський 2017 р. 48 с.
130. Іванишин В.В. Лідер як позитивний рушій розвитку сільських територій [Текст] / В.В. Іванишин, О.А. Дудзяк // Актуальні проблеми управління та адміністрування: теоретичні і практичні аспекти : матеріали Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. науковців, аспірантів та студентів, 10 листоп. 2016 р. / ПДАТУ. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 5-7.
131. Іванишин В.В. Проблема мотивації повернення молоді на сільські території [Текст] / Іванишин В.В., Дудзяк О.А. // Актуальні проблеми аграрної економіки: теорія, практика, стратегія : зб. тез міжнар. конф., присвяч. 45-річчю екон. ф-ту ПДАТУ. – Кам'янець-Подільський, 2017. – С. 48-50.
132. Іванова Г.С. Деякі питання адміністративно-правового статусу агропромислового комплексу України. Електронний ресурс. Режим доступу:

<http://minagro.gov.ua/system/files/%D0%84%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B0%20%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0>

%BF%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%BD%D0%B0%20%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%8F%20%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BA%D1%83%20%D1%81%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%B3%D0%BE%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0%20%D1%82%D0%B0%20%D1%81%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D1%85%20%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B9%20%D0%BD%D0%B0%202015-2020.pdf

133. Іванченко А.В. Основні складові механізмів державного регулювання зайнятості населення в Україні. Публічне управління: теорія та практика. 2012. № 1(9). С. 111–117.
134. Ізраїль. Вікіпедія. Режим доступу: [<https://uk.wikipedia.org/wiki/Ізраїль>]
135. Іртищева І.О., Потапенко О.М. Європейський досвід економічного розвитку сільських територій: проблеми адаптації // Економічна безпека держави і науково-технологічні аспекти її забезпечення: Праці ІІІ науково-практичного семінару з міжнародною участю (20–21 жовтня 2011 р.) / Відпов. ред. Є.М. Письменний, Н.В. Караєва. – Черкаси, 2011. – С. 197–204.
136. Карти України Режим доступу <http://geomap.land.kiev.ua/>
137. Кернасюк Ю. Птахівництво – ефективна сфера агробізнесу. Агробізнес сьогодні. Електронний ресурс. Режим доступу [<http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichni-hektar/item/7898-ptakhivnytstvo-efektyvna-sfera-ahrobiznesu.html>]
138. Киселёва Н. Н. Адаптивное управление социально-экономическим
139. Кифяк, В. Ф. Організація туризму [Текст] : навчальний посібник / В. Ф. Кифяк. - Чернівці : Книги-XX1, 2008. - 344 с. - ISBN 978-966-2147-08-7
140. Клименко М. О. Особливості оцінки соціо-економіко-екологічного
141. Ключник А. В. Європейський досвід розвитку сільських територій / А. В. Ключник // Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток менеджменту виробничої сфери в умовах глобалізації». – Миколаїв, 2011 р.
142. Ключник А.В. Зайнятість населення сільських територій: проблеми та стратегічні напрями їх вирішення // Регіональна економіка.– 2011.– №1. – С. 134–139.
143. Книга пам'яті: Голодомор 1932-1933 років у Херсонській області режим

доступу [http://prosvilib.at.ua/publ/istorija/golodomor_1932_33_rr_u_khersonskij_oblasti/32_33u_khersonskij_oblasti/36-1-0-111]

144. Кобець А.С., Пугач А.М. Сучасний стан освітніх послуг у сфері вищої аграрної освіти в Україні. Аспекти публічного управління. № 6-7 (32-33) червень-липень 2016
145. Коваль О.М. Напрями підвищення рівня зайнятості сільського населення. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції «Управління людськими ресурсами в постіндустріальному суспільстві: глобальні виклики та перспективи розвитку» (м. Полтава, 29 жовтня 2013 р.). Полтава: 2013. С. 50–52.
146. Ковальчук О. Д. Інституційні можливості розвитку агробізнесу в умовах реалізації угоди про асоціацію між Україною та ЄС. *Zeszyty Naukowe Uczelni Vistula*. Warszawa. 2016. №47(2). С. 182–193.
147. Ковальчук Т. Кардинальна територіальна реформа URL: http://gazeta.dt.ua/internal/kardinalna-teritorialna-reforma-vimoga-chasu-_.html.
Козюра І. В. Становлення і розвиток місцевого самоврядування в Канаді : моногр. Київ, 2004. 332 с. Колесников А.М. Планирование инвестиционной деятельности предприятия. Регион: политика, экономика, социология. 2003. №. 3. С. 12–14.
148. Колесніков А.В. Світовий досвід розвитку сільських територій. Ефективна економіка № 4, 2014[Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2956>
149. Колодинський С.Б. Реструктуризація регіонального господарського комплексу на інноваційних засадах : моногр. Донецьк, 2011. 378 с.
Комліченко О.О. Удосконалення організаційно-економічного механізму функціонування особистих господарств населення : моногр. Київ, 2003. 122 с.
150. Коноваленко А.С. Оцінка рівня соціальної відповідальності малого і середнього підприємництва: автореф. дис. ... канд. екон. наук. Донецьк, 2010. 20 с.

151. Коновалова О. В. SWOT-аналіз як основний інструмент стратегічного управління, його переваги і недоліки. Київ, 2010. URL: http://www.rusnauka.com/3_SND_2010/Economics/58123.doc.htm. (дата звернення 23.11.2014)
152. Конституція Республіки Польща : [пер. с пол. А. Кубика]. - Варшава : Изд-во Сейма, 1997. -67 с.
153. Концепція розвитку сільських територій: Розпорядження Кабінету Міністрів України №995-р від 23.09.2015. URL:<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995-2015-p>.
154. Корилюк С. Аграрна освіта в Україні та за кордоном : компаративний аналіз / С. Корилюк // Педагогіка вищої школи: особливості підготовки молодших спеціалістів в Україні та за кордоном. – жовтень. – 2014. – Режим доступу : <http://acup.poltava.ua/files/Koriliuk.pdf>.
155. Корнійчук О.О. Управління соціально-економічним розвитком сільських територій. Дис.
156. Корнійчук О.П. Управління соціально-економічним розвитком сільських територій. Дис.
157. Стегній О.Уявлення населення про сталий розвиток. Режим доступу: https://www.ua.undp.org/content/dam/ukraine/docs/DG/Zvit_Web_version%20for%20website.pdf
158. Костюченко Д.Л. Розвиток сільських територій: проблеми та перспективи. Ефективна економіка № 4, 2017 Електронний ресурс: Режим доступу [<http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5556>]
159. Котикова О.І. Прийняття компромісних рішень у сільськогосподарському землекористуванні : моногр. Миколаїв, 2013. 189 с.
160. Котикова О. І. Державна програма як інструмент реалізації земельної політики. Інноваційна економіка. 2012. № 7 (33). С. 3
161. Котикова О.І. Стратегія реформування земельної політики держави. Економіка: проблеми теорії та практики: Збірник наукових праць. 2009. № 254: В 6 т. С. 434–442.

162. Котлер Ф. Корпоративна соціальна відповідальність. Як зробити якомога більше добра для вашої компанії та суспільства. Київ, 2005. С. 352.
163. Кропивко М. Ф. Ефект масштабу та його використання для організації конкурентоспроможного агропромислового виробництва. Управління комплексним розвитком агропромислового виробництва і сільських територій: моногр. Київ, 325 с.
164. Кропивко М.М. Роль господарств населення у забезпеченні потреб людини. Економіка АПК. 2016. № 4. С. 38–44.
165. Кудла Н. Багатофункціональний розвиток сільських територій від базових ідей до активізації місцевого підприємництва. Економіка України. 2008. № 1. С. 62–71.
166. Кудря С.О. Атлас енергетичного потенціалу відновлювальних джерел енергії України К-2010 » [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://saee.gov.ua/sites/default/files/Kudria.pdf>
167. Куйбіда В.С. Досвід впровадження стандартів доброго врядування на місцевому рівні в Україні та інших європейських країнах. Київ, 2010. 258 с.
168. Куришко Д. Скільки сміття є в Україні. Аргумент Електронний ресурс. Режим доступу [<http://argumentua.com/stati/sk-lki-sm-ttya-v-ukra>]
169. Кухар В.П. Проблеми України – перехід до сталого розвитку // [Електронний ресурс] режим доступу: http://www.medved.kiev.ua/arhiv_mg/stat_98/98_3_1.htm.
170. Куцмус Н. М. Інституційні засади формування європейської мережі сільського розвитку в контексті євроінтеграційного вибору України. Вісн.Сумського нац. аграр. ун-ту. Серія Економіка та менеджмент. 2010. № 6/2(42). С. 62–68.
171. Кучабський О. Г. Адміністративно-територіальна організація України : теорія, методологія, механізми становлення : моногр. Львів, 2010. 316с.

172. Левківська Л. М. Формування та функціонування інтегрованих структур в агробізнесі. Формування ринкової економіки. 2015. №33. С. 234–242.
173. Леонтьева В. В. Статистическое исследование уровня развития сельских территорий : автореф. дис. канд. экон. наук [Електронний ресурс] / В. В. Леонтьева. – Новосибирск, 2011. – 16 с. – Режим доступа:[<http://www.dissercat.com/content/statisticheskoe-issledovanie-urovnya-razvitiyaselskikh-territorii>]
174. Лисенко Л. В. Розвиток сільського господарства і сільських територій в Польщі — досвід для України / Л. В. Лисенко // Державне будівництво. — 2008. — № 2 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kbuapa.kharkov.ua>
175. Лісовий А.В. Проблеми й перспективи реформування адміністративно-територіального устрою України. Фінанси України. 2011. №5. С.85–89.
176. Лісовий А. В. Методичні підходи до оцінювання сільських територій України. Економіка АПК. 2007. № 8. С. 123–130.
177. Лісовий А.В. Державне регулювання розвитку сільських територій : моногр. Київ, 2007. 400 с.
178. Лісовий А.В. Сталий розвиток сільських територій як напрям забезпечення економічного зростання і якості життя селян. Теория и практика управления социально-экономическим развитием в странах СНГ – экономические науки.
179. Лозинська Т. Місцевий розвиток, орієнтований на громаду в контексті децентралізації влади : моногр. 2014. №1-2. С.25–27.
180. Лопатинський Ю.М. Базис інституційної трансформації аграрного сектора. Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. 2013. Вип. 2/1, т. 18. С. 8–11.
181. Лузан Ю.Я. Соціально-трудовий потенціал українського села. Економіка АПК. 2010. № 1. С. 1–5.

182. Лупенко Ю. О. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року. Київ, 2012. 182 с.
183. Любіцева О.О. Педагогічні та рекреаційні технології в сучасній індустрії дозвілля Міжнародна науково-практична конференція Київський національний університет культури і мистецтв 4-6 червня 2004 р
184. Майборода Г.М. Депресивні регіони: сутність поняття, види. Електронний ресурс Режим доступу: [<http://www.geograf.com.ua/geoinfocentre/20-human-geography-ukraine-world/772-depresivni-regioni-sutnist-ponyattya-vidi>]
185. Малік М. Й. Інституціоналізація аграрного підприємництва: трансформація та ефективність. Економіка АПК. 2010. №7. С. 132–139.
186. Малік М.Й., Хвесик М.А. Сталий розвиток сільських територій на засадах раціонального природокористування та еколого-безпечного агропромислового виробництва. Економіка АПК. 2010. № 5. С. 3–12.
187. Мальська М.П., Мандюк Н.Л. Основи маркетингу у туризмі Підручник. – К.: Центр учбової літератури, 2016. – 336 с
188. Манаєнко І.М теоретичні засади диверсифікації діяльності підприємства в умовах нестабільного бізнес-середовища Режим доступу: http://www.econ.vernadskyjournals.in.ua/journals/2018/29_68_5/6.pdf
189. Мармуль Л.О. Методичні підходи до розвитку сільських територій на засадах децентралізації. Економіка АПК. 2016. № 7. С. 80–86.
190. Махсма М.Б. Регіональні аспекти оцінки рівня життя сільського населення. Економіка і прогнозування. 2011. №4. С. 127–138.
191. Мельник С. І. Соціально-економічні проблеми відтворення та ефективного використання ресурсного потенціалу села. Київ, 2004. 342 с.
192. Методологія планування регіонального розвитку в Україні. URL:http://regionet.org.ua/files/04.RD_Strategies_Methodology_Kashevskyi_UA.pdf.
193. Монастирський Г. Л. Організація управління та регулювання економічним і соціальним розвитком сільських поселень: автореф. дис. канд. екон. наук. Львів. 2003. 21 с.

194. Мороз О. О. Інституціональна система аграрної економіки України: моногр. Вінниця, 2006. 438 с.
195. Моцок В. І. Стратегічне партнерство України та Польщі: приклад взаємокорисного співробітництва / В. І. Моцок // Матеріали IV Буковин. міжнар. історико-краєзнав. конф., присвяч. 125-річчю заснування Чернівецьк. нац. ун-ту ім. Юрія Федьковича, 5 жовт. 2000 р. -Чернівці: Золоті литаври, 2001. - С. 249-253.
196. Музиченко-Козловська О.В. Методика оцінки рівня соціальної привабливості регіону. Регіональна економіка. 2006. № 1 (39). С. 218–228.
197. Муртазаева Р. Н. Методические рекомендации по устойчивому развитию сельских территорий по почвенно-климатическим зонам Волгоградской области [Електронний ресурс] / Р. Н. Муртазаева, Г. Н. Зверева, Д. А. Буланова. – Режим доступу: http://ksh.volganet.ru/folder_3/folder_5/folder_2/partsstrategy/21.docx.
198. Напрями та засоби розвитку сільських територій в контексті зміцнення соціально-економічної безпеки України: [монографія] / За ред. д.е.н., проф. Т. Г. Васильціва, к.е.н., доц. В. В. Бойка. – Львів: Ліга-Прес, 2016. – 260 с
199. Нелеп В. М. Планування розвитку сільських територій і бюджету сільських рад. Економіка АПК. 2005. № 4. С. 107–112.
200. Нечитайло В. Запровадження ринкового обігу землі в сучасній Україні: ризик становлення земельної монополії агрохолдингів / В. Нечитайло //Проблеми країн Центральної та Східної Європи: зб. наук. праць. – 2011. – Вип. 2. – С. 171-179.
201. Ніценко В.С. Роль агрохолдингів у розвитку сільських територій. Режим доступу [http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/7815/1/Nic%D0%9A%D0%9D%D0%95%D0%A3_2015.pdf]

202. Новик В. П. Адміністративно-територіальний устрій : організаційно-правовий аспект: автореф. дис....канд. юрид. наук: 12.00.07 Національний аграрний ун-т. Київ. 2008. 20 с.
203. Нові підходи розвитку сільських територій в умовах децентралізації та змін у державній регіональній політиці. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.csi.org.ua/articles/novi-pidhody-rozvytku-silskyh-terytorij-v-umovah-detsentralizatsiyi-ta-zmin-u-derzhavnij-regionalnij-politytsi/>
204. Олейніков О. Сільське господарство очима експертів Режим доступу: <https://smartfarming.ua/ua-blog/selskoe-hozyajstvo-glazami-ekspertov>
205. Оліщук П. О. Місцеві ініціативи як інструмент розвитку сільських територій / П. О. Оліщук // Ефективна економіка. – № 1, 2012 (електронне видання.) Режим доступу – <http://www.economy.nayka.com.ua>
206. Онищенко О. М. Сільський розвиток: основи методології та організації. Економіка України. 2006. № 10 (539). С. 4–13.
207. Онопрієнко В. Сільськогосподарська освіта в Україні: історія становлення і сучасність. Український науковий журнал «Освіта регіону» Політологія психологія комунікації [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/360>
208. Основи методології та організації наукових досліджень Навч. Посібник за ред.. А.Є. Конверсткого Київ 2010. Режим доступу: [http://www.immsp.kiev.ua/postgraduate/Biblioteka_trudy/Konversky_osn_metod_ta_org_nayk_dosl.2010.pdf]
209. Основи методології та організації наукових досліджень: Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А. Є. Конверського. — К.: Центр учбової літератури, 2010. — 352 с.
210. Основи психології. Лідер і лідерство [Текст] Режим доступу [http://pidruchniki.com/1685030337343/psihologiya/lider_liderstvo]
211. Основні терміни та визначення до Концепції переходу України до сталого розвитку. [Електронний ресурс] режим доступу:

http://gska2.rada.gov.ua:7777/pls/zweb_n/webproc34?id=pf3511=18607&pf35401=55081

212. Остафійчук Я. В. Соціоекологічні проблеми розвитку сільських територій: сучасний вимір та перспективи вирішення електронний ресурс. Режим доступу. [http://ird.gov.ua/sep/sep20143(107)/sep20143(107)_379_OstafiychukYV.pdf]
213. Офіційний сайт Децентралізації влади в Україні URL:<http://decentralization.gov.ua>.
214. Офіційний веб-сайт Державний реєстр виборців. Інформація що до об'єднаних територіальних громад https://www.drv.gov.ua/portal/!cm_core.cm_index?option=ext_gromada&prejim=1&pmn_id=145
215. Павленко О. Нова освіта – шлях до сучасної системи формування людського капіталу [Електронний ресурс] / О. Павленко. – Режим доступу : <http://blogs.ukrinform.gov.ua/blog/oleksiy-pavlenko/novaosvita-shlyah-do-suchasnoyi-systemy-formuvannya-lyudskogo-kapitalu>
216. Павлов О. І. Різновиди сільських територій та їхні функціональні моделі. Економіка АПК. 2011. № 10 (204). С. 116–123.
217. Павлов О. І. Сільські території України: функціонально-управлінська модель: моногр. Одеса, 2009. 344 с.
218. Павлов О.І. Регіональні особливості розвитку сільських територій України. Регіональна економіка. 2013. № 4. С.16–23.
219. Павлов О. І. Об'єднана територіальна громада як модель сільсько-міського континууму. Науковий вісник Чернівецького університету. 2017. Випуск 789. Економіка. С. 27–32.
220. Павлов О.І. Модель сільського розвитку в Україні та її відповідність стандартам Європейського союзу. Статистика України. 2006. № 3. С. 97–100.
221. Павлов О.І. Сільський розвиток в Україні: теорія, практика, політика, управління : моногр. Одеса: 2008. 208 с.

222. Пармаклі Д.М., Філіппова С.В., Добрянська Н.А. Історія економічних вчень. Режим доступу: https://economics.opu.ua/files/scientific-base/monogr/Parmakli-Filippova-Dobryanska_History_of_economic_thought.pdf
223. Петрушківський В.Г. Колесніков В.І. Теоретичні підходи до визначення сільських територій./ В.Г. Петрушківський. В.І. Колесніков.// Проблеми економіки № 4, 2014 с.127-131
224. Петрушківський В.Г.. Теоретичні підходи до визначення сільських територій./ В.Г. Петрушківський.// Проблеми економіки № 4, 2014 с.127-131
225. Пілюшенко В.Л. Управління інноваційно-інвестиційним розвитком території : моногр. Донецьк, 2007. 317 с.
226. Пінчук Науковий вісник УжНУ. Серія «Економіка». - Випуск 28. – 2009. – С. 49-53
227. Площа сміттєзвалищ в Україні становить 7% від усієї території Електронний ресурс Режим доступу [<https://ua.112.ua/suspilstvo/ploshcha-smittiezvalyshch-v-ukraini-stanovyt-7-vid-usiiei-terytorii-sauk-338008.htm>]
228. Побутові відходи в Україні та ЄС: обсяги та стан поводження. Економічний дискусійний клуб. Електронний ресурс. Режим доступу [http://edclub.com.ua/analitika/pobutovi-vidhody-v-ukrayini-ta-yes-obsyagy-ta-stan-povodzhennya?fbclid=IwAR1WDxXT2MkmaSIT9T_oJJSWCP1fiB0ODLJTbnixcQ9PhyIBo7X5uZoFc2w]
229. Поленкова М. В. Господарський комплекс сільських територій: інтегральний аспект / М. В. Поленкова // Молодий вчений. – 2013. – № 2 (02). – С. 32 – 39.
230. Полудень І. Сучасне село на шляху сталого економічного розвитку. Вісник державної служби. 2006. № 4 С. 43–45.
231. Поморський осередок сільськогосподарського дорадництва в Гданську, відділ в Старому Полі: Посібник для сільськогосподарських дорадників. – Старе Поле, 2005. – С. 325.

232. Попрозман Н.В. До питання дослідження соціально-економічних систем в сучасних умовах [Текст] / Попрозман Н.В. Дудзяк О.А. // Формування ринкових відносин в Україні : зб. наук. пр. / НДЕІ, М-во екон. України. – Київ, 2017. – № 6. – С. 9-13.
233. Правова природа сільськогосподарської дорадчої діяльності Режим доступу:
file:///C:/Users/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C/Downloads/Aristova_Urkevych_2013-2.pdf
234. Притула Х.М. До питання про роль і місце сільських територій в сучасній економічній політиці держави. Регіональна економіка. 2010. № 3. С. 37–45.
235. Про добровільне об'єднання громадян: Закон України від 05.02.2015 № 157-VIII. URL^ <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/157-19>.
236. Про особисте селянське господарство: Закон України від 09.12.2012 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/742-15>.
237. Про підприємництво: Закон України від 21.17.2012 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/698-12>
238. Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.12.2015 № 1437-р / URL: [http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1437-2015-%D1 %80](http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1437-2015-%D1%80).
239. Про схвалення Концепції розвитку сільських територій: Розпорядження Кабінету Міністрів України: від 23.09.2015 № 995 URL: [http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995-2015-%D1 %80](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995-2015-%D1%80).
240. Про генеральну схему планування території України: Закон України від 7.02.2002. № 3059-III. Відом. Верхов. Ради України від 26. 07. 2002 р. № 30. 204 с.
241. Про добровільне об'єднання територіальних громад. (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 13, ст.91) Режим доступу: [\[https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19\]](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19)

242. Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2016-2020 роки» та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.02.2016 №148.URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/148-2016-%D0%BF>
243. Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти : постанова Кабінету Міністрів України від 29 квіт. 2015 р. № 266. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/control/ru/cardnpd?docid=248149695>.
244. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки сільськогосподарської дорадчої служби : Постанова Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1131 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 71. – Ст. 2670.
245. Про затвердження Порядку надання всеукраїнській громадській професійній організації статусу саморегулювальної організації : Постанова Кабінету Міністрів України від 18 листопада 2009 р. № 1221 // Офіційний вісник України. – 2009. – № 89. – Ст. 3013.
246. Про інформацію : Закон України від 2 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.
247. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>.
248. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки : Закон України від 9 жовтня 2007 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 12. – Ст. 102.
249. Про планування і забудову територій: Закон України від 20.04.2000. № 1699-III. Відомості Верховної ради України (ВВР). № 31. 250 С.
250. Про стимулювання розвитку регіонів: Закон України від 08.09.2005 № 2850-IV URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2850-15>.

251. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні від 1 квітня 2014 р. № 333-р. Режим доступу: [<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80>]
252. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р URL: [http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1 %80](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80).
253. Про холдингові компанії в Україні : Закон України від 15.03.2006 № 3528_IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 34. – С. 291.
254. Прокопа І. В. Сільські території України: дослідження і регулювання розвитку /І. В. Прокопа // Економіка України. – 2007. – № 6. – С. 50–59.
255. Прокопа І.В. Соціальні аспекти розвитку сільських територій / І.В. Прокопа // Економіка АПК. – 2005. – № 11. – С. 48–51.
256. Прокопишин О.С. Організаційно-економічні форми технічного забезпечення фермерських господарств//Вісник Запорізького національного університету. – 2010. – №2(6). – С. 56-5
257. Прокопюк А Регіональна політика структурної модернізації економіки України в умовах євроінтеграції http://ird.gov.ua/irdd/d20170606_a805_ProkopiukA.pdf
258. Птахівництво – ефективна сфера агробізнесу. <http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichnyi-hektar/item/7898-ptakhivnytstvo-efektyvna-sfera-ahrobiznesu.html>
259. Пухтинський М.О. Проблеми децентралізації: національний та міжнародний досвід : зб. матеріалів та документів. Київ, 2006. 744 с.
развитием сельских территорий регионов Северо-кавказского федерального округа [Електронний ресурс] / [Н. Н. Киселёва, А. А. Орлянская, А. Р. Сулиманов]. – М. : Издательство Академия Естествознания, 2013. – Режим доступу : [<http://www.monographies.ru/197>] розвитку сільських населених пунктів

- [Електронний ресурс] / М. О. Клименко, О. М. Клименко, А. М. Прищеп, Л. В. Клименко. – Режим доступу : <http://eco.com.ua/content/osoblivosti-otsinki-sotsio-ekonomiko-ekologichnogorozvitkusilskih-naselenikh-punktiv>.
260. Розвиток сільських територій України (1990-2010 роки) : моногр. Київ, 2012. 752 с.
 261. Розвиток сільських територій України. – К.: ІОЦ Держкомстату України, 2006. – 751с.
 262. Розенберг Д. М. Бізнес і менеджмент: [термінолог. словник]. Москва, 1997. 587 с.
 263. Розпорядження Кабінету міністрів «Про Національний план дій з відновлювальної енергетики на період до 2020 р» від 1 жовтня 2014р. №902
 264. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку сільських територій» від 23 вересня 2015 р. №995-р Київ. – Режим доступу [<http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995-2015-%D1%80>]
 265. Ростоу В. Профессор экономической истории Массачусетского Технологического Института СТАДИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА Перевод с английского В. П. МАРЧЕНКО Напечатано в Соединенных Штатах Америки в 1961 г. издательством Фредерик А. Прегер, 64 Юниверсити Плэйс, Нью Йорк 3, Н. Й.- 242 стр.
 266. Руда Л.П. Сільські території у моделі розвитку аграрного сектору: дис. ... канд. екон. наук: 08.00.03 / Вінницький національний технічний університет. Вінниця, 2014.
 267. Руденко Л. Г. Природно-ресурсний потенціал як чинник економічного зростання в Україні. Український географічний журнал. 2001. № 3. С 17-27.
 268. Руженський М. М. Трансформація інститутів соціального захисту населення в транзитивній економіці. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 /

Руженський Микола Мусійович ; Держ. ВНЗ "Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана". - Київ, 2016. - 32 с.

269. Руснак А. В. Функції, завдання, чинники функціонування та сталого розвитку сільських територій / URL: <http://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/4.2/244.pdf>.
270. Рутинський М. Зінько К. Сільський туризм. Навчальний посібник К. Знання. 2006 – 271с.
271. С.Дровозюк Динаміка суспільної свідомості українського селянства в умовах непу: історіографія проблеми.) Динаміка суспільної свідомості українського селянства в умовах непу: історіографія проблеми / С. Дровозюк // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. — 2005. — Вип. 14. — С. 442-465.
272. Саблук П. Т. Розвиток земельних відносин в Україні. Київ, 2006. 396 с.
273. Саблук П.Т. Основні напрями підвищення ролі аграрної науки в умовах трансформації агропромислового виробництва до ринкових відносин. Економіка АПК. 2005. № 9. С. 3–9.
274. Саблук П. Т. Розвиток сільських територій в контексті забезпечення економічної стабільності держави: Матер. VII річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. Київ, 2005. 19 с.
275. Саблук П.Т. Розвиток сільських територій – запорука відродження аграрної України / П.Т. Саблук // Вісник аграрної науки. – 2006. – № 5. – С. 21–23.
276. Сава А.П. Формування моделі розвитку сільських територій під впливом євроінтеграційних процесів. Інноваційна економіка. 2017. № 1 (67). С. 28–35.
277. Сайт державної служби статистики України. Електронний ресурс. Режим доступу: [<http://www.ukrstat.gov.ua/>]
278. Самуельсон П. Экономика: в 2т. – М.: НПО "АЛГОН" ВНИИСИ, 1992 - . - Т.2. – 416 с.

279. Сапожник Г. Соціальна відповідальність бізнесу (етичний аспект). Мультиверсум. Філософський альманах. 2003. № 33. С. 58–59.
280. Сас О. Що таке децентралізація і навіщо вона всім нам? URL: <https://agropolit.com/blog/48-scho-take-detsentralizatsiya-i-navischo-vona-vsimmam>.
281. Свиноус І.В. Концептуальні основи розвитку особистих селянських господарств. Вісник Білоцерківського національного аграрного університету. 2009. № 65. С. 202–205.
282. Семенишин Х. М. Визначення сільські території, соціально-економічний аспект./Х. М. Семенишин.// Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право), 4(59) 2012 р. с 28 - 32
283. Сидоренко О. Через терни – до ЄС// Пропозиція. – 2010. – №11. – С. 88.
284. Сільське господарство очима експертів. Супутниковий моніторинг. Електронний ресурс. Режим доступу: [<https://smartfarming.ua/ua-blog/selskoe-hozyajstvo-glazami-ekspertov>]
285. Сільський розвиток: об'єктність, просторові межі та суспільне призначення. Економіка України. 2011. № 8 (589). С. 78–89.
286. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: У 2-х т. – Т. 2: Соціальні ресурси сільських територій / Л. О. Шепотько, І. В. Прокопа, С. О. Гудзинський, В. Д. Яровий. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2003. – С. 47–62., с. 51
287. Скидан О. В. Аграрна політика регулювання зайнятості на селі. Вісник ЖНАЕУ. 2011. № 1, т. 2. С. 3–10.
288. Скидан О.В. Інституціональні засади формування аграрної політики України : моногр. Житомир, 2010. 308с.
289. Скіб'як А.Ю. Функционування організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі Вісник аграрної науки причорномор'я Вип 3, 2012 с. 342

290. Славов В. П., Коваленко О. В. Економіко-енергетична система сталого розвитку сільських територій. Вісник аграрної науки. 2007. № 9. С. 68–73
291. Смирнов І.Г. Логістика туризму: навч. посіб./ І.Г. Смирнов – К.: Знання, 2009. – 444с. – (Вища освіта ХХІ століття),ст.6
292. Смирнов Логістика туризму
293. Смушак М.В. Науково-методологічні основи організації системного розвитку сільських територій України. Економіка: проблеми теорії та практики. 2005. Вип. 209. Т. 1. С. 247–254
294. Соціальна і економічна географія України. Загальна характеристика сільського господарства. Сільське господарство України. Електронний ресурс. Режим доступу: [<https://geomap.com.ua/uk-g9/924.html>]
295. Соціальна інфраструктура села: Навч. посіб. / за ред. П. Т. Саблука, М. К. Орлатого. – К.: Інститут аграрної економіки УААН, 2012. – 465 с., Шеремет О.О. проблеми розвитку сільських територій в контексті демографічної та поселенської кризи./ О.О Шеремет – Молодий вчений №5 (32) 2016 р. с 195 – 199. с. 20.
296. Соціально-економічні проблеми розвитку сільських територій: регіональний аспект: кол. Моногр. Київ, 2014. 353 с.
297. Сталий розвиток територіальної громади: управлінський аспект : моногр. Харків, 2008. 335 с.
298. Сталий розвиток територій: проблеми та шляхи вирішення: Матеріали VII між нар. наук-практ конференції. Дніпро, 21 жовтня 2016 р. за ред.. О.Ю. Бобровської. – Д.: ДРІДУ, 2016 – 264с.
299. Старостіна А. Сутність та практичне застосування методики конструювання категоріального апарату економічної науки (на прикладі понять "глобалізація" та "підприємницький ризик")/ А. Старостіна, В. Кравченко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. - 2011. - Вип. 128. - С. 5-10. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ekon_2011_128_3

300. Статистика 2-ге видання, перероблене і доповнене: підручник. За ред. С. С. Герасименка. Київ, 2000. 467 с.
301. Статистичний збірник «Сільське господарство України за 2016 рік» [Електронний ресурс]. – Сайт державної служби статистики України – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ7_u.htm [132].
302. Статистичний огляд. Щоквартальний журнал. Київ, 2009. № 2 (33).
303. Стегній М.І. Екологічні пріоритети розвитку сільських територій електронний ресурс. Режим доступу; [http://www.economy.in.ua/pdf/1_2015/5.pdf]
304. Стегній М.І. Сучасні напрями забезпечення сталого розвитку сільських територій: Європейський досвід і Українські реалії /М.І. Стегній //Актуальні проблеми економіки. – 2013. - № 3(141). – С. 125-123
305. Стратегії розвитку. Центр стратегічного розвитку. Режим доступу: [<https://csrt.com.ua/strategii-rozvitku/>]
306. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / за ред. Ю.О. Лупенка, В.Я. Месель-Веселяка. – К. : ННЦ “ІАЕ”, 2012. – 182 с.
307. Судомир С. Синергетична методологія оцінки результативності розвитку регіонально-аграрного сектора економіки України. Економіст. 2014. №2. С. 31–33.
308. Сутність та практичне застосування методики конструювання категоріального апарату економічної науки (на прикладі понять "глобалізація" та "підприємницький ризик") / А. Старостіна, В. Кравченко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. - 2011. - Вип. 128. - С. 5-10. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ekon_2011_128_3
309. Сучасний тлумачний словник української мови: 65000 слів / За заг. ред. д. філол. наук, проф. В.В. Дубічинського. Харків, 2006. С. 697.
310. Талавиця М.П. Розвиток сільських територій на засадах сталості./ М.П. Талавиця// Науковий вісник Ужгородського університету 2016 Серія Економіка. Випуск 1(47).Т.2

311. Тарасенко І.О. Стратегічне управління соціальною відповідальністю в забезпеченні сталого розвитку підприємства. Вісник КНУТД. 2009. №2.С. 167
312. Темпи експорту зернових зберігаються [Електронний ресурс] – Режим доступу: [<http://www.info-kmu.com.ua/2013-11-07-000000am/article/16823321.html>]
313. Теорія, політика та практика сільського розвитку. За ред. Бородіної О.М. та Прокопи І.В. – К., 2010. – 384 с.
314. Теорія, політика та практика сільського розвитку. Київ, 2010. 376 с.
315. Терещенко В. К. Методологічні засади комплексної оцінки регіонального розвитку продуктивних сил сільських територій [Електронний ресурс] / В. К. Терещенко, Є. О. Ланченко. – Режим доступу : <http://elibrary.nubip.edu.ua/6132/1/docx>.
територій проблеми розвитку території [Електронний ресурс] / Г. В. Белехова, К. Н. Калашников, В. В. Шаров // Проблеми розвитку території. – 2013. – № 1 (63). – С. 72 – 84. – Режим доступу : [<http://cyberleninka.ru/article/n/ob-otsenke-sotsialnoyinfrastruktury-selskih-territoriy>]
316. Тимошенко М.М. Методологічні засади оцінки сталого розвитку сільських територій: алгоритм, структурна схема та інструментарій досліджень. Глобальні та національні проблеми економіки Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського Випуск 21. 2018 с. 214-220
317. Ткаченко Т.І. Сталый розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу : монографія / Т. І. Ткаченко. - 2-ге вид., випр. та доповн. - К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2009. - 463 с.
318. Ткачук А. Децентралізація, регіоналізація, згуртованість? Міркування. [Електронний ресурс] режим доступу:
319. Толокольников А. Ю. Методические основы оценки социально-экономического развития сельских территорий [Електронний ресурс] / А. Ю. Толокольников. – Режим доступу : <http://journal-aael.intelbi.ru/main/wpcontent/uploads/2012/06/.pdf>.

320. Транченко Л.В. Формування та регулювання ринку праці на селі: теорія, методологія, практика: монографія / Л.В. Транченко. – Умань: Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство, 2012. – 586 с.
321. Тринько Р. І., Стадник М.Є. Складові еколого-економічної моделі господарювання. Львів: Сполом, 2011. 115 с.
322. Тринько Р.І. Демографічна безпека: особливості й стратегічні пріоритети : моногр. Львів, 2016. 204 с.
323. Уильямсон О. И. Экономические институты капитализма: Фирмы, рынки, "отношенческая" контрактация / О. И. Уильямсон. – Спб. : ИГ Лениздат, 1996. – 702 с.
324. Уїтмор Кейт. Місцеві влади та сталий розвиток // Територія. Сталий розвиток. – 2003. – № 1
325. Україна цьогоріч хоче вийти на 2-ге місце у світі за експортом зерна [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.unian.ua/news/590140-ukrajina-tsogorich-hoche-viyti-na-2-ge-mistse-u-sviti-za-eksportom-zerna.html>
326. Філіпенко Н. Функціонування сільського зеленого туризму в Україні в умовах ринкової економіки / Н. Філіпенко. Інноваційна економіка 2013№8 (46)
327. Фоміцька Н. В. Життєдіяльність населення, як фактор розвитку території. Державне будівництво : Електронне наукове видання ХарРІ НАДУ. 2007. № 1.
328. Фритцше Дж. Д. Этика бизнеса. Глобальная и управленческая перспектива / Дж. Д. Фритцше. Москва, 2002. 589 с.
329. Хлівна І.В. Сталий розвиток сільських територій у контексті проблем сільського розвитку. – [Електронний ресурс] Режим доступу: [http://www.rusnauka.com/4_SND_2013/Economics/5_123045.doc.htm]
330. Хмарська І.В. Проблеми формування та оцінювання інвестиційної привабливості регіонів України. Регіональна економіка. 2003. № 3. С. 138–146.

331. Царенко О. М. Економіка розвитку : підручник / Царенко О. М., Бей Н. О., Д'яконова І. І.; ред. І. В. Сало. – Суми : Університетська кн., 2004. – 590 с.
332. Цехмістрова Г.С. Основи наукових досліджень Навчальний посібник. - Київ: Видавничий Дім «Слово», 2004. - 240 с. Режим доступу:[
<https://www.imath.kiev.ua/~golub/ref/tsekhmistrova.pdf>]
333. Цибуляк В.Я. Інституційні засади сільського розвитку в Україні: науково-прикладний аспект : моногр. Київ, 2014. 272 с.
334. Цілі сталого розвитку URL: <http://www.globalcompact.org.ua>
335. Чеглей В.М. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. - 2011. - Вип. 163 частина 1
336. Чорна Ю.М. Особисті селянські господарства серед суб'єктів власності і господарювання в аграрній сфері економіки. Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. 2009. № 3. С.76–80.
337. Шаповал В.М. Соціальна відповідальність бізнесу в структурі управління економікою : моногр. Дніпропетровськ, 2011. 357 с.
338. Шаров Ю.П. Стратегічне планування в муніципальному менеджменті: концептуальні аспекти. Київ, 2001. 302 с.
339. Шаров Ю.П. Муніципальні послуги: шлях до високої якості : моногр. Мелітополь, 2008. 136 с.
340. Шепотько Л. О., Прокопа І. В., Гудзинський С. О., Яровий В. Д. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: У 2-х т. – Т. 2: Соціальні ресурси сільських територій / Л. О. Шепотько, І. В. Прокопа, С. О. Гудзинський, В. Д. Яровий. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2003. – С. 47–62., с. 51
341. Шеремет О.О. Проблеми розвитку сільських територій в контексті демографічної і поселенської «Молодий вчений» • № 5 (32) • травень, 2016 р. с.195-199
342. Шеффле А. Квинтэссенция социализма / А. Шеффле. – Санкт-Петербург : Т-ва М. О. Вольфъ, 1906. – 56 с.

343. Шпикуляк О. Г. Інституції аграрного ринку моногр. Київ, 2009. 480с.
344. Шпортюк Н.Л. Адміністративно-територіальна реформа в Польщі: досвід для України Режим доступу:
[http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2011/2011_02\(9\)/11snlpdu.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2011/2011_02(9)/11snlpdu.pdf)
345. Штейнман М.Я. Кібуци: виникнення, досягнення, проблеми. Міжнародний збірник наукових праць. Випуск3(15)
346. Юр'єв В.М., Мешков Д.В. Процеси інституціоналізації як чинник стійкого розвитку економіки: методологічний аспект. Вісник ТГУ. 2008. Вип. 6 (62). С. 119–123
347. Юрчишин В. В. Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектору економіки. Економіка АПК. 2005. № 3. С. 3–9.
348. Юрчишин В. В. Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектору економіки / В. В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2005. – № 3. – С. 3–9.
349. Adamowicz M. Perepektvwi cznekiemnkiewo lucji wspolnej politykirolnej. Roczniki NaukRolmczych. Seria G: EkonomikaRolnictwa. T. 90, z-1,2005, S. 18–31.
350. Bowen H.R. Social Responsibilities of the Businessman. N.Y.,1953. 284 P.
351. Common agricultural policy : [Електронний ресурс] / Режим доступу:http://www.euroacademic.org/en/?act=show&code=page&id=5&id_page=36&resume=0&page=4&car=11220
352. Davis K. Business and Society: Environment and Responsibility. N.Y., 1975. 23 P.
353. Dudziak O. Agritourism component of rural development [Electronic resource] / Dudziak Oksana, Komarnitskyi Sergii, Knapczyk Adrian // Scientific achievements in agricultural engineering, agronomy and veterinary medicine. Polish – Ukrainian Cooperation : scientific monograph / Ed. : Faten Mohammed Al Najjar, Szymon Głowacki, Marek Wróbel. – Krakow : Traicon S.C, 2017. – Vol. II. – P. 186-195.

354. Durand G. Multifunctionality and rural development: a general framework. "Multifunctional Agriculture. A New Paradigm for European Agriculture and Rural Development". Ashgafe, 2003. P. 1–16.
355. Europe 2020 targets (2015). URL: http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-anutshell/targets/index_en.htm.
356. European Structural and Investment Fund Strategy 2014–2020 (2015), URL: <http://swlep.co.uk/docs/1>.
357. European structural and investment funds 2014–2020: official texts and commentaries (2015), Publications Office of the European Union, Luxembourg.
358. Gorzelak G. Reforma terytorialnej organizacji kraju: dwa lata doświadczeń / G. Gorzelak, B. Jałowiecki, M. Stec. - Warszawa : EUROREG-ISP-Wyd. Naukowe Scholar, 2001.
359. Kovalchuk O.D. The 2030 Agenda for Sustainable Development 2016. Вісник ЖНАЕУ. Том 3. 2016. № (55). С. 331–337.
360. Krakow. Spacer po dzielnicach. - Krakow, 1998. - 28 s.
361. Markina I.A. Globalization-induced changes in higher education management in Ukraine [Electronic resource] (Глобалізаційні зміни в управлінні вищою освітою в Україні) / Iryna Anatolyevna Markina, Alla Dmitrievna Chykurkova, Oksana Antonivna Dudziak [et al.] // International Journal of Educational Management. –2019. – Vol. 33, is. 6. – P. 1291-1302. <https://doi.org/10.1108/IJEM-01-2019-0037>
362. Poprozman N.V. Advisory service as the basis of development of innovative entrepreneurial business [Текст] (Дорадництво як інноваційна основа розвитку підприємницької діяльності) / Poprozman N.V., Dudzyak O.A. // Зб. матеріалів V Міжнар. наук.-практ. конф. «Глобальні і регіональні проблеми інформатики в суспільстві та природокористуванні». – Київ : Компринт, 2017. – С. 140-142.
363. Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2009 r. - Warszawa : Główny Urząd Statystyczny, 2009. - 408 s

364. Reform of the CAP // European Parliament Fact Sheets :
[Електронний ресурс] / Режим доступу :
http://www.europarl.europa.eu/factsheets/4_1_2_en.htm.
365. Situation and prospects for EU agriculture, December , 2010 / European Commission Directorate-General For Agriculture And Rural Development. Directorate L. Economic analysis, perspectives and evaluations // ec.europa.eu.
366. SWOT-аналіз як основний інструмент стратегічного управління, його переваги і недоліки URL:
http://www.rusnauka.com/3_SND_2010/Economics/58123.doc.htm.
367. The World bank official site. <http://doingbusiness.org>
368. UN Global Compact URL: <https://www.unglobalcompact.org/> 5.
WBCSD (2016): World Business Council on Sustainable Development, business solution for a sustainable world. Режим доступу:
<http://www.wbcsd.org/workprogram/businessrole/previous-work/corporate-social-responsibility.aspx>
369. Ustawa o samorządzie gminnym z dnia 8 marca 1990 r. - Режим доступу :
[\[isip.sejm.gov.pl\]](http://isip.sejm.gov.pl)
370. Wasintyrinski B. Ustrój władz administracyjnych państwowych i samorządowych / B. Wasiutynski // Encyklopedia prawa obowiązującego w Polsce. -Poznan : Fisher i Majewski, 1925. - Cz. 1. -Zesz. 2. - 139 s.
371. World economic forum. Davos. Meet the winners of the 26 Annual Crystal Award. <http://weforum.org/>

Додатки

ДОДАТОК А
(статистичні таблиці для розрахунку узагальнюючих показників соціально – економічних
явищ і процесів в сільській місцевості)

ТАБЛИЦЯ 1.

Адміністративно - територіальний устрій України
за станом на 01.06.2019

I. Адміністративно-територіальний устрій областей без урахування об'єднаних
територіальних громад

№ п.п.	Автономна Республіка Крим, область, місто	Райони		Міста				СМТ	Сільські населені пункти			Ради							
		Сільські	У містах	Всього	Обл. знач.	Рай. знач.	З рай. поділ.		Всього	Селищ	Сіл	Всього	Районні		Міські			Селищні	Сільські
													Сільські	У містах	Всього	Міст обл. знач.	Міст рай. знач.		
1	Автономна Республіка Крим	14	3	16	11	5	1	56	947	30	917	314	14	3	16	11	5	38	243
2	Вінницька	27		12	6	6		19	1235	106	1129	636	27		13	6	7	21	575
3	Волинська	16		8	4	4		8	466		466	210	16		8	4	4	8	178
4	Дніпропетровська	22	18	14	11	3	3	17	600	24	576	194	22	15	14	11	3	15	128
5	Донецька	18	21	48	27	21	4	124	928	181	747	350	17	9	48	27	21	74	202
6	Житомирська	23	2	4	3	1	1	21	742	8	734	556	23	2	9	3	6	33	489
7	Закарпатська	13		8	5	3		19	544		544	330	13		8	5	3	19	290
8	Запорізька	20	7	9	5	4	1	11	363	17	346	169	20		11	5	6	13	125
9	Івано-Франківська	14		12	5	7		13	571	17	554	398	14		13	5	8	14	357
10	Київська	25		24	13	11		27	1051	5	1046	635	25		22	12	10	27	561
11	Кіровоградська	21	2	9	4	5	1	27	943	14	929	425	21	2	12	4	8	27	363
12	Луганська	18	4	37	14	23	1	102	642	100	542	304	17	4	37	14	23	82	164
13	Львівська	20	6	40	9	31	1	27	1564		1564	680	20		44	9	35	30	586
14	Миколаївська	19	4	7	4	3	1	9	606	42	564	268	19		8	4	4	10	231
15	Одеська	26	4	14	7	7	1	24	821	18	803	451	26		16	7	9	29	380
16	Полтавська	25	5	10	5	5	2	11	1179	13	1166	466	25	3	12	5	7	17	409
17	Рівненська	16		9	3	6		10	679	1	678	281	16		9	3	6	12	244
18	Сумська	18	2	8	6	2	1	8	844	33	811	302	18		10	6	4	10	264
19	Тернопільська	17		7	2	5		4	619	1	618	456	17		12	2	10	8	419
20	Харківська	27	9	15	6	9	1	47	1382	114	1268	408	27		15	6	9	46	320
21	Херсонська	18	3	8	4	4	1	21	434	54	380	293	18	3	9	4	5	28	235
22	Хмельницька	20		7	5	2		9	658	2	656	396	20		8	5	3	14	354
23	Черкаська	20	2	10	5	5	1	7	521	65	456	444	20		10	5	5	10	404
24	Чернівецька	11		4	1	3		4	256		256	184	11		4	1	3	4	165
25	Чернігівська	22	2	4	3	1	1	9	683	20	663	287	22	2	5	3	2	9	249
26	м.Київ		10	1			1					1			1				
27	м.Севастополь		4	2		1	1	1	29	1	28	11		4	2		1	1	4
	Всього	490	108	347	168	177	24	635	19307	866	18441	9449	488	47	376	167	207	599	7939

Джерело: [278]

II. Об'єднані територіальні громади

1. Об'єднані територіальні громади																
№ п.п.	Автономна Республіка Крим, область, місто	Об'єднані територіальні громади	Міста				СМТ	Сільські населені пункти			Ради об'єднаних територіальних громад					
			Всього	Обл. знач.	Рай. знач.	З рай. поділ.		Всього	Селищ	Сіл	Всього	Міські			Селищні	Сільські
												Всього	Міст обл. знач.	Міст рай. знач.		
1	Автономна Республіка Крим															
2	Вінницька	35	6		6		10	222	23	199	29	5		5	7	17
3	Волинська	50	3		3		14	588		588	50	3		3	13	34
4	Дніпропетровська	62	6	2	4		29	835	36	799	62	6	2	4	21	35
5	Донецька	10	4	1	3		7	187	15	172	10	4	1	3	2	4
6	Житомирська	50	8	2	6		22	871	12	859	18	3	2	1	7	8
7	Закарпатська	6	3		3			34		34	6	3		3		3
8	Запорізька	51	5		5		11	551	27	524	41	3		3	9	29
9	Івано-Франківська	30	3	1	2		11	194	3	191	28	2	1	1	10	16
10	Київська	9	2		2		3	75		75	9	2		2	3	4
11	Кіровоградська	5	3		3			48	2	46	5	3		3		2
12	Луганська	9					7	138	2	136	9				7	2
13	Львівська	29	4		4		7	286	1	285	16	1		1	4	11
14	Миколаївська	28	2	1	1		8	279	29	250	17	1	1		6	10
15	Одеська	29	5	2	3		9	302	5	297	15	3	2	1	2	10
16	Полтавська	44	6	1	5		9	626	2	624	17	4	1	3	3	10
17	Рівненська	29	2	1	1		6	320	2	318	28	2	1	1	4	22
18	Сумська	35	7	1	6		12	611	19	592	28	5	1	4	9	14
19	Тернопільська	46	11	2	9		13	404		404	28	6	2	4	9	13
20	Харківська	17	2	1	1		14	291	24	267	17	2	1	1	11	4
21	Херсонська	29	1		1		10	224	26	198	6				2	4
22	Хмельницька	43	6	1	5		15	756	3	753	25	5	1	4	10	10
23	Черкаська	54	6	1	5		7	303	36	267	36	6	1	5	3	27
24	Чернівецька	27	7	1	6		4	142		142	27	7	1	6	3	17
25	Чернігівська	43	12	1	11		20	782	37	745	38	11	1	10	17	10
26	м Київ															
27	м Севастополь															
	Всього	770	114	19	95		248	9069	304	8765	565	87	19	68	162	316

III. РАЗОМ:

III. РАЗОМ:																			
№ п.п.	Автономна Республіка Крим, область, місто	Райони		Міста			СМТ	Сільські населені пункти			Ради, у тому числі ОТГ								
		Сільські	У містах	Всього	Обл. знач.	Рай. знач.		З рай. поділ.	Всього	Селищ	Сіл	Всього	Районні		Міські			Селищн. у тому числі ОТГ	Сільські, у тому числі ОТГ
													Сільські	У містах	Всього	Міст обл. знач.	Міст рай. знач., у тому числі ОТГ		
Всього по Україні		490	108	461	187	272	24	883	28376	1170	27206	10014	488	47	463	186	275	761	55

Всього населених пунктів	-	29720		Представницький орган Автономної Республіки Крим - Верховна Рада Автономної Республіки Крим				-	1
Міських поселень	-	1344		Всього місцевих рад:				-	10038
				у тому числі: обласних рад				-	24
Об'єднаних територіальних громад	-	770		рад об'єднаних територіальних громад				-	565

Примітка:

Міста, в яких міські ради не утворені:

Назва області	Назва міста
Київська	м Прип'ять
Київська	м Чорнобиль

Райони, в яких районні ради не утворені:

Назва області	Назва району	Назва ради, якій підпорядковано район
Донецька	Лиманський район	Лиманська міська рада територіальної громади
Луганська	Довжанський район	Свердловська міська рада

Міста, з районним поділом, в яких районні ради у місті не утворені:

Назва області	Назва міста	Районів у місті	Районних рад у місті
Дніпропетровська	м Кам'янське	3	0
Донецька	м Горлівка	3	0
Донецька	м Макіївка	5	0
Донецька	м Маріуполь	4	0
Запорізька	м Запоріжжя	7	0
Львівська	м Львів	6	0
Миколаївська	м Миколаїв	4	0
м.Київ	м Київ	10	0
Одеська	м Одеса	4	0
Сумська	м Суми	2	0
Харківська	м Харків	9	0

Райони, в яких об'єднані територіальні громади повністю поглинули територію району:

Назва області	Назва району	Кількість ОТГ
Волинська	Володимир-Волинський район	5
Дніпропетровська	Апостолівський район	4
Донецька	Лиманський район Лиманська міська рада	1
Житомирська	Народицький район	1
Запорізька	Більмацький район	4
Запорізька	Великобілозерський район	1
Запорізька	Оріхівський район	5
Запорізька	Чернігівський район	1
Луганська	Біловодський район	1
Харківська	Коломацький район	1
Херсонська	Горностаївський район	3
Хмельницька	Дунаєвський район	4
Хмельницька	Летичівський район	2
Хмельницька	Старосинявський район	1
Чернігівська	Куликівський район	2
Чернігівська	Сновський район	1

ТАБЛИЦЯ 2

НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Усе населення (постійне)	45782,6	45598,2	45453,3	45372,7	45245,9	42759,7	42590,9
у тому числі							
чоловіки	21107,1	21032,6	20976,7	20962,7	20918,3	19787,8	19717,9
жінки	24675,5	24565,6	24476,6	24410,0	24327,6	22971,9	22873,0
Сільське населення	14513,4	14412,2	14328,0	14249,7	14164,9	13325,3	13244,7
у тому числі							
чоловіки	6789,2	6754,0	6727,9	6703,2	6673,9	6284,7	6254,2
жінки	7724,2	7658,2	7600,1	7546,5	7491,0	7040,6	6990,5
Частка сільського населення, %	31,7	31,6	31,5	31,4	31,3	31,2	31,1
у тому числі							
чоловіків	32,2	32,1	32,1	32,0	31,9	31,8	31,7
жінок	31,3	31,2	31,1	30,9	30,8	30,6	30,6
Населення у віці 16-59 років	29328,6	29090,1	28842,2	28622,9	28372,5	26613,3	26317,4
у тому числі							
чоловіки	14186,2	14085,2	13980,1	13901,0	13796,8	12962,7	12834,3
жінки	15142,4	15004,9	14862,1	14721,9	14575,7	13650,6	13483,1
Сільське населення у віці 16-59 років	8584,9	8558,3	8526,5	8486,4	8442,1	7911,9	7855,4
у тому числі							
чоловіки	4331,9	4321,5	4309,4	4292,8	4271,7	4007,0	3977,8
жінки	4253,0	4236,8	4217,1	4193,6	4170,4	3904,9	3877,6
Частка сільського населення у віці 16-59 років, %	29,3	29,4	29,6	29,6	29,8	29,7	29,8
у тому числі							
чоловіків	30,5	30,7	30,8	30,9	31,0	30,9	31,0
жінок	28,1	28,2	28,4	28,5	28,6	28,6	28,6

ТАБЛИЦЯ 3.

КІЛЬКІСТЬ ЗАЙНЯТОГО НАСЕЛЕННЯ ЗА ВИДАМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

(тисяч осіб)

	2015	2016	2017	2018
Усього	20354,3	20404,1	18073,3	16443,2
Сільське, лісове та рибне господарство	3496,0	3577,5	3091,4	2870,6
Промисловість	3345,6	3274,8	2898,2	2573,9
Будівництво	884,9	888,8	746,4	642,1
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	4441,7	4556,2	3965,7	3510,7
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	1208,7	1221,2	1113,4	998,0
Тимчасове розміщування й організація харчування	355,9	357,8	309,1	277,3
Інші види економічної діяльності	6621,5	6527,8	5949,1	5570,6
У відсотках до загального підсумку				
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0
Сільське, лісове та рибне господарство	17,2	17,5	17,1	17,5
Промисловість	16,4	16,0	16,1	15,7
Будівництво	4,4	4,4	4,1	3,9
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	21,8	22,3	21,9	21,3
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	5,9	6,0	6,2	6,1
Тимчасове розміщування й організація харчування	1,8	1,8	1,7	1,7
Інші види економічної діяльності	32,5	32,0	32,9	33,8

Джерело: [278]

ТАБЛИЦЯ 3.1.

Кількість підприємств за їх розмірами за регіонами у 2018 році¹

	Усього, одиниць	У тому числі							
		великі підприємства		середні підприємства		малі підприємства		з них	
		одиниць	у % до загальної кількості підприємств відповідного регіону	одиниць	у % до загальної кількості підприємств відповідного регіону	одиниць	у % до загальної кількості підприємств відповідного регіону	одиниць	у % до загальної кількості підприємств відповідного регіону
Україна²	355952	446	0,1	16124	4,5	339382	95,4	292783	82,3
Вінницька	9713	12	0,1	538	5,6	9163	94,3	7758	79,9
Волинська	5917	12	0,2	314	5,3	5591	94,5	4729	79,9
Дніпропетровська	29124	54	0,2	1298	4,4	27772	95,4	23966	82,3
Донецька	9731	27	0,3	503	5,2	9201	94,5	7967	81,9
Житомирська	6913	6	0,1	405	5,9	6502	94,0	5409	78,2
Закарпатська	6425	3	0,0	249	3,9	6173	96,1	5459	85,0
Запорізька	14995	26	0,2	594	3,9	14375	95,9	12571	83,8
Івано-Франківська	8300	6	0,1	321	3,9	7973	96,0	7094	85,5
Київська	20054	30	0,1	979	4,9	19045	95,0	16276	81,2
Кіровоградська	8068	3	0,0	344	4,3	7721	95,7	6743	83,6
Луганська	3449	6	0,2	203	5,9	3240	93,9	2797	81,1
Львівська	19237	20	0,1	980	5,1	18237	94,8	15448	80,3
Миколаївська	11434	7	0,1	350	3,0	11077	96,9	9939	86,9
Одеська	24707	15	0,1	889	3,6	23803	96,3	20710	83,8
Полтавська	10959	14	0,1	600	5,5	10345	94,4	8952	81,7
Рівненська	5545	6	0,1	326	5,9	5213	94,0	4403	79,4
Сумська	5949	7	0,1	378	6,4	5564	93,5	4681	78,7
Тернопільська	5043	4	0,1	261	5,2	4778	94,7	4003	79,4
Харківська	23793	14	0,1	1215	5,1	22564	94,8	19167	80,6
Херсонська	8218	3	0,0	291	3,5	7924	96,5	7006	85,3
Хмельницька	7431	7	0,1	385	5,2	7039	94,7	5960	80,2
Черкаська	9176	11	0,1	474	5,2	8691	94,7	7534	82,1
Чернівецька	4096	1	0,0	182	4,5	3913	95,5	3327	81,2
Чернігівська	6107	5	0,1	390	6,4	5712	93,5	4818	78,9
м.Київ	91568	147	0,2	3655	4,0	87766	95,8	76066	83,1

¹ Дані наведено без урахування результатів діяльності банків, бюджетних установ, тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м.Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

² Дані попередні.

Джерело: [278]

ТАБЛИЦЯ 4.

Кількість зайнятого сільського населення за окремими категоріями по регіонах України на 1 січня 2018 року

(тис.осіб)

	Особи зайняті тільки в особистому сільському (підсобному) господарстві	З них у віці 16-59 років	Працівники соціальної сфери
УКРАЇНА	3181,1	2372,4	582,1
Вінницька	200,3	152,5	37,4
Волинська	170,6	136,3	20,7
Дніпропетровська	106,1	82,9	21,9
Донецька	40,9	31,7	16,8
Житомирська	194,2	122,0	13,4
Закарпатська	179,2	138,4	28,9
Запорізька	68,3	53,0	21,6
Івано-Франківська	257,5	164,6	29,4
Київська	34,7	28,1	33,2
Кіровоградська	84,8	58,3	17,7
Луганська	24,5	18,9	11,6
Львівська	288,4	210,9	36,0
Миколаївська	62,6	51,6	17,7
Одеська	91,4	73,7	40,8
Полтавська	84,5	65,0	26,0
Рівненська	252,6	209,5	29,0
Сумська	103,3	75,6	18,8
Тернопільська	229,3	167,1	23,9
Харківська	57,1	46,5	19,3
Херсонська	87,9	76,7	19,3
Хмельницька	150,4	105,9	34,1
Черкаська	118,5	96,9	24,8
Чернівецька	190,8	150,5	24,6
Чернігівська	103,2	55,8	15,2

Таблиця 4.1

Сільські населені пункти, в яких відсутні суб'єкти господарської діяльності, в регіонах України (на 1 січня 2018 року)

Усі населені пункти, одиниць

УКРАЇНА	9232
Вінницька	391
Волинська	312
Дніпропетровська	582
Донецька	631
Житомирська	770
Закарпатська	274
Запорізька	278
Івано-Франківська	125
Київська	308
Кіровоградська	102
Луганська	446
Львівська	768
Миколаївська	244
Одеська	424
Полтавська	385
Рівненська	377
Сумська	628
Тернопільська	256
Харківська	924
Херсонська	201
Хмельницька	2
Черкаська	119
Чернівецька	131
Чернігівська	554

ТАБЛИЦЯ 5.

ЗАГАЛЬНА ЗЕМЕЛЬНА ПЛОЩА ТА РОЗПОДІЛ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ
(за землевласниками та землекористувачами у 2018 році)

(на кінець року; тисяч гектарів)

	Загальна земельна площ	Усі сільськогосподарські угіддя	З них		
			рілля	сіножаті	пасовища
Усього земель	60354,9	42726,4	32541,3	2406,4	5434,1
Землі сільськогосподарських підприємств і громадян	37747,6	36453,3	31131,9	1570,6	2830,2
у тому числі					
землі сільськогосподарських підприємств	21450,8	20746,9	19476,1	404,4	664,3
з них					
державних	1118,1	937,0	773,9	33,2	95,4
недержавних	20332,7	19809,9	18702,2	371,2	568,9
землі громадян	16296,8	15706,4	11655,8	1166,2	2165,9
Землі користувачів інших категорій	22607,3	6273,1	1409,4	835,8	2603,9

ТАБЛИЦЯ 6.

ПЛОЩА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ЗА КАТЕГОРІЯМИ
(за категоріями землевласників і землекористувачів)

(на кінець року; тисяч гектарів)

	2000	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018
Сільськогосподарські підприємства	29878,0	22116,7	20589,6	20499,3	20665,5	20437,2	20548,9	20746,9
у тому числі								
державні	1847,9	1230,2	1022,0	1010,3	963,1	958,8	943,6	937,0
недержавні	28030,1	20886,5	19567,6	19489,0	19702,4	19478,4	19605,3	19809,9
Громадяни	8543,4	14922,7	15898,3	15984,0	15815,1	15958,2	15868,7	15706,4
у тому числі								
особисті селянські господарства та ділянки для будівництва і обслуговування житлового будинку та господарських будівель	4323,8	4722,9	4942,5	4984,3	5032,3	5040,4	5045,5	5056,4
товарне виробництво	2306,7	8351,4	9412,3	9471,9	9281,2	9504,3	9424,6	9286,7
колективні та індивідуальні сади	180,3	180,8	183,8	184,6	186,8	187,6	187,7	188,1
колективні та індивідуальні городи	299,6	227,8	189,7	184,7	183,8	177,6	175,4	174,1
ділянки для сінокошіння та випасу худоби	1429,5	1433,6	1162,4	1150,6	1122,7	1040,3	1027,2	993,2

Джерело: [278]

ТАБЛИЦЯ 7.

**ГРУПУВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ ЗА РОЗМІРАМИ
ПОСІВНИХ ПЛОЩ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР У 2018 РОЦІ**

	Кількість підприємств, що мали посівну площу				
	усього	зернових та зернобобових культур	технічних культур /	картоплі та овоче-баштанних культур	кормових культур
Одиниць					
Підприємства – всього	42284	34666	27270	2887	5661
з них з площею, га					
до 50,00	22238	18843	13691	2609	3511
50,01–100,00	4461	3581	3197	124	483
100,01–250,00	4386	3923	3677	102	720
250,01–500,00	3165	2746	2762	30	522
500,01–1000,00	2836	2535	2255	15	310
1000,01–2000,00	2704	1949	1181	5	99
2000,01–3000,00	1149	593	278	2	11
більше 3000,00	1345	496	229	–	5
У % до загальної кількості					
Підприємства – всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
з них з площею, га					
до 50,00	52,6	54,4	50,2	90,4	62,0
50,01–100,00	10,6	10,4	11,7	4,3	8,5
100,01–250,00	10,3	11,3	13,5	3,5	12,7
250,01–500,00	7,5	7,9	10,1	1,0	9,2
500,01–1000,00	6,7	7,3	8,3	0,5	5,5
1000,01–2000,00	6,4	5,6	4,3	0,2	1,8
2000,01–3000,00	2,7	1,7	1,0	0,1	0,2
більше 3000,00	3,2	1,4	0,9	–	0,1

	Посівна площа				
	усього	зернових та зернобобових культур	технічних культур	картоплі та овоче-баштанних культур	кормових культур
Тисяч гектарів					
Площа – всього	18706,4	10719,4	7136,0	76,5	774,5
з неї з розміром, га					

до 50,00	508,9	386,4	307,3	20,1	43,8
50,01–100,00	327,4	260,8	234,9	8,9	36,1
100,01–250,00	722,3	644,6	609,7	15,6	120,1
250,01–500,00	1137,0	991,6	996,4	10,9	186,2
500,01–1000,00	2040,1	1821,6	1594,5	10,1	212,6
1000,01–2000,00	3867,5	2710,2	1623,8	6,5	132,0
2000,01–3000,00	2801,2	1425,0	666,4	4,4	25,5
більше 3000,00	7302,0	2479,2	1103,0	–	18,2
У % до загальної площі					
Площа – всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
з неї з розміром, га					
до 50,00	2,7	3,6	4,3	26,3	5,7
50,01–100,00	1,8	2,4	3,3	11,6	4,7
100,01–250,00	3,9	6,0	8,5	20,4	15,5
250,01–500,00	6,0	9,3	14,0	14,2	24,0
500,01–1000,00	10,9	17,0	22,3	13,2	27,5
1000,01–2000,00	20,7	25,3	22,8	8,5	17,0
2000,01–3000,00	15,0	13,3	9,3	5,8	3,3
більше 3000,00	39,0	23,1	15,5	–	2,3

Джерело: [278]

ТАБЛИЦЯ 8.

. ВИРОБНИЦТВО ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР

	2000	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018
Валовий збір, тисяч тонн								
Зернові та зернобобові культури	24459,0	38015,5	39270,9	56746,8	46216,2	63051,3	63859,3	60125,8
Цукрові буряки (фабричні)	13198,8	15467,8	13749,2	18740,5	18438,9	10789,4	15734,1	10330,8
Соняшник	3457,4	4706,1	6771,5	8670,5	8387,1	11050,5	10133,8	11181,1
Картопля	19838,1	19462,4	18704,8	24247,7	23250,2	22258,6	23693,4	20839,3
Овочі	5821,3	7295,0	8122,4	9832,9	10016,7	9872,6	9637,5	9214,0
Плоди та ягоди	1452,6	1689,9	1746,5	1896,3	2008,7	2295,3	1999,1	2152,8
Урожайність, центнерів з 1 га зібраної площі								
Зернові та зернобобові культури	19,4	26,0	26,9	37,0	31,2	39,9	43,7	41,1
Цукрові буряки (фабричні)	176,7	248,2	279,5	363,3	410,8	398,9	476,5	435,8
Соняшник	12,2	12,8	15,0	18,4	16,5	21,7	19,4	21,6
Картопля	121,6	128,4	132,5	168,0	161,0	159,7	176,4	161,4
Овочі	112,3	157,1	173,6	195,0	199,2	199,9	207,8	206,1
Плоди та ягоди	38,4	63,7	78,2	84,9	89,9	103,5	95,2	104,5
Площа, з якої зібрано врожай, тисяч гектарів								
Зернові та зернобобові культури	12586,8	14605,2	14575,7	15321,3	14792,1	15804,4	14627,3	14640,9
Цукрові буряки (фабричні)	747,0	623,3	492,0	515,8	448,9	270,5	330,2	237,0
Соняшник	2841,6	3689,1	4525,8	4716,6	5081,7	5090,1	5212,2	5166,2
Картопля	1631,0	1515,9	1411,8	1443,2	1444,1	1394,1	1342,8	1291,0
Овочі	518,6	464,4	467,8	504,1	502,8	493,8	463,8	447,1
Плодово-ягідні насадження (у плодоносному віці)	378,0	265,5	223,2	223,4	223,4	221,7	209,9	206,0

Джерело: [278]

ТАБЛИЦЯ 9.

Кількість сільськогосподарських тварин

(на кінець року; тисяч голів)

	2000	2005	2010	2011	2015	2016	2017	2018
Велика рогата худоба	9423,7	6514,1	4494,4	4425,8	4645,9	4534,0	3884,0	3750,3
у тому числі								
корови	4958,3	3635,1	2631,2	2582,2	2554,3	2508,8	2262,7	2166,6
теляти від 1 року до 2 років	406,6	359,1	288,9	288,1	328,8	317,1	262,0	252,6
теляти від 2 років і старші	496,1	276,1	177,5	174,7	168,7	170,0	148,1	139,8
бугаї-плідники	15,3	21,6	14,4	14,0	14,5	12,5	9,9	9,3
Свині	7652,3	7052,8	7960,4	7373,2	7576,7	7922,2	7350,7	7079,0
у т.ч. основні свиноматки	558,6	501,0	517,8	471,6	487,9	502,0	478,0	525,5
Вівці та кози	1875,0	1629,5	1731,7	1739,4	1738,2	1735,2	1371,1	1325,3
у тому числі								
вівці	963,1	872,2	1100,5	1093,2	1073,4	1066,7	785,8	743,9
з них вівцематки і ярки	593,5	609,6	792,3	751,2	731,7	727,3	524,6	496,7
кози	911,9	757,3	631,2	646,2	664,8	668,5	585,3	581,4
з них козематки	648,2	548,4	467,1	479,2	497,0	501,0	444,7	438,4
Коні	701,2	554,8	414,2	395,7	376,6	354,2	316,8	305,8
у т.ч. кобили від 3 років і старші	237,0	226,7	184,3	179,7	174,8	166,4	149,6	145,0
Кролі	5557,1	5436,1	5354,7	5642,7	5657,5	5735,4	5141,3	5042,9
Птиця	123722,0	161993,5	203839,8	200760,6	214070,6	230289,8	213335,7	203986,2
у т.ч. у сільськогосподарських підприємствах	25352,9	66625,3	110561,3	105725,3	117888,6	132072,5	122077,8	112008,7
доросла	15401,1	29632,0	44835,6	42657,4	46870,0	49963,5	42170,5	35821,3
з неї								
кури і півні	14510,6	28272,1	42885,3	41283,2	45486,6	48358,9	40927,1	34638,2
гуси	618,5	701,8	394,0	363,5	287,5	264,7	227,4	196,5
Бджолосім'я, тис.	2849,3	3369,0	2921,5	2890,9	2935,5	2985,8	2699,6	2590,0

Джерело: [278]

ТАБЛИЦЯ 10.

. Кількість сільськогосподарських тварин за категоріями господарств

(на кінець року; тисяч голів)

	2000	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018
Сільськогосподарські підприємства								
Велика рогата худоба	5037,3	2491,8	1526,4	1510,6	1506,5	1437,5	1310,2	1270,5
у т. ч. корови	1851,0	866,2	589,1	583,7	575,2	565,4	529,2	505,1
Свині	2414,4	2602,4	3625,2	3319,2	3556,9	3878,9	3732,8	3704,0
Вівці та кози	413,3	270,9	298,4	290,0	265,3	248,5	205,5	186,9
Коні	249,8	98,1	41,6	36,9	32,5	29,1	23,8	21,2
Кролі	29,2	36,6	75,6	124,4	133,3	174,2	129,8	131,4
Птиця	25352,9	66625,3	110561,3	105725,3	117888,6	132072,5	122077,8	112008,7
Бджолосім'ї, тис.	334,0	184,3	95,4	83,9	77,4	71,0	59,0	49,9
Господарства населення								
Велика рогата худоба	4386,4	4022,3	2968,0	2915,2	3139,4	3096,5	2573,8	2479,8
у т. ч. корови	3107,3	2768,9	2042,1	1998,5	1979,1	1943,4	1733,5	1661,5
Свині	5237,9	4450,4	4335,2	4054,0	4019,8	4043,3	3617,9	3375,0
Вівці та кози	1461,7	1358,6	1433,3	1449,4	1472,9	1486,7	1165,6	1138,4
Коні	451,4	456,7	372,6	358,8	344,1	325,1	293,0	284,6
Кролі	5527,9	5399,5	5279,1	5518,3	5524,2	5561,2	5011,5	4911,5
Птиця	98369,1	95368,2	93278,5	95035,3	96182,0	98217,3	91257,9	91977,5
Бджолосім'ї, тис.	2515,3	3184,7	2826,1	2807,0	2858,1	2914,8	2640,6	2540,1

Джерело: [278]

ТАБЛИЦЯ 11.

ВИРОБНИЦТВО ОСНОВНИХ ВИДІВ ПРОДУКЦІЇ ТВАРИННИЦТВА

	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
М'ясо (у забійній масі), тис.т	1662,8	1597,0	2059,0	2143,8	2209,6	2389,4	2359,6	2322,6
у тому числі								
яловичина та телятина	754,3	561,8	427,7	399,1	388,5	427,8	412,7	384,0
свинина	675,9	493,7	631,2	704,4	700,8	748,3	742,6	759,7
м'ясо птиці	193,2	496,6	953,5	995,2	1074,7	1168,3	1164,7	1143,7
баранина та козлятина	17,2	16,2	21,0	19,6	19,7	18,7	14,4	13,7
кролятина	13,9	13,5	13,5	14,0	14,2	14,2	13,4	13,3
конина	8,3	15,2	12,1	11,5	11,7	12,1	11,8	8,2
Молоко, тис.т	12657,9	13714,4	11248,5	11086,0	11377,6	11488,2	11132,8	10615,4
Яйця, млн.шт	8808,6	13045,9	17052,3	18689,8	19110,5	19614,8	19587,3	16782,9
Вовна, т	3400	3195	4192	3877	3724	3520	2602	2270
у тому числі								
овеча	3230	3023	4059	3731	3577	3375	2561	2233
козяча	170	172	133	146	147	145	41	37
Мед, т	52439	71462	70873	70311	70134	73713	66521	63615

ТАБЛИЦЯ 12.

ВИРОБНИЦТВО ОСНОВНИХ ВИДІВ ПРОДУКЦІЇ ТВАРИННИЦТВА

(за категоріями господарств)

(тисяч тонн)

	2000	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018
Сільськогосподарські підприємства								
М'ясо (у забійній масі)	438,1	588,1	1134,4	1215,3	1271,2	1441,3	1451,8	1463,4
Молоко	3668,7	2582,5	2216,6	2245,9	2535,3	2582,5	2647,5	2669,2
Яйця, млн.шт	2977,3	6458,1	10249,6	11738,2	11977,4	12234,2	12536,2	9762,2
Вовна, т	1311	692	710	647	556	470	379	314
Мед, т	3564	2461	1620	1496	1417	1323	982	918
Господарства населення								
М'ясо (у забійній масі)	1224,7	1008,9	924,6	928,5	938,4	948,1	907,8	859,2
Молоко	8989,2	11131,9	9031,9	8840,1	8842,3	8905,7	8485,3	7946,2
Яйця, млн.шт	5831,3	6587,8	6802,7	6951,6	7133,1	7380,6	7051,1	7020,7
Вовна, т	2089	2503	3482	3230	3168	3050	2223	1956
Мед, т	48875	69001	69253	68815	68717	72390	65539	62697

Джерело: [278]

ТАБЛИЦЯ 13.

Продуктивність сільськогосподарських тварин

	2000	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018
Середньодобові прирости великої рогатої худоби на вирощуванні, відгодівлі та нагулі, г ¹	255	392	461	481	504	508	525	536
Середньодобові прирости свиней на вирощуванні та відгодівлі, г ¹	120	281	375	414	448	474	481	482
Середній річний удій молока від однієї корови, кг	2359	3487	4082	4174	4361	4446	4508	4644
Середня річна несучість однієї курки-несучки, шт ¹	213	274	281	286	293	289	276	252
Середній річний настриг вовни від однієї вівці, кг	3,0	3,5	3,4	3,4	3,3	3,2	3,0	2,9

Джерело: [278]

ТАБЛИЦЯ 14.

Особисті селянські господарства за регіонами (середній показник 2014 – 2018 рр.)

	Кількість господарств, тис.	Відхилення (%) (2014 – 2018рр)	Площа земельних ділянок, тис.га	Відхилення (%) (2014 – 2018рр)	У т.ч. для ведення особистого селянського господарства, тис.га	Відхилення (%) (2014 – 2018рр)
Україна	4 108,4	-15,0	6 307,2	-11,0	2 603,3	8.0
Вінницька	282,6	-07	294,7	0.3	144,5	3.0
Волинська	152,2	-0,8	329,5	-14,0	228,9	11.0
Дніпропетровська	172,9	-12,0	426,8	0,8	96,9	2.0
Донецька	79,6	--	185,8	--	55,4	--
Житомирська	187,2	-11	196,0	-15,0	98,0	11.0
Закарпатська	229,3	-16	219,8	8,0	80,2	0.9
Запорізька	124,7	-12	401,6	-9,0	109,6	-14.0
Івано-Франківська	259,8	-18	243,9	10.0	149,9	3.5
Київська	233,6	9,0	195,8	15.0	93,3	1.8
Кіровоградська	125,9	14,0	307,7	-17.0	89,9	17.0
Луганська	45,2	--	116,8	--	32,2	--
Львівська	282,5	-11,0	319,3	-12,0	161,7	-11.0
Миколаївська	80,3	8,0	310,7	-0.9	66,6	2.9
Одеська	179,6	0,9	381,8	-11,0	121,5	2.5
Полтавська	196,6	11,0	284,0	-12.0	142,6	-10.3
Рівненська	180,5	-09	310,9	7.0	128,0	13.5
Сумська	133,6	9,0	146,7	0.4	90,3	-11.3
Тернопільська	185,6	11,2	238,3	7.0	146,6	0.9
Харківська	142,7	-19,0	288,0	-15.0	90,2	-8.5
Херсонська	87,2	0.7	356,9	-0.8	92,7	3.4
Хмельницька	212,9	13,0	214,2	10.0	115,2	5.0
Черкаська	204,2	11,0	186,6	-15.0	99,6	11.3
Чернівецька	176,3	-11,4	191,0	-12.0	76,2	0.9
Чернігівська	153,4	-11,-	160,4	9.0	93,3	-12.3

Джерело: [278]

ТАБЛИЦЯ 15.

ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ ГАЛУЗІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

	2015	2014	2015	2016	2017	2018
Чистий прибуток (збиток), млн.грн	17253,6	25267,0	26728,4	14925,7	21413,4	102279,0
Підприємства, які одержали чистий прибуток						
у відсотках до загальної кількості	69,6	83,5	78,6	80,3	84,7	88,9
фінансовий результат, млн.грн	22094,9	30182,3	33570,1	26186,6	51668,0	127360,1
Підприємства, які одержали чистий збиток						
у відсотках до загальної кількості	30,4	16,5	21,4	19,7	15,3	11,1
фінансовий результат, млн.грн	4841,3	4915,3	6841,7	11260,9	30254,6	25081,1
Рівень рентабельності всієї діяльності, %	17,5	19,3	16,3	8,3	9,3	30,5
Рівень рентабельності операційної діяльності, %	24,5	24,7	22,8	11,7	21,4	43,1
Кількість найманих працівників, тис. осіб	645,2	632,1	621,8	579,8	528,9	491,4

Джерело: [278]

ТАБЛИЦЯ 16.

**КІЛЬКІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ ЗА ОРГАНІЗАЦІЙНИМИ
ФОРМАМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ
(на 1 листопада; одиниць)**

	2015	2016	2017	2018
Усього	49415	49046	46199	45379
Господарські товариства	8235	8245	7750	7721
Приватні підприємства	4220	4095	3772	3627
Кооперативи	848	809	674	596
Фермерські господарства	34035	34168	33084	32303
Державні підприємства	296	269	228	241
Підприємства інших форм господарювання	1781	1460	691	891
У відсотках до підсумку / Percentage to total				
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0
Господарські товариства	16,7	16,8	16,8	17,0
Приватні підприємства	8,5	8,3	8,2	8,0
Кооперативи	1,7	1,6	1,4	1,3
Фермерські господарства	68,9	69,7	71,6	71,2
Державні підприємства	0,6	0,6	0,5	0,5
Підприємства інших форм господарювання	3,6	3,0	1,5	2,0

ТАБЛИЦЯ 17.

**РОЗПОДІЛ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ ЗА РОЗМІРОМ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ
(НАПОЧАТОК 2018Р)**

	Кількість підприємств		Площа сільсько-господарських угідь	
	одиниць	у % до загальної кількості	тис.га	у % до загальної площі сільськогосподарських угідь
Сільськогосподарські підприємства				
Підприємства, що мали сільськогосподарські угіддя	42052	92,7	19922,7	100,0
у т.ч. площею, га				
до 5,0	3872	9,2	12,8	0,1
5,1–10,0	3001	7,1	24,2	0,1
10,1–20,0	4129	9,8	64,9	0,3
20,1–50,0	11911	28,3	453,9	2,3
50,1–100,0	4827	11,5	351,9	1,8
100,1–500,0	6919	16,5	1695,4	8,5
500,1–1000,0	2467	5,9	1757,9	8,8
1000,1–2000,0	2446	5,8	3510,3	17,6
2000,1–3000,0	1099	2,6	2659,1	13,3
3000,1–4000,0	516	1,2	1785,9	9,0
4000,1–5000,0	282	0,7	1259,8	6,3
5000,1–7000,0	281	0,7	1646,4	8,3
7000,1–10000,0	141	0,3	1172,3	5,9
більше 10000,0	161	0,4	3527,9	17,7
Підприємства, що не мали сільськогосподарських угідь	3327	7,3	x	x
з них фермерські господарства				
Господарства, що мали сільськогосподарські угіддя	31980	99,0	4343,7	100,0
у т.ч. площею, га				
до 1,0	294	0,9	0,3	0,0
1,1–3,0	1611	5,0	4,1	0,1
3,1–5,0	1666	5,2	7,5	0,2
5,1–10,0	2783	8,7	22,5	0,5
10,1–20,0	3799	11,9	59,9	1,4
20,1–50,0	11241	35,2	430,3	9,9
50,1–100,0	4093	12,8	296,1	6,8
100,1–500,0	4543	14,2	1053,6	24,2
500,1–1000,0	1100	3,4	769,2	17,7
1000,1–2000,0	597	1,9	827,9	19,1
2000,1–3000,0	142	0,4	345,7	8,0
3000,1–4000,0	52	0,2	178,5	4,1
більше 4000,0	59	0,2	348,1	8,0
Господарства, що не мали сільськогосподарських угідь	323	1,0	x	x

Джерело: [278]

ТАБЛИЦЯ 18.

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ПРОДУКЦІЯ ЗА ОСНОВНИМИ ВИДАМИ

(у постійних цінах 2010 року; мільйонів гривень)

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Сільськогосподарська продукція – всього	151022,2	179605,8	194886,5	223254,8	252859,0	251427,2	239467,3
у тому числі							
продукція рослинництва	92838,9	114479,9	124554,1	149233,4	175895,2	177707,9	168439,0
з неї							
зернові та зернобобові культури	27189,4	41744,7	41633,0	49407,4	66997,3	67573,1	63421,0
технічні культури	16812,5	22534,8	33031,2	40533,8	49108,6	50512,2	50172,8
картопля, овочі та баштанні продовольчі культури	35029,3	37236,2	37996,5	46395,6	45762,2	46497,3	43439,4
плоди, ягоди та виноград	6315,5	7172,5	6919,6	7670,1	9092,8	7721,1	8027,4
кормові культури	6237,3	5204,2	4086,4	4316,1	4335,8	4251,0	3738,0
інша продукція рослинництва	1254,9	587,5	887,4	910,4	598,5	1153,2	-359,6
продукція тваринництва	58183,3	65125,9	70332,4	74021,4	76963,8	73719,3	71028,3
з неї							
сільськогосподарські тварини (вирощування)	21567,2	23292,3	31237,4	33390,3	35722,8	33813,5	33859,3
молоко	30236,9	32954,7	28533,0	28909,5	29185,3	28246,1	26926,9
яйця	3880,9	5780,8	7935,1	8892,9	9127,6	9114,7	7809,7
вовна	14,1	13,3	17,6	15,7	14,9	10,8	9,4
інша продукція тваринництва	2484,2	3084,8	2609,3	2813,0	2913,2	2534,2	2423,0
У відсотках до підсумку							
Сільськогосподарська продукція – всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
у тому числі							
продукція рослинництва	61,5	63,7	63,9	66,8	69,6	70,7	70,3
з неї							
зернові та зернобобові культури	18,0	23,2	21,4	22,1	26,5	26,9	26,5
технічні культури	11,1	12,5	16,9	18,2	19,4	20,1	21,0
картопля, овочі та баштанні продовольчі культури	23,2	20,7	19,5	20,8	18,1	18,5	18,1
плоди, ягоди та виноград	4,2	4,0	3,6	3,4	3,6	3,1	3,4
кормові культури	4,1	2,9	2,1	1,9	1,7	1,7	1,6
інша продукція рослинництва	0,9	0,4	0,4	0,4	0,3	0,4	-0,3
продукція тваринництва	38,5	36,3	36,1	33,2	30,4	29,3	29,7
з неї							
сільськогосподарські тварини (вирощування)	14,3	13,0	16,0	15,0	14,1	13,4	14,1
молоко	20,0	18,3	14,6	12,9	11,5	11,2	11,2
яйця	2,6	3,2	4,1	4,0	3,6	3,6	3,3
вовна	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
інша продукція тваринництва	1,6	1,8	1,4	1,3	1,2	1,1	1,1

Джерело: [278]

ТАБЛИЦЯ 19.

СТРУКТУРА ВИРОБНИЦТВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ ЗА КАТЕГОРІЯМИ ГОСПОДАРСТВ
(у відсотках до загального обсягу)

	2005	2014	2015	2016	2017	2018
Сільськогосподарська продукція – всього	40,5	48,3	50,7	54,0	55,3	55,1
у тому числі						
продукція рослинництва	48,6	53,6	55,0	58,6	59,4	59,1
продукція тваринництва	26,2	38,8	41,8	43,5	45,5	45,5
Сільськогосподарська продукція – всього	59,5	51,7	49,3	46,0	44,7	44,9
у тому числі						
продукція рослинництва	51,4	46,4	45,0	41,4	40,6	40,9
продукція тваринництва	73,8	61,2	58,2	56,5	54,5	54,5

ТАБЛИЦЯ 20.

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ПРОДУКЦІЯ ЗА КАТЕГОРІЯМИ ГОСПОДАРСТВ

(у постійних цінах 2010 року; млн. грн.)

	2000	2005	2014	2015	2016	2017	2018
Усі категорії господарств							
Сільськогосподарська продукція – всього	151022,2	179605,8	194886,5	223254,8	252859,0	251427,2	239467,3
у тому числі							
продукція рослинництва	92838,9	114479,9	124554,1	149233,4	175895,2	177707,9	168439,0
продукція тваринництва	58183,3	65125,9	70332,4	74021,4	76963,8	73719,3	71028,3
Сільськогосподарські підприємства							
Сільськогосподарська продукція – всього	57997,7	72764,7	94089,0	113082,3	136590,9	139058,4	131918,6
у тому числі							
продукція рослинництва	45791,0	55677,0	66812,7	82130,2	103127,8	105529,5	99584,7
продукція тваринництва	12206,7	17087,7	27276,3	30952,1	33463,1	33528,9	32333,9
Господарства населення							
Сільськогосподарська продукція – всього	93024,5	106841,1	100797,5	110172,5	116268,1	112368,8	107548,7
у тому числі							
продукція рослинництва	47047,9	58802,9	57741,4	67103,2	72767,4	72178,4	68854,3
продукція тваринництва	45976,6	48038,2	43056,1	43069,3	43500,7	40190,4	38694,4
Вироблено сільськогосподарської продукції усіма категоріями господарств							
на одну особу, грн	3071	3813	4249	4897	5559	5847	5589
на 100 га сільсько-господарських угідь, тис.грн	370,7	471,0	523,7	601,5	681,3	708,3	674,2

СПОЖИВАННЯ ОСНОВНИХ ПРОДУКТІВ ХАРЧУВАННЯ

ТАБЛИЦЯ 21.

(на одну особу за рік; кілограмів)

	2000	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018
М'ясо та м'ясо-продукти вкл. субпродукти і жир-сирець	32,8	39,1	52,0	51,2	54,4	56,1	54,1	50,9
Молоко та молочні продукти	199,1	225,6	206,4	204,9	214,9	220,9	222,8	209,9
Яйця, шт	166	238	290	310	307	309	310	280
Хлібні продукти (хліб та макаронні вироби у перерахунку на борошно; крупи, борошно, бобові)	124,9	123,5	111,3	110,4	109,4	108,4	108,5	103,2
Картопля	135,4	135,6	128,9	139,3	140,2	135,4	141,0	137,5
Овочі та баштанні продовольчі культури	101,7	120,2	143,5	162,8	163,4	163,3	163,2	160,8
Плоди, ягоди та виноград (без переробки на вино)	29,3	37,1	48,0	52,6	53,3	56,3	52,3	50,9
Риба та рибні продукти	8,4	14,4	14,5	13,4	13,6	14,6	11,1	8,6
Цукор	36,8	38,1	37,1	38,5	37,6	37,1	36,3	35,7
Олія	9,4	13,5	14,8	13,7	13,0	13,3	13,1	12,3

ТАБЛИЦЯ 22.

Основні характеристики фермерських господарств у 2018 році

	Усі фермерські господарства	У т.ч. господарства, які очолюють	
		жінки	чоловіки
Кількість господарств, одиниць	32303	6421	25882
Площа сільськогосподарських угідь – всього, тис.га	4343,7	678,6	3665,1
у т.ч. ріллі	4223,3	660,2	3563,1
У розрахунку на 1 фермерське господарство			
Площа сільськогосподарських угідь – всього, га	134,5	105,7	141,6
у т.ч. ріллі	130,7	102,8	137,7

ТАБЛИЦЯ 23.

СКЛАД ПРАЦІВНИКІВ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

(осіб)

	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018
Усього							
Чисельність працівників – всього	133534	98400	99858	100243	98617	94780	93704
у тому числі							
членів фермерського господарства	58303	40738	40262	41051	40185	37595	34498
найманих працівників	75231	57662	59596	59192	58432	57185	59206
з них постійних	39762	46575	45655	46538	44596	43700	45577
Чисельність працівників у розрахунку на 100 га сільгоспугідь	4	2	2	2	2	2	2
з них жінки							
Чисельність працівників – всього	44727	26894	26581	26287	25534	24584	23459
у тому числі							
членів фермерського господарства	15933	10304	10084	10389	9864	9197	7906
найманих працівників	28794	16590	16497	15898	15670	15387	15553
з них постійних	10594	13410	12446	12560	12179	11724	11922
Частка жінок у загальній чисельності працівників, %	33,5	27,3	26,6	26,2	25,9	25,9	25,0

ТАБЛИЦЯ 24.

Сільськогосподарська продукція у фермерських господарствах

	2000	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018
У постійних цінах 2010р., (млн. грн.)								
Сільськогосподарська продукція – всього	3125,2	8177,5	11965,8	16192,5	14111,1	19091,4	19188,8	18909,3
у тому числі								
продукція рослинництва	2903,3	7719,2	10840,9	14997,7	12843,1	17695,3	17847,0	17565,4
продукція тваринництва	221,9	458,3	1124,9	1194,8	1268,0	1396,1	1341,8	1343,9
У відсотках до підсумку								
Сільськогосподарська продукція – всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
у тому числі								
продукція рослинництва	92,9	94,4	90,6	92,6	91,0	92,7	93,0	92,9
продукція тваринництва	7,1	5,6	9,4	7,4	9,0	7,3	7,0	7,1
У відсотках до загального обсягу сільськогосподарського виробництва								
Сільськогосподарська продукція – всього	2,1	4,6	6,1	6,9	6,3	7,6	7,6	7,9
у тому числі								
продукція рослинництва	3,1	6,7	8,7	9,2	8,6	10,1	10,0	10,4
продукція тваринництва	0,4	0,7	1,6	1,7	1,7	1,8	1,8	1,9

Джерело: [278]

ТАБЛИЦЯ 25.

РЕАЛІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ ФЕРМЕРСЬКИМИ ГОСПОДАРСТВАМИ

	2010	2014	2015	2016	2017	2018
Обсяги реалізації, тисяч тонн						
Зернові та зернобобові культури	3772,7	4639,8	4607,9	5761,7	6230,0	6554,1
у тому числі						
пшениця	1794,5	2052,9	2002,9	2328,1	2860,2	3081,5
кукурудза на зерно	659,0	1537,2	1578,6	2343,7	1933,6	2227,8
інші зернові та зернобобові культури	778,9	1049,7	606,6	646,7	797,5	718,3
Насіння соняшнику	1247,2	1259,5	1884,4	1808,8	2041,9	2108,2
Цукрові буряки	671,4	710,6	674,9	344,1	411,4	275,8
Овочі	196,9	268,7	254,3	238,5	261,8	306,4
Картопля	98,4	151,2	175,2	171,2	90,4	98,7
Плоди та ягоди	19,9	27,7	23,0	42,3	49,9	52,7
Виноград	3,4	11,5	12,1	12,4	9,2	12,6
Велика рогата худоба на м'ясо, т	10239,4	13752,2	13470,4	18436,7	14239,2	12054,7
Свині на м'ясо, т	19942,2	26747,4	21318,4	23912,7	24114,4	24414,3
Птиця на м'ясо, т	9564,3	10239,8	10557,3	13574,5	15310,0	12818,2
Молоко, т	88972,2	98671,4	121956,7	124321,2	139379,5	141068,8
Середня ціна реалізації 1 ц, грн						
Зернові та зернобобові культури	107,1	129,4	152,5	122,6	165,3	260,4
у тому числі						
пшениця	106,3	130,1	152,9	135,4	176,6	261,9
кукурудза на зерно	114,1	118,1	145,1	99,9	138,5	248,1
інші зернові та зернобобові культури	105,3	143,7	165,1	141,7	177,5	277,1
Насіння соняшнику	291,3	308,1	341,5	291,2	364,8	728,9
Цукрові буряки	58,0	51,8	40,9	37,0	41,2	66,4
Овочі	136,3	131,1	119,7	166,4	184,9	318,6
Картопля	216,0	213,6	132,7	190,6	217,0	263,6
Плоди та ягоди	209,4	264,2	302,4	264,3	359,4	527,1
Виноград	232,4	316,3	296,0	267,3	196,7	491,1
Велика рогата худоба на м'ясо	940,1	1280,3	1308,2	1112,1	1428,3	2174,4
Свині на м'ясо	1216,2	1324,9	1604,8	1529,7	1725,7	2362,4
Птиця на м'ясо	998,6	1085,0	1365,6	1311,7	1558,3	1724,9
Молоко	250,9	293,3	259,7	317,5	343,6	417,9

Джерело: [278]

ТАБЛИЦЯ 26.

Основні загальні характеристики сільських домогосподарств

	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018
Усі домогосподарства							
Середній розмір площі землі домогосподарства, га	1,08	1,20	1,21	1,22	1,18	1,23	1,23
Частка земельних часток-паїв та орендованих ділянок у загальній площі землі домогосподарств, %	42,3	47,4	46,8	46,1	46,6	47,1	46,3
Середній загальний розмір земельних часток-паїв та орендованих ділянок, га	3,05	3,09	2,92	3,15	3,04	3,04	3,04
Процентне співвідношення домогосподарств, що оцінюють якість ґрунту своїх земельних ділянок як							
хорошу	21,2	23,6	23,9	24,8	24,3	25,9	25,7
середню	73,7	72,4	70,7	70,9	72,3	71,1	71,5
погану	5,1	4,0	5,4	4,3	3,4	3,0	2,8
Процентне співвідношення домогосподарств, які очолюють							
чоловіки	50,9	49,6	49,2	50,1	50,5	48,7	49,1
жінки	49,1	50,4	50,8	49,9	49,5	51,3	50,9
Середній вік голів домогосподарств, років	60	58	59	58	58	58	59
чоловіків	56	55	55	55	55	55	56
жінок	63	62	62	61	61	62	62
у т.ч. домогосподарства з площею землі більше 1,00 га							
Середній розмір площі землі домогосподарства, га	3,77	3,98	3,94	3,91	3,98	4,12	4,05
Частка земельних часток-паїв та орендованих ділянок у загальній площі землі домогосподарств, %	63,1	65,3	64,5	63,1	64,3	64,8	63,2
Середній загальний розмір земельних часток-паїв та орендованих ділянок, га	3,47	3,25	3,02	3,26	3,14	3,15	3,13
Процентне співвідношення домогосподарств, що оцінюють якість ґрунту своїх земельних ділянок як							
хорошу	17,9	19,2	18,6	21,1	20,2	22,0	23,0
середню	76,7	77,5	78,6	76,1	76,4	74,8	73,9
погану	5,4	3,3	2,8	2,8	3,4	3,2	3,1
Процентне співвідношення домогосподарств, які очолюють							
чоловіки	61,8	57,4	58,0	56,5	54,8	56,2	55,9
жінки	38,2	42,6	42,0	43,5	45,2	43,8	44,1
Середній вік голів домогосподарств, років	59	59	59	59	59	59	60
чоловіків	55	57	57	57	56	56	57
жінок	63	62	62	62	62	63	63

Джерело: [278]

ТАБЛИЦЯ 27.

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ У СІЛЬСЬКИХ ДОМОГОСПОДАРСТВАХ ЗА ЇХНІМ ФАКТИЧНИМ ВИКОРИСТАННЯМ

(у відсотках)

	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018
Усі домогосподарства							
Сільськогосподарські угіддя – всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
у тому числі							
рілля	90,7	88,1	87,7	87,6	87,8	87,6	88,5
багаторічні насадження	1,6	1,2	1,2	1,2	1,4	1,3	1,2
з них							
сади	1,3	0,9	0,9	0,9	1,1	1,0	1,0
виноградники	0,2	0,1	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1
ягідники	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1
сіножаті, пасовища	7,1	9,7	9,9	10,1	9,5	9,8	8,8
перелоги	0,6	1,0	1,2	1,1	1,3	1,3	1,5
у т. ч. домогосподарства з площею землі більше 1,00 га							
Сільськогосподарські угіддя – всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
у тому числі							
рілля	90,8	87,6	86,9	86,9	87,5	87,1	88,4
багаторічні насадження	0,7	0,7	0,7	0,7	0,8	0,8	0,8
з них							
сади	0,6	0,5	0,5	0,5	0,6	0,6	0,6
виноградники	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
ягідники	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
сіножаті, пасовища	7,8	10,7	11,1	11,2	10,4	10,7	9,2
перелоги	0,7	1,0	1,3	1,2	1,3	1,4	1,6

ТАБЛИЦЯ 28.

ОСВІТНІЙ РІВЕНЬ ГОЛІВ СІЛЬСЬКИХ ДОМОГОСПОДАРСТВ

(відсотків)

	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018
Чоловіки							
Голови домогосподарств, що мають освіту							
повну вищу	8,2	8,2	8,1	7,6	8,6	8,2	9,0
базову вищу	3,1	3,8	2,2	1,5	1,1	1,6	1,1
неповну вищу	6,9	9,0	8,9	10,6	13,9	13,3	11,6
професійно-технічну	23,5
повну загальну середню	41,8	50,7	54,0	55,6	54,0	54,9	32,3
базову загальну середню	24,6	19,7	18,7	17,2	16,4	16,5	17,3
початкову загальну	14,2	8,1	7,6	6,9	5,5	5,1	4,7
Голови домогосподарств, що не мають початкової загальної освіти	1,0	0,4	0,4	0,6	0,5	0,4	0,5
Голови домогосподарств неписьменні	0,2	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
Жінки							
Голови домогосподарств, що мають освіту							
повну вищу	5,5	6,7	6,1	7,5	7,6	9,7	8,6
базову вищу	3,6	2,3	2,1	1,7	1,1	1,6	1,1
неповну вищу	6,9	9,2	10,9	10,5	13,0	13,0	12,2
професійно-технічну	10,8
повну загальну середню	24,9	36,0	37,0	38,8	36,6	37,5	28,9
базову загальну середню	22,7	21,2	21,9	21,6	23,0	21,8	22,3
початкову загальну	30,7	22,1	19,5	17,6	16,8	14,2	14,3
Голови домогосподарств, що не мають початкової загальної освіти	4,9	1,9	2,1	2,1	1,7	2,0	1,3
Голови домогосподарств неписьменні	0,8	0,6	0,4	0,2	0,2	0,2	0,5

Джерело: [278]

ТАБЛИЦЯ 29.

. СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ПРОДУКЦІЯ

(у постійних цінах 2010 року; млн. грн)

	1995	2000	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018	Місце регіонів у 2018р.
Україна	183890,3	151022,2	179605,8	194886,5	233696,3	223254,8	252859,0	x	x	x
Україна¹	187526,1	225381,8	216589,8	246109,4	251427,2	239467,3	x
Автономна Республіка Крим	6025,6	4938,2	5294,6	7194,6	8145,4	6515,5	6592,8
області										
Вінницька	11957,7	9539,6	10510,4	12601,3	15065,0	14492,2	17872,4	19844,6	18221,4	1
Волинська	4757,8	4366,1	5009,2	5273,3	5781,2	6183,5	6344,9	6744,1	6434,4	19
Дніпропетровська	10100,9	8046,2	10801,2	12348,3	14475,5	11535,4	15128,5	14241,8	15141,4	3
Донецька	9161,7	7911,1	9988,5	9577,4	11464,5	10863,2	11488,2	10687,3	6938,1	18
Житомирська	7648,0	5742,9	6088,5	6344,8	7222,6	7945,3	8408,1	8837,4	8063,2	17
Закарпатська	3340,6	3272,4	3739,3	3838,3	4044,8	4207,3	4312,9	4308,3	4095,9	23
Запорізька	7699,0	6136,3	7611,0	7642,5	8737,2	7083,2	9523,3	9203,9	10055,7	11
Івано-Франківська	4459,2	4031,9	4251,9	4567,7	5176,2	5501,5	5613,8	5966,0	5697,3	21
Київська	10140,3	7644,1	10164,4	11490,7	13627,8	14791,1	14986,4	15862,9	14154,2	6
Кіровоградська	7841,1	5997,3	8404,0	8505,1	10542,3	8963,9	11462,0	11259,7	11000,4	8
Луганська	5599,2	3984,4	5935,5	4951,6	6202,6	6280,2	6502,2	5188,9	4035,7	24
Львівська	6920,8	6971,6	7129,7	7370,8	8400,9	8753,4	8813,3	9299,1	9024,9	14
Миколаївська	6195,2	4365,9	6064,5	7462,2	8374,2	6936,5	9394,1	8766,9	8951,2	15
Одеська	7978,4	7914,3	9003,0	9381,1	10020,3	8046,9	11355,9	11060,9	10642,1	10
Полтавська	10732,9	7038,7	10307,6	10999,2	14922,5	13399,8	16022,9	15520,5	16660,7	2
Рівненська	5161,8	4391,3	4781,5	5401,8	5993,0	6190,1	6564,4	6905,7	6408,7	20
Сумська	7385,9	5968,7	5986,1	5751,8	7860,1	8227,8	9413,0	10323,3	9847,5	13
Тернопільська	6341,4	5273,1	5267,8	5825,6	7295,0	7949,3	8051,4	9169,4	8145,8	16
Харківська	10208,8	8730,0	11206,1	8946,1	13270,6	12198,8	14644,5	15100,4	14679,5	4
Херсонська	5768,0	5550,0	6435,2	8142,3	9964,3	8334,2	9811,1	10315,4	10836,1	9
Хмельницька	8968,9	7375,2	6995,5	8376,3	9678,3	11162,2	11522,6	13291,6	11598,7	7
Черкаська	7522,3	6532,8	8257,1	12318,3	14489,1	14028,8	14946,9	14710,3	14622,1	5
Чернівецька	3444,3	3044,2	3406,8	3899,1	4318,6	4363,3	4514,5	4703,9	4287,4	22
Чернігівська	8530,5	6255,9	6966,4	6510,5	8455,2	9151,9	9412,1	10114,9	9924,9	12
місто										
Севастополь	165,8	169,1	149,5	156,8

¹ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя, дані за 2014-2015рр. також без урахування частини зони проведення антитерористичної операції.

Примітка. Дані за 2014-2015р. по Донецькій та Луганській областях можуть бути уточнені.

Джерело: [278]

ТАБЛИЦЯ 30.

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ПРОДУКЦІЯ У РОЗРАХУНКУ НА ОДНУ ОСОБУ

(у постійних цінах 2010 року; грн.)

	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	Місце регіонів у 2015р.
Україна	3570	3071	3813	4249	5113	4897	5559	x	x	x
Україна¹	4308	5198	5008	5705	5847	5589	x
Автономна Республіка Крим	2300	2016	2236	3662	4149	3317	3353
області										
Вінницька	6352	5297	6143	7656	9199	8888	11014	12292	11343	3
Волинська	4416	4096	4805	5086	5570	5950	6097	6472	6170	12
Дніпропетровська	2611	2212	3120	3690	4349	3481	4584	4336	4636	17
Донецька	1750	1607	2149	2152	2595	2475	2635	2474	1621	24
Житомирська	5147	4061	4551	4948	5660	6251	6643	7018	6442	11
Закарпатська	2597	2592	2999	3080	3238	3359	3435	3424	3252	21
Запорізька	3695	3132	4072	4231	4863	3960	5349	5197	5714	13
Івано-Франківська	3045	2829	3056	3309	3751	3984	4062	4316	4121	19
Київська	2229	1711	2284	2547	3011	3251	3272	3444	3058	22
Кіровоградська	6372	5189	7814	8388	10477	8975	11561	11442	11261	4
Луганська	1995	1527	2448	2152	2718	2773	2892	2327	1824	23
Львівська	2506	2617	2761	2894	3304	3445	3470	3664	3559	20
Миколаївська	4598	3393	4952	6290	7092	5899	8023	7516	7708	9
Одеська	3073	3166	3737	3925	4195	3365	4740	4615	4446	18
Полтавська	6149	4233	6592	7364	10066	9100	10952	10677	11538	2
Рівненська	4323	3718	4127	4689	5196	5357	5669	5953	5518	14
Сумська	5259	4497	4847	4929	6794	7168	8271	9150	8806	8
Тернопільська	5390	4572	4721	5362	6740	7368	7488	8557	7629	10
Харківська	3287	2958	3948	3239	4828	4447	5343	5523	5387	15
Херсонська	4549	4634	5683	7465	9177	7711	9123	9639	10174	5
Хмельницька	5929	5079	5067	6296	7313	8475	8793	10192	8937	7
Черкаська	4983	4574	6120	9547	11308	11019	11821	11713	11722	1
Чернівецька	3643	3273	3745	4312	4773	4815	4973	5174	4712	16
Чернігівська	6280	4922	5913	5897	7733	8449	8777	9531	9450	6
місто										
Севастополь	436	444	391	408

Джерело: [278]

ТАБЛИЦЯ 31.

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ПРОДУКЦІЯ В ГОСПОДАРСТВАХ НАСЕЛЕННЯ

(у постійних цінах 2010 року; млн. грн.)

	1995	2000	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018	Місце регіонів у 2018р.
Україна	84441,7	93024,5	106841,1	100797,5	112642,6	110172,5	116268,1	х	х	х
Україна¹	96734,1	108270,9	106518,1	112426,3	112368,8	107548,7	х
Автономна Республіка Крим	2585,7	2347,0	2425,3	3967,6	4275,8	3569,1	3750,2
області										
Вінницька	5337,0	5271,1	6421,3	6150,0	6922,1	6727,6	7251,8	7524,7	7281,1	1
Волинська	2814,1	3481,6	3983,5	3863,0	4123,6	4299,3	4321,6	4339,3	4059,3	14
Дніпропетровська	4142,9	4853,1	5294,5	5110,7	5795,4	4891,0	5815,9	5818,2	6030,9	3
Донецька	3901,7	5023,5	6003,3	4668,8	5490,7	5415,2	5700,3	5494,1	3151,0	23
Житомирська	3898,4	3846,6	4432,5	4263,5	4456,4	4671,0	4696,0	4743,3	4672,6	9
Закарпатська	2868,2	3094,8	3568,4	3693,8	3839,7	3974,1	4087,7	4036,6	3783,5	18
Запорізька	2883,7	3074,2	3700,3	3259,1	3642,2	3586,4	4693,5	4437,0	4752,2	8
Івано-Франківська	3333,5	3635,4	3833,1	3614,0	3729,5	3837,8	3862,9	3920,3	3938,3	17
Київська	4973,0	4288,6	4038,2	4187,3	4722,4	5041,8	4827,8	5124,2	4663,7	10
Кіровоградська	3005,0	3157,3	4107,2	3664,9	3849,3	3563,9	3976,3	4183,7	4272,6	13
Луганська	2560,8	2510,2	3283,0	2382,7	2676,0	2758,0	2858,9	2189,2	1827,1	24
Львівська	4795,6	6291,8	6390,9	5508,6	6152,8	6127,3	5914,4	6095,1	5979,9	4
Миколаївська	2309,0	2043,3	3218,7	3568,5	3816,5	3409,4	4105,6	3778,3	3947,8	16
Одеська	3237,5	4286,7	4937,4	4861,6	5212,8	4553,6	5218,2	5054,5	5026,7	7
Полтавська	3943,1	3339,5	4803,1	4434,8	5429,2	5134,2	5522,9	5754,6	5906,9	5
Рівненська	3074,6	3396,1	3812,6	4061,3	4408,1	4449,5	4678,6	4745,8	4415,2	12
Сумська	2752,2	3274,8	3455,1	2966,8	3230,0	3230,5	3284,1	3552,7	3251,2	22
Тернопільська	3102,7	3856,5	3731,9	3443,8	4032,6	4233,9	4269,6	4354,8	4015,6	15
Харківська	3953,1	4800,2	6000,0	4359,6	5977,1	5873,7	6512,3	6398,0	6569,5	2
Херсонська	2239,8	2904,7	3851,0	4513,5	5142,7	5067,5	5220,8	5244,4	5088,7	6
Хмельницька	3729,1	4354,3	4734,8	4606,8	4893,6	5205,4	4896,0	4951,6	4545,3	11
Черкаська	2733,5	3306,2	3694,0	3222,3	3596,4	3451,7	3611,3	3607,5	3636,6	19
Чернівецька	2160,1	2489,2	2971,7	3055,3	3283,8	3306,3	3452,7	3437,9	3339,9	21
Чернігівська	4107,4	4097,8	4149,3	3273,4	3848,0	3709,0	3647,1	3583,0	3393,1	20
місто										
Севастополь	95,8	95,9	85,3	91,6

Джерело: [278]

ТАБЛИЦЯ 32.

ЧАСТКА ВИРОБНИЦТВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ ГОСПОДАРСТВАМИ НАСЕЛЕННЯ

(у відсотках до загального обсягу)

	1995	2000	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018
Україна	45,9	61,6	59,5	51,7	48,2	49,3	46,0	x	x
Україна¹	51,6	48,0	49,2	45,7	44,7	44,9
Автономна Республіка Крим	42,9	47,5	45,8	55,1	52,5	54,8	56,9
області									
Вінницька	44,6	55,3	61,1	48,8	45,9	46,4	40,6	37,9	40,0
Волинська	59,1	79,7	79,5	73,3	71,3	69,5	68,1	64,3	63,1
Дніпропетровська	41,0	60,3	49,0	41,4	40,0	42,4	38,4	40,9	39,8
Донецька	42,6	63,5	60,1	48,7	47,9	49,8	49,6	51,4	45,4
Житомирська	51,0	67,0	72,8	67,2	61,7	58,8	55,9	53,7	57,9
Закарпатська	85,9	94,6	95,4	96,2	94,9	94,5	94,8	93,7	92,4
Запорізька	37,5	50,1	48,6	42,6	41,7	50,6	49,3	48,2	47,3
Івано-Франківська	74,8	90,2	90,2	79,1	72,1	69,8	68,8	65,7	69,1
Київська	49,0	56,1	39,7	36,4	34,7	34,1	32,2	32,3	32,9
Кіровоградська	38,3	52,6	48,9	43,1	36,5	39,8	34,7	37,2	38,8
Луганська	45,7	63,0	55,3	48,1	43,1	43,9	44,0	42,2	45,3
Львівська	69,3	90,2	89,6	74,7	73,2	70,0	67,1	65,5	66,3
Миколаївська	37,3	46,8	53,1	47,8	45,6	49,2	43,7	43,1	44,1
Одеська	40,6	54,2	54,8	51,8	52,0	56,6	46,0	45,7	47,2
Полтавська	36,7	47,4	46,6	40,3	36,4	38,3	34,5	37,1	35,5
Рівненська	59,6	77,3	79,7	75,2	73,6	71,9	71,3	68,7	68,9
Сумська	37,3	54,9	57,7	51,6	41,1	39,3	34,9	34,4	33,0
Тернопільська	48,9	73,1	70,8	59,1	55,3	53,3	53,0	47,5	49,3
Харківська	38,7	55,0	53,5	48,7	45,0	48,1	44,5	42,4	44,8
Херсонська	38,8	52,3	59,8	55,4	51,6	60,8	53,2	50,8	47,0
Хмельницька	41,6	59,0	67,7	55,0	50,6	46,6	42,5	37,3	39,2
Черкаська	36,3	50,6	44,7	26,2	24,8	24,6	24,2	24,5	24,9
Чернівецька	62,7	81,8	87,2	78,4	76,0	75,8	76,5	73,1	77,9
Чернігівська	48,1	65,5	59,6	50,3	45,5	40,5	38,7	35,4	34,2
місто									
Севастополь	57,8	56,7	57,1	58,4

Джерело: [278]

ТАБЛИЦЯ 33.

КІЛЬКІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ¹

(на 1 листопада; одиниць)

	2015	2016	2017	2018
Україна				
	47643	47363	46199	45379
	1772	1608
області				
Вінницька	2320	2341	2317	2453
Волинська	966	927	891	876
Дніпропетровська	4181	4109	4086	4133
Донецька	1843	1884	1832	1224
Житомирська	1083	1105	1042	1038
Закарпатська	1263	1170	1113	982
Запорізька	2797	2774	2743	2745
Івано-Франківська	673	671	659	657
Київська	1844	1840	1817	1863
Кіровоградська	3049	3061	3060	3111
Луганська	1460	1473	1367	1001
Львівська	1294	1203	1164	1147
Миколаївська	4148	4152	4017	4087
Одеська	5294	5250	5029	4985
Полтавська	2284	2309	2330	2396
Рівненська	703	675	638	599
Сумська	1074	1046	1026	1058
Тернопільська	1042	1044	1020	1021
Харківська	1738	1761	1779	1814
Херсонська	2774	2788	2708	2508
Хмельницька	1526	1548	1497	1519
Черкаська	1743	1733	1676	1689
Чернівецька	883	856	822	799
Чернігівська	1013	1013	965	1004
міста				
Київ	648	630	601	670

Джерело: [278]

ТАБЛИЦЯ 34.

КІЛЬКІСТЬ НАЙМАНИХ ПРАЦІВНИКІВ У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ

(тисяч осіб)

	2010	2014	2015	2016	2017	2018
Україна⁴	614,1	x	x	x	x	x
Автономна Республіка Крим	29,0	29,9	27,1	19,4
області						
Вінницька	40,4	41,8	43,3	38,5	42,0	39,8
Волинська	13,6	11,6	10,3	9,5	8,8	7,8
Дніпропетровська	38,2	38,7	39,3	37,7	33,8	32,4
Донецька	37,4	38,3	35,4	30,6	19,3	16,9
Житомирська	19,1	15,3	14,2	12,7	12,5	11,1
Закарпатська	3,2	2,8	2,4	2,4	1,9	1,7
Запорізька	28,6	29,4	30,1	27,9	26,7	24,4
Івано-Франківська	5,3	5,8	7,6	5,4	7,0	4,6
Київська	48,3	45,9	43,3	43,2	41,9	40,3
Кіровоградська	26,1	29,3	29,3	27,4	27,1	26,1
Луганська	19,4	18,6	17,3	17,0	11,3	10,3
Львівська	12,0	10,1	9,3	8,4	8,3	8,0
Миколаївська	22,0	22,0	22,3	21,1	20,5	18,1
Одеська	37,2	35,6	34,1	32,3	30,1	27,4
Полтавська	48,7	50,4	51,4	46,2	47,6	44,1
Рівненська	11,9	10,9	10,0	9,1	8,2	7,0
Сумська	21,2	21,4	20,8	20,2	19,8	19,4
Тернопільська	13,7	13,0	13,5	13,5	13,3	11,3
Харківська	34,0	32,0	32,3	31,0	29,4	27,3
Херсонська	23,6	25,1	24,0	22,6	21,3	19,2
Хмельницька	23,6	21,8	22,6	23,0	23,2	22,3
Черкаська	38,9	35,9	34,9	35,4	33,2	32,6
Чернівецька	6,5	6,0	5,9	5,9	5,6	4,8
Чернігівська	30,5	29,6	29,2	27,6	26,5	25,3
міста						
Київ	10,7	9,0	10,3	10,6	9,6	9,2
Севастополь	2,1

Джерело: [278]

ТАБЛИЦЯ 35.

ПЛОЩА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ У ВОЛОДІННІ ТА КОРИСТУВАННІ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ І ГОСПОДАРСТВ НАСЕЛЕННЯ¹

(на кінець року; тисяч гектарів)

	1995	2000	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018
Україна	40772,6	38421,4	37039,4	36487,9	36483,3	36480,6	36395,4	36417,6	36452,1
АР К	1729,6	1547,6	1498,7	1498,1	1474,8	1474,8	1470,4	1470,4	1470,4
області									
Вінницька	1961,2	1829,0	1813,8	1813,2	1823,3	1828,8	1825,0	1831,3	1838,2
Волинська	1023,4	891,2	873,7	830,9	828,2	831,0	828,5	830,7	833,0
Дніпропетровська	2482,1	2234,1	2255,6	2198,7	2199,4	2194,8	2197,3	2197,6	2199,6
Донецька	2014,1	1918,7	1677,8	1776,8	1779,2	1780,4	1780,6	1775,0	1777,1
Житомирська	1527,1	1516,8	1375,8	1299,1	1289,7	1290,2	1288,2	1290,0	1290,4
Закарпатська	448,5	433,4	413,8	405,5	404,7	401,3	402,3	402,3	387,7
Запорізька	2210,0	2178,6	2144,9	2132,4	2133,5	2133,0	2129,9	2129,5	2127,1
Івано-Франківська	534,7	524,4	498,9	490,0	489,8	493,3	493,3	492,8	493,5
Київська	1655,9	1560,7	1541,6	1517,1	1513,7	1513,7	1513,7	1513,7	1513,6
Кіровоградська	1999,7	1862,6	1791,2	1776,7	1781,1	1785,7	1786,1	1790,5	1791,1
Луганська	1872,6	1810,6	1758,7	1721,2	1719,0	1704,3	1700,1	1703,0	1706,0
Львівська	1169,5	1131,9	1054,3	1032,2	1031,5	1025,1	1013,2	1012,5	1009,5
Миколаївська	1971,1	1841,0	1783,6	1786,3	1784,8	1785,9	1770,4	1773,8	1777,2
Одеська	2537,5	2373,0	2306,1	2217,6	2216,4	2206,9	2205,7	2204,7	2207,5
Полтавська	2127,7	1986,0	1906,7	1873,8	1872,5	1863,3	1849,8	1842,1	1837,0
Рівненська	910,7	905,7	872,1	830,5	825,4	822,0	791,6	790,0	789,6
Сумська	1689,9	1547,0	1444,0	1439,9	1439,1	1449,5	1445,7	1446,2	1447,9
Тернопільська	1049,2	1030,2	970,1	959,9	959,4	959,9	962,6	965,8	967,3
Харківська	2394,1	2333,0	2203,5	2177,9	2180,2	2189,2	2180,9	2176,8	2187,0
Херсонська	1938,3	1766,5	1773,8	1760,8	1764,4	1765,0	1768,8	1772,7	1782,5
Хмельницька	1543,4	1501,6	1452,3	1466,6	1468,9	1469,9	1476,8	1481,6	1484,2
Черкаська	1421,1	1359,8	1318,9	1311,8	1311,6	1312,1	1308,6	1312,8	1316,8
Чернівецька	467,5	458,6	454,0	449,2	448,9	450,1	448,1	444,7	442,6
Чернігівська	2093,7	1879,4	1855,5	1721,7	1719,7	1726,3	1733,7	1743,0	1751,2
місто									
Севастополь	24,1	24,1	24,1	24,1	24,1

¹ Джерело: [278]

ТАБЛИЦЯ 36.

Особисті селянські господарства за регіонами на 1 січня 2018 року

	Кількість господарств, тис.	Площа земельних ділянок, тис.га	У т.ч. для ведення особистого селянського господарства, тис.га
Україна	4 108,4	6 307,2	2 603,3
Вінницька	282,6	294,7	144,5
Волинська	152,2	329,5	228,9
Дніпропетровська	172,9	426,8	96,9
Донецька	79,6	185,8	55,4
Житомирська	187,2	196,0	98,0
Закарпатська	229,3	219,8	80,2
Запорізька	124,7	401,6	109,6
Івано-Франківська	259,8	243,9	149,9
Київська	233,6	195,8	93,3
Кіровоградська	125,9	307,7	89,9
Луганська	45,2	116,8	32,2
Львівська	282,5	319,3	161,7
Миколаївська	80,3	310,7	66,6
Одеська	179,6	381,8	121,5
Полтавська	196,6	284,0	142,6
Рівненська	180,5	310,9	128,0
Сумська	133,6	146,7	90,3
Тернопільська	185,6	238,3	146,6
Харківська	142,7	288,0	90,2
Херсонська	87,2	356,9	92,7
Хмельницька	212,9	214,2	115,2
Черкаська	204,2	186,6	99,6
Чернівецька	176,3	191,0	76,2
Чернігівська	153,4	160,4	93,3

Джерело: [278]

Таблиця 37.

Базові індикатори і показники соціально – економічного розвитку України

№ п/п	Індикатори і показники	роки					
		1991	2014	2015	2016	2017	2018
	А. СОЦІАЛЬНІ ІНДИКАТОРИ І ПОКАЗНИКИ СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ						
1	Темпи росту зайнятості (%)	1,0	-2,04	0,29	-0,35	-0,25	-0,11
2	Співвідношення середньої заробітної плати чоловіків і жінок (%)	0,33	22,30	22,30	28,3	24,6	25,1
3	Темпи росту населення (%)	1,0	0,40	-0,36	-12,6	-14,5	-15,1
4	Міграція сільського населення (осіб/рік)	-	-16133	-17096	-11939	-18660	-7916
5	Темпи росту населення шкільного віку (%)		- 4,4	- 3,5	-2,1	-2,7	-3,7
6	Приріст числа учнів початкових закладів (%)		0,1	0,1	-0,08	-0,05	-0,07
7	Приріст числа учнів середніх шкіл (%)		- 1,1	- 0,3	-0,1	-0,8	-0,6
8	Чисельність економічно активного населення (тис. осіб.)	32145,4	28842,2	28622,9	28372,5	26317,4	25123,6
9	Чисельність зайнятих в реальному секторі сільських територій (тис. чол.)	14871,3	7568,1	7234,4	7543,2	5264,1	5867,3
10	Чисельність зайнятих в сільському господарстві (тис. осіб.)	11867,5	3877,5	3496,0	3577,5	2091,4	2870,6
11	Середньомісячна заробітна плата (долл. США)		356	401	325	181	145
12	Темпи росту (зниження) сільських поселень (%)		- 0,6	- 1,2	-0,8	-2,4	-3,1
13	Чисельність зайнятих в сфері освіти (тис. осіб.)		1688,3	1677,6	1417,8	1234,6	987,5
14	Професійна ,наукова і технічна діяльність (тис. осіб)	-	-	-	504,1	305,1	298,3
15	Населення, яке живе в абсолютній бідності (%)		15,6	13,3	14,7	18,3	17,5
16	Співвідношення за доходами між багатими і бідними		3,4	4,3	6,7	8,1	7,9
17	Густина населення (чол/кВ.км)		76	75	60,7	61,3	64,2
18	Частка освідчених серед дорослих (%)	99,5	99,6	99,6	99,6	99,7	99,7
19	Частка населення, яке має початкову освіту (%)	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9
20	Середнє число років навчання в школі	11	11	11	12	12	12
21	Дитяча смертність на 1000 народжених живими		0,09	0,09	0,084	0,08	0,078
22	Очікувана середнє тривалість життя при народженні		70,4	71	71,2	71,4	71,4
23	Материнська смертність при родах на 1000 породіль		26	25	25	24	24
24	Частка сільського населення (%)	48,5	31,7	31,6	31,4	31,2	31,1
25	Заощаджених населенням фінансових активів (млн. грн.)	10439	19578	- 1159	- 2954	-3125	-3321,1
26	Сукупні споживчі витрати населення (%)	87,7	90,0	90,2	90,3	91,2	92,0

27	Загальна площа житла на душу населення (кВ.м)		23,3	23,5	23,7	23,8	24
28	Співвідношення оплати житла і доходу		8,7	10,9	12,3	14,8	16,1
29	Ріст народжуваності		10,8	11	11,4	11,1	10,8
30	Частка ВВП, яка витрачається на освіту (%)		4,1	6,3	5,7	6,0	5,9
31	Частка ВВП, яка витрачається на охорону здоров'я (%)		11,84	11,75	11,87	12,17	10,92
Б. ЕКОНОМІЧНІ ПОКАЗНИКИ І ІНДИКАТОРИ							
32	Темпи росту ВВП на душу населення (%)		0,053	0,045	0,021	0,018	0,011
33	Експорт товарів і послуг, тис. дол. США		53901689,1	38127149,7	36361711,2	43264736,0	47334987,0
34	Імпорт товарів і послуг, тис. дол. США		54428716,9	37516443,0	39249797,2	49607173,9	57187578,0
35	Обсяги виробництва аграрної продукції (дол. США на душу населення)		1378	1546	1657	1764	1807
36	Річне споживання енергії на душу населення, млн. БТЕ		111	119	121	120	119
37	ВВП на душу населення (дол. США.)		3014,6	2115,4	2185,9	2640,3	3095,2
38	ПІІ (акціонерний капітал) в національній економіці (млн. долл. США)		44708,0	49362,9	31256,4	29675,1	21398,7
39	ВВП країни (млн. долл. США)	42393	131805	90615	93270	112154	130832
40	Експортна частка ВВП (%)		46,5	49,4	49,3	47,9	45,2
41	Обсяги НДДКР, виконаних організаціями за власний рахунок (млн. грн.)		9867,1	10349,9	11530,7	13379,3	16773,7
42	Вклад професійної науково-технічної діяльності в ВВП (%)	-	-	-	8,2	2,4	1,8
43	Частка продажу ресурсів в ВВП (%)	11,1	13,1	15,0	16,7	26,4	31,8
44	Зовнішня допомога розвитку (отримана або передана, в % от ВВП)	0,0	0,0	0,00105	0,00071	0,00045	0,00018
45	Державний і гарантований державою борг (в % от ВВП)	00,0	70,2	79,4	81,0	71,8	60,9
46	Обслуговування боргу (у % від боргу)	0,0	5,1	6,9	7,3	5,4	4,5
47	Частка ВВП, які витрачаються на охорону довкілля (%)	0,35	0,76	0,93	0,78	0,65	0,88
48	Питома вага реалізованої інноваційної продукції (%)	12,4	3,8	3,8	4,6	5,3	4,8
49	Питома вага підприємств, які впроваджують інновації (%)	8,3	11,5	12,8	8,3	7,1	7,0
50	Номинальний ВВП (млн. долл. США)	---	131805	90615	93270	112154	130832
В. ІНДИКАТОРИ ІНСТИТУЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА							
52	право власності (від 0 до 10) (бали)		0.1	0.2	0.2	0.3	4,0
53	рівень корупції (від 0 – високий до 100 –самий низький) (бали)		145	134	112	48	32
54	фіскальне регулювання (від 0 –високий до100 –самий низький) (бали)	--	32,1	31,4	30,5	31,6	30,4

55	втручання держави в економіку (від 0 до 100 (самий високий рівень) балів)	--	47,1	46,2	47,6	59,8	59,3
55	регулювання бізнесу (від 0 до 100 (самий високий рівень) балів)	--	77,3	78,2	78,2	79,1	78,7
56	регулювання ринку праці (від 0 до 100 (самий високий рівень) балів)		50,0	51,2	49,9	49,8	48,2
57	монетарне регулювання (від 0 до 100 (самий високий рівень) балів)		63,7	67,7	71,0	78,7	78,6
58	торгівельна політика (від 0 до 100 (самий високий рівень) балів)		85,2	84,4	84,4	86,2	85,8
59	інвестиційне регулювання (від 0 до 100 (самий високий рівень) балів)		20,0	20,0	20,0	20,0	15,0
60	регулювання фінансового сектору (від 0 до 100 (самий високий рівень) балів)		30,0	30,0	30,0	30,0	30,0
61	відкриття нового бізнесу (бали) (від 0 (високий) до 200 (самий низький))		21	27	26	28	20
62	Ліцензування (види господарської діяльності, од.)		59	56	58	30	33
63	прийняття і звільнення робітників						
64	дозвіл на будівництво (бали) (від 0 (високий) до 200 (самий низький))	--	179	183	182	68	140
65	підключення до електромережі (бали) (від 0 (високий) до 200 (самий низький))		170	172	182	185	130
66	отримання кредиту (бали) (від 0 (високий) до 200 (самий низький))		32	23	23	14	20
67	реєстрація власності (бали) (від 0 (високий) до 200 (самий низький))		148	149	88	59	63
68	захист інвесторів (бали) (від 0 (високий) до 200 (самий низький))		114	117	107	109	70
69	виплата податків (бали) (від 0 (високий) до 200 (самий низький))		183	165	157	108	84
70	зовнішньоекономічна діяльність (бали) (від 0 (високий) до 200 (самий низький))		144	145	153	154	115
71	забезпечення виконання контрактів (бали) (від 0 (високий) до 200 (самий низький))		44	42	44	43	81
72	банкрутство і закриття бізнесу (бали) (від 0 (високий) до 200 (самий низький))		158	157	141	142	150
73	права громадян і підзвітність державних органів (від 0 до 100 балів)	-	47,2	54,1	41,2	38,5	36,9
74	стабільність політичної системи і відсутність насильства (від 0 до 100 балів)		78,1	81,2	45,4	32,7	21,9
75	ефективність органів державного управління (від 0 до 100 балів)		56,1	61,2	51,2	43,7	30,1
76	кількість інститутів регулювання (від 0 до 10 балів)		43,1	39,8	31,2	28,7	23,2
77	якість інститутів права (від 0 до 10 балів)		3,4	4,1	3,2	3,0	2,8
78	антикорупційний контроль від 0 до 10 балів)	-	0,7	0,9	1,0	1,1	1,2

Таблиця 38.

Вихідні дані для виявлення основних факторів впливу на розвиток соціально – економічної системи України (середньозважений показник з 2014 до 2018рр.)

Показник /індикатор/дані	Результативний показник	Джерело даних	Символ
1. Група факторів соціального розвитку		HSF	
Комбінований показник розвитку людини	0,747	United Nations Development Programme (UNDP).	PR
Питома вага науковців і дослідників в загальній кількості зайнятих (%)	0,15	Державна служба статистики України	NR
Показник діяльності докторантури - аспірантури/ кількість закладів–середньорічний випуск слухачів (од./чол.)	502/8786	Державна служба статистики України	PG
Показник діяльності ВНЗ 1 – 4 категорії/кількість закладів–середньорічний випуск спеціалістів (од./чол.)	865/ 621 000	Державна служба статистики України	WZ
Комбінований показник освіченості дорослого населення і сукупна частка учнів, які отримують освіту	0,796	United Nations Development Programme (UNDP).	HN
Комбінований показник соціального розвитку	65,69	The Social Progress Imperative	SR
Общий объем расходов на образование (% до ВВП)	3,5	The World Bank	RO
Общие расходы на здравоохранении (% до ВВП)	4,2	World Health Organization (WHO)	RZ
Показник середнього очікування тривалості життя	68.5	UNDP	PL
2. Група факторів суспільно – політичного та інституційного розвитку (бали)		HFOPIR	
Показник якості і ефективності державного управління/ Worldwide Governance Indicators: Voice and Accountability/ Political Stability and Absence of Violence/ Government Effectiveness/ Regulatory Quality/ Rule of Law/ Control of Corruption	36,97/ 21,33/ 30,14/ 28,71/ 23,22/ 11,96/	The World Bank	KH
Рівень демократії	5,91 – Гібридний режим	The Economist Intelligence Unit	UD
Стан і управління соціально – економічною системою	6,05	Фонд Бертельсмана	SE
Комплексний показник здатності (нездатності) влади контролювати цілісність території, демографічну, політичну ситуацію	76,3	The Fund for Peace	SW

3. Група факторів економічного розвитку		HFER	
Валовий внутрішній продукт (ВВП) (млн. долл. США)	131805	The World Bank	WWP
Показник валового національного доходу на душу населення (долл. США)	3560	The World Bank	WNP
Комбінований показник оцінки рівня економічних свобод (від 0 до 100 балів)	46,8	The Heritage Foundation	ES
Показник економічної конкурентоздатності (від 0 до 10 балів)	4,03	World Economic Forum	EK
Показник умов ведення бізнесу (від 0 до 200 балів) Реєстрація підприємств; Отримання дозволів на будівництво; Підключення до системи енергопостачання; Реєстрація власності; Кредитування; Захист інвесторів; Оподаткування; Міжнародна торгівля; Забезпечення виконання контрактів; Ліквідація підприємства	30; 140; 137; 61; 19; 88; 107; 109; 98; 141	The World Bank	WB
Комбінований показник прав власності (від 0 до 10 балів): Правове і політичне середовище; Права на фізичну власність; Права на інтелектуальну власність	4.4 4.2	The Property Rights Alliance	PS
Показник рівня інтеграції в міжнародну торгівлю(від 0 до10 балів)	3,8	World Economic Forum	MT
Показник номінального (абсолютного) значення ПІП (млн.дол.США)	4509	МБФ	NPII
4. Група факторів науково-технічного та інформаційно-комунікаційного розвитку		HFNTIKR	
Показник розвитку інформаційно- комунікаційних технологій (від 0 до10 балів)	5,23	International Telecommunication Union	IK
Комплексний показник рівня розвитку інформаційно-комунікаційних технологій(від 0 до10 балів)	4,0	The World Economic Forum	RII
Показник числа користувачів інтернету на 100 чол.	35,27	International Telecommunication Union	PI
Комплексний показник рівня розвитку електронного уряду (від 0 до 1)	0,5032	The Division for Public Administration and Development Management, The United Nations.	UEP
Комплексний показник рівня розвитку економіки, заснованої на знаннях (від 0 до10 балів): Індекс економіки знань; Індекс знань	5,73 6,33	The World Bank	REZ
Показник розвитку інновацій (від 0 до 100 балів)	36,3	INSEAD	RIN

Показник кількості патентів (од.)	5253	World Intellectual Property Organization	KP
Показник кількості науково-дослідницьких статей (од.)	1726	National Science Foundation	NIS
Показник рівня витрат на НДДКР (% від ВВП)	0,86	UNESCO	URNIK
5. Група факторів ринково – географічного положення, природно – ресурсного забезпечення та екологічного розвитку HFPR			
Комбінований показник стану екології та управління природними ресурсами (від 0 до 100 балів)	79,69	Yale Center for Environmental Law and Policy	SEU
Рентний дохід від природних ресурсів/частка рентного доходу в ВВП (%)	8,0	WDI	DPRU
Антропогенний вплив на територію/ сільськогосподарські угіддя (у % до площі країни)	70,9	Державна служба статистики України	AWP
Розвідані запаси вугілля (млрд. т)	34	Державна служба статистики України	RZS
Розвідані запаси марганцевої руди (млрд. т)	2,3	Державна служба статистики України	RZR
Запаси природного газу (долл, США/ на чел.)	6536	Державна служба статистики України	ZPH
Показник рівня екологічної ефективності (від 0 до 100 балів)	79.69	Yale Center for Environmental Law and Policy	UEE
Показник рівня продовольчої безпеки (від 0 до 100 балів)	56.1	The Economist Intelligence Unit	UPB
Показник якості інфраструктури (транспорт, зв'язок, енергетика) (від 0 до 10 балів)	4.4	The World Economic Forum	PKI
Інтегральний логістичний рейтинг (від 0 до 10 балів)	2,85	World bank	IRL
Показник економіко – географічного положення: положення відносно світових центрів економіки, технічного прогресу і ринків; інтенсивність «коридорів» ресурсних і товарних потоків між країнами; транзитне положення (від 0 до 1).	0,83	Розраховано автором	ENP

Таблиця 39

Колективні засоби розміщування¹

	Кількість колективних засобів розміщування, од	Кількість місць у КЗР, тис. од	Кількість осіб, що перебували у КЗР, тис.	
			усього	з них іноземці
2011	5882	567,3	7426,9	1427,7
2012	6041	583,4	7887,4	1554,8
2013	6411	586,6	8303,1	1665,1
2014 ²	4572	406,0	5423,9	551,5
2015 ²	4341	402,6	5779,9	665,8
2016 ²	4256	375,6	6544,8	863,7
2017 ²	4115	359,0	6661,2	824,5
2018 ²	4719	300,0	7006,2	917,9

¹ Юридичні особи, відокремлені підрозділи юридичних осіб та фізичні особи-підприємці.² Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м.Севастополя та тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях. Джерело: [278]

ДОДАТОК В.

(методологія розрахунків узагальнюючих показників)

Методика розрахунку Інтегральних індексів та характеристика показників і індикаторів соціально – економічного розвитку регіонів України

№ п/п	Назва індексів, індикаторів і показників розвитку соціально – економічної системи	Формула розрахунку	Індикатори і показники, що характеризують розвиток соціально – економічних процесів і явищ	Результат
ІНСТИТУЦІЙНА ПІДСИСТЕМА				
1.	Індекс економічної свободи	$I_{ес} = i_{трпв} + i_{рк} + i_{фр} + i_{вде,г} + i_{срб} + i_{ррп} + i_{мр} + i_{тп} + i_{іп} + i_{Фі}$		0,66
1.2	Субіндекс тривалості реєстрації права власності	$i_{трпв} = (Kп + Ч + Вт) / 3$	де, Кп – кількість процедур(одиниці); Ч – час (днів); Вт- витрати (у % до вартості об'єкту)	0,77
1.3	Субіндекс рівня корупції	$i_{рк} = (I_{яду} + i_{пзт} + I_{ЛР}) / 3 * Тер$	де, I _{яду} – агрегатний індекс якості державного управління; ізт – індивідуальний індекс зовнішньоекономічної діяльності; I _{ЛР} – агрегатний індекс людського розвитку; Тер – темпи економічного зростання	0,30
1.4	Субіндекс фіскального регулювання	$i_{фр} = (ICЦ + Твс + Бд + Дб) / 4$	де, ICЦ – середньорічний рівень інфляції (%); Твс – довгострокові відсоткові ставки (%); Бд – бюджетний дефіцит (% до ВВП); Дб – державний борг (% до ВВП)	0,45
1.5	Субіндекс рівня втручання держави в економіку	$i_{вде,г} = a_0 + a_1 I_{і,т} + K_1 P_{і,т} + K_2 P_{і,т-1} + K_3 P_{і,т-2} + y_1 C_{3м,i} + y_2 C_{Ез,i}$	де, a ₁ I _{і,т} – рівень інфляції за визначений період; P _і – індекс структурних змін; C _{3м} – кластер макроекономічних диспропорцій; C _{Ез} – кластер соціально - економічних диспропорцій	0,67
1.6	Субіндекс рівня регулювання бізнесу	$i_{срб} = (ісе + іее + ііе) / 3$	де, ісе – індивідуальний індекс соціально-ного ефекту; іее – індивідуальний індекс економічного ефекту; ііе – індивідуальний індекс інституційного ефекту	0,75
1.7	Субіндекс регулювання ринку праці	$i_{ррп} = (P_{мзп} + P_{ізп} + Под + Нфзп + K_{пнз}) / 5$	P _{мзп} – показник рівня мін. зароб. плати (мінім. парплата/ прожитк. мінім.); P _{ізп} – індексація зароб. плати (так – 1; ні – 0); Под – політика обмеж доходів(так – 1; ні – 0); Под- податки і нарахуван. на фонд зар. плати % від фонду зарплати); K _{пнз} – регламентація процедур найма і звільн. працівника (кількість процедур).	0,61
1.8	Субіндекс монетарного регулювання	$i_{мр} = i_{ін}(3) - (X_1 + X_2 + \dots + X_n)$	i _{ін} (3) – середньозважений індекс інфляції(за останніх 3 роки); X – фактори негативного впливу на соціально – економічний розвиток (бали від 0 до20)	0,78
1.9	Субіндекс торгівельної політики	$i_{тп} = (3Tп/3To) + (PHTб/Oei) + (BKO/BKp) + PERo$	де, (3Tп/3To) – тарифи (відношення зовнішньоторговельних податків до обсягів зовнішньої торгівлі (%)); PHTб/Oei – регуляторні бар'єри (відношення кількості регуляторних (тарифних і нетарифних) актів до показника простоти оформлення експорту – імпорту); (BKO/BKp) – курс валют (різниця між офіційним курсом і курсом на чорному ринку); PERo – показник свободи руху економічних ресурсів (капітал, люди)	0,86
1.10	Субіндекс інвестиційного регулювання	$i_{іп} = \sqrt{K_{сін1} * K_{сін2} * \dots K_{сін.n}}$	K _{сін} – інтегральний індекс регіон. регулюв; n – кількість показників, використаних для	0,45

			дослідження.	
1.11	Субіндекс регулювання фінансового сектору	$i\Phi i = (H\Phi i + B\Phi i) / 2$	де, $H\Phi i$ - індекс податкового тиску на підприємство (частка податків у річному прибутку); $B\Phi i$ - витрати бюджету (питома вага бюджетних витрат в ВВП). Індикація проведена за формулою $(V_i - V_{min}) / (V_{max} - V_{min})$.	0,98
2	Індекс інституційних умов ведення бізнесу	$i_{увб} = i_{внб} + i_{ус} + i_{пзр} + i_{вдб} + i_{псе} + i_{ок} + i_{вер} + i_{зі} + i_{вп} + i_{пзт} + i_{взк} + i_{бзб}$		0,44
2.1	Індикатор складності відкриття нового бізнесу	$i_{внб} = (Kп + Ч + В_{тд} + Mк) / 4$	де, $Kп$ – кількість процедур(одиниці); $Ч$ – час (днів); $В_{тд}$ - витрати (у % від доходу на душу); $Mк$ – мінімальний капітал (у % від доходу на душу)	0,05
2.2	Індикатор умов і складності процесу ліцензування	$i_{ус} = (T + Вл) / 2$	де, T – витрачений час на отриман. ліцензії (дні); $Вл$ – витрати на ліцензування (% до неоподат. мінім.)	0,3
2.3	Індикатор прийняття і звільнення робітників	$i_{пзр} = (С_{нр} + З_{рч} + С_{зр}) / 3$	де, $С_{нр}$ – складність працевлаштування; $З_{рч}$ – ступінь зарегульованості робочого часу; $С_{зр}$ – складність звільнення найнятого робітн.	0,8
2.4	Індикатор видачі дозволу на будівництво	$i_{вдб} = (Kп + Ч + В) / 3$	де, $Kп$ – кількість процедур (од.); $Ч$ – час (днів); $В$ – витрати (% від прибутку на душу насел.)	0,07
2.5	Індикатор підключення до електромережі	$i_{псе} = (Kп + Ч + В_{д}) / 3$	де, $Kп$ – кількість процедур (од.); $Ч$ – час (днів); $В_{д}$ – витрати (% від прибутку. на душу населення)	0,03
2.6	Індикатор отримання кредиту	$i_{ок} = (R_{пр} + R_{ді} + K_{пп} + K_{прс}) / 4$	де, $R_{пр}$ – рівень правової захищеності (0-10); $R_{ді}$ – доступність кредитної інформ. (0-6); $K_{пп}$ – кількість позичальн. в публіч. секторі (% дорослого насел.); $K_{прс}$ – кількість позичальн. в приват. секторі (% дорослого насел.)	0,86
2.7	Індикатор реєстрації власності	$i_{взр} = Kп + Вр + Чп$	$Kп$ – кількість виконаних (продавець, покупець, довірена особа) процедур, передбачених чинним законодавством; $Вр$ – всі витрати, передбачені законодавством, пов'язаних із набуттям права власності; $Чп$ - термін набуття права власності, передбачений чинним законодавством;	0,67
2.8	Індикатор захисту інвесторів	$i_{зі} = (I_{ппр} + I_{вк} + I_{ввк}) / 3$	де, $I_{ппр}$ - індивід. індекс повноважень прийняття рішень (0-10); $I_{вк}$ - індивід. індекс відповідальності керівн. (0-10); $I_{ввк}$ - індивід. індекс впливу власн. акцій (0-10)	0,42
2.9	Індикатор виплати податків	$i_{вп} = (Kп + Ч + C_{сп}) / 3$	де, $Kп$ – кількість платежів (од.); $Ч$ – час (кільк. год. на рік); $C_{сп}$ – середньозважена ставка податку	0,33
2.10	Показник організації зовнішньоекономічної діяльності	$i_{пзт} = (D_{ое} + Ч_{ое} + B_{ое} + D_{оі} + Ч_{оі} + B_{оі}) / 6$	де, $D_{ое}$ – документи на оформ. експор.(од.); $Ч_{ое}$ - час на оформ. експорту(дні); $B_{ое}$ – витрати на оформ.експорту (дол.США на контейнер); $D_{оі}$ – документи на оформ. імпор.(од.); $Ч_{оі}$ - час на оформ. імпорту(дні); $B_{оі}$ – витрати на оформ.імпорту (дол.США на контейнер)	0,21
2.11	Індикатор забезпечення виконання контрактів	$i_{взк} = (Kп + Ч + B_{ск}) / 3$	де, $Kп$ – кількість процедур (од.); $Ч$ – час (днів); $B_{ск}$ – витрати (% від суми вимог)	0,78
2.12	Індикатор банкрутства і закриття бізнесу	$i_{бзб} = (B + Ч + P_{пбб}) / 3$	де, B – витрати (% від статутного фонду); $Ч$ – час (роки); $P_{пбб}$ – рівень повернення боргу при банкрут (цент. із дол. США)	0,81

3	Індекс якості державного управління	Іяду = іпгпв + іспві + іеду + іір + іяіп + Піак		0,22
3.1	Показник - індикатор прав громадян і підзвітність державних органів	Іпгпв = (Кув + Кс + Ка + Кзмі) / 4	де, Кув – можливість участі у виборах органів влади; Кс – свобода самовираження; Ка – створення асоціацій; Кзмі – свобода ЗМІ	0,12
3.2	Показник - індикатор стабільності політичної системи і відсутність насильства	Іспві = (Квд + Квб) / 2	де, Квд – вірогідність дестабілізації і неконституційність усунення уряду; Квб – можливість внутрішнього безладу і виникнення насильства	-0,01
3.3	Показник - індикатор ефективності органів державного управління	Іеду = Ікк / Ісд	де, Ікк – індекс конкурентоспроможності країни; Ісд – індекс стійкого економічного добробуту країни.	0,23
3.4	Показник – індикатор розвитку інститутів регулювання	Іір = (Кір + Кігр) / Пнб	Кір – кількість інститутів регулювання; Кігр – кількість інститутів громадянського суспільства в сфері регулювання і контролю; Пнб – показник навантаження на бізнес (регуляторний тиск);	0,31
3.5	Показник - індикатор якості інститутів права	Іяіп = (іоу + івк + іву + іфп + іпб + івп + іцс + ікс + інс) / 9	іоу – індикатор обмеження влади уряду; івк - індикатор відсутність корупції; іву – індикатор відкритий уряд; іфп – індикатор фундаментальні права; іпб - індикатор порядок та безпека; івп- індикатор право виконавча влада; іцс - індикатор цивільного судочинства; ікс - індикатор кримінального судочинства; інс - індикатор неформального судочинства;	0,64
3.6	Показник – індикатор антикорупційного контролю	Піак = (Као + Кгао) / Кср	Као – чисельність антикорупційних інституцій (од); Кгао - чисельність антикорупційних інституцій громадянського суспільства (од.); Кср – кількість винесених вироків в зазначеній сфері (олу)	0,01
4	Інтегральний показник інноваційного розвитку	Іір = Кип + Квип + Вдбн + Ппа + Інвс / 5		0,17
4.1	Коефіцієнт персоналу, зайнятого в НДДКР (осіб) (менше 0,15 – 0 балів; від 0,15 до 0,5 – 0,5 балів; вище 0,5 – 1 бал)	Кип = Пчп / Чзрс * 100	де, Пчп – середньорічна чисельність персоналу, зайнятого в сфері науки; Чзрс – чисельність зайнятих в реальному секторі економіки	0,0
4.2	Коефіцієнт кількості вчених, зайнятих в інноваційних проектах (осіб)	Квип = Пкв / Зчп * 100	де. Пкв – кількість докторів і кандидатів наук; Зчп – загальна чисельність персоналу, зайнятого в НДДКР (осіб)	0,0
4.3	Показник поточної ваги витрат держави на НДДКР (у % до ВВП) (бали від 0 до 1) (менше 0,15 – 0 балів; від 0,15 до 0,5 – 0,5 балів; вище 0,5 – 1 бал)	Вдбн = Звн / ВВП * 100	де, Звн – середньозважені (останні 5 років) витрати державного бюджету (в т.ч. і місцевого) на науково – дослідні роботи в державному і приватному секторах;	0,5
4.4	Показник патентної активності (од./рік) (менше 0,15 – 0 балів; від 0,15 до 0,25 – 0,2 балів; від 0,25 до 0,50 – 0,5 балів; вище 0,5 – 1 бал)	Ппа = Кзп / Квп * 100	де, Кзп - середньозважена (останні 5 років) величина зареєстрованих патентів (од. на тис. осіб); Квп – кількість впроваджених у виробництво патентів (од.)	0,2
4.5	Інтегральний індикатор взаємодії наукового і виробничого сектору	Інвс = Кнв / Кв * 100	Кнв – науково – дослідний продукт (од.); Кв – впроваджено у виробництво за рік (од.)	0,15
5	Індикатор оцінки тіньового сектору економіки (% від ВВП)	Іте	Індикатор рівня тіньового сектору економіки представлений як середній (2014 – 2018р.р.)	0,47
	Інтегральний індекс розвитку інституційної підсистеми	Ііп = Іес + Ііувб + Іяду + Іір + Іте / 5	Інтегральний індекс розвитку підсистеми складається із середньозважених субіндексів. Розраховані показники п'яти субіндексів стандартизуються у	0,40

			вигляді числових значень від 0 до 1, середньоарифметична яких і є показником Іііп .	
СОЦІАЛЬНА ПІДСИСТЕМА				
1	Індекс людського розвитку(ІЛР)	$ІЛР = (іотж + іо + ідо)/3$		0,68
1.1	індекс очікуваної тривалості життя	$іотж = (X_i - X_{min}) / (X_{max} - X_{min})$	де, X_i – очікувана тривалість життя при народженні населення і-тої території; X_{max} – максимальне значення показника (прийняте на рівні 85 років); X_{min} – мінімальне значення показника (прийняте на рівні 25 років).	0,72
	Індекс освіти	$іо = (Спод + Сподр)/2$	де, Спод – середня тривалість навчання дітей шкільного віку (роки); Сподр - середня тривалість навчання дорослого населення (роки);	0,86
1.3	індекс ВНД скоригованого на 1 особу	$ідо = (lgX_i - lgX_{min}) / (lgX_{mar} - lgX_{min})$	де X_i – скоригований реальний ВВП на одну особу; X_{max} – максимальне значення показника (40 тис. дол. США на рік на особу (за ПКС); X_{min} – мінімальне значення показника (100 дол. США на рік на особу (за ПКС)	0,46
2	Індекс соціального прогресу	$Ісп = СІоп + СІдл + СІрл/3$		0,64
2.1	<i>Субіндекс основних потреб людини</i>	$СІоп = (Пзх + Дмо + Пзж + Пчвес + Поб)/5$	Пзх - показник збалансованого харчування; Дмо - доступність медичного обслуговування; Пзж - показник забезпеченості житлом; Пчвес - показник забезпеченості чистою водою, електроенергією і санітарними послугами; Поб - показник рівня особистої безпеки.	0,77
2.2	<i>Субіндекс основи добробуту людини</i>	$СІдл = (Ігр + Іік + Іоз + Іес)/4$	Ігр - індикатор доступу до базових знань і рівень грамотності населення; Іік - індикатор доступу до інформації і засобів комунікації; Іоз - індикатор рівня охорони здоров'я; Іес - Індикатор екологічної стійкості.	0,61
2.3	<i>Субіндекс можливостей розвитку людини</i>	$СІрл = (Прс + Іпмп)/2$	Прс - показник рівня особистої і громадянської свобод; Іпмп - Індикатор забезпечення прав і можливостей людини приймати рішення і реалізувати свій потенціал.	0,55
3	Інтегральний індекс стійкого економічного добробуту	$W = \sum_{i=1}^n Y_i$	де. W – народний добробут; Y_i – дохід людини; n – число людей. <i>Індекс відображає величину ВРП на душу населення із врахуванням витрат на функціонування соціально – економічної системи та екологічні витрати в регіоні. При розрахунку індекс сталого економічного добробуту у складі екологічних витрат обов'язково враховуються витрати (у вартісному виразі) сільськогосподарських земель та компенсацію за втрату не відновлюваних ресурсів.</i>	0,12
4	Індекс розвитку людського потенціалу	$ІРЛР = ітж + іо + ід)/3$	де, ітж - індекс тривалості життя; іо -індекс освіти; ід - індекс ВНД на душу населення (долл. США на душу по ППС)	0,72
	Інтегральний індекс розвитку соціальної підсистеми	$Іірср = ІЛР + Ісп + W + ІРЛР/4$		0,54
МАТЕРІАЛЬНА – ТЕХНОЛОГІЧНА ПІДСИСТЕМА				
1	Індикатор валового національного доходу на душу населення	$Івнд = ВНД/СЧн*Кк$	де, ВНД - валовий національний дохід; СЧн - середньорічна чисельність населення країни; Кк – коефіцієнт кореляції	0,21

			максимального і мінімального значення в країнах світу	
2	Інтегральний Індекс економіки знань	$I_{ez} = I_{eip} + I_o + I_i + I_{ikt}/4$		0,53
2.1	Субіндекс економічного і інституційного режиму (I_{eip}).	$I_{eip} = I_{ep} + I_{pce} + I_{pb} + I_{ez}/4$		0,46
2.1.1	Індикатор сталого розвитку економічного і правового середовища	$I_{ep} = f(P,R,T,X) + \text{Уп} (\text{Ппб} + \text{Сз} + \text{Пнпб} + \text{Рдп})/100$	де, f — функція; P — кількість населення; R — капітальні ресурси; T — техніка, технологія; X — суспільні інституції, Уп – узагальнюючий показник правового середовища; Ппб - повнота правової бази; Сз - стабільність законодавства; Пнпб - чіткість та зрозуміле тлумачення нормативно-правових актів; Рдп - рівень державного сприяння розвитку економіки	0,44
2.1.2	Індикатор якості регулювання соціально – економічного середовища	$I_{pces} = \text{Гд} + \text{Іц} + \text{Ірз} + \text{Мзп} + \text{Мск} + \text{Рз} + \text{Сг}/7$	де, Гд - грошові доходи на душу населення; оплата праці, в тому числі і середньомісячна; Іц - індекс споживчих цін на товари і послуги; Ірз - підіндекс реальної заробітної плати; Мзп - мінімальна заробітна плата; Мск - мінімальний споживчий бюджет; Рз - рівень межі малозабезпеченості; Сг - соціальні гарантії малозабезпеченим.	0,38
2.1.3	Індикатор розвитку бізнесу і приватної ініціативи	$I_{pb} = \text{Іп} + \text{Чпмс} + \text{Іп} + \text{Іок}/4$	де, Іп – кількість підприємств на 1000 чол; Чпмс – частка MiC підприємств в загальній чисельності; Іп – обсяги інвестицій, які припадають на одне підприємство; Іок – інвестиції в основний капітал підприємства на душу населення.	0,36
2.1.4	Індикатор здатності країни до використання нових знань	$I_{ez} = \text{Ро} + \text{Ку} + \text{Кс}_1 + \text{Кс}_2 + \text{Кк} + \text{Кд}/6$	де, Ро - освітній рівень населення на 10 тис. осіб; Ку - кількість учнів на одного вчителя; Кс_1 - кількість студентів ВНЗ I-II рівнів акредитації; Кс_2 - кількість студентів ВНЗ III-IV рівнів акредитації; Кк - кількість підготовлених кандидатів наук, осіб.; Кд - кількість підготовлених докторів наук, осіб;	0,64
2.2	Субіндекс освіти (I_o)	$I_o = \text{Пгдн} + \text{Пс}/2$		0,80
2.2.1	Показник грамотності дорослого населення	$\text{Пгдн} = \text{Ігдн}/\text{Ічзо}$	Ігдн - індекс грамотності дорослого населення; Ічзо - Індекс сукупності тих, хто отримує початкову, середню та вищу освіту	0,69
2.2.2	Показник співвідношення учнів (студентів) до числа осіб відповідного віку	$\text{Пс} = \text{Чу}/\text{Чнв}$	Чу – чисельність учнів (тис. осіб); Чнв - чисельність населення відповідного віку (тис. осіб)	0,91
2.3	Субіндекс інновацій(I_i)	$I_i = \text{Пнз} + \text{Іпнрп} + \text{Знвп} + \text{Пів} / 4$		0,36
2.3.1	Показник створення і впровадження нових знань	$\text{Пнз} = \text{Чвн} + \text{Чвбн} + \text{Чнвп} + \text{Чпнф} + \text{Чвд}/5$	де, Чвн - частка витрат публічного характеру на дослідження та розробки у ВВП (%); Чвбн - частка витрат у бізнесовому секторі на дослідження та розробки у ВВП (%); Чнвп - частка витрат на дослідження та розробки у середньо та високотехнологічних секторах економіки (% до загального фінансування досліджень та розробок); Чпнф - частка підприємств, що отримували публічне фінансування інновацій у загальній кількості підприємств (%); Чвд - частка вузівських досліджень та розробок, що фінансуються бізнесом у	0,48

			загальному об'ємі досліджень та розробок вузівського сектора (%)	
2.3.2	Інтегральний показник науково - технічного потенціалу	$I_{нпрп} = Z_{ндр} + Ч_{нп} + Ч_{нп} + В_{нт} + K_{в} + Ч_{нп} + Р_{пп} + Р_{мак} + E_{се}/9$	де, $Z_{ндр}$ – витрати на наукові і дослідні роботи (% до ВВП); $Ч_{нп}$ – чисельність персоналу, зайнятого в сфері наук. і дослід. Робіт (на 10 тис. осіб, зайнятих в економіці); $Ч_{нп}$ - частка наукоємної продукції в загальному виробництві; $В_{нт}$ – число створених нових технологій; $K_{в}$ – коефіцієнт винахідницької активності (число винаходів на 10 тис. населення); $Ч_{нп}$ – частка наукоємної продукції в структурі експорту; $Р_{пп}$ – рівень суспільної продуктивності праці; $Р_{мак}$ – рівень механізації, автоматизації і комп'ютеризації виробництва; $E_{се}$ – соціально – економічний ефект, отриманий економікою від впровадження нових технологій, винаходів і промислових зразків.	0,54
2.3.3	Зайнятість у сфері наукової діяльності і високо-технологічних послуг (у % до середньої кількості найнятих працівників)	$Z_{нвп} = Ч_{знс} / K_{нп}$	де, $Ч_{знс}$ – середньорічна (2014 – 2018рр.) чисельність зайнятих в наукових інституціях всіх форм власності (тис. осіб); $K_{нп}$ – загальна чисельність найнятих працівників (тис. осіб)	0,31
2.3.4	Показник активності реєстрації інтелектуальної власності	$P_{ив} = K_{зп} + K_{зтм} + Z_{ппз}$	де, $K_{зп}$ – середньорічна (2014 – 2018рр.) кількість патентів (один. на млн. осіб); $K_{зтм}$ – кількість зареєстрованих торговельних марок (один. на млн. осіб); $Z_{ппз}$ – зареєст-ровані патенти на промислові зразки (один. на млн. осіб)	0,11
2.4	<i>Субіндекс інформаційних і комунікаційних технологій ($I_{ікт}$)</i>	$I_{ікт} = I_{пінт} + I_{пкі}/2$		0,48
2.4.1	Інтегральний показник регіонального рівня розвитку інформаційних технологій	$I_{пінт} = P_{от} + Ч_{пот} + P_{нт} - B_{к}/4$	де, $P_{от}$ – чисельність комп'ютерної техніки (тис. од.); $Ч_{пот}$ – чисельність підприємств, які використовують обчислювальну техніку (тис. од.); $P_{нт}$ – поповнення нової техніки (тис. од. за рік); $B_{к}$ – вибуття техніки (тис. од. за рік)	0,56
2.4.2	Інтегральний показник регіонального рівня розвитку комунікаційної інфраструктури	$I_{пкі} = D_{пз} + P_{пз} + Z_{нз} + Z_{рт}/4$	де, $D_{пз}$ – доходи від надання послуг пошти і зв'язку(млнгрн.); $P_{пз}$ – обсяги надання послуг пошти і зв'язку (млн. од.); $Z_{нз}$ – забезпеченість населення засобами зв'язку (од. на 100 осіб); $Z_{рт}$ – забезпеченість населення прямою радіо - і телетрансляцією (на 1000 осіб).	0,40
3	Інтегрований Індекс глобальної конкурентоздатності країни	$I_{гк} = I_{кб} + I_{увб}$		0,53
3.1	<i>Індекс конкурентоздатності бізнесу</i>	$I_{кб} = Ч_{рі} + P_{рі} + P_{зо} + P_{с} + P_{оп} + P_{ртп} + P_{рп} + I_{пфр} + I_{птр} + P_{мвр} + P_{кк} + P_{ін}/12$	де, $Ч_{рі}$ – чисельність ринкових інститутів; $P_{рі}$ - сукупність змінних показників розвитку інфраструктури; $P_{с}$ - інтегрований показник макроекономічної стабільності; $P_{зо}$ - сукупність змінних показників здоров'я і початкової освіти; $P_{оп}$ - інтегрований показник розвитку вищої освіти і професійної підготовки; $P_{ртп}$ - показник ефективності ринку товарів і послуг; $P_{рп}$ - показник ефективності ринку праці; $I_{пфр}$ - інтегрований показник розвитку фінансового ринку; $I_{птр}$ - інтегрований показник технологічного розвитку; $P_{мвр}$ -	0,68

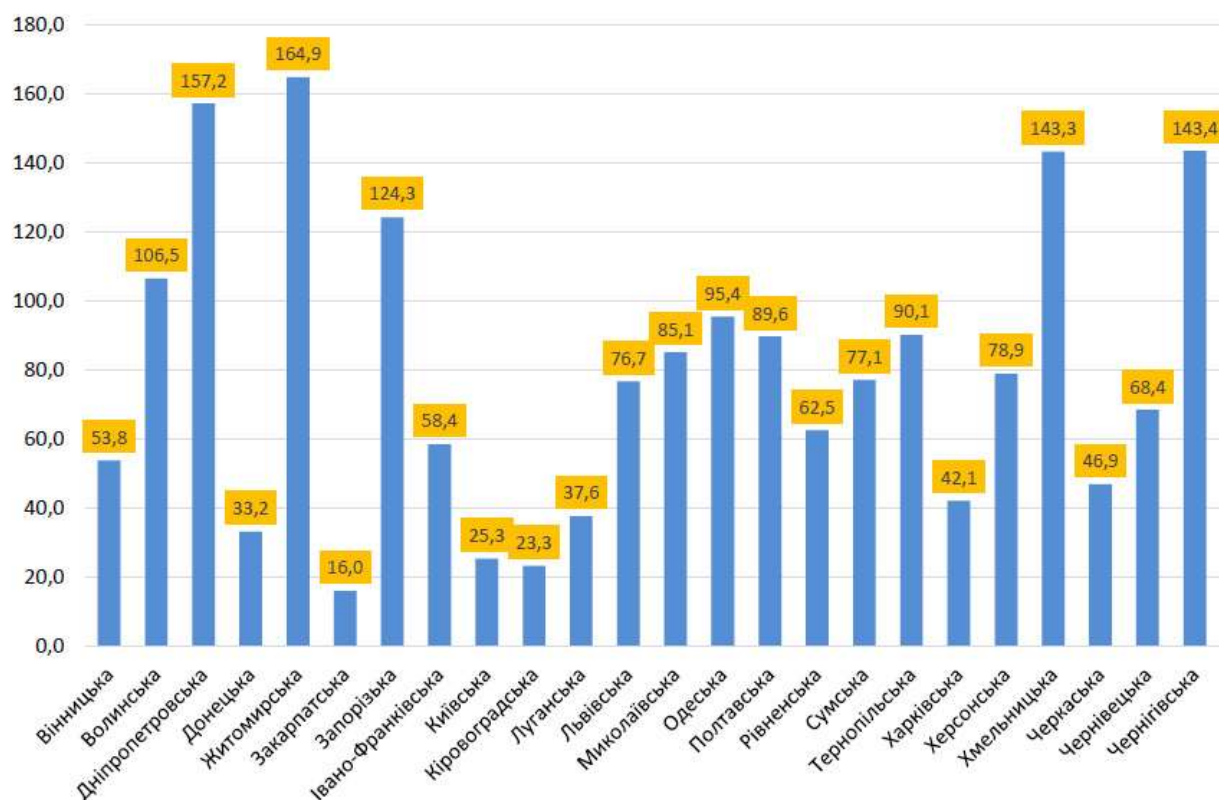
			сукупність змінних показників ємності і масштабу внутрішнього ринку; Пкк - інтегрований показник конкурентоспроможності компаній; Піп - інтегральний показник інноваційного потенціалу.	
3.2	<i>Індекс умов ведення бізнесу</i>	$I_{уб} = I_{рп} + I_{дб} + I_{пем} + I_{рв} + I_{кб} + I_{зі} + K_{п} + I_{мт} + I_{вк} + I_{лп}/10$		0,40
3.2.1	Середньозважений індикатор реєстрації підприємств	$I_{рп} = K_{п} + Ч_{р} + В_{р} + С_{к}/4$	де, Кп – кількість процедур(од.); Чр – час реєстрації (дні); Вр – вартість (% від доходу на душу населення); Ск – мінімальний статутний капітал (% від доходу на душу населення);	0,25
3.2.2	Середньоарифметичний індикатор отримання дозволів для будівництва	$I_{дб} = K_{лд} + Н_{влд} + Т_{дл} + П_{л}/4$	де, Клд – кількість ліцензійних видів діяльності; Нвлд – номенклатура ліцензованих видів діяльності; Тдл – термін дії ліцензії; Пл – правила видачі ліцензії.	0,14
3.2.3	Середньоарифметичний індикатор підключення до електромережі	$I_{пем} = K_{п} + С_{п} + В_{п}/3$	де, Кп – кількість процедур (од.); Сп - встановлений термін підключення (дні); Вп - вартість(% від доходу на душу населення).	0,13
3.2.4	Середньоарифметичний індикатор реєстрації власності	$I_{рв} = K_{п} + В_{п} + Ч_{п}/3$	де, Кп – кількість процедур (од.); Вп – вартість процедури (% від доходу на душу населення); Чс – час, законодавчо встановлений для реєстрації (днів).	0,6
3.2.5	Середньоарифметичний індикатор кредитування МіС бізнесу	$I_{кб} = I_{зко} + I_{кі} + K_{р} + K_{б} /4$	де. Ізко – індекс захисту кредитних операцій (0-12 бал.); Ікі – індекс кредитної інформації (0-8 бал.); Кр – охоплення кредитним реєстром (% дорослого населен.); Кб – охоплених кредитним бюро (% дорослого населен.).	0,2
3.2.6	Індикатор ефективності захисту інвесторів	$I_{зі} = I_{зі} + I_{рі} + I_{в} + I_{юв} + I_{ау} + I_{па} + I_{су} + I_{кп}/8$	де, Ізі – індекс зіткнення інтересів (0 – 10 бал.); Ірі – індекс рівня розголошення інформації (0 – 10); Ів – індекс відповідальності директорів (0 – 10); Іюв – індекс юридичної відповідальності керівників (0 – 10); Іау – індекс акціонерного управління (0 – 10); Іпа – індекс прав акціонерів (0 – 10); Ісу – індекс розвитку структури управління (0 – 10); Ікп – індекс корпоративної прозорості (0 – 10).	0,7
3.2.7	Середньоарифметичний індикатор податкового навантаження на бізнес	$K_{п} = П/ВВП$	де, Кп – податковий коефіцієнт; П – сума всіх сплачених податків; ВВП – внутрішній валовий продукт	0,54
3.2.8	Індикатор участі регіонів у міжнародній торгівлі	$I_{мт} = (Чемк + Вемк) + (Чеод + Веод) + (Чімк + Вімк) + (Чіод + Віод)/4$	де, Чемк – час на експорт (митний контроль (години); Вемк – вартість експорту (митний контроль (дол.США); Чеод - час на експорт (оформлення документів) (години); Веод – вартість експорту (оформлення документів) (дол.США); Чімк – час на імпорт (митний контроль (години); Вімк – вартість імпорту (митний контроль(дол.США); Чіод - час на імпорт (оформлення документів) (години); Віод – вартість імпорту (оформлення документів) (дол.США);	0,15
3.2.9	Індикатор виконання контрактів	$I_{вк} = (Ч + В)*I_{яс}$	де, Ч – час (дні); В – вартість (% від суми позову); Іяс – індекс якості системи судочинства (0 -18 бал.).	0,8

3.2.10	Індикатор ліквідації підприємств	$I_{лп} = (K_{п} + Ч_{з} + В_{п}) * K_{т}$	де, $K_{п}$ – кількість процедур (одн.); $Ч_{з}$ – законодавчо встановлений термін (дні); $В_{п}$ – вартість (% до мінімальної заробітної плати); $K_{т}$ – коефіцієнт, який характеризує рівень нестабільності інституційної системи.	0,15
	Інтегральний індекс розвитку підсистеми	$I_{імп} = I_{внд} + I_{ез} + I_{гк} / 3$		0,42
	Інтегральний індекс регіонального соціально – економічного розвитку	$I_{ірср} = \sum_{i=1}^p W_i X_j i$ $= 1.., n$	де w_i – ваговий коефіцієнт для x_i , який відповідає конкретному показнику j -го індикатора; n – загальна кількість досліджуваних регіонів; p – кількість індикаторів	0,45
	Індекс соціально – економічної збалансованості сільської території України	$I_{сез} = EP/ДП$	де, EP – розрахунковий індикатор економічного потенціалу; $ДП$ - розрахунковий індикатор демографічного потенціалу. Індикатором EP для досліджуваної території виступає частка зайнятого населення в загальній чисельності зайнятого населення регіону. Індикатором $ДП$ території виступає чисельність її населення у відсотках від загальної чисельності населення території, що досліджується	0,31

Джерело: [368]

ДОДАТОК С
(Графічні матеріали дослідження)

Державна фінансова підтримка
субвенція на інфраструктуру ОТГ

	2016	2017	2018
Кошти (млрд. грн.)	1,0	1,5	1,9
Проекти (од.)	1451	2280	0

Рис.5.1 Державні субвенції на розвиток інфраструктури ОТГ.

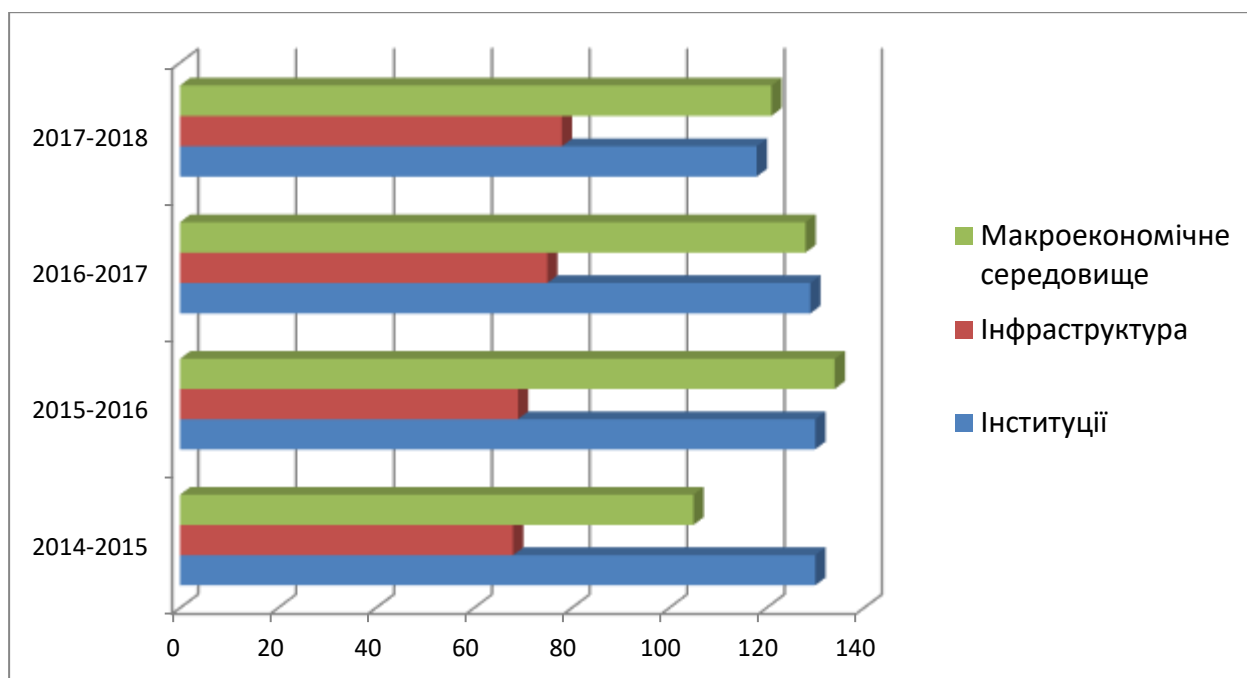

Рис 5.2. Показники розвитку зовнішнього середовища України.

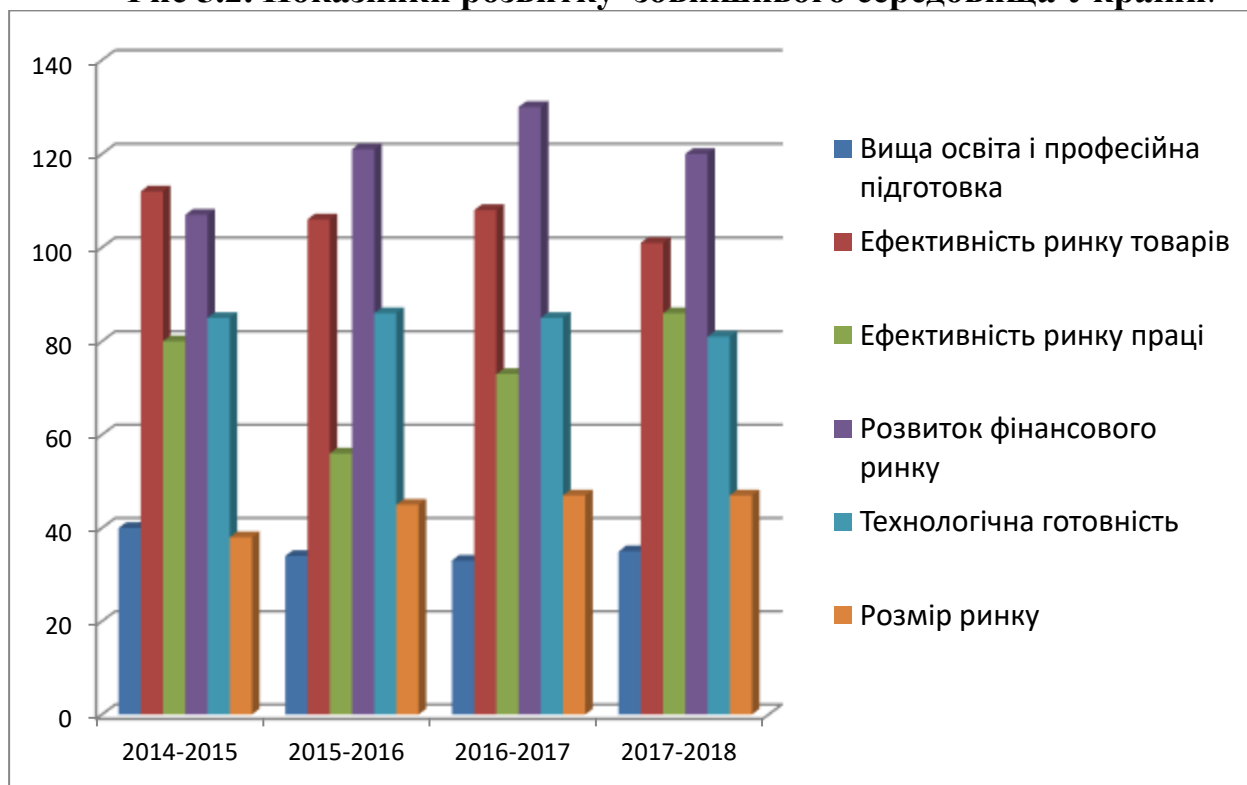

Рис. 5.3. Показники розвитку окремих чинників внутрішнього середовища України.

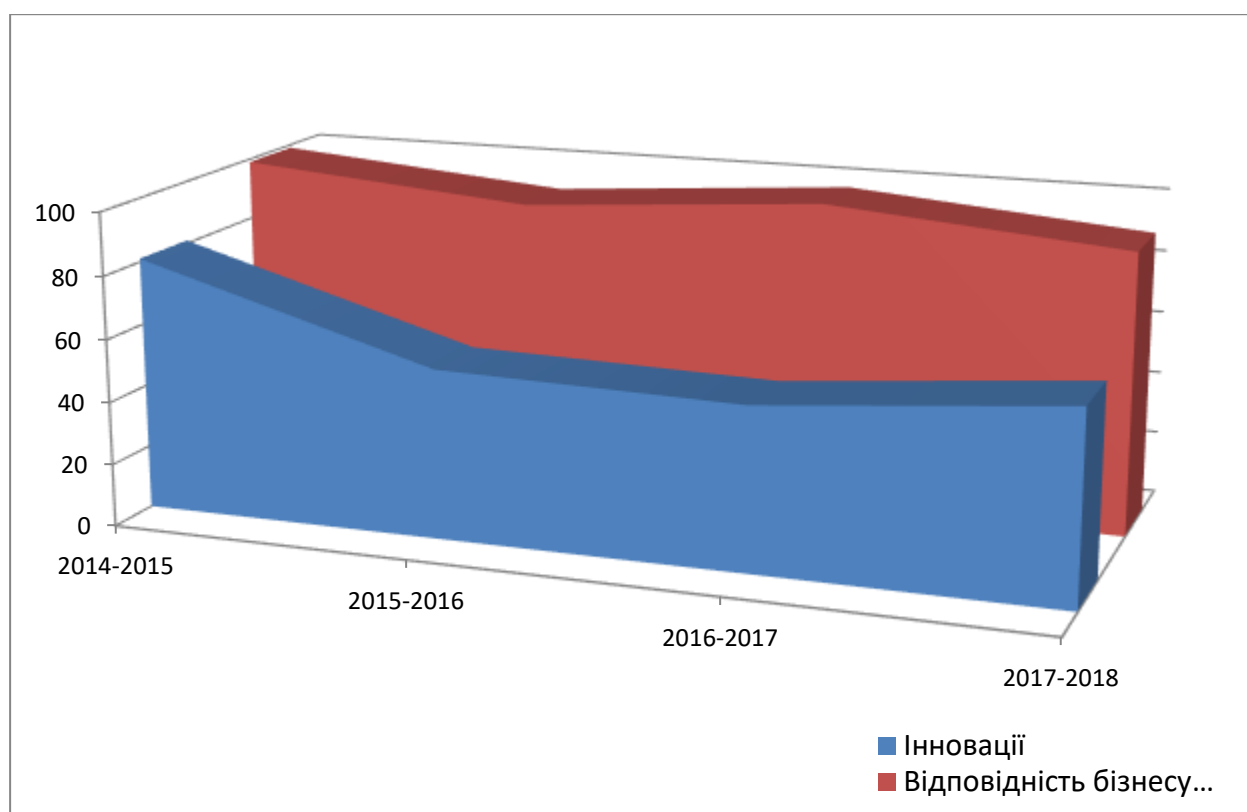

Рис. 5.4. Досягнутий рівень розвитку інноваційної діяльності та бізнес – середовища в Україні.

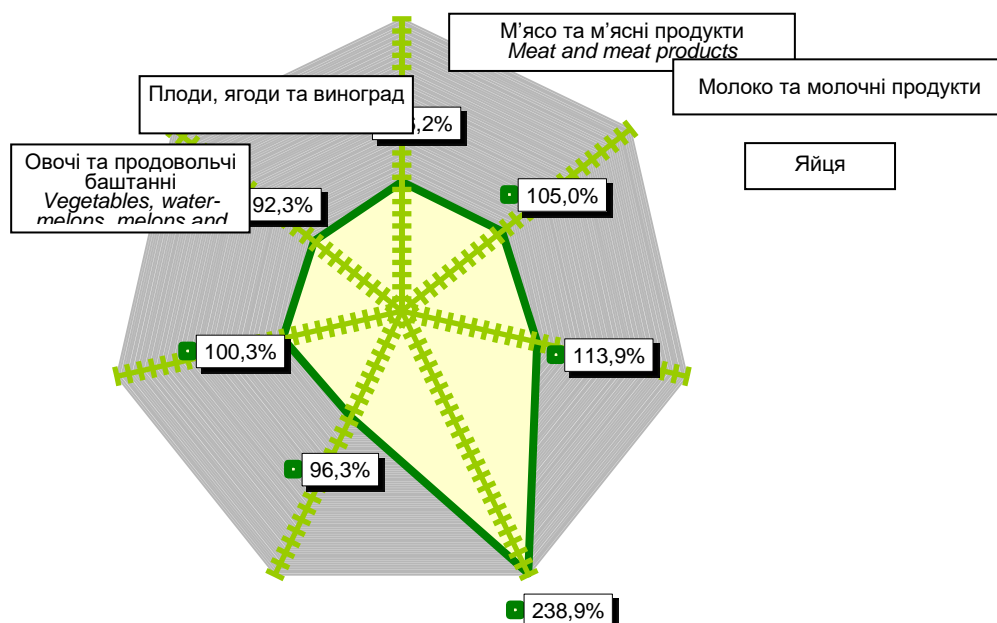

РИС. 5.5 РІВЕНЬ САМОЗАБЕЗПЕЧЕНОСТІ ОСНОВНИМИ ВИДАМИ ПРОДОВОЛЬСТВА У 2017 РОЦІ (виробництво до внутрішнього використання на території України)

Джерело:[72]

Анкета для жителя об'єднаної територіальної громади

1. Ваш вік _____
2. Стать **Ж** **Ч** (потрібне підкреслити)
3. Ваша освіта _____
4. Скільки років проживаєте в своєму селі ? _____
5. Скільки часу Ваше село знаходиться в об'єднаній територіальній громаді?
6. Чи задоволені Ви адміністративно-територіальною реформою (децентралізацією) в Вашій місцевості?
Так **Ні** (потрібне підкреслити)
7. Яку з реформ, що впливає на розвиток Вашої громади вважаєте недосконалою? (потрібне підкреслити)
Освітню
Медичну
Житлово-комунальну
Пенсійну
Ваш варіант _____
8. Чи задоволені Ви роботою голови Вашої територіальної громади
Так **Ні** (потрібне підкреслити)
9. Чи задоволені Ви роботою старост Вашої територіальної громади
Так **Ні** (потрібне підкреслити)
10. Які пропозиції Ви б надали адміністрації територіальної громади для покращення добробуту і життя в Вашій громаді:

Дане опитування є анонімне, тож Ваша анкета не впливатиме на стосунки з оточуючими. Дякуємо за співпрацю, Ваша думка для нас цінна.

Джерело: Розроблено автором

Анкета для жителів сіл, що не входять до об'єднаних територіальних громад

1. Ваш вік _____
2. Стать **Ж** **Ч** (потрібне підкреслити)
3. Ваша освіта _____
4. Скільки років проживаєте в своєму селі? _____
5. Чи достатньо Ви проінформовані, що таке об'єднана територіальна громада?

Так **Ні** (потрібне підкреслити)

6. Чи вважаєте Ви за потрібне, щоб Ваш населений пункт входив до об'єднаної територіальної громади?

Так **Ні** (потрібне підкреслити)

7. Яку з реформ, що впливає на розвиток Вашого села вважаєте недосконалою? (потрібне підкреслити)

Освітню

Медичну

Житлово-комунальну

Пенсійну

Ваш варіант _____

8. Який з пунктів, на Вашу думку, заважає на вашій сільській території створити об'єднану територіальну громаду? (потрібне підкреслити)

Безініціативність громадян

Відсутність сільського лідера

Вона нам не потрібна

Ваш

варіант _____

9. Чи задоволені Ви роботою Вашого сільського голови

Так **Ні** (потрібне підкреслити)

10. Які пропозиції Ви б надали адміністрації територіальної громади для покращення добробуту і життя в Вашій громаді:

Дане опитування є анонімне, тож Ваша анкета не впливатиме на стосунки з оточуючими. Дякуємо за співпрацю, Ваша думка для нас цінна.

Джерело: розроблено автором

СПРАВКА

Выдана Дудзяк Оксане Антоновне, директору института последипломного образования и консалтинга Подольского государственного аграрно-технического университета, доценту кафедры менеджмента организаций и администрирования, о том что ее научные исследования докторской диссертации посвящены проблемам развития сельских территорий, использованы для написания заключительной работы после прохождения международного курса «Предпринимательство, маркетинг и сохранение выращенной продукции в сельском хозяйстве» проведенного MATC – MASHAV международный сельскохозяйственный учебный центр в Израиле с 6-24/6/2016.

В работе г-жа Дудзяк предложила разработанные ей методологических аспекты написания перспективных программ развития сельских территорий, на основании сравнения с соответствующими программами развитие сельских территорий Израиля. На основе ее исследований и руководства написан проект на тему «Влияние аграрных информационно-консультационных центров на развитие сельских территорий» (Украина, Казахстан, Грузия, Армения.)

Директор курсов на русском языке, MATC

Ю. Озиранский, Ph.D

MATC - MASHAV Agricultural Training Center
Israel's Agency for International Development Cooperation
Ministry of Foreign Affairs
Hotel Kibbutz Shefayim
6099000 Israel

22 -06- 2016

MASHAV International Agricultural Training Center • מרכז משי"ב להדרכה בינ"ל בנושאי חקלאות •
מלון קיבוץ שפיים 6099000 Israel
Tel: 972-9-9595723/27/43 • Email: info@matc.org.il • דוא"ל: • Fax: 972-9-9595733 • oppo

Affiliated with Haigud Society for Transfer of Technology • האיגוד חברת להעברת טכנולוגיה •
In cooperation with CINADCO - Ministry of Agriculture • בשיתוף עם מינדקו - משרד החקלאות •

У К Р А І Н А
ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ДЕПАРТАМЕНТ АГРОПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ

46001, м. Тернопіль, вул. Кн. Острозького, 14, тел. 52-00-92, факс: 52-10-68

16.09 2019 № 1-923/1.1

на № _____ від _____

Довідка
про впровадження основних положень дисертаційних досліджень

видана Дудзяк Оксані Антонівні про те, що матеріал її основних дисертаційних досліджень, присвячених проблемі розвитку сільських територій України, були використанні під час написання стратегії розвитку в рамках ухвалені Урядом «Концепції розвитку сільських територій» від 29 вересня 2015 року, а саме для написання «Концепції розвитку сільських територій Тернопільської області на 2017-2027 роки».

Директор департаменту
агропромислового розвитку
облдержадміністрації

Володимир СТАХІВ

**ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
АГРАРНО-ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

вул. Шевченка, 13, м. Кам'янець-Подільський
Хмельницька обл., Україна, 32300
Тел. (03849) 7-63-15, тел./факс (03849) 7-62-85
E-mail: main@pdatu.edu.ua www.pdatu.edu.ua
ЄДРПОУ 22769675

**STATE AGRARIAN
AND ENGINEERING
UNIVERSITY IN PODILYA**

13 Shevchenko Str., Kamianets-Podilskyi
Khmelnytskyi region, Ukraine, 32300
Tel. (03849) 7-63-15, tel./fax (03849) 7-62-85
E-mail: main@pdatu.edu.ua www.pdatu.edu.ua

10 червня 2019 р.

№ 71-01-434

Спеціалізованій вченій раді Д 71.381.02

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Дудзяк Оксани Антонівни**

Засвідчуємо, що результати наукових досліджень та практичні рекомендації, які представлені в дисертаційній роботі Дудзяк Оксани Антонівни щодо відновлення та розвитку сільських територій України використовуються при викладанні навчальних дисциплін: «Ділове адміністрування», «Аграрний менеджмент», «Керівник адміністративної служби», програм підготовки фахівців економічного спрямування.

Запропоновані Дудзяк О.А. наукові результати досліджень сприяють удосконаленню навчального процесу, підвищенню якості підготовки фахівців за спеціальностями «Публічне управління та адміністрування», «Менеджмент», «Підприємництво, торгівля та біржова діяльність».

Ректор Подільського державного
аграрно-технічного університету,
доктор економічних наук,
професор

В. В. Іванишин

УКРАЇНА
ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ РАЙОН
ОРИНИНСЬКА СІЛЬСЬКА РАДА

UKRAINE
KHMELYNYSKA OBLAST'
KAMYANETS'-PODIL'S'KYI REGION
ORYNYN MUNICIPALITY

32331, с. Оринин, тел. (03849) 79345

32331, Orynyin, tel. (03849) 79345

79335

79335

№ 02-21/ 355
18.09.2018

ДОВІДКА

про впровадження основних положень дисертаційних досліджень

видана Дудзяк Оксані Антонівні про те, що матеріал її основних дисертаційних досліджень, присвячений проблемі розвитку сільських територій України, були використані під час написання програми розвитку в рамках ухваленної Урядом «Концепції розвитку сільських територій від 29 вересня 2015 року, а саме для написання «Програми охорони навколишнього природного середовища Орининської сільської ради на 2018-2020 роки».

Сільський голова

В.В.Мокрицький

УКРАЇНА

СМОТРИЦЬКА СЕЛИЩНА РАДА

ДУНАЄВЕЦЬКОГО РАЙОНУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

вул. Героїв Небесної Сотні, 8 смт. Смотрич, Дунаєвецький район, Хмельницька область, індекс 32423
тел. (03858) 2-10-34, код ЄДРПОУ 04406584

19.11.2018 № 57

ДОВІДКА

про впровадження основних положень дисертаційних досліджень

Видана Дудзяк Оксані Антонівні про те, що матеріал її основних дисертаційних досліджень, присвячених проблемі розвитку сільських територій України, були використані під час складання плану соціально-економічного розвитку об'єднаної територіальної громади Смотрицької селищної ради на 2018-2019 рік.

Селищний голова

Л.Пелих

УКРАЇНА

БІЛЬЧЕ-ЗОЛОТЕЦЬКА СІЛЬСЬКА РАДА
ОБ'ЄДНАНА ТЕРИТОРІАЛЬНА ГРОМАДА
БОРЩІВСЬКОГО РАЙОНУ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

вул. Махнівка 101, с. Більче-Золоте, Борщівський район, Тернопільська область, 48733, тел: 3-32-93

E-mail: _____

11. вересня 2018 року № 1042

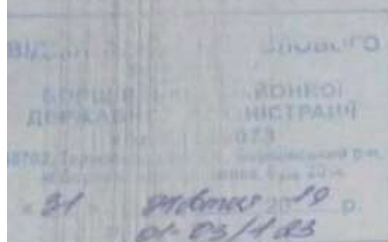
Довідка
про впровадження основних положень дисертаційних досліджень

видана виконкомом Більче-Золотецької сільської ради об'єднаної територіальної громади Борщівського району Тернопільської області Дудзяк Оксані Антонівні про те, що матеріали її основних дисертаційних досліджень, присвячених проблемі розвитку сільських територій України, були використанні під час написання програми розвитку в рамках ухваленої Урядом «Концепції розвитку сільських територій» від 29 вересня 2015 року, а саме для написання «Програми розвитку сільського зеленого туризму в Більче-Золотецькій ОТГ на 2017-2027 роки».

Сільський голова

Г.П. Огородник

Довідка

про впровадження основних положень дисертаційних
досліджень Дудзяк О. А.

Видана відділом агропромислового розвитку Борщівської районної адміністрації і засвідчує, що матеріали дисертаційних досліджень щодо відновлення та розвитку сільських територій, Дудзяк О. А. були використані для формування стратегії популяризації розвитку аграрної освіти для жителів сільських територій Борщівського району Тернопільської області, а саме для Більче-Золотецької ОТГ.

Начальник відділу агропромислового
розвитку адміністрації

Микола ГОЛОВАТИЙ